



Muzeul Țării Crișurilor

CRISIA

XXII

ORADEA , 1992

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

CRISIA

XXII

ORADEA , 1992

Orice corespondență se va adresa:

Toute correspondance sera envoyée
à l' adresse:

Please sends any mail to the
following address:

Richten Sie bitte jedwelche
Korrespondenz an die Adresse:

**MUZEUL ȚĂRII
CRIȘURILOR**

**B-dul Dacia nr.1-3
3700-Oradea
România**

APARE SUB ÎNGRIJIREA COLECTIVULUI COORDONATOR:

IUDITA CĂLUȘER

LUCIA CORNEA

GHEORGHE GORUN - secretar de redacție

DORU MARTA

BLAGA MIHOC

BARBU ȘTEFĂNESCU - redactor responsabil

TÓTH JÁNOS

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin autorilor

ISSN 1016-2798

Fondator: Sever DUMITRAȘCU (1971)

© Copyright by Muzeul Țării Crișurilor, Oradea

S U M A R

SOMMAIRE * SUMMARY * INHALT

STUDII

1. **D. Marta**, *Aspecte tipologice ale armamentului ofensiv roman de pe teritoriul Daciei. Sulițe (II)* * The Typological Aspects of Roman Offensive Armament in the Territory of Dacia. Spears (II) 5
2. **I. Crișan**, *Sondajul arheologic de la Cefa-Hotari, județul Bihor* * Le sondage archéologique de Cefa-Hotari, dep. Bihor 27
3. **S. Haimovoci**, *Studiul arheologic al materialului provenit din așezarea de la Sânnicolau Român - Săpăturile din 1989* * L'établissement de Sânnicolau Român - les fouilles de 1989 39
4. **L. Borcea**, *Repertoriul satelor de pe teritoriul voievodatului bihoren. Cnezii și voievozii acestora în secolele XIV-XVII* 47
5. **I. Draskóczi**, *Familia Manini. Date privind istoria orașului Oradea și a împrejurimilor sale în secolul XV.* * Die Maninis. Angaben zur Geschichte der Stadt Grosswardein und Umgebung im 15. Jahrhundert. 73
6. **G. Barta**, *Episcopul orădean Gheorghe Martinuzzi și pacea de la Oradea (1538)* * L' évêque d' Oradea Georgius Martinuzzi et la paix d' Oradea (1538) 87
7. **I. Bársony**, *Conscrierea camerală din 1692 a comitatului Bihor* * La conscription camérale de 1692 du comté du Bihor. 97
8. **B. Ștefănescu**, *Lumea rurală și criza agrară din Crișana la cumpăna veacurilor XVII-XVIII* * Le monde rural et la crise agricole en Crișana au carrefour des XVII^e-XVIII^e siècles. 115
9. **A. Chiriac**, *Comunitățile țărănești românești din Bihor în secolul al XVIII-lea și inițiative de ctitorire.* 139
10. **G. Gorun**, *Cenzorii români de la Tipografia din Buda* 145
11. **B. Mihoc**, *Însemnări de călătorie în revista „Familia” (1865-1906)* 161

12. G. Șora, Vasile Goldiș - gânditor și om politic de talie europeană * Vasile Goldiș: European Thinker and Politician	191
13. L. Cornea, Aspecte ale activității „Astreii” bihorene în perioada interbelică. Activitatea despărțămintelor(II) * Aspects de l'activité de „Astra” en Bihor a l'époque d'entre deux guerres. L'activité des filiales(II).	211
14. I. Baba, Literatura maghiară în „Cele trei Crișuri”	237
15. M.D. Drecin, Bihoreanul Eugen Vancu și locul său în viața financiar-bancară a românilor din Transilvania primei jumătăți a secolului al XX-lea.	253

ARTICOLE SI NOTE

1. E. Glück, O cronică ebraică despre români	261
2. S. Dumitrașcu, Unirea în gândirea istoricilor I.Lupaș, I.I.Nistor, S.Dragomir și Gh.I.Brătianu	265
3. G.Cosma, Moda și stilul de viață în România interbelică	273
4. O. Mureșan, Fișa analitică computerizată de conservare - restaurare. Analiză preliminară.	281

RECENZII

1. Miskolczy Ambrus, Egyház és forradalom. A köröskisjenői ortodox egyházi zsinat, Budapest, 1991 (G. Gorun)	283
2. Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol, XXVII, 1990 (D. Noane)	284
3. Ephemeris Napocensis, I/1991 (D. Noane)	286
4. Studii de istorie a Banatului, Nr. 1, 1989 (D. Noane)	288
5. Nyakas Miklós, Hajdu-Bihar megye címerei, Hajduböszörmény, 1991 (G. Gorun)	289
6. Arta creștină în România. Sec. XVI, Vol.V., București, 1989 (D. Marta)	290
7. E. Mosora, D. Hanga, Catalogul cărții vechi românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca, 1991 (D. Marta)	292
8. Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia, 1, 1990 (D. Noane)	293
9. R.A.Fazzini, R.S. Bianchi, J.F. Romano, D.B. Spanel, Ancient Egyptian Art in the Brooklyn Museum, New York - London, 1989 (M. Cihó)	295

ASPECTE TIPOLOGICE ALE ARMAMENTULUI OFENSIV ROMAN DE PE TERITORIUL DACIEI. SULIȚE (II).

de
DORU MARTA

Izvoarele literare, descoperirile arheologice și monumentele funerare sau triumfale înfățișează soldatul roman înarmat adesea cu o armă flexibilă, lungă și subțire. Pilumul căci despre el este vorba a reprezentat după mulți autori o adevărată „armă națională” a romanilor. Sulițele ca arme principale de împungere și aruncare cuprind tija metalică, subțire și alungită precum și vârful propriu-zis, asupra căruia se fac observațiile tipologice. Ele se prezintă în general cu patru muchii sau de formă conică, multifată în terminație cu manșon sau peduncul. Dimensiunile sunt variabile: între 6-17 cm. Aplicarea la hampă pentru sistemul de înmănușare se face prin nituri fixate la baza manșonului în una sau două perforații.¹ În studiul de laborator s-a constatat că vârful propriu-zis e din fier dur, călit iar manșonul din fier răsucit la cald. Se obține astfel o scădere a greutatei armei pentru a-i înlesni funcționarea.² Corelată cu confuzia de terminologie lance-suliță problema este rezolvată odată cu consolidarea armatei romane și dotarea ei cu noi arme. În cazul sulițelor intervine o altă problemă de terminologie. Producția de sulițe în „fabrica” cunoscând un evident progres mai ales după sec. I Hr., se produce și o firească diversificare a tipologiilor acestor arme. Dominantă rămâne însă producția de „pilum”, atestată prin descoperirile arheologice. O parte din cei care au studiat această categorie de armament extind în mod artificial termenul desemnat pentru „arma națională” a romanilor la toate categoriile de sulițe. Geneza acestui tip important de arme din dotarea armatei romane are o traiectorie sinuoasă, păreri asupra provenienței lor fiind împărțite. Pilumul, prima și cea mai importantă categorie a sulițelor nu este scutit de controverse. În sec. V î.Hr. și chiar mai devreme apare „pila Horatia” Tradiția romană plasează deci „pilumul”, în perioada preserviană. Această tradiție nu specifică dacă acest pilum primitiv este sau nu identic cu cel descris de Polybios.³ Acesta îl descrie ca fiind de bază în dotarea trupelor având diametrul de 0,07m și lungimea totală de 1,35 m. Hampa subțire permite performanțe deosebite la aruncat.⁴ Pentru anul 477 î.Hr. pilumul e descris de Dionys din

1. Cr.M. Vlădescu, *Observații asupra tipologiei armamentului roman din Dacia Inferioară*, în *S.M.M. I.M.*, nr.7-8, 1974-1975, p.23.

2. *Ibidem*, p.24.

3. P.Couissin, *Les armes romaines*, Paris, 1926, p.22.

4. R.Cagnat, V.Chapot, *Manuel d'archéologie*, Paris, 1920, vol.II, p.328;

Halicarnas. Textele lui Titus Livius, Dionys din Halicarnas și Plutarh, susțin că acest tip de armă nu există înainte de sec. V î.Hr.⁵ Săpăturile arheologice au revelat o mare varietate de pila, în majoritatea cazurilor ele fiind denumite după locul descoperirii. Un tip caracteristic este cel de Vulci. Prevăzut cu o tijă de fier (L=1,20 m) este terminat cu un cap foliform îngust și plat, lung de 15 cm care se lărgeste la extremitatea inferioară a fost descoperit într-un mormânt etrusc din sec. V î.Hr. Un alt pilum a fost descoperit în movila galică de la Montefortine datat la sfârșitul sec. IV î.Hr. El are o tijă terminată cu un vârf piramidal, care imită tipul de pilum etrusc.⁶ Vârful piramidal se va impune treptat și menține în întreaga perioadă clasică a imperiului. Ipoteza ca pilumul să fie de origine etruscă a fost lansată de Lindenschmith. El a studiat textele lui Plinius și pasajele lui Titus Livius despre satele etrusce de la Arretium și descoperirea de la Vulei. Romanocentrist, Titus Livius neagă originea etruscă a pilumului. Totuși săpăturile arheologice și prezența armei în legiuni în timpul lui Scipio atestă indubitabil originea lui etruscă. Ipoteza originii samnite a pilumului (denumirea de „tela“, „pila“) preluată din scrierile lui Salustius rămâne o simplă întrebare.⁷ De asemenea o posibilă influențasau preluare de la iberici a armei nu este posibilă. În momentul contactelor militare dintre cele două civilizații, pilumul exista deja în dotarea armatelor romane. Depozitul de la Telaman (dotat la sfârșitul sec. III î.Hr.) se distinge prin două piese de bronz, interesante mai ales prin păstrarea armei în întregime. Se distinge tija lungă din fier cu vârf piramidal în bronz și o coadă terminată cu călcâi. În punctul de joncțiune coada are o întăritură în prismă rectangulară. Dacă ne referim la marile vârfuri din prima vârstă a fierului din Italia centrală sântem dispuși să vedem în „pila lui Teleman“ o formă derivată din aceste arme mai vechi. Admițând această filiație putem trage o singură concluzie: existența a cel puțin două forme de bază a pilumului în această epocă de început. Înmănușarea sau prinderea cu peduncul se va perpetua masiv și în epocile ulterioare. În perioada lui Marius în timpul conflictelor cu cimbrii e înlocuit printr-un cui din fier unul din niturile care unește vârful cu hampa.⁸ În timpul războaielor gallice se încearcă un alt procedeu: vârful este solid fixat în hampă dar tija este flexibilă pentru a imprima contactului cu obiectul lovit un șoc mai puternic. În epoca imperială (mai ales sec. I-III d.Hr.) lungimea fierului este mai mare decât în epocile precedente (exemplarul de la Carnuntum atinge cca 85cm). Arrian subliniază și el flexibilitatea tije. Descoperirile, numeroase, din imperiu confirmă forma piramidală a vârfului de pilum. Existența (confirmată de Vegetius) a unui tip special, cu vârful triunghiular - pilum spiculum - nu schimbă proporția covârșitoare a celui cu vârf piramidal.⁹ În Britania descoperirile sunt mai rare. O catalogare a lor a fost făcută după piesele de la Hod Hill (reg. Dorset) datate la mijlocul sec. I d.Hr.: tip piramidal lung cu secțiune

5. P. Couissin, *op.cit.* p.134;

6. *Ibidem*, p.136;

7. *Ibidem*, p.181;

8. *Ibidem*, p.279;

9. DA, Paris, 1900, vol.IV, p.483;

circulară și tip piramidal lung cu secțiune rectangulară.¹⁰ Descoperirile de la Richborough se încadrează în aceeași tipologie. Spațiul german oferă numeroase descoperiri dar și multe încercări de tipologizare. Harald von Petrikovits a lansat tipul „Grotenburg“ de formă piramidală pătrată, tipic pentru sec. II d.Hr. În epoca următoare se vor produce mai ales piese în formă piramidală cu trei muchii dar și foliforme sau plate cu gătuiri.¹¹ Exemplarele descoperite la Neuss, Vetera și Xanten se înscriu toate în categoria celor piramidale.¹² În castrul de la Rheingönheim¹³, Butzbach¹⁴, Aislingen și Burghofe¹⁵ majoritatea pieselor se înscriu în aceeași categorie. Pilumul cu vârful în formă de frunză are o greutate de cca 1,3 kg., lungimea de 2,05 m., tăișul de 64 cm și vârful de 6 cm.¹⁶ În literatura noastră s-a obișnuit a se denumi acest tip prin alungit și alungit cu manșon scurt. În privința comparării pieselor astfel denumite cu cele provenite din săpăturile din Britania și Germania¹⁷ asemanările rămân totuși neconvingătoare. În Dacia romană pilumul a fost și el masiv descoperit. Există o polemică între diferitele păreri asupra acestui tip de armă. Tija metalică a pilumului nu presupune o înmănușare tubulară. Totuși majoritatea vârfurilor de sulite descoperite în provincie prezintă vârful propriu-zis piramidal cu 3 sau 4 muchii. O serie de autori încadrează acest tip în categoria „pilum“. Subscriem la părerea lor prin analogie cu tipologiile oferite pentru Britania, Germania și Italia care includ aceste piese în categoria sus amintită. Din numărul total al pieselor descoperite (175), vârfurile de pilum (cu înmănușare tubulară sau peduncul) sânt în număr de 118, reprezentând un procent de cca 66%. Astfel de piese au fost descoperite și publicate pentru 19 caestre din provincie. Cele mai numeroase la Bologa (13 din 15)¹⁸, Buciumi (16 din 22)¹⁹, Jidava (13 în totalitate)²⁰, Porolissum (24 din 36)²¹, Răcari (15 în totalitate)²². Un alt tip de vârf de sulită îl reprezintă cel rombic. Ca analogii găsim puține exemplare în imperiu. Tipul rombic cu înmănușare din castrul Rheingönheim²³ are analogie doar cu 2 piese descoperite la Porolissum. (v.rep.). În Dacia tipul rombic, cu înmănușare tubulară e relativ restrâns răspândit, fiind descoperite

10. V.H.Manning, *Catalogue of the Romano-British Iron tools fitting and Weapons in the British Museum*, London, 1985, p. 160;

11. Harald V.Petrikovits, *Eine Pilumspitze von Grotenburg bei Detmold*, în *Germania*, 29, 1951, heft 3/4, p.199;

12. *Ibidem*, p.203;

13. G.Ulbert, *Das Fruhromischerkastell Rheingonheim*, în *Limesforschungen*, band 9, 1969, p.51;

14. G.Muller, *Untersuchungen am Kastell Butzbach* în *Limesforschungen*, band 2, 1962, p.58;

15. G.Ulbert, *Die Romischer Danaukastelle Aislingen und Burghofe* în *Limesforschungen*, band 1, 1959, p.95;

16. M. Junkelmann, *Die Legionen des Augustus, Der romischer Soldat in archeologischen Experiment*, Mainz, 1986, p.188;

17. L. Jacobi, *Romerkestell Saalburg*, Franckfurt, 1897, v.planșele cu sulite;

18. *Repertoriul* nota III Bologa³ + bibl.;

19. *Repertoriul* nota V Bucium⁵ + bibl.;

20. *Repertoriul* nota XVI Jidava¹⁶ + bibl.;

21. *Repertoriul* nota XVIII Moigrad¹⁸ + bibl.;

22. *Repertoriul* nota XXII Răcari²² + bibl.;

23. G. Ulbert, *Das Fruhromische Kastell ...* în *Limesforschungen*, band 9, 1969, p.52.

și publicate doar 14 piese (procent 8%). Descoperirile, majoritatea în Dacia Porolissensis prezintă gătuire la bază, terminată cu manșon conic prevăzut cu perforații de fixare la hampă, având lungimi variabile²⁴. Încadrarea lor cronologică e dificilă dar, în contextul stratigrafic al descoperirii pot fi plasate în sec. II d.Hr. Continuitatea acestui tip nu e atestată prin mărturii literare sau basoreliefuri. Tipologiile pentru Dacia romană oferă și tipul alungit și alungit cu manșon scurt. Primul are vârful foarte lung, cu patru muchii egale, alungite și tubul de înmănușare subțire. Al doilea, păstrând aceeași lungime mare a vârfului (cca 1/2 din lungimea totală a piesei) are manșonul scurt prevăzut cu perforații de fixare. Muchiile sânt egale, mult ascuțite spre partea superioară²⁵. Forma și însușirile vârfului le conferă o asemănare cu anumite tipuri de pilum. Includerea lor în această categorie prezintă și anumite riscuri. Evitarea unor inadvertențe și forțarea unei cronologii greu de realizat ne-a convins să le păstrăm individualitatea. În număr de 26 de piese (cca 15 %) ele reprezintă totuși un segment relativ important din totalul vârfulor de sulice descoperite și publicate în Dacia. O categorie relativ specială a sulitelor o reprezintă cele cu proeminență inelară. Puține, atât în imperiu cât și în Dacia, se caracterizează prin vârf alungit, având muchiile egale. Legătura dintre muchii și tubul de înmănușare este făcută de una sau două proeminențe inelare. Tubul de înmănușare e puternic evazat la bază și prevăzut cu perforații de fixare la hampă. Un exemplar excelent păstrat a fost descoperit în castrul de la Saalburg²⁶, dar fără a se preciza amănunte legate de contextul descoperirii. În Dacia au fost descoperite trei exemplare. Cel de la Drobeta, foarte bine conservat, este încadrat cronologic în a doua jumătate a sec. II d.Hr.²⁷. Un alt exemplar mai slab conservat a fost descoperit la Porolissum. În sfârșit a treia armă provine din castrul de la Racovița. Exemplarul prezintă patru muchii egale cu două proeminențe inelare: unul la mijlocul corpului, la baza vârfului propriu-zis și alta spre locul de înmănușare. Manșonul este puternic evazat la bază iar lungimea totală a piesei este de 12 cm²⁸. Puțin răspândite, vârfulurile cu proeminență inelară se disting prin frumusețea formei și suplețea profilului. Tipologizarea vârfulor de sulică permite formarea a numeroase criterii tipologice care să subîmpartă materialul adunat. Un tip special, unicat în Dacia apare în castrul de la Pojejena. Cu aripioare și tub de înmănușare tubulare (L=5,5 cm), seamănă cu un vârf de săgeată²⁹. Contextul stratigrafic (faza de piatră a castrului) plasează arma în sec. II-III d.Hr. Ridicarea în piatră a castrului a fost realizată probabil de unități ale leg. VII Claudia. O ultimă categorie de sulice descoperite în Dacia sunt reprezentate de piesele de paradă. Realizate în bronz se disting prin perfecțiunea execuției dar și prin excelenta conservare. Formele piramidale sau conice sunt corect realizate geometric. Vârfulurile ocupă jumătate din corp și au manșonul pronunțat evazat la bază. Aceasta cuprinde incizii ornamentale

24. Cr. M. Vlădescu, *op.cit.*, p.26 ;

25. *Ibidem*

26. L. Jacobi, *op.cit.* v. planșele cu sulice;

27. Cr.M.Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983,p.104;

28. *Ibidem*, p. 166 ;

29. N. Gudea , *Castrul roman de la Pojejena în Banatica*, III, 1975,p.342 ;

și totodată perforații pentru fixare la hampă³⁰. Tipul de paradă poate fi de mai multe feluri: cu trei muchii egale, cu patru muchii egale sau multifățat. În imperiu exemplarele sunt rare iar în Dacia, cu excepția depozitului de la Slăveni nu apar. Piese de la Slăveni (50 buc. din care 10 publicate) au o lungime variabilă de la 5,5 la 9,5 cm. Locurile de descoperire sunt în armamentarium, porta, praetoria și porțile principale³¹. La câteva exemplare s-au putut observa urme de poleială în aur. Faptul că o parte din arme au fost descoperite la porți, fragmentar sau îndoite denotă că au fost folosite în extremis de garnizoana (ala I Hispanorum), ajutată de unități din leg. XI Claudia și coh I Flavia Commagenorum, pentru respingerea unui atac barbar. Plasarea acestuia la mijlocul sec. III d.Hr. denotă probabil o dotare la această dată sau mai devreme a sulițelor de paradă. Concluziile ce se desprind din studiul consacrat vârfurilor de suliță din Dacia denotă perpetuarea unor confuzii de terminologii în relația suliță-pilum; în cea de suliță-lance (în antichitate) precum și varietatea tipurilor prezente în provincie. Vârfurile de pila (2/3 din descoperiri), domină covârșitor. Analogiile cu numeroasele tipuri clasice din imperiu (la cele enumerate se adaugă tipul Wiesbaden, tipul praetorian, tipul M. Aurelius Lucianus³², întregesc imaginea „armei naționale” romane. Efectul dezastruos al unei „salve” de pilum a făcut și obiectul unor reconstituiri. Marcus Junkelman a arătat că o cohortă de 500 de soldați, organizați pe adâncime în opt rânduri are nevoie de numai 30 de secunde pentru a forma un front lung de 70 m. Salva de pilum (cca 25 m distanță) lovește cu 7 pilum-uri pe metru liniar³³. Folosirea „pilumului mural” mai greu și mai penetrant sporește efectul loviturii. A doua concluzie se referă la constatarea că celelate tipuri de sulițe prezente în imperiu apar și în Dacia (rombic, alungit, alungit cu manșn scurt, filiform, cu proeminență inelară, rombic cu peduncul). Existența depozitului de sulițe de paradă la Slăveni oferă Daciei romane o poziție privilegiată individualizând-o față de restul imperiului. Cronologic piesele se înscriu în general în tipul celor din sec. II-III d.Hr. unele preluând însă forme sau caracteristici tipice unor perioade precedente

30. Cr. M. Vlădescu, *Observații privind tipologia ... în SMMIM*, nr. 7-8, 1974-1975, p.30;

31. D. Tudor, *Distrugerea castrului roman de la Slăveni, pe Olt* în *Historica*, I, 1970, p.75;

32. H. Übl, *Waffen und Uniformen des Römischen Heeren des Prinzipats epoche nach den Grabreliefs Noricums und Pannoniens* (teză doctorat), Viena, 1969, p.313 și urm. ;

33. M. Junkelmann, *op.cit.*, p. 186.

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR :

I. BIVOLARI (ARUTELA)

1. Vârf tip piramidal cu 4 muchii și înmănușare tubulară; Pl I fig. 1;
 2. Idem, dim. 9,4 x 1,2 cm, S IV, Pl. I fig. 2;
 3. Vârf tip rombic, dim. 5,7 x 2 cm. Pl. I fig. 3;
 4. Idem , dim. 5,6 x 2 cm. S IV. Pl. I fig. 4 ;
 5. Vârf tip piramidal, cu înmănușare pedunculară, dim 5,3 x 1 cm.,Pl.I fig. 5;
- bibl.* Gh. P. Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Date noi în legătură cu castrul Arutela în S.C.I.V.*, nr. I. 1969, p. 110, piesa 1. Gh.P. Bordea și colab. *Arutela V. în S.M.M.I.M.* 12, 1979,p.138-140, piesele 2,3,4,5.

II. BOLOGA (RAESCULUM)

1. Vârf tip masiv piramidal cu 4 muchii și înmănușare tubulară, dim. 8,8 x 2 cm. SIX, clădirea B, ad. 0,55m Pl. I fig. 6;
2. Idem, dim. 9,2 x 1,3 cm. S XII, Pl. I fig. 7 ;
3. Idem, L= 10 cm., S XVI, m 41, ad. 0,30 m. Pl. I fig. 8;
4. Idem, L= 10 cm. S XVI, m 50, ad. 0,30 m. Pl. I fig. 9;
5. Idem, L= 10 cm, S XVI B, baraca nr. 8 ad. I, 25 m, Pl. I fig. 10;
6. Idem, dim. 7,5 cm. S XVI, m 34, ad. 0,30m, Pl. I fig. 11;
7. Idem, turnul de vest al castrului, Pl. I fig. 12;
8. Idem, L= 14 cm, S III Pl. I fig. 13 ;
9. Idem, L= 13 cm, S III, Pl. I fig. 14;
10. Vârf piramidal cu înmănușare pedunculară, L= 8 cm. S XVI, m 75, ad. 0,70 m, Pl. I fig. 15;
11. Vârf tip rombic, dim. 9,5 x 1 cm. turnul de SV al castrului, Pl. I fig. 16;
12. Vârf tip alungit cu manșon scurt, dim. 11,85 cm. S XII, clădirea B, ad. 0,45 m. Pl. I fig. 17;
13. Vârf tip piramidal cu trei muchii egale, L= 9,7 cm. turnul de SV al castrului, Pl. I fig. 18;
14. Idem, L=16 cm., S XIVB, ad. 0,70 m. Pl. I fig. 19;
15. Idem, L=24 cm. S VI, ad. 0,50 m. Pl. I fig. 20.

bibl. M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din vara anului 1936 în* , A.C.M.I.T. IV, 1938, p. 212, 229, piesele 8, 9

E. Chirilă, N. Gudea, *Santierul arheologic Bologa, jud. Cluj (1967) în M.C.A., X, 1973, p. 120, piesele 7.*

N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa (jud. Cluj)* , în *Apulum*, X, 1972, piesele 11, 13.

N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile arheologice din anul 1969*, în *Crisia*, III, 1973, p. 124-127, Piesele 1, 2, 12

N. Gudea, *Materiale arheologice din castrul roman de la Bologa*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 186-187, piesele 3, 4, 5, 6, 10, 14, 15.

III. BREȚCU (ANGUSTIA)

1. Vârf tip alungit, L=13 cm. piesă pierdută, Pl I fig.21;
bibl. N.Gudea, *Castrul roman de la Brețcu. Incercare de monografie*,
în A.M.P. IV, 1980.

IV. BUCIUMI

1. Vârf tip masiv piramidal cu înmănușare tubulară, dim. 9x1,2 cm, desc. în baraca nr. 4, Pl. I fig. 22;
 2. Idem, dim. 9,5 x 3 cm. desc. în baraca nr. 4, Pl. I fig. 23;
 3. Idem, dim. 10,5 x 1,5 cm. desc. în baraca nr. 5, Pl. II fig.24;
 4. Idem, dim. 11,54 x 1,3 cm. desc. în baraca nr. 5 Pl. II fig.25;
 5. Idem. dim. 12,6 x 1,5 cm. desc. în baraca nr.5 ad.0,80 m, Pl.II fig.26;
 6. Idem, dim. 5,5 x 1,5 cm. desc. în baraca nr.2 Pl. II fig.27;
 7. Idem. dim. 9 x 1,2 cm. desc. în porta principalis dextra, Pl.II fig.28;
 8. Idem. dim. 9,2 x 1,3 cm. S XIX, Pl. II fig. 29;
 9. Idem, dim. 8,5 x 1,6 cm. desc. în porta principalis sinistra, Pl.II, fig.30;
 10. Idem, dim. 8,5 x 1,2 cm. desc. în baraca nr.5 Pl. II fig.31;
 11. Idem. dim. 9,6 x 1,3 cm. desc. în baraca nr.5, Pl.II fig.32;
 12. Idem. dim. 7x1,3 cm, desc. în baraca nr. 5 Pl. II fig.33;
 13. Idem, dim. 9,7 x 0,7 cm. desc. în baraca nr. 5 Pl. II fig. 34;
 14. Vârf tip piramidal cu înmănușare pedunculară, dim. 10,5 x 1,2 cm, desc. în baraca nr. 5 Pl. II fig. 35;
 15. Idem, dim. 9,7 x 1 cm. desc. în turnul de est al castrului, Pl.II, fig. 36;
 16. Vârf tip rombic, dim. 11,5 x 1,5 cm. desc. în baraca nr. 5 ad. 1 m. Pl.II fig. 37;
 17. Idem. dim. 5,8 x 0,9 cm. desc. în baraca nr. 5 Pl. II fig. 38;
 18. Vârf tip alungit, dim. 10,3 x 1,5 cm. desc. în porta praetoria, Pl.II fig.39;
 19. Idem, dim. 8,5 x 1,4 cm. desc. în baraca nr.2 Pl.II fig. 40;
 20. Idem, dim. 7,9 x 1 cm. desc. în baraca nr. 2, Pl.II fig.41;
 21. Idem. dim. 12,8 x 1 cm. desc. în baraca nr.5 Pl. II fig. 42;
 22. Vârf piramidal cu trei muchii egale, dim. 8,5 x 1,5 cm. desc. în baraca nr. 5, Pl.II fig. 43 ;
- bibl. E.Chirilă, N. Gudea, V.Lucăcel, C.Pop, *Castrul roman de la Buciuni*, Cluj, 1972. (toate piesele)

V. BUMBEȘTI

1. Vârf tip masiv piramidal cu patru muchii inegale și tub de înmănușare, tubular, Pl.II fig.44;
2. Vârf tip masiv piramidal cu înmănușare tubulară, L= 12 cm, Pl II, fig. 45;
3. Vârf tip piramidal cu înmănușare pedunculară, cu 4 muchii egale, L=7,8 cm. Pl II fig.46;
4. Vârf tip rombic, Pl. II fig. 47;
5. Idem.dim.L=8,1 cm. Pl.II fig.48;

bibl. D.Tudor, *Castra Daciae Inferioris* (I). *Castrele romane de la Bumbești, Gorj*, în *B.C.M.I. XXXIII*, fasc. 103, 1940, P.31, piesa 1; Gh. Florescu și colab. *Săpăturile de salvare de la Bumbești în, M.C.A.*, IV, 1957; Cr.M.Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, Buc. 1983, Pisele 1, 2

VI. COPACENI (PRAETORIUM I)

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare tubulară, L= 12 cm. Pl.III fig.49;
2. Idem,L=11,6 cm. Pl. III fig. 50;3. Idem. L= 12,5 cm. Pl.III fig. 51;

bibl. D.Tudor, *Materiale arheologice din castrul Praetorium (Copăcenii jud. Vâlcea), descoperite de Gr. Tocilescu (1894)*, în *Drobeta*, V. 1982, p.67-69, (toate piesele).

VII. DROBETA TURNU SEVERIN

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare tubulară, dim. 8,6 x 3,9 cm.;
 2. Idem, dim.7,5 x 4 cm. Pl. III fig. 52;
 3. Vârf piramidal cu înmănușare pedunculară, dim. 8,4 x 4,8 cm. Pl.III fig. 53;
 4. Idem. dim. 9,1 x 4,8 cm. Pl III fig. 54;
 5. Vârf tip alungit cu manșon scurt, dim. 12,5 x 8,8 cm.;
 6. Vârf tip alungit cu patru muchii egale, dim. 16,9 x 10,2 cm. Pl.III fig. 55;
 7. Idem. dim. 11,9 x 7 cm, Pl. III fig.56;
 8. Vârf cu procminență inelară la bază, dim. 15 x 9 cm, Pl. III fig. 57;
- bibl. Cr.M.Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, Buc. 1983, p.160-178

VIII. FELDIOARA

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare tubulară, dim. 6,7 x 6 cm. Pl.III fig. 58.;
 2. Vârf tip rombic, dim.7 x 8 cm. Pl. III fig. 59;
- bibl. *Castrul roman de la Feldioara*, în *Cumiudava*, VIII, p.43,Pl. fig....;

IX. GHERLA

1. Vârf tip rombic, dim. 20 x 2,5 cm. desc. în praetoriu, Pl. III fig. 60;
 2. Idem. dim. 20 x 2 cm. desc. în praetoriu;
- bibl. Orosz E., *Jelentés a Szamosújvári Roman Castellum praetorumak ásatásáról*, Gherla, 1907 (toate piesele);

X. HOGHIZ

1. Vârf tip masiv piramidal cu înmănușare tubulară, desc. în colțul de est al castrului, Pl. III fig. 61;
 2. Vârf cu înmănușare pedunculară, desc. în colțul de est al castrului, Pl. III fig. 62;
 3. Vârf tip alungit, desc. în colțul de .. al castrului, Pl. III fig. 63;
- bibl. K. Horedt, *Cercetări arheologice din regiunea Hoghiz- Ugra și Teiuș* în *M.C.A.*, I, 1953, p. 793-794 (toate piesele);

XI. INLĂCENI

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare tubulară, dim. 19,5 x 1 cm. desc. în porta praetoria, Pl. III fig. 64;
 2. Idem, dim. 5,5 x 3,4 cm. desc. în peristilul din principia, Pl. III fig. 65;
 3. Idem, dim. 10,1 x 5,4 cm. desc. în principia, Pl. III fig. 66;
 4. Idem, dim. 19,5 x 1 cm. desc. în porta praetoria, Pl. III fig. 67;
- bibl. N. Gudea, *Castrul roman de la Inlăceni. Încercare de monografie* în *A.M.P.* III, 1979, p. 193-194, (toate piesele)

XII. JIDAVA

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare tubulară dim. L= 8 cm. desc. În porta decumana Pl. III fig. 68;
2. Idem, dim. L= 11 cm, Pl. III fig. 69 ;
3. Idem, desc. în porta praetoria Pl. IV fig. 70;
4. Idem, Pl. IV fig. 71,
5. Idem, Pl. IV fig. 72;
6. Idem, Pl. IV fig. 73;
7. Idem, Pl. IV fig. 74;
8. Idem, Pl. IV fig. 75;
9. Idem, Pl. IV fig. 76;
10. Idem, Pl. IV fig. 77;
11. Idem, Pl. IV fig. 78;
12. Idem, Pl. IV fig. 79;
13. Idem, Pl. IV fig. 80;

bibl. D.Tudor, *Știri noi despre castrul Jidava*, în *B.M.M.*, 7-8, 1940-1941;
D.Tudor, *Arme și obiecte din castrul Jidava* în , *B.C.M.I.*, XXXVII, fasc.
119-122, 1944, piesele nr. 3-13.

XIII. MOIGRAD (POROLISSUM)

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare tubulară, dim. 6 x 1,5 cm. desc.
în castru, Pl. IV fig. 81;
2. Idem, dim. 6,5 x 2,5 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 82;
3. Idem, dim. 5,2 x 1,4 cm. desc. în castru Pl. IV fig. 83;
4. Idem, dim. 5 x 0,8 cm. desc. în castru Pl. IV fig. 84;
5. Idem, dim. 5,1 x 1,4 cm. desc. în castru Pl. IV fig. 85;
6. Idem, dim. 6,5 x 1,1 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 86;
7. Idem, dim. 6,5 x 1,8 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 87;
8. Idem, dim. 10x 2 cm. desc. în castru, Pl. IV. fig. 88;
9. Idem, dim. 6,6 x 0,7 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 89;
10. Idem, dim. 8 x 1,5 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 90;
11. Idem, dim. 6,6 x 1,2 cm. desc. în castru Pl. IV fig. 91;
12. Idem, dim. 8,5 x 1,4 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 92;
13. Idem, dim. 8,3 x 1,6 cm. desc. în castru , Pl. IV fig. 93;
14. Idem, dim. 8 x 1,5 cm, desc. în castru, Pl. IV fig. 94;
15. Idem, dim. 9,5 x 5 cm, desc. în castru, Pl. IV fig. 95;
16. Idem, dim. 6x 0,9 cm., desc. în castru Pl. IV fig. 96;
17. Idem. dim. 6,7 x 1,2 cm, desc. în castru Pl. IV fig. 97;
18. Idem, dim. 7,5 x 1,2 cm. desc în castru, Pl. IV fig. 98;
19. Vârf tip piramidal cu peduncul, dim. 16,2 x 0,9 cm. desc. în castru,
Pl. IV fig. 99;
20. Idem dim. 10.8 x 0,5 cm. desc. în castru Pl. IV fig. 100;
21. Idem, dim. 8,3 x 3,3 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 101;
22. Idem, dim. 9,5 x 3 cm, desc. în castru, Pl. IV fig. 102;
23. Idem, dim. 7x 2,5 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 103;
24. Idem, dim. 9,5 x 3 cm. desc. în castru, Pl. IV fig. 104;
25. Vârf tip alungit , piramidal, dim. 20 x 2 cm. desc în castru, Pl. V fig. 105;
26. Idem, dim. 20,5 x 2 cm. desc. în castru Pl. V fig. 106;
27. Idem, dim. 9,8 x 1,3 cm. desc. în castru Pl. V fig. 107;
28. Idem, dim. 12,5 x 3,5 cm. în castru, Pl. V fig. 108;
29. Vârf tip alungit cu manșon, dim. 6,7 x 2 cm. desc. în castru, Pl. V fig. 109;
30. Vârf alungit cu manșon scurt, dim. 11,2 x 1,8 cm. desc. în castru Pl. V fig. 110;
31. Idem, dim. 11,6 x 1,1 cm. desc. în castru, Pl. V fig. 111;
32. Idem, dim. 7x 1,5 cm. în castru Pl. V fig. 112;
33. Vârf cu proeminență inelară, dim. 10,4 x 1,7 cm. desc. în castru, Pl. V fig. 113;

34. Vârf tip rombic cu peduncul, dim. 9,5 x 3,5 cm. desc. în S I (c), Pl. V fig. 114;
35. Idem, dim. 16,6 x 10,1 cm., desc. în castru, Pl. V fig. 115;
bibl. N. Gudea, *Porolissum, un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman* în, *A.M.P.*, XIII, 1989, P. 538-546.

XIV. OLTENI

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare tubulară Pl. V fig. 116;
bibl. Z. Székely, *Castrul roman de la Olteni*, în *Aluta*, X-XI, 1980, p. 67.

XV. POJEJENA

1. Vârf tip masiv piramidal cu înmănușare tubulară, L=12, 1 cm. desc. în S V, m 5, ad. 2,10 m. Pl. V fig. 117;
2. Vârf cu aripioare și înmănușare tubulară, L=5,5 cm, desc. în S VI, m 0,50, ad. 0,40m, Pl. V fig. 118;
bibl. N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena în Banatica*, III, 1975, p. 343;

XVI. RACOVIȚA

1. Vârf tip masiv piramidal cu înmănușare tubulară, dim. 8 x 1 cm., Pl. V fig. 119;
2. Vârf tip piramidal cu înmănușare pedunculară, dim. 4,6 x 1,3 cm. Pl. V fig. 120;
3. Vârf cu proeminență inelară, L=12 cm, Pl. V fig. 121;
4. Vârf tip alungit cu trei muchii egale, dim. 8,4 x 2 cm, Pl. V fig. 122;
bibl. Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, Buc. 1983, p. 161-166;

XVII. RĂCARI

1. Vârf tip piramidal (masiv) cu înmănușare tubulară, dimensiunile pieselor variază între 60-125 cm. fără menționarea fiecăreia în parte, Pl. V fig. 123;
2. Idem, Pl. V fig. 124;
3. Idem, Pl. V fig. 125;
4. Idem, Pl. V fig. 126;
5. Idem, Pl. V fig. 127;
6. Idem, Pl. V fig. 128;
7. Idem, Pl. V fig. 129;
8. Idem, Pl. V fig. 130;
9. Idem, Pl. V fig. 131;
10. Idem, Pl. V fig. 132;
11. Idem, Pl. V fig. 133;
12. Idem, Pl. V fig. 134;

13. Idem, Pl. V. fig. 135;

14. Idem, Pl. V fig. 136;

15. Idem, Pl. V fig. 137;

bibl. D.Tudor, *Castra Daciae Inferioris. Săpăturile lui Gr. Tocilescu în castrul roman de la Răcari în , Apulum, V 1964, p. 239-241.*

XVIII. RÎȘNOV (CUMIDAVA)

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare pedunculară, dim. 13 x 2 cm, desc. în S XIX, m 24, ad. 0,70 m, Pl. VI fig. 138;

bibl. N.Gudea, I. Pop, *Cercetări arheologice recente în castrul roman de la Râșnov în S.M.M.I.M., 7-8, 1974-1975, p.77.*

XIX. SARMISEGETUSA (ULPIA TRAIANA)

1. Vârf tip piramidal cu înmănușare tubulară, dim. 10,4 x 0,7 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 139;

2. Idem. dim. 10,3 x 0,7 cm, desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 140;

3. Idem, dim. 9,7 x 0,8 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 141;

4. Idem, dim. 10,8 x 0,8 cm, desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 142;

5. Idem, dim. 10,9 x 0,8 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 143;

6. Idem, dim. 9,8 x 0,7 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 144;

7. Idem, dim. 10,4 x 0,9 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 145;

8. Vârf tip piramidal cu peduncul, L=7,7 cm, desc. pe latura de sud a clădirii EM 18, Pl. VI fig. 146;

9. Idem, dim. 9 x 0,9 cm. desc. în templul lui Aesculop și Hygia, Pl. VI fig. 147;

10. Vârf tip alungit cu manșon, dim. 9,2 x 0,8 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 148;

11. Idem, dim. 8,2 x 0,9 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 149;

12. Idem, dim. 6,8 x 0,8 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 150;

13. Idem, dim. 6,1 x 0,4 cm, desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 151;

14. Idem, dim. 6,8 x 0,8 cm. desc. în Palatul Augustalilor, Pl. VI fig. 152;

bibl. H. Daicoviciu, și colab. *Săpăturile arheologice din 1981 de la Ulpia Traiana Sarmisegetusa în M.C.A., XVI, 1982, p. 126-127, (piesa 1).*

C. Ilieș, *Arme romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmisegetusa în A.M.N., XVIII, 1981, p. 421-423, (piesele 2-14)*

XX. SĂPATA DE JOS

1. Vârf tip alungit L=7,2 cm, descoperit sub un bloc de zidărie pe amplasamentul presupus al unei porți, Pl. VI fig. 153;

bibl. V. Christescu, *Le castellum Roman de Săpata de Jos, în Dacia, V-VI, 1935-1936, p. 445;*

XXI. SLĂVENI

- 1-10. Vârf tip paradă multifățată, dim. variabile: 0,055-0,95 cm., descoperite în armamentarium, porta praetoria, porta principalis, Pl. VI fig. 154- 163; Alături de piesele publicate cu planșe, în castru au mai fost descoperite încă 40 de vârfuri identice.

bibl. D.Tudor, *Distrugerea castrului roman de la Slăveni în, Historica I, 1970, p. 76.*

XXII. TIBISCUM

1. Vârf tip masiv piramidal cu înmănușare tubulară, dim. 13,4 x 1,3 cm. desc. în S IA, Pl. VII fig. 164;
2. Idem, desc. în SII, ad. Im, Pl. VII fig. 165;
3. Vârf tip rombic, dim. 16 x 3,5 desc. în SIA, ad. 1,50 m. Pl. VII fig. 166;
4. Vârf tip rombic, cu peduncul, dim, 13 x 3 cm. desc. în clădirea A, ad. 0,50-0,70m. Pl. VII fig. 167;

bibl. S. Petrescu, *Piese de armament descoperite în castrul roman de la Tibiscum în A.M.N., XXII-XXIII, 1985-1986, p. 521-522, (piesele 1,2), P.Bona și colab. Tibiscum- cercetări arheologice (II) în A.M.N.,XX, 1983, p. 412-413, (piesele 3,4).*

XXIII. TURDA (POTAISSA)

1. Vârf tip piramidal cu patru muchii și înmănușare tubulară, dim. 10 x 1,30 cm. desc. în bastionul din NV castrului, Pl. VII fig. 168;
2. Vârf tip rombic, din 19 x 1,9 cm. desc. în praetoriu, Pl. VII fig. 169;

bibl. inf. Bălănică Romeo în *Piese de armanent în castrele Daciei Porolissensis* (lucrare de licență), Cluj-Napoca, 1984.

XXIV. VĂRADIA (ARCIDAVA)

1. Vârf tip rombic, Pl. VII fig. 170;
2. Vârf tip alungit, Pl. VII fig. 171.

bibl. Gh. Florescu, *Le camp romain de Arcidova (Vărădia), Fouilles de 1932, în Istros, I, 1934, p.71 (ambele piese).*

ANEXA I

Nr.	CASTRU	1*	2*	3*	4*	5*	6*	7*	8*	9*
1.	BIVOLARI	2	1	2	-	-	-	-	-	-
2.	BOLOGA	-	-	-	1	-	-	-	-	-
3.	BRETCU	12	1	1	1	-	-	-	-	-
4.	BUCIUMI	14	2	2	3	1	-	-	-	-
5.	BUMBESTI	2	1	2	-	-	-	-	-	-
6.	COPACENI	3	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	DROBETA	2	2	-	3	-	1	-	-	-
8.	FELDIOARA	1	-	1	-	-	-	-	-	-
9.	GHERLA	-	-	2	-	-	-	-	-	-
10.	HOGHIZ	1	1	-	1	-	-	-	-	-
11.	INLACENI	4	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	JIDAVA	13	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	MOIGRAD	18	6	-	4	4	1	-	2	-
14.	OLTENI	1	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	POJEJENA	1	-	-	-	-	-	-	-	1
16.	RACOVITA	1	1	-	1	-	1	-	-	-
17.	RACARI	15	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	RISNOV	-	1	-	-	-	-	-	-	-
19.	SARMIZEGETUSA	7	2	-	5	-	-	-	-	-
20.	SAPATA DE JOS	-	-	-	1	-	-	-	-	-
21.	SLAVENI	-	-	-	-	-	-	10	-	-
22.	TIBISCUM	2	-	2	-	-	-	-	-	-
23.	TURDA	1	-	1	-	-	-	-	-	-
24.	VARADIA	-	-	1	1	-	-	-	-	-
TOTAL :		100	18	14	21	5	3	10	2	1

ANEXA II

1. Tip masiv piramidal cu înmănuşare tubulară
2. Tip piramidal cu înmănuşare pedunculară
3. Tip rombic
4. Tip alungit
5. Tip alungit cu manşon scurt
6. Tip cu proeminenţă inelară
7. Tip paradă multifaţată
8. Tip rombic cu peduncul
9. Tip cu aripioare şi înmănuşare tubulară

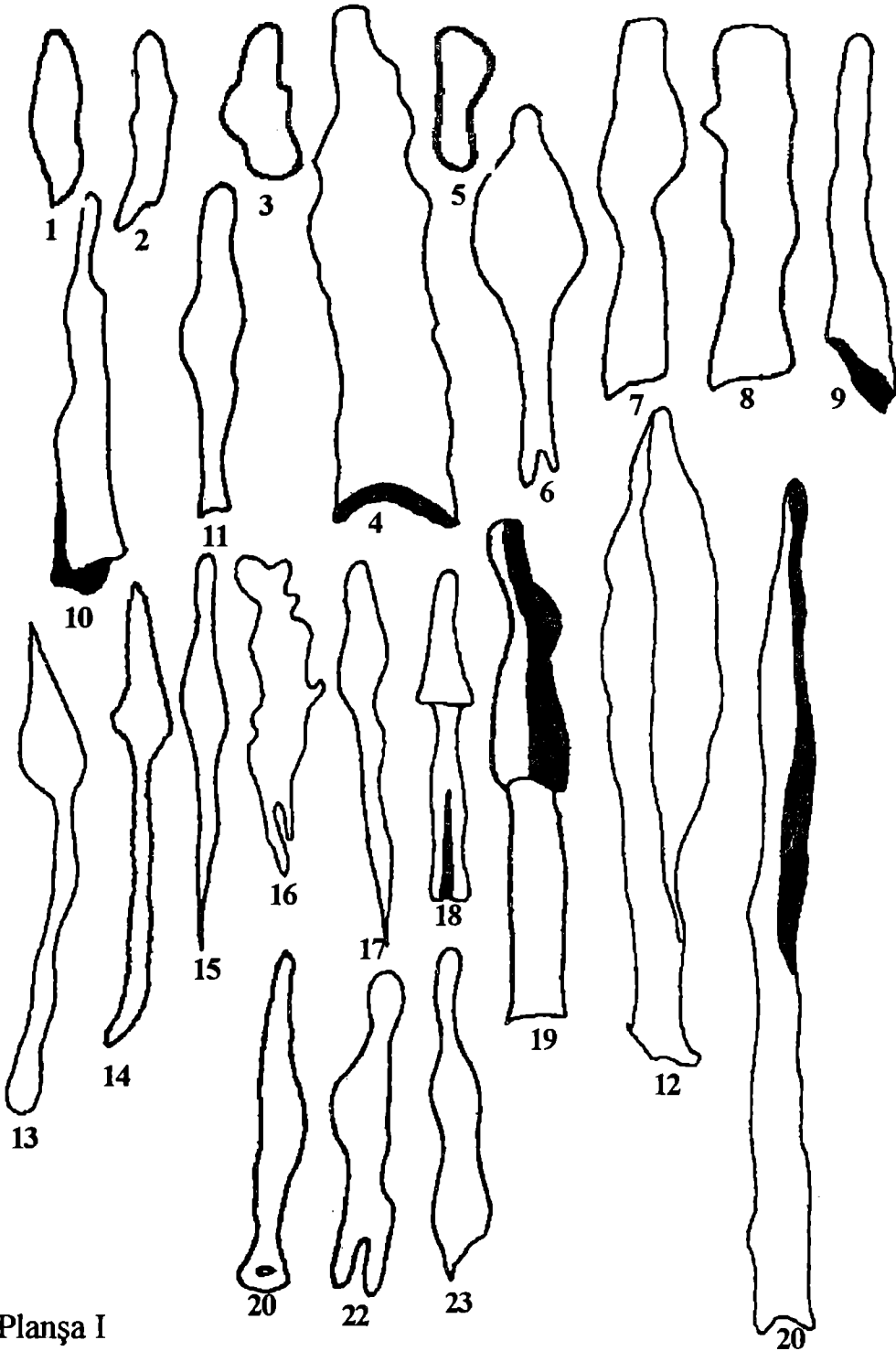
ABREVIERI

- A.C.M.I.T. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice . Secţiunea Transilvania.
A.M.N. Acta Musei Napocensis
A.M.P. Acta Musei Porolissensis
B.C.M.I. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
S.C.I.V.(A). Studii şi cercetări de istorie veche (din 1974 şi arheologie)
S.M.M.I.M. Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară.

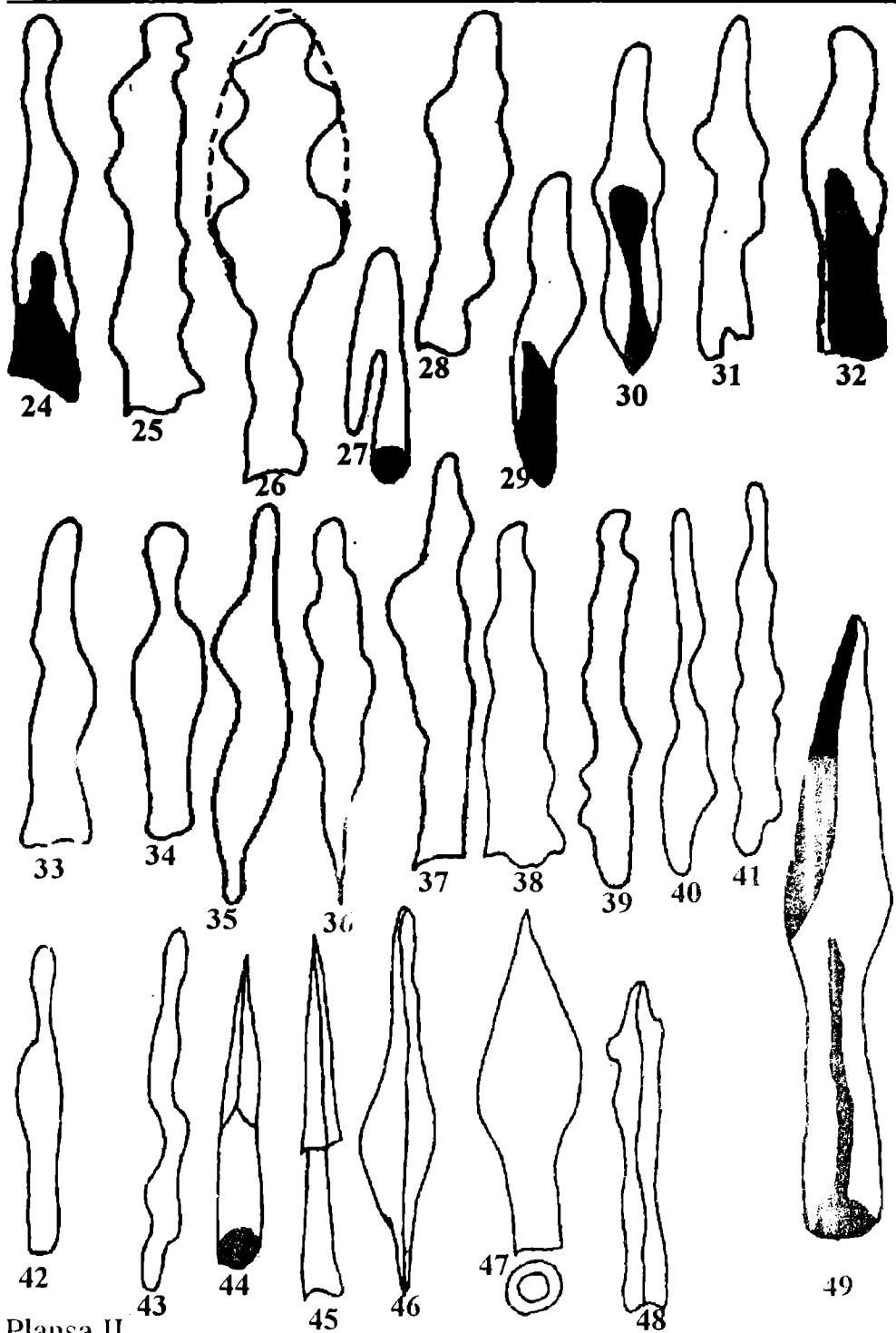
THE TYPOLOGICAL ASPECTS OF THE ROMAN OFFENSIVE ARMAMENT IN THE TERRITORY OF DACIA. SPEARS (II).

-Summary-

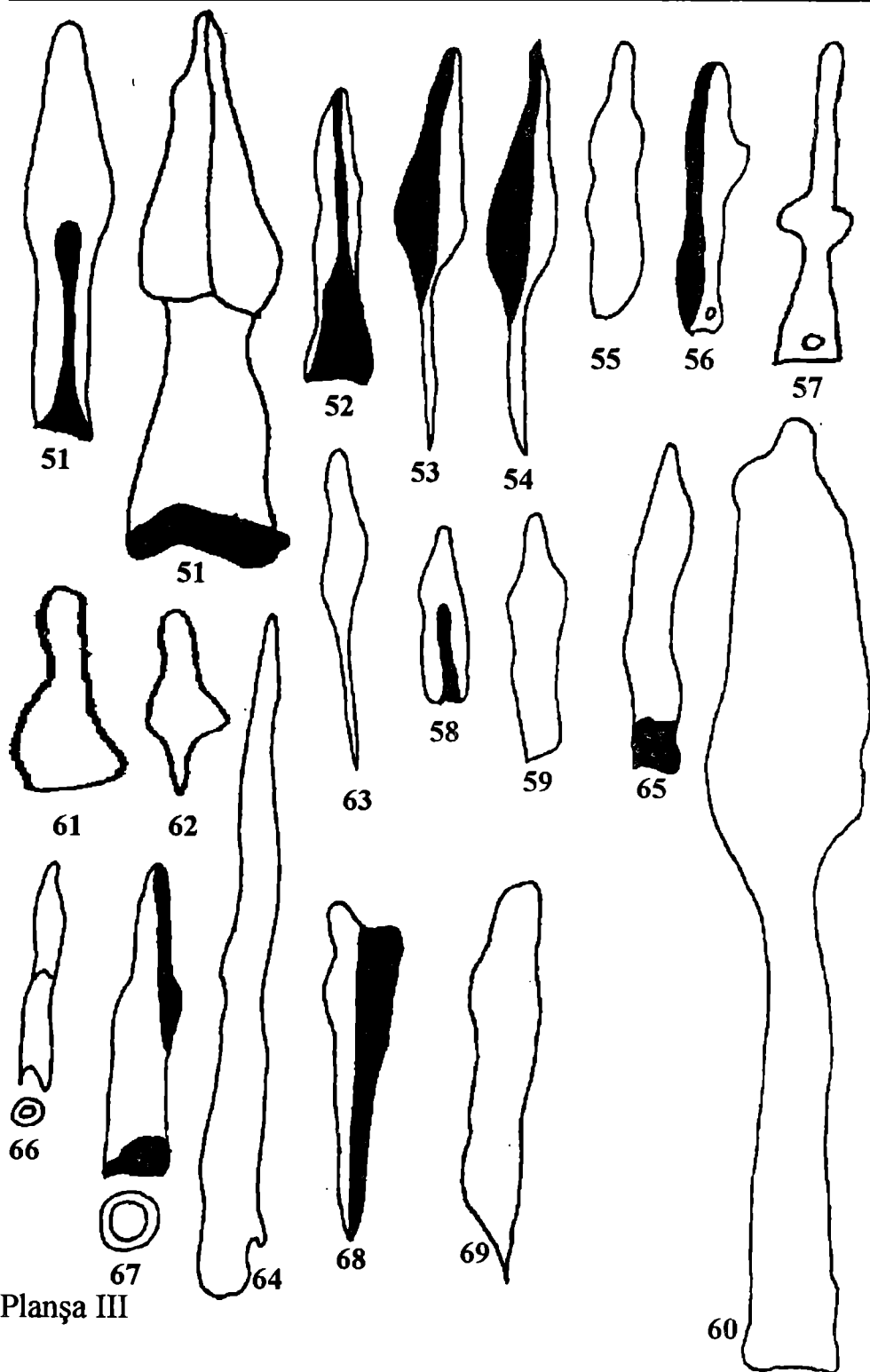
The study of the Roman offensive armament in Dacia lead us to some conclusions concerning their typological spreading and classification. Spears in the Roman army was endowed with in the 5th century B.C. undergo alternation so that in the Ist an IIIrd century A.D. we can diferentiate 9 typological types. The analogies to other pieses descoved in the western provinces of the Roman Empire show that there is a relative uniformity of this type of armament. Another conclusion refers to the relative uniformity of discoveries, in most Roman castra in Dacia, where sistematic archaeological discoveries were carried on.



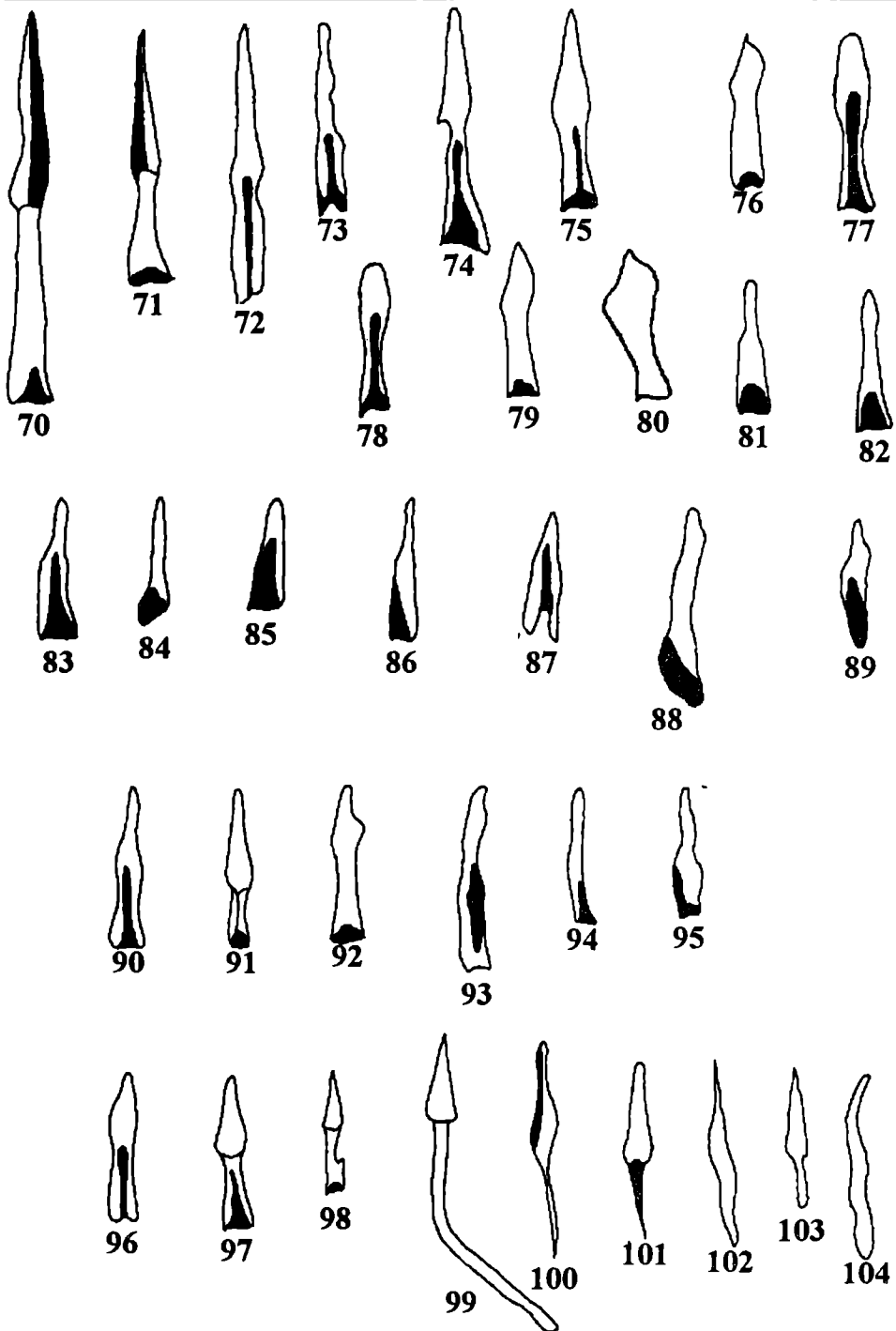
Planșa I



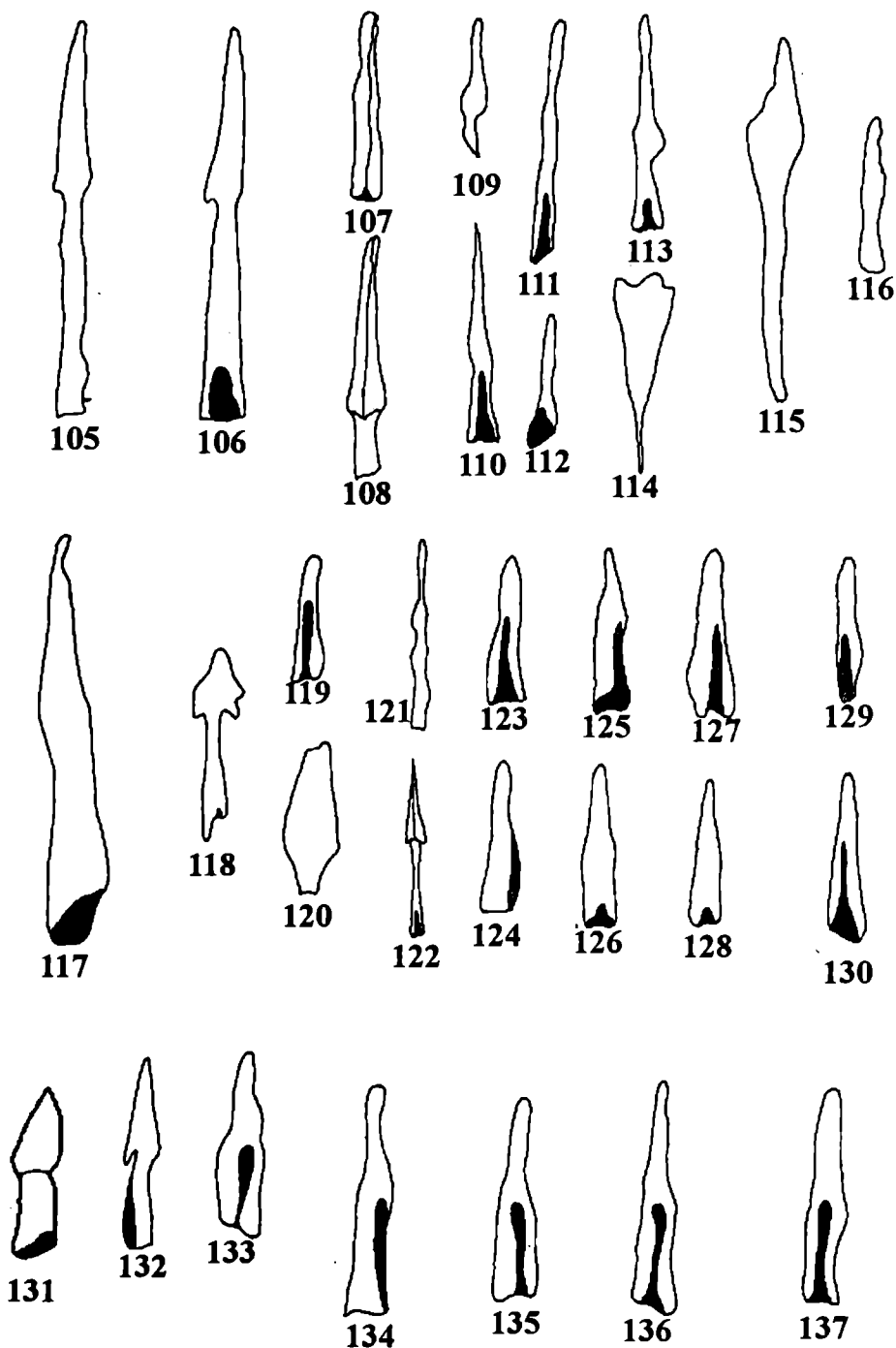
Planșa II



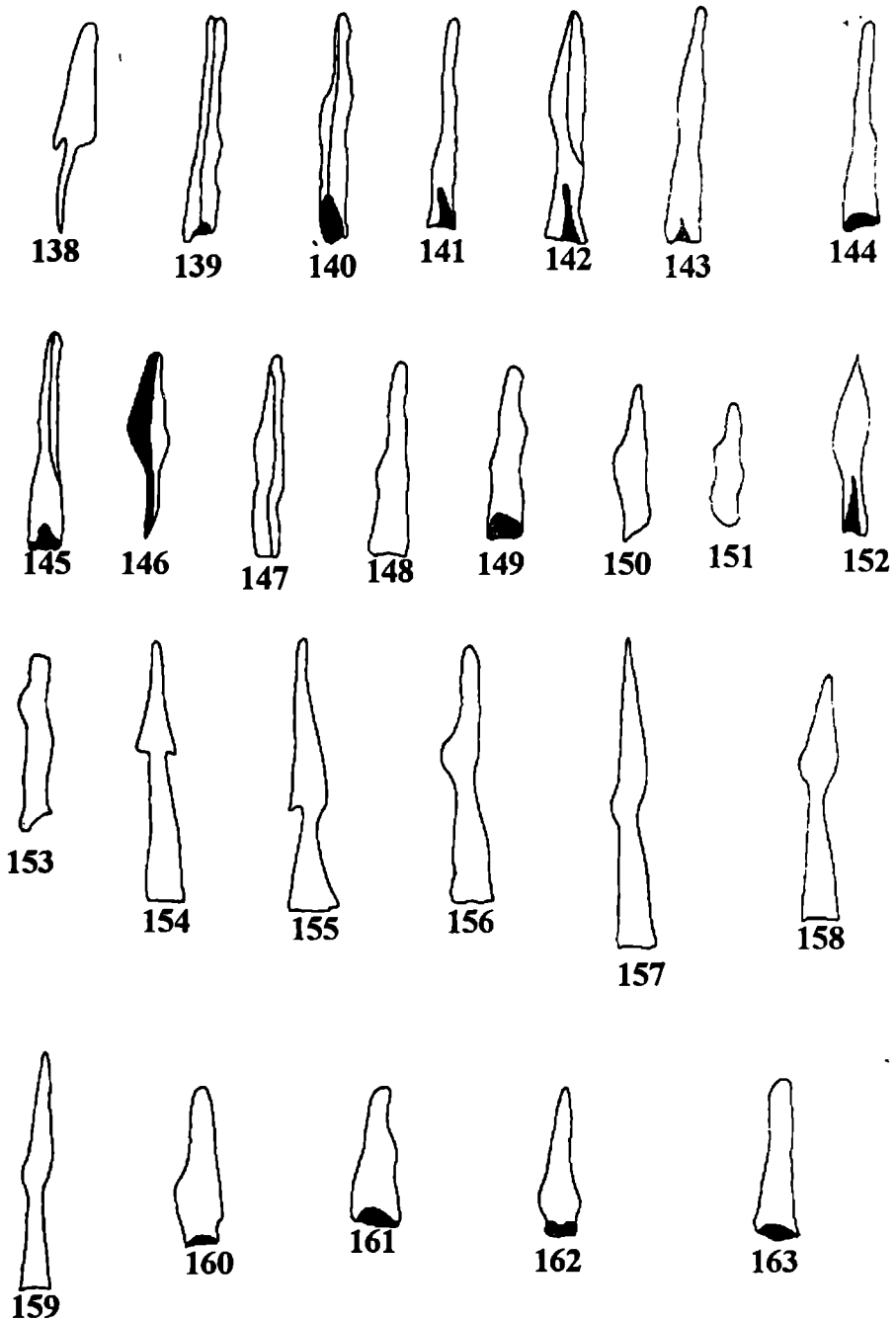
Planșa III



Planșa IV



Planșa V



Planșa VI



SONDAJUL ARHEOLOGIC DE LA CEFA-HOTARI, JUDEȚUL BIHOR

**de
IOAN CRIȘAN**

În anul 1986 a fost efectuat un sondaj de verificare în punctul cel mai înalt al terenului arabil cunoscut sub numele de Hotari, din hotarul localității Cefa, unde apar la suprafață în număr mare fragmente ceramice și sfărîmături de cărămizi. În acest punct a fost deschisă pe direcție est-vest, o secțiune cu lungimea de 10 m și lățimea de 1 m. Secțiunea a atins în sectorul central adâncimea de 2 m.

Din punct de vedere stratigrafic s-a constatat următoarele nivele: cel superior vegetal, nivelul feudal negru cenușos, nivelul feudal timpuriu negru afânat, un nivel daco-roman de secolul II-IV, format din pământ negru compact, sub care urmează solul brun gălbui cu cioburi neolitice (planșa I). Lucrările agricole de mare adâncime din perioada actuală (unele depășind 0,50 m) și activitățile celor din vechime au perturbat continuitatea stratelor și au amestecat vestigiile creând dificultăți cercetării.

Cioburile neolitice apar în număr redus. Mult mai numeroase sînt cele daco-romane, predominînd ceramica cenușie cimentoasă, lustruită, lucrată la roată. Se disting fragmente de vase cu picior, cratițe și o mare parte dintr-un chiup alături de care apar în proporție mai redusă și vase lucrate cu mîna (planșa II/1-2).

Nivelul feudal timpuriu conține material ceramic aflat exclusiv în stare fragmentară. Vasele erau realizate dintr-o pastă folosind ca degresant nisipul cu granulația mijlocie și mică. Calitatea pastei și tehnica de lucru au permis modelarea unor vase cu pereți relativ subțiri ușor zgrunțuroși. Arderea este realizată în proporție majoritară în mediul reducător, conferind vaselor culorile cenușie închisă și neagră. La unele fragmente, tenta închisă este accentuată de un strat de funingine, depus și pe marginea interioară a buzei, ca urmare a utilizării intense sau a unui incendiu.

Din analiza materialului ceramic, rezultă că formele tipice erau vasul borcan și căldarea de lut. Luând în considerare fragmentele de buze, care indică forma vasului, rezultă că borcanul este reprezentat de două exemplare, iar căldarea de lut de cinci. În realitate, proporția ar putea fi altă, avînd în vedere posibilitatea ca alte fragmente de borcane scoase la lumină din secțiune, să provină din pereții vaselor.

Din cele două exemplare de vase borcan semnalate, unul avea umeri puternici dezvoltaji, gâtul larg și scurt, buza întoarsă în afară, subțiată la margine și rotunjită

(planșa III/1), buza celui de-al doilea exemplar era răsfrântă oblic, puțin îngroșată la exterior (planșa III/2).

Resturile ceramice feudale timpurii cuprind numeroase fragmente de căldări de lut, formă caracteristică de vas folosit în secolul XI-XIII. Deosebirea ce poate fi observată la acestea, rezultă din îngroșarea exteriorului sau interiorului buzei sau a ambelor părți, din forma laturii interioare a buzei în zona orificiului pentru suspendarea vaselor, din forma orificiilor în funcție de instrumentul cu care s-au realizat perforațiile, ca și din lărgimea gâtului (planșa III/3-6).

Decorul lipsește la cea mai mare parte a materialelor. Din repertoriul stilistic fac parte benzile de linii orizontale numite în mod obișnuit portative (planșa IV/5-6), liniile de diferite grosimi și șențulețele orizontale, executate pe umerii și corpul vaselor (planșa VII/1-4). Un singur fragment este decorat pe marginea interioară a buzei cu o bandă de linii în val fin executată. Același decor pare să fi fost imprimat și pe suprafața vasului (planșa III/1).

Depunerile arheologice arată că în următoarele trei secole locuirea a continuat, deși se pare că la un moment dat s-a produs un incendiu, marcat de un strat subțire de arsură aproape continuu. Din stratul de pământ de deasupra, cenușios, cu multă arsură, au fost scoase la lumină fragmente ceramice, chirpic ars, pietre, piese de fier în stare fragmentară, oase animale.

Pe criteriul evoluției tipologice și pe baza de analogii se poate deosebi o grupă ceramică caracteristică pentru secolele XIII-XIV. Vasul borcan rămâne forma de bază în timp ce căldările de lut dispar din repertoriul ceramic. Buzele vaselor prezintă un „guler“, rezultat din îngroșarea și răsfrângerea lor completă (planșa V/1-2), cu tendința de diversificare prin adăugarea de nervuri pe fața exterioară și a unui prag sau a unei șențuiri pentru capac de față interioară (planșa V/3-9).

Ceramica secolelor XV-XVI se înscrie în categoria vaselor de uz gospodăresc. Majoritatea erau executate din pastă nisipoasă de bună calitate, omogenă și compactă. Calitatea pastei a permis realizarea unor vase cu pereți egali în grosime și subțiri, cu coaste pe fața interioară. Se impune arderea în mediu oxidant, deoarece multe fragmente prezintă culoarea cărămizie uniformă la exterior și în spărtură. Fragmentele provin de la vase de dimensiuni mijlocii cu corpul ce se întinde mai mult sau mai puțin bombat, gâtul de înălțimi diferite și buza îngroșată ușor răsfrântă. La exterior buza prezintă o șențuire, uneori destul de adâncă, terminându-se cu un prag, o muchie sau o nervură groasă care marchează limita inferioară. În interior sub margine, acestor profilaturi le corespunde o șențuire sau o nervură, necesare sprijinirii capacului cu mâner în formă de disc (planșa VI/1-7). Ornamentarea este simplă, constituită din câteva incizii paralele sau caneluri superficiale plasate pe umărul sau pe corpul vaselor (planșa VI/3, 7, 9).

Acestei categorii de ceramică i se alătură ceramica fină de culoare albă-gălbuie caolinoidă din care a fost lucrat un fragment de pocal (planșa VI/8) și un fragment de umăr de vas cu caneluri fine orizontale (planșa VI/10).

Împreună cu materialul ceramic a fost scoasă la lumină o bucată de râșniță de

granit, piesă importantă din inventarul unei așezări stabile de agricultori.

Referitor la obiectele de metal descoperite în săpătură, o parte pot fi puse în legătură cu diferite activități gospodărești. Avem în vedere un cui de fier în patru muchii și o piesă de fier rotundă în secțiune, folosită pentru împuns (planșa VII/3,6). Din categoria pieselor de harnașament și echipament militar fac parte o cataramă din fier căreia îi lipsește cuiul de prindere (planșa VII/4) și doi piteni din același metal. Din păcate amândoi pitenii s-au păstrat fragmentar și în stare foarte avansată de coroziune, astfel că încadrarea lor tipologică și cronologică este dificilă. Prin analogie fragmentul cu spinul lung (planșa VII/2) datează din secolul XV, iar celălalt fragment cu tija scurtă și stea (piesă care nu s-a păstrat), din secolul XVI.

Fragmentele de oase animale sânt resturi menajere ale locuitorilor. În urma studiului osteologic rezultă că atât materialul determinabil, cât și cel nedeterminabil aparține mamiferelor domestice, cele sălbatice nefiind reprezentate. Speciile de mamifere domestice identificate sânt bovinele (două exemplare), ovinele (un exemplar), cabalinele (un exemplar) și porcinele (un exemplar). Piese de osoase aparțin unor exemplare mature cu talia celor de astăzi.

La capătul vestic al secțiunii la 1,20 m adâncime față de cota actuală a terenului a apărut un mormânt (M_1) conținând scheletele a doi copii de 2-3 ani. Primul schelet (A), orientat est-vest cu capul spre vest era așezat pe o parte, cu fața la nord. Al doilea schelet (B) era orientat cu capul spre nord-vest și picioarele spre sud-est. Mormântul pare să fi fost deranjat în vechime și nu conține nici un fel de inventar.

La distanța de 6 m de primul mormânt a fost descoperit la 1,50 m, un al doilea mormânt (M_2). Conținea un schelet de adult, bine conservat având lungimea măsurată în groapă de 1,72 m. Defunctul a fost așezat, potrivit ritului creștin, în poziție dorsală, cu orientarea pe direcția est-vest, capul la apus, iar privirea spre răsărit și picioarele în aceeași direcție. Ambele brațe erau întinse pe lângă corp, cu palmele plasate pe bazin. Cu ocazia cercetării craniului, la fiecare tâmplă a apărut câte o pată de culoare verzuie, din care la spăcluire a ieșit o pereche de inele simple cu capetele retezate și desfăcute (inventar I3106/a,b). Sânt lucrate din sârmă de argint aliaj cu cupru groase de 0,2 cm și prezintă urme de coroziune. Cele două exemplare, care compun această pereche sunt aproape identice ca formă și dimensiuni. Exemplarul (A) are diametru interior de 2,2 cm, cel interior de 2,6 cm, iar exemplarul (B) are diametrul interior de 2,1 cm, cel exterior de 2,5 cm, un capăt fiind ușor subțiat.

Cele două inele fac parte din categoria obiectelor de podoabă pentru cap¹, respectiv pentru păr², fiind folosite pentru prinderea părului la tâmple.

În mormânt nu s-a constatat prezența cuiei sau a altor resturi de la sicriu, corpul fiind probabil înfășurat în giulgiu.

Ritul de înmormântare, inventarul și situația stratigrafică pledează pentru încadrarea mormântului (M_2) în feudalismul timpuriu. Inelele de tâmplă, singurele

1. S. Dumitrașcu, *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I e.n.*, în *Crisia*, XVIII, 1983, p.51.

2. *Ibidem*, p.52.

obiecte de inventar din mormânt pot fi alăturate din punct de vedere tipologic așa numitului grup Cauaceu - Traian³, grup care se caracterizează, pe lângă simplitate și printr-o diferențiere cronologică față de grupul Biharia-Oradea-Sălacea⁴, ce cuprinde inele cu terminație în formă de S, datate în general în secolul XI-XIII. În primul grup sânt incluse piese datate în secolul X-XI, descoperite în cele două localități amintite, la care se adaugă și alte descoperiri similare din Bihor⁵. Inelele de păr simple au fost descoperite pe întreg teritoriu românesc⁶ și în vecinătatea sa în complexe aparținând populației românești sedentare și populațiilor migratoare⁷ sau în curs de sedentarizare⁸.

Având originea în regiuni cu puternic substrat roman⁹ evoluția lor din inelele de păr din descoperirile de epocă romană putând fi dovedite¹⁰ inelele de păr feudale timpurii nu pot constitui singure elemente pentru atribuire etnice, ele fiind semnalate în morminte românești, slave și maghiare.

Revenind la mormântul (M₂), considerăm, ca o ipoteză, că acesta ar putea fi datat în secolul X-XI. Ceramica de tradiție veche românească descoperită în dreapta canalului Rădvani, în stațiunea arheologică „La Pădure” documentează existența unui nivel de locuire corespunzător acestor secole. Și tot ca o ipoteză avansăm ideea că pe terenul numit „Hotari” ar fi amplasat cimitirul așezării feudale timpurii.

În concluzie, sondajul arheologic de pe terenul Hotari a stabilit că așezarea omenească din apropierea pădurii Rădvani se extinde și în stânga canalului cu același nume. Urmează ca după cercetarea sistematică a vetrei așezării să fie dezvelite și mormintele cimitirului feudal timpuriu.

3. *Ibidem*, p.52-53, 57-58.

4. *Ibidem*, p.53-57.

5. *Ibidem*, pl.XXXIII.A.D.Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion(r.Oradea, reg.Oradea)*, în *SCIV*, VI, 34, 1955, p.494.

6. I. Némethi, *Descoperiri arheologice din teritoriul localității Moftinu Mic(jud.Satu Mare)*, în *Satu Mare St.Com.*, VII-VIII, 1986-1987, fig.21/7,10; D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania.II. Săpăturile de la Vârșand*, în *Materiale și cercetări arheologice*,II,1956, p.124-152, fig.83/10,11; A.Bejan, M.Moga, *Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud.Timiș)*, în *Tibiscus*, V, 1979, fig.4/1-7, 12-13; R.Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, Ed. Științifică și enciclopedică, București, 1988, p.65, fig.13/17-24; V.Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolul X-XIII. Români și turanici*, Ed.Junimea, Iași 1985, fig.15/9-12; Gh.Ștefan, I.Barnea, M.Comșa, E.Comșa, *Dinogetia*, I, Ed.Acad.R.S.R., București, 1967, p.287-288,fig.30-31,33-34.

7. V.Spinei, *op.cit.*, fig.31/1,2.

8. Kovács L., *A timári (Szabolcs-Szatmár M.) honfoglaláskori temetőmaradványok*, în *Comunications archaeologicae Hungariae*, 1988, p.125-157. Din cele 47 de morminte ce alcătuiesc cele două cimitire, 11 morminte conțin inele de păr de argint și bronz: 13 simple și două cu terminație în formă de S.

9. S.Dumitrașcu, *op.cit.*, p.59: V.Boroneanț, P.Hurezan, *Cimitirul din sec.XI-XII de la Cladova, jud.Arad*, în *Ziridava*, XV-XVII, 1987, p.73.

10. M. Comșa, *L' influence romaine provinciale sur la civilisation slave a l' époque de la formation des états*, în *Romanoslavica*, XVI, București, 1968, p.1986,p.447-460, fig.5, apud S.Dumitrașcu, *op.cit.*, pl.XXXVII.

LE SONDAGE ARCHÉOLOGIQUE DE CEFA-HOTARI, DEP.BIHOR.

- Résumé -

En l' année 1986 a été effectué un sondage de contrôle sur le terrain nommé „Hotari“ aux environs du village Cefa.

Le sondage a mis au jour des vestiges datant des époques néolithique, daco-romaine, haut Moyen Âge et Moyen Âge.

Dans la section pratiquée ont été découverts deux tombeaux (M_1 et M_2). Le tombeau M_1 contenait des squelettes d' enfants en âge de 2-3 ans. Le tombeau M_2 contenait un squelette d' adulte en longueur de 1,72 m qui avait a chaque temple un anneau a cheveux en argent. Le rit d'enterrement, l'inventaire et la situation stratigraphique plaide pour dater le tombeau M_2 en haut Moyen Âge (X-XI siècles).

Les deux tombeaux font partie probablement d'un cimetière d'un habitat du haut Moyen Âge.

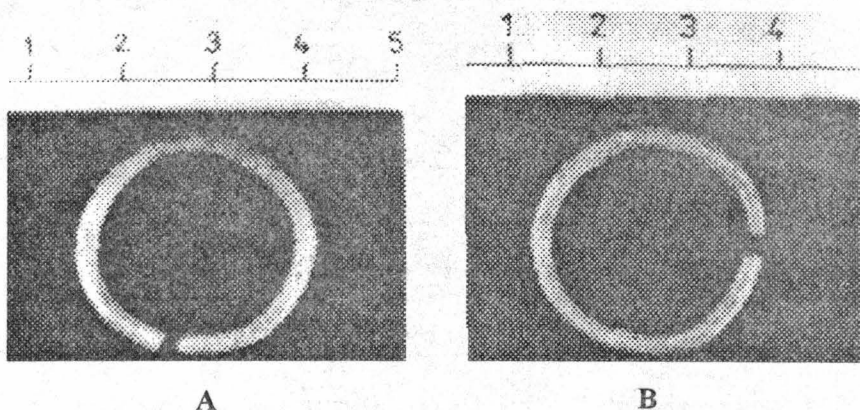
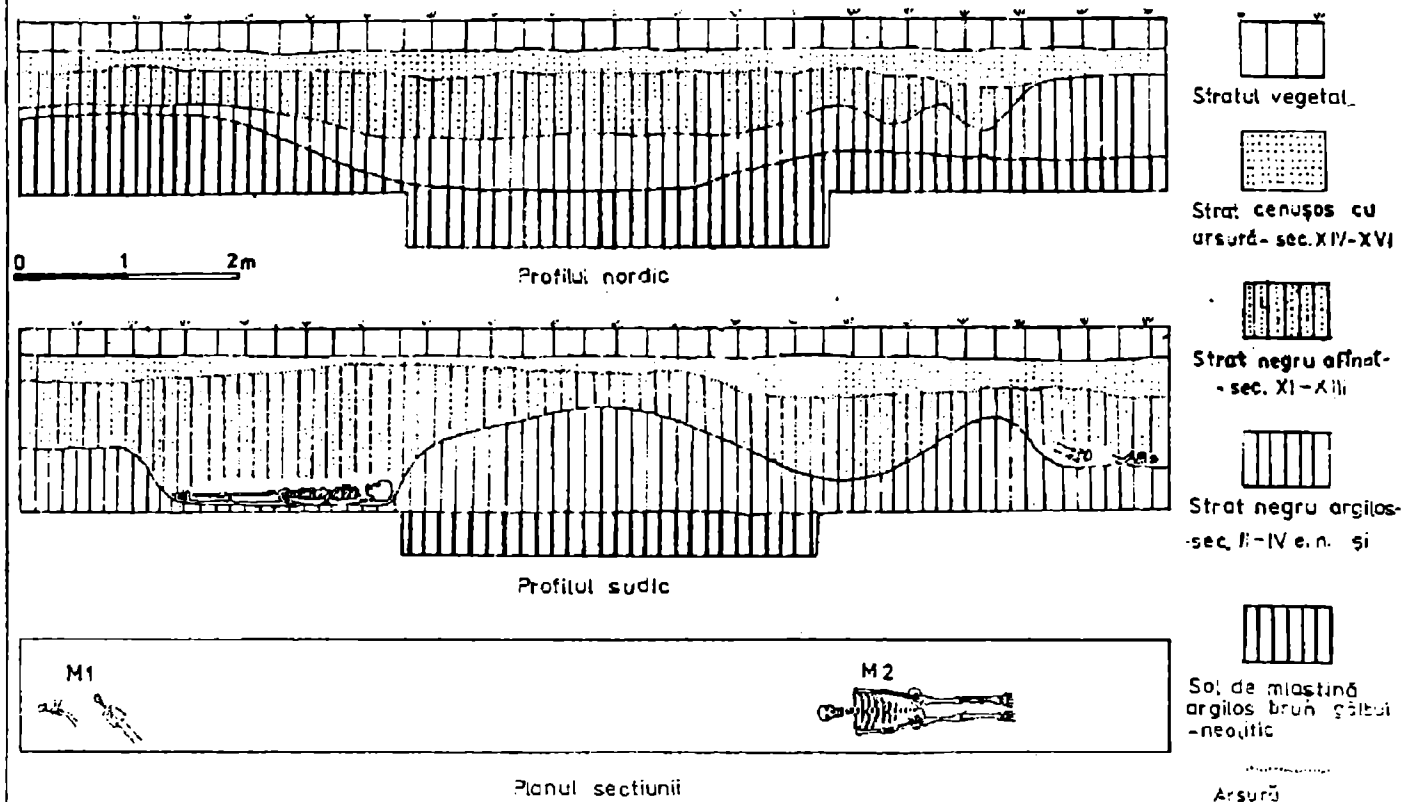
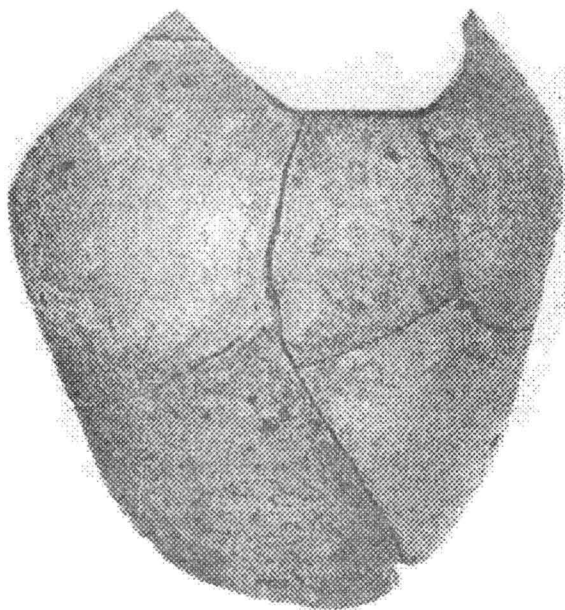


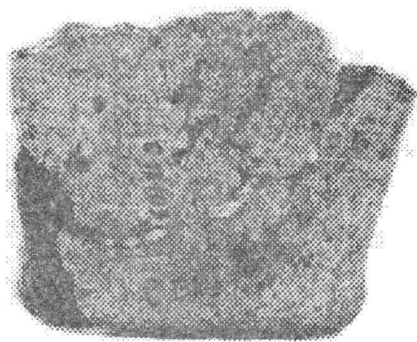
Fig.1. Cefa-Hotari, 1986. Mormântul M_2 .
Inv. 13106 A, B, Inele de păr.



Planșa I. Cefa-Hotari, 1986. Planul și profilele secțiunii.



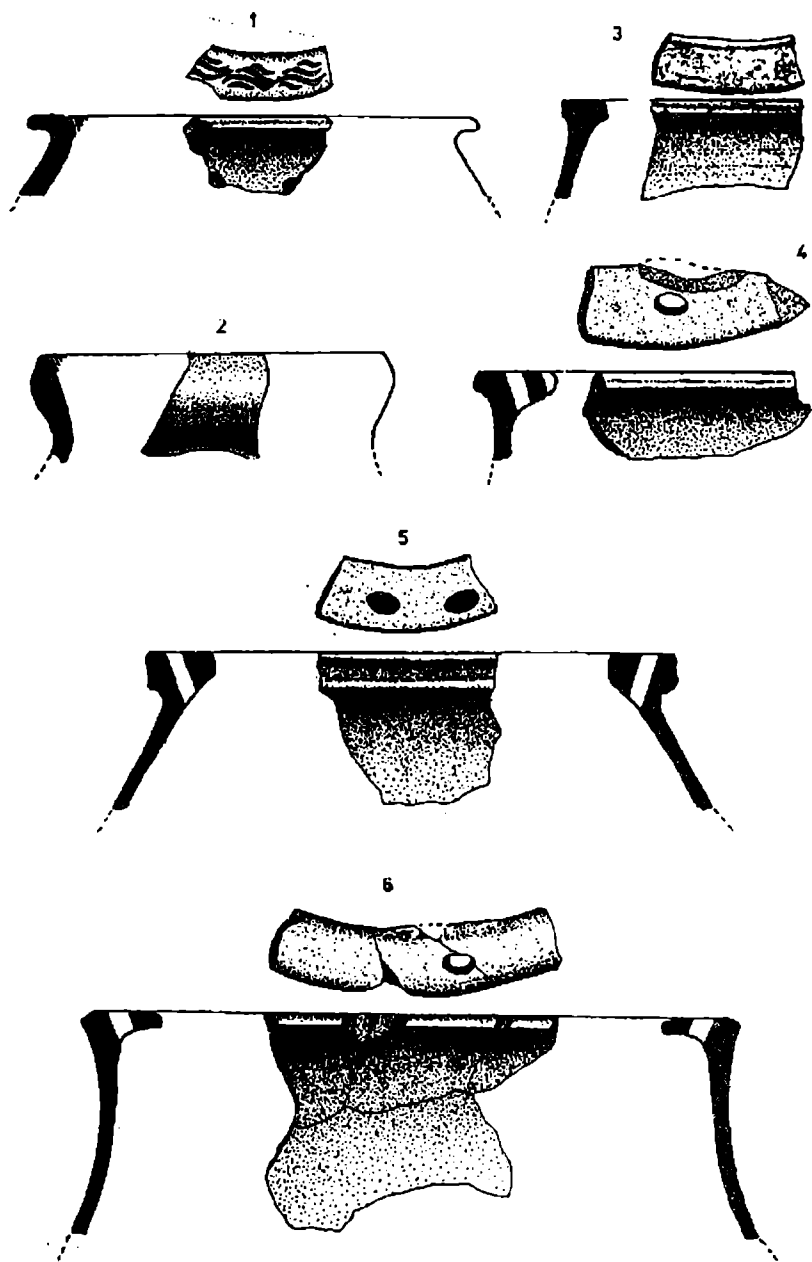
1



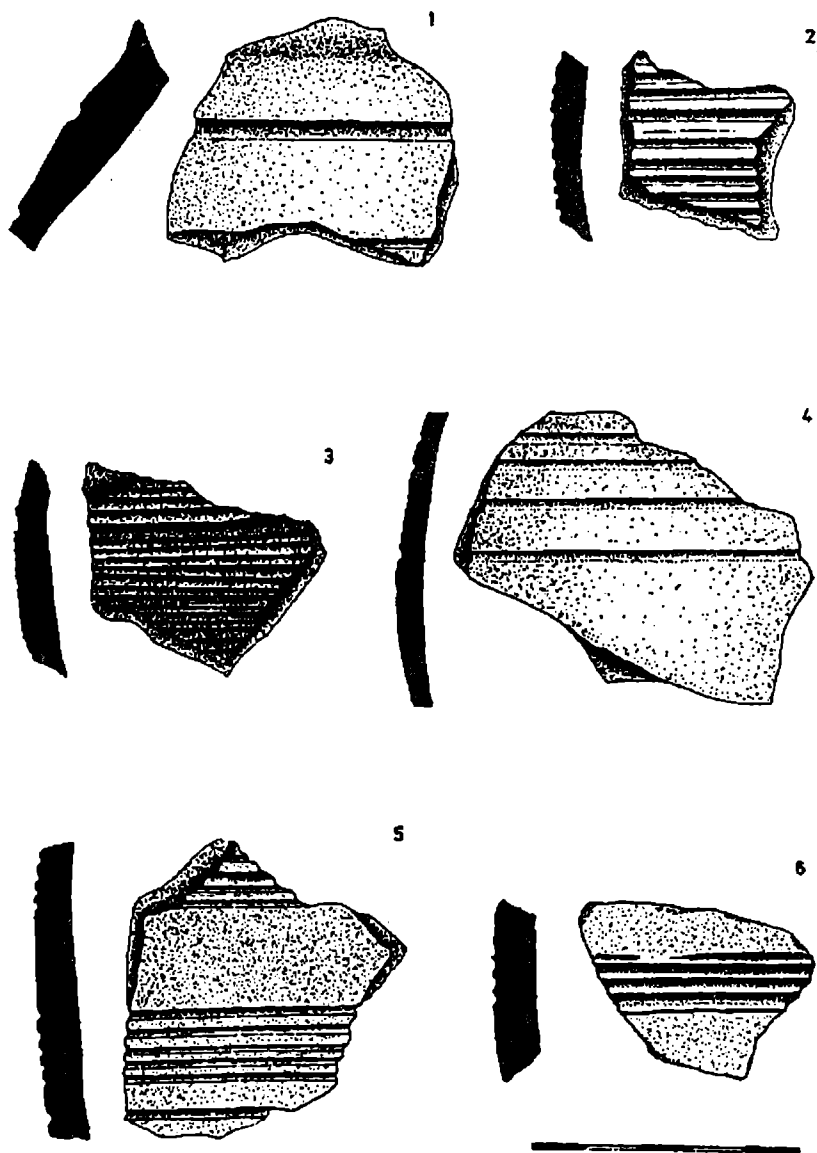
2

Planșa II. Cefa-Hotari. Ceramică daco-romană (sec.III-IV):

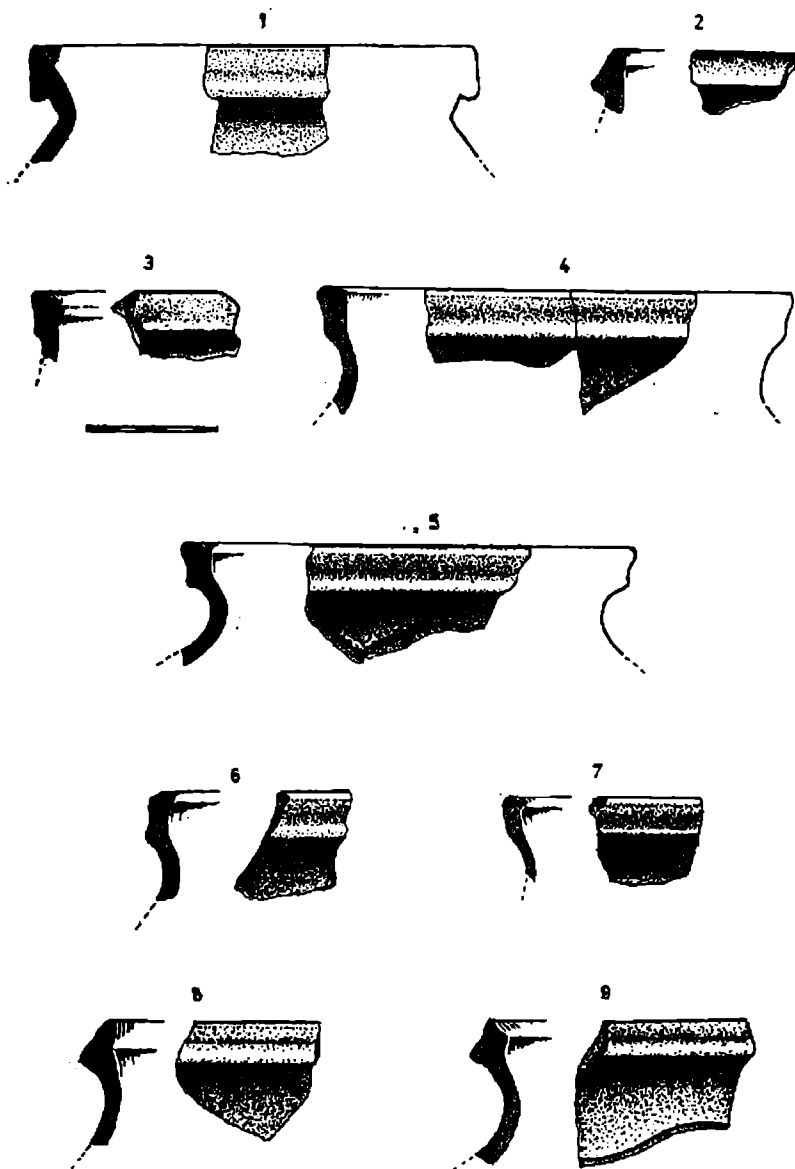
1. Lucrată la roată
2. Lucrată cu mână



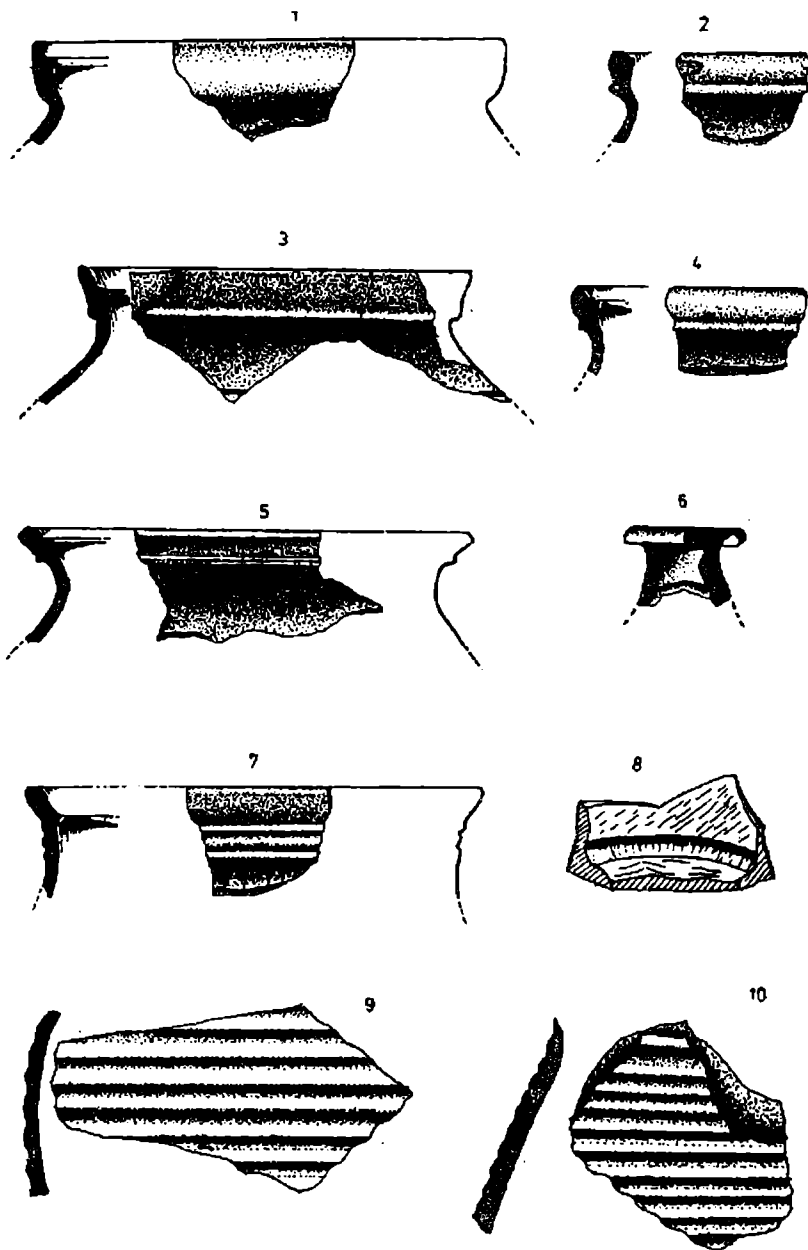
Planșa III. 1-6. Ceramică feudală timpurie (sec. XI-XIII)



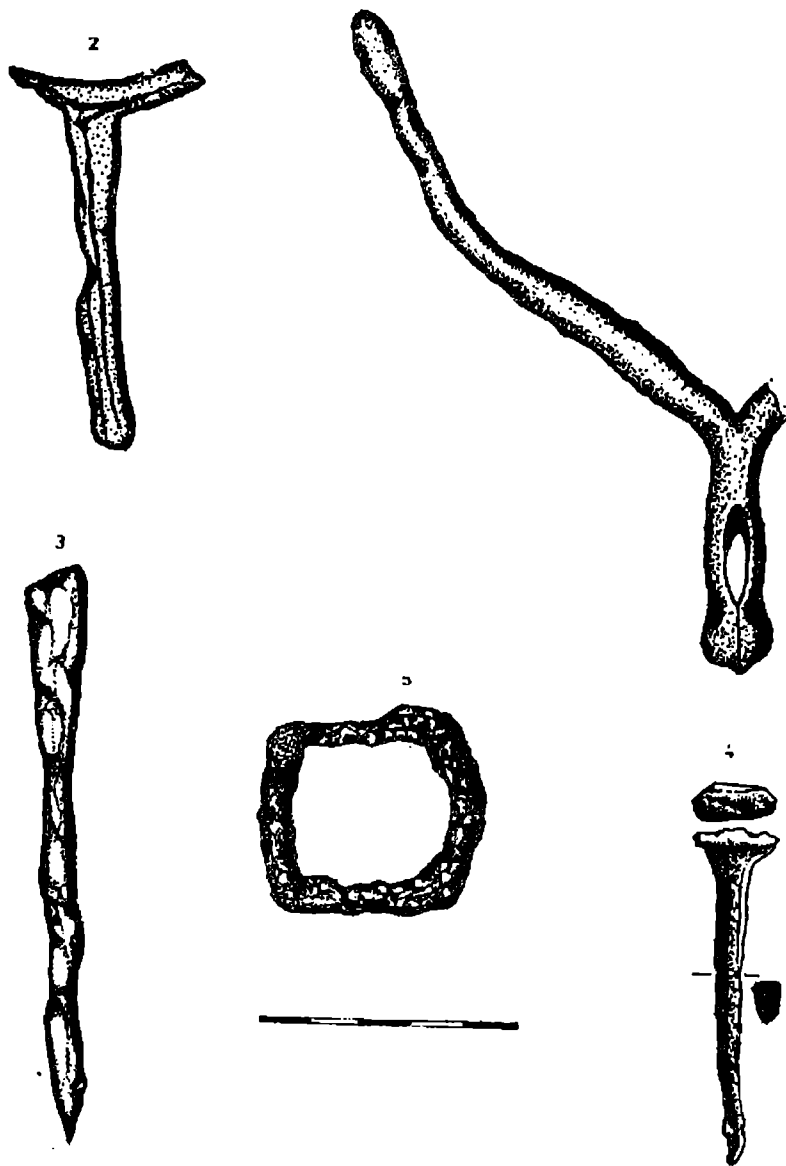
Planșa IV. 1-6. Ceramică feudală timpurie (sec. XI-XIII)



Planșa V. 1-9. Ceramică feudală (sec. XIII-XIV)



Planșa VI. 1-10. Ceramică feudală (sec.XV-XVI)



Planșa VII. 1-5. Piese din fier.

STUDIUL ARHEOZOOLOGIC AL MATERIALULUI PROVENIT DIN AȘEZAREA DE LA SÂNICOLAU ROMÂN - SĂPĂTURILE DIN 1989

**de
SERGIU HAIMOVICI**

Zona satului Sânnicolau Român, situată la circa 15 km sud-vest de Oradea - în porțiunea mijlocie a Câmpiei Crișurilor - este actualmente complet lipsită de păduri, având totodată o umiditate puternică, sub pragul altitudinii absolute de 100 m, apărând și astăzi porțiuni înmlăștinite, cu toate că acum se găsește în regiune un canal colector de drenaj.

Săpăturile executate de Sever Dumitrașcu (cărui îi mulțumim că ne-a trimis spre studiu materialul paleofaunistic) sunt o continuare a celor făcute anterior de Dsa. în aceeași stațiune arheologică.

Cu excepția unui bordei (gropi?) neolitic au mai fost descoperite, sub formă de complexe închise, o groapă și șapte locuințe, care se întind pe o perioadă istorică de circa un mileniu (din sec.II-III e.n. până în sec XI-XII-XIII) perioadă care se știe, că deocamdată, prezintă o serie de lacune asupra evoluției societății umane, în regiunile noastre, datorate unei documentări încă incomplete; sperăm că datele rezultate din studiul materialului arheozoologic vor putea aduce unele clarificări și adânciri a cunoașterii acestui mileniu atât de frământat al istoriei noastre.

Resturile faunistice de care dispunem le-am grupat - cu excepția celor provenite din groapa neolitică - pe segmente mai scurte de timp - pentru a putea circumscrie mai bine și sintetiza eventualele particularități aparținând la diferite epoci, urmînd ca în final să evidențiem unele concluzii generale, pe care le-am putea defini drept caracteristice pentru întregul mileniu.

Astfel am împărțit complexe din care provine materialul faunistic în felul următor:

- A: perioada dacică - sec.II - III, cu groapa Nr.10
- B: perioada daco-romană - sec.V-VI, cu locuințele 13 și 16 B
- C: perioada veche românească - sec.VIII-XI, cu locuințele 14 B, 16 A și 17.
- D: perioada medievală timpurie - sec.XI-XII - XIII, cu locuințele 14 A și 15.

Bordeiul neolitic conține doar trei fragmente osoase dintre care unul

nedeterminabil; patina arată într-adevăr o vechime mare a resturilor. Cele două piese determinabile aparțin taurinelor, fiind reprezentate printr-un rest al diafizei radiusului, cât și unul al diafizei tibiei. Fiind cu totul nesemnificative, neputându-se măsura, nici somatoscopic nu putem face vreo precizare cu privire la caracteristicile lui *Bos taurus* din aceea vreme.

A. - Groapa Nr.10. Au fost găsite șapte resturi osoase, dintre care două arse până la calcinare. S-au putut determina oarecum specific doar trei fragmente provenind de la două specii de mamifere; cele patru pentru care nu se poate stabili diagnoza specifică aparțin de altfel tot mamiferelor și precizăm că nici unul dintre ele nu este uman.

Taurinele sunt reprezentate printr-un fragment nesemnificativ din diafiza radiusului, cât și o falangă III fragmentară; exemplarul la care eventual aparțineau ambele resturi, somatoscopic se constată că era probabil de talie mică.

Specie de rozător mic: un coxal care are o aceeași patină cu celelalte fragmente osoase, dar care evident nu provine de la resturile animaliere aruncate în groapă, ci de la un exemplar pierit în vizuina amenajată în umplutura gropii.

Se poate deci doar conchide că taurinele dacice erau de talie mică, fapt de altfel bine cunoscut.

B. - Loc. 13. Există 26 resturi osoase, care cu excepția unuia provin de la mamifere, dintre care 21 sunt determinabile, celelalte fiind doar așchii nu au deloc caractere specifice pentru a putea stabili diagnoza. Cele 21 resturi determinabile provin de la patru specii domestice de mamifere: taurine, porcine, caprine, și cal, la care se adaugă și un rest de găină.

Taurinele au 13 resturi foarte fragmentare, mai semnificative fiind o porțiune de radius, una de coxal, un codil femural, un fragment de metatars, un centrotars tăiat în două, o porțiune de calcaneu - toate însă nemăsurabile; somatoscopic se precizează existența a cel puțin doi indivizi, adulți sau maturi și de o talie relativ mică.

Porcinele prezintă trei resturi, un fragment de humerus, unul de cubitus și unul de femur provenite de la un individ, aproape sigur de acum adult și de talie mică.

Caprinele sunt reprezentate printr-un fragment de frontal, purtând baza capului cornului, care este deteriorat, neputându-se măsura; evident un singur individ ce este de sex femel.

Calul are trei fragmente: un rest cu epifiza inferioară a tibiei, având lărgimea=68 mm, un metacarp II (care se știe că se prezintă sub forma unei așchii) și o falangă III fragmentară; materialul ar aparține unui singur individ, credem matur, dar nu bătrân (metacarpul II nu s-a sinostozat încă la metacarpul principal - la III); mărimea pare mijlocie.

Găina domestică este reprezentată de către un radius, aparținând la un individ încă tânăr (pui), sacrificat deci în perioada caldă a anului.

- Loc. 16 B. Se remarcă un număr de 33 piese osoase, unele foarte fragmentare încât s-au putut determina până la specie doar 27. Ele aparțin în totalitate unor animale

domestice, inclusiv găina.

Taurinele au numărul cel mai mare de resturi și anume 11 fragmente, dintre care câteva sunt mai semnificative. Remarcăm astfel un rest de mandibulă aparținând (după eroziunea dentiției) unui individ de circa 7-10 ani, având dentiția relativ puternic erodată, pentru care dăm ca dimensiuni: lung.dinți jugali= 130 mm, lung.M 3= 35 mm, cât și un dinte, un M 2 provenind de la alt individ, care după eroziune, ar avea vârsta de doar 5-6 ani; de asemenea un fragment de radius cu larg.epif.infer. de 58 mm și unul de metatars cu larg.epif.inf. de 65 mm. Somatoscopic și biometric se distinge că suntem în fața unor taurine mici, gracile.

Porcinele prezintă zece resturi care ar aparține aproape cu siguranță aceluiași individ, la care la unele oase lungi: femur-epifiza super., tibie-epifiza infer. fiind desprinse, au evident sub doi ani. S-a putut măsura o epifiză infer. de tibie cu larg.=26 mm, cât și un astragal cu lung.=39 mm, arătând un exemplar de talie relativ mică.

Ovicaprinele, au doar trei resturi, dar care aparțin la doi indivizi, întrucât semnificative sunt un omoplat al unui exemplar foarte tânăr, de cel mult o lună, dar și un molar inf.mijlociu erodat, provenit, de data aceasta, de la un individ ce avea 4-5 ani (nu s-a putut face diagnoza diferențială între Ovis și Capra).

Găina domestică este reprezentată și în această locuință prin resturi de la un pui (fragment de humerus, cubitus, tarsometatars) exemplar folosit pentru hrană în anotimpul călduros al anului.

Se poate constata deci pentru complexele daco-romane că taurinele stau ca frecvență în frunte, urmate de porcine și apoi de ovicaprine (probabil atât Ovis cât și Capra). Exista găina domestică și este posibil să se fi folosit calul și în alimentație. Taurinele, chiar în parte ovicaprinele, par a fi ținute mai întâi pentru scopuri utilitare și doar după necesități sacrificate pentru carne (lucru posibil și la cal). Talia tuturor acestor specii domestice era mică, cel mult medie.

C. -Loc. 14 B. În această locuință s-a găsit material relativ bogat: 63 resturi provenind în totalitate de la mamifere. S-au determinat 56 fragmente aparținând la taurine, porcine, ovicaprine și cal, dar este interesant că există și două oase umane, un fragment de metatars și falanga II a policelui (deci resturi din cadrul autopodului superior și inferior).

Taurinele au 36 resturi, aparținând la multe părți ale corpului, lipsind din păcate coarnele. Fragmentarea este destul de înaintată încât au putut fi prelucrate biometric doar câteva piese: astfel un M 3 are lung.= 34 mm iar altul de 35 mm; o epifiză super. a radiusului prezintă larg. de 82 mm, iar pe aceea a supraf.artic. de 74 mm; un fragment de coxal are diam.acetab.= 57 mm. Aceste puține date și mai mult aprecierea somatoscopică arată cornute mari de talie relativ joasă, cel mult medie. Resturile ar aparține la cel puțin patru indivizi, unul încă tânăr, unul de 28-30 luni, altul de 5-7 ani și încă unul, ceva mai masiv (decît ceilalți doi, adult și matur) el fiind posibil un taur.

Porcinele au doar cinci resturi, cu totul nesemnificative, dar provenind evident de la doi indivizi, unul cu M 2 abia pe cale de a ieși, așa dar cam de 12-14 luni, iar altul

matur - cu dentiția ușor erodată - deci de 2-3 ani. Somatoscopic se apreciază o talie mică, cel mult mijlocie.

Ovicaprinele prezintă nouă resturi, în majoritate dinți, dar și unele fragmente ale oaselor membrelor (după o epifiză de radius, aproape întreagă, precizându-se existența genului *Ovis*); considerând gradul de eroziune dentară ar exista doi indivizi maturi, unul de 4-5 ani, iar altul de aproximativ 6-7 ani.

Calul apare relativ bine reprezentat, cu șase resturi, destul de fragmentare, asemănător cu situația de la celelalte specii domestice, arătând, credem, folosirea sa și în alimentație. Apreciem existența a doi indivizi: unul în jur de 4 ani, după un molar superior încă deloc erodată și altul mai în vârstă. Prin puținele măsurători (radius, larg.epif.infer. de aproximativ 71 mm, metacarp cu lărgimea epif.inf.= 48 mm), cât și somatoscopic apreciem un cal de talie cel mult medie.

-Loc. 16 A. Cantitatea de resturi este relativ mică, ea cifrându-se la 17; starea foarte fragmentară a făcut ca doar 13 dintre ele să poată fi determinate. Resturile acestea provin aproape în exclusivitate de la mamiferele domestice, dar s-a găsit și un fragment mic, aparținând unei păsări - poate de găină domestică - cât și o valvă fragmentară, puternic calcinată, provenind cu precizie de la scoica de râu (*Unio*).

Taurinele au șapte resturi, mai semnificative fiind doar un M 3 deteriorat, după care se poate stabili că individul respectiv avea 5-7 ani, cât și un calcaneu întreg, ce s-a putut măsura (lung.max.=136 mm, larg.max.= 42 mm). Există și un al doilea individ mai tânăr, sub 4 ani, având în vedere un fragment de tibie cu epifiza superioară desprinsă.

Porcinele prezintă doar două resturi, unul fiind un fragment de mandibulă la care M 1 abia începe să-și facă apariția, deci cu o vârstă de abia vreo șase luni.

Ovicaprinele au doar un molar inferior mijlociu erodată (așa dar un individ de 5-6 ani).

Calul prezintă de asemenea un singur rest, un molar superior, relativ puternic erodată, exemplarul având probabil o vârstă de aproximativ 9-10 ani.

-Loc. 17. Materialul descoperit este foarte puțin, dar totuși semnificativ, căci în afara unui singur rest care nu a putut fi determinat s-au evidențiat fragmente de la cele patru specii domestice: taurinele, porcinele, ovicaprinele, calul.

Primele sunt preponderente cu cinci resturi, din păcate nesemnificative, putându-se considera somatoscopic prezența unui tip de talie relativ mică.

Porcinele au doar un singur rest, un M 3 deloc erodată, care arată pentru individ o vârstă de aproximativ 24 luni; lungimea sa este de 34 mm, apreciindu-se deci o talie pe care o putem considera ca medie.

Ovicaprinele prezintă numai o tibie fragmentară, cu totul nesemnificativă, după care evident nu s-a putut preciza genul.

Calul are și el un singur rest: o porțiune de coxal, la care s-a măsurat cu aproximație cavitatea cotiloidă al cărei diametru ar fi cam 62 mm.

Așadar pentru complexe din perioada românească veche se poate distinge faptul

că tot taurinele sunt pe primul loc urmate de porcine și în general apoi de ovicaprine (s-a găsit precis *Ovis*), calul putând întrece uneori cornutele mici. Se pare că apare și găina. Fregvențele (exceptând pe cea a taurinelor) pot fi și aleatorii, dată fiind uneori cantitatea mică de resturi găsite. Taurinele și ovicaprinele sunt și acum ținute de obicei pentru scopuri utilitare (evident pentru aceste scopuri este crescut calul), deși uneori se sacrifică și tineretul; e posibil ca și calul să fi fost folosit în alimentație. În ceea ce privește talia ea apare la toate aceste specii domestice cel mult medie, dar de obicei mică.

D. -Loc. 14. A. Resturile sunt în cantitate mică și anume de 14, dintre care s-a putut determina până la nivel de specie doar 11, ele repartizându-se doar între taurine și cal.

Primele, a căror material poate aparține unui singur individ matur sunt reprezentate prin șapte resturi la care apare ca semnificativ un radius cu lărgimea epifizei superioare de 78 mm, suprafața artic. super. fiind de 73 mm, evidențiind un tip de talie relativ medie (poate un mascul sau un castrat).

Calul are un număr de patru resturi, printre care ca semnificative un molar superior și altul inferior, probabil fiecare provenind de la alt individ; ambii sunt maturi, dintre ei unul având o vârstă mijlocie, cam de 5-7 ani, iar al doilea fiind bătrân, dintele inferior apărând foarte puternic erodat.

-Loc. 15. În această locuință sunt de asemenea prezente tot puține resturi, 17 la număr, dintre care doar 12 determinabile, ele repartizându-se la cele patru specii de mamifere domestice obișnuite: taurinele, porcinele, ovicaprinele și calul.

Pe primul loc se așează taurinele ce au opt resturi, ce ar putea aparține unui aceluiași individ, remarcându-se un molar inferior mijlociu erodat, deci cu o vârstă de 5-7 ani, cât și un calcaneu deteriorat, pentru care s-a stabilit totuși o lungime de aproximativ 120 mm.

Porcinele prezintă un singur rest, un fragment de humerus, provenind de la un exemplar încă tânăr, dar pentru care se poate considera o talie mică.

Ovicaprinele au și ele doar o singură piesă osoasă, un calcaneu, aparținând precis genului *Ovis*, individul fiind matur și de talie mică, cel mult mijlociu (lungimea osului = 51 mm).

Calul este reprezentat prin două resturi destul de semnificative. Mai întâi trebuie citat un fragment cu partea anterioară a mandibulei, cuprinzând întreaga regiune simfizară; cei trei incisivi, la care se distinge suprafața ocluzală, arată o vârstă de aproximativ 8-9 ani, iar dezvoltarea moderată a caninilor, apartenența piesei la un mascul castrat; există de asemenea un molar superior al cărui grad de eroziune îl face să-l atribuim aceluiași individ.

În ceea ce privește complexele din perioada medievală timpurie, penuria materialului ne face să putem spune destul de puțin despre el. Apar și acum de asemenea cele patru specii obișnuite de mamifere domestice (la ovicaprine, precis *Ovis*), frecvența cea mai înaltă prezentând-o tot cornutele mari. Ca talie toate speciile sunt mărunte, cel

mult mijlocii. Taurinele, ovicaprinele și evident calul se foloseau mai întâi în scopuri utilitare, fiind sacrificate, când nevoia o cerea, dar în general, nu în stare tânără (calul era și el comestibil?)

Considerând ansamblul materialului faunistic descoperit (lăsând la o parte cel provenit din groapa neolitică, pentru care nu putem aduce nici o precizare) putem pune în evidență unele caracteristici generale ale acestuia - deci pentru periopada de circa un mileniu căruia el aparține - deși cantitatea de resturi animaliere poate fi socotită ca mică, dar totuși semnificativă.

Mai întâi trebuie să menționăm că ne găsim evident în fața unor resturi menajere (unele piese poartă și urme de arsură) dar că totuși există o specie de rozător, a cărei existență în groapa respectivă o putem explica ușor, însă rămâne sub semnul întrebării prezența în cadrul materialului din locuința 14 B a două mici fragmente osoase umane, a căror semnificație ne scapă - locuința aparținând probabil de acum unei populații umane creștinate.

Cu excepția unei valve de *Unio* și a câtorva resturi provenind de la păsări: în exclusivitate găină domestică (*Gallus domest.*) materialul arheozoologic (chiar acela socotit „nedeterminabil“) deoarece nu s-a putut preciza pentru el apartenența generică și specifică) provine de la un mamifer și anume de la cinci specii de animale domestice: taurinele (*Bos taurus*), porcinele (*Sus scrofa domest.*), ovicaprinele (*Ovis aries* și *Capra hircus*), cabalinele (*Equus caballus*) - lipsa câinelui datorându-se probabil cantității relativ mici de material faunistic - neexistând (credem, aproape cu siguranță, nici printre resturile zise „nedeterminabile“) vreun animal sălbatic (între speciile din săpăturile anterioare am evidențiat un singur fragment de căprior (*Capreolus capreolus*)¹, deci o sălbăticiune. Așadar este evident faptul că nu se practica vânătoarea; noi credem că acest lucru este o consecință a caracteristicilor mediului geografic din zonă - lipsa pădurii - (nu numai actualmente ci și în întregul mileniu I e.n.), câmpia joasă și înmlăștinată nefiind propice acestui biotop. În alte așezări, oarecum contemporane, ca Biharea² situată în nordul Câmpiei Crișurilor, în a doua jumătate a mileniului I, în locuințe, s-au găsit resturi de la specii sălbatice „de pădure“, exercitându-se așadar o vânătoare de tip alimentar, iar la Sânicolaul de Beiuș³ - către inima munților - în complexul medieval datat sec.XI-XIII (cu material osteologic mai ales din sec.XIII), cerbul apare ca specia cea mai frecventă, deci vânătoarea ca ocupațiune principală³, aceste fapte având drept cauză tot substratul biologic, adică pădurea existentă în acele zone, arătând din nou importanța mediului geografic pentru caracterizarea economiei locuitorilor diverselor situri arheologice. Așadar populația umană de la Sânnicolau

1.S.Haimovici, *Studiul arheozoologic al materialului provenit din așezarea de la Sânicolau Român*, în *Crisia* XIX, 1989, p.178

2.S.Haimovici. *Studiul materialului paleofaunistic provenit din stațiunea arheologică de la Biharea (jud.Bihor)*, în *Crisia* XVIII, 1988, p.125 și 127.

3.St.Udrescu. *Complexul medieval de la Sânicolau de Beiuș; date zooarheologice*, în *SCIIVA*, 38, 3, 1987, p.293.

Român, era cu precădere crescătoare de animale, inclusiv găina domestică, aceasta din urmă, dată fiind talia ei foarte mică în raport cu a mamiferelor din șeptel, neavând de fapt nici o importanță în acoperirea necesarului de proteine animale, dar aducând un produs alimentar specific doar ei: ouăle.

Pe primul loc se așează ca frecvență, dar și ca pondere în furnizarea de proteine animale - dată fiind talia lor mare - taurinele. Urmează porcinele, crescute de altfel doar cu scopul de a da carne dar și grăsime, rolul lor fiind evident mai mic decât cel al primelor (atât ca frecvență, dar și prin faptul că talia lor este evident mai joasă decât cea a cornutelor mari). Cornutele mici - și trebuie să considerăm doar ovinele, caprinele ne jucând un rol economic de luat în seamă - au o pondere minimă atât prin frecvență, dar mai ales și prin talia lor specifică, ca furnizoare de proteine animale; calul, dacă într-adevăr era comestibil, dădea, datorită taliei sale, o cotă de proteine animale mai însemnată decât ovinele.

Trebuie să considerăm deci că în tot mileniul I, strămoșii românilor cât și aceștia, chiar în evul mediu, așa cum o arată resturile arheozoologice, erau crescători de taurine și (având în vedere frecvența porcinelor cât și prezența găinii domestice) reprezentau o populație stabilă. Ei nu pot fi considerați, în general, crescători de cornute mici - păstori de oi - cum adesea se susține. Este probabil că doar în anumite condițiuni și regiuni să se fi ocupat mai intens cu oieritul, după cum am văzut că la munte erau cu preponderență vânători de artiodactile, mai ales de cerb.

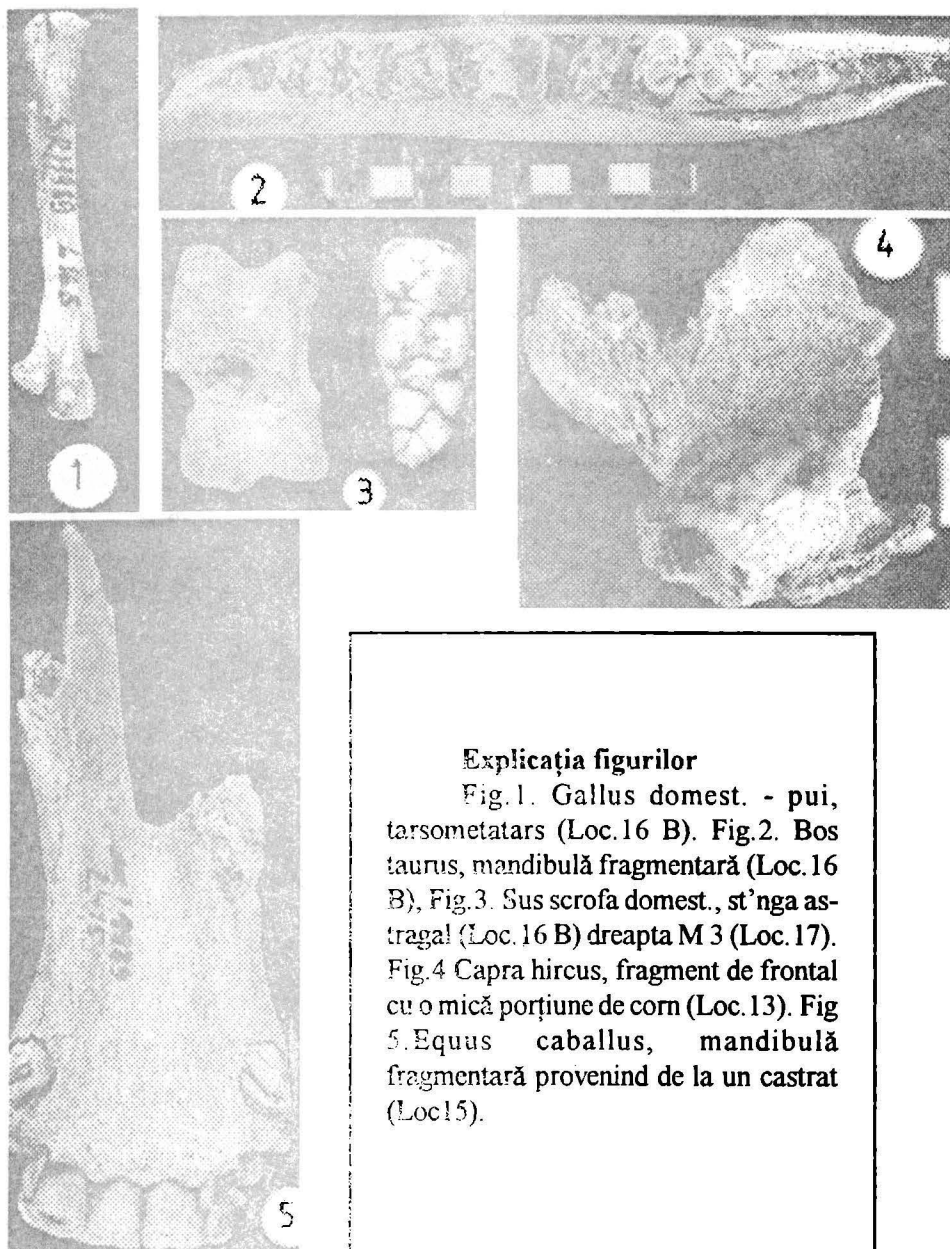
Datele furnizate de materialul studiat arată că de fapt cornutele mari și mici și evident calul erau ținute mai întâi pentru scopuri utilitare ca atare și în mod secundar, doar când era necesară carnea lor, ca furnizoare de proteine animale - ponderea acestora în alimentație fiind totuși cea arătată mai sus (carnea de oaie nefiind deci prea apreciată).

Toate animalele domestice erau de talie mică cel mult medie, neexistând evident preocupări de ameliorare rasială, productivitatea lor era deaceia destul descăzută și datorită acestui fapt se practica mai mult o economie de subzistență.

L' ÉTUDE ARCHÉOZOOLOGIQUE DU MATÉRIEL PROVENU DE L' ÉTABLISSEMENT DE SÂNNICOLAU ROMÂN - LES FOUILLES DE 1989.

-Résumé-

On étudie le matériel faunique provenu d'une fosse néolithique qui est sans importance et surtout celui trouvé dans des complexes fermés - fosse et logements - étendus chronologiquement sur un laps de temps assez long, plus d'un millénaire (II - XIII siècles). On donne pour le matériel de chaque complexe les espèces trouvées leurs caractéristiques somatoscopiques et biométriques. Finalement on fait un aperçu général et on tire des conclusions sur l'ensemble du matériel archéozoologique.



Explicația figurilor

Fig. 1. Gallus domest. - pui, tarsometatars (Loc. 16 B). Fig. 2. Bos taurus, mandibulă fragmentară (Loc. 16 B), Fig. 3. Sus scrofa domest., st'nga astragal (Loc. 16 B) dreapta M 3 (Loc. 17). Fig. 4 Capra hircus, fragment de frontal cu o mică porțiune de corn (Loc. 13). Fig 5. Equus caballus, mandibulă fragmentară provenind de la un castrat (Loc 15).

REPERTORIUL SATELOR DE PE TERITORIUL VOIEVODATULUI BIHOREAN. CNEZII ȘI VOIEVOZII ACESTORA ÎN SECOLELE XIV-XVII

de
LIVIU BORCEA

Neputând fi azi contestată existența unui voievodat (ducat) pe teritoriul Crișanei în secolele VIII-IX¹, am încercat să reconstituim prezența instituției cneziale și voievodale pe teritoriul său începând cu secolul XIV, atunci când sunt menționați documentar prima oară fruntașii obștei românilor. Neavând alte criterii de delimitare, am apreciat dimensiunile voievodatului după întinderea pe care o dă Anonymus în *Gesta Hungarorum*: în sud de la râul Mureș, în nord-est până la râul Someș („*a fluuiio Morus usque ad fluuium Zomus*“) iar de la Tisa până la pădurea Igfon inclusiv, cu o precizare și mai concretă spre est: până la porțile Meseșului („*inter Thisciam et siluam Igfon*“ și „*ad portam Mezesynam*“)². Desigur, acești parametri geografici sunt foarte aproximativi dar evoluția istorică a zonei în evul mediu a confirmat existența unor afinități care vin în favoarea argumentului acestei realități.

Pentru două zone - Bihorul și Zarandul - am mai avut ocazia să prezentăm liste de sate cu voievozii și cnezii lor.³ De data aceasta le prezentăm din nou într-un cadru care se vrea mai complet, cu adăugiri dar, avem convingerea, niciodată definitive.

Abrevieri folosite:

a	= așezare;
a.d.	= așezare dispărută;
A S O	= Arhivele Statului Oradea;
Bunyitay	= Bunyitay V., <i>A váradi püspökség története</i> , vol.I-III, Oradea, 1883-1884
c.	= <i>caseum</i> , caș;
cn.	= cnez;
com.	= comuna;

1. O bibliografie selectivă vezi în L.Borcea, I.Țepelea, *Memorut*, București, 1988, p.115-118.

2. G.Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol.I, București, 1934, cap.XI și cap.XIX.

3. L.Borcea, *Obștea sătească din Bihor. Voievozii și cnezii ei în secolele XIII-XVII*, în *Crisia*, XII, 1982, p.151-159, Idem, *Considerații cu privire la satele, cnezii și voievozii din Zarand și Câmpia Aradului*, în *Crisia*, XIX, 1989, p.199-203.

- Conscrierea din 1552 = ASO, *Fond C*, Instrumenta Litteralia, Fasc. II, nr. 16.
Fond C = Fond Capitlul Episcopiei romano catolice Oradea, la ASO;
- Fond E* = Fond Episcopia romano-catolică Oradea, la ASO;
Fond U-B = Fond Ugray-Bölöni, la ASO;
- j. = județ;
Lukinich = E. Lukinich, *Documente Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapest, 1941.
- Hurmuzaki* = E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I/1 - XV/2, București, 1887-1913.
- lg. = lângă;
 lod. = lodex, pănură;
Moldovan = L. Moldovan, *Documente privitoare la istoria cnejilor din districtul Beiușului în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în: *Revista Arhivelor*, nr. 2, 1960.
- MOL, C et UB = *Magyar Országos Levéltár*, Csáki család levéltára, Conscriptio et Urbarium nonnullorum Adorianensium, Fasc. 10, nr. 15.
- MOL, Q = *Magyar Országos Levéltár*, Mohács előtti gyűjtemény, Q szekció.
- Pascu, *Voievodatul* = St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I-IV, Cluj-Napoca, 1971-1989;
- Pascu-Hanga* = St. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, vol. II, București, 1958;
- por. = porta, poartă;
Prodan = D. Prodán, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I-III, București, 1968.
- Prodan, Domeniul Beiuș* = D. Prodán, *Domeniul Beiușului la 1600*, în: *Anuarul Institutului de Istorie*, Cluj, V, 1962.
- Prodan, Domeniul Șiria* = D. Prodán, *Domeniul cetății Șiria la 1525*, în: *Anuarul Institutului de Istorie*, Cluj, III, 1960.
- Suciu* = C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I-II, București, 1967.
- Veress* = A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I-XI, București, 1929-1939.
- vv. = voievod.

- ACIUA**, azi Avram Iancu, com. Vârfurile, j. Arad. 1366: cn. Șerban (Pascu, *Voievodatul*, III, p. 519).
- ALEUȘ**, com. Halmășd, j. Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaiok (*Prodan XVI* vol. II, 1. 594).
- ALMAȘU MIC**, com. Sîrbi, jud. Bihor. 1625: Vajda Gábor vajda (MOL, C et UB, f. 40-42).
- ARĂNEAG**, com. Tîrnova, j. Arad. 1493: vv. Ladislau (S. Márki, oc., p. 501-502).
- ARCHIȘ**, com., jud. Arad. 1600: Peter vajda (*Tört. Tár*, 1884, p. 249).
- ASUAJU DE JOS**, com. Asuaju de Sus, j. Maramureș. 1392: „Balk et Drag vayvodis comitatuum Maramorosii et de Ugucha“ („*Transilvania*“, V, 1872, p. 150-151); 1566: vv. Simon Göre (*Prodan XVI*, vol. II, p. 196).
- ASUAJU DE SUS**, com., j. Maramureș. 1392: „Balk et Drag vayvodis comitatuum Maramorosii et de Ugucha“ („*Transilvania*“, V, 1872, 150-151).
- AȘTILEU** com., j. Bihor. 1623: Johannes Iház wayvoda (ASO, *Fond E*, d. 552, p. 71).
- BABȚA**, com. Bogdand, j. Satu Mare. 1566: vv. Petrus Rosas; 1569: vv. Petrus Roosas (*Prodan XVI*, vol. II, p. 196, 197).
- BAIA DE CRIȘ** com., j. Hunedoara. 1404-1415: vv. Boalya (=Bâlea) și fiul său Vasile (Ladislau) (S. Dragomir, *Studii din istoria mai veche a Românilor de pe teritoriul diecezei arădane*, în „*Transilvania*“, XLVIII, 1917, nr. 1-6, p. 18); 1523: vv. Ștefan Moga (*Pascu-Hanga*, p. 127).
- BALDOVIN**, com. Baia de Criș, j. Hunedoara. 1525: Bulzalb kenez, Dan kenez (*Prodan, Domeniul Șiria*, p. 63).
- BALTH** (a. d., la vest de Hălmagiu). 1525: Wlad Zthan kenez (*Prodan, Domeniul Șiria*, p. 92).
- BANU DE JOS**, azi Bănișor com., în j. Sălaj. 1594: vv. Luka P... (*Prodan XVI*, vol. II, p. 594); 1658: vv. Martin Pakas (a. făcea parte din voievodatul Pecei - *Prodan XVII*, vol. I, p. 49).
- BANU DE SUS**, azi Ban, com. Bănișor, j. Sălaj. 1658: vv. Martin P. (*Ibidem*).
- BĂDĂCIN**, com. Pericei, j. Sălaj. 1594: Roman Lukach waida (*Prodan XVI*, vol. II, p. 594).
- BĂIȚA** com., j. Hunedoara. 1451: vv. Moga și fiii săi, Mihai și Sandrin - împreună cu districtele Hălmagiu și Kapolna (*Csánki*, p. 753).
- BĂIȚA**, azi com. Băița de Sub Codru, j. Maramureș. 1392: a. atestată sub forma *Bassafalva*, posibil *Mosonfalva* devenită la 1475 *Mosonbánya* avea ca vv. pe „Balk et Drag vayvodis comitatuum Maramarosii et de Ugucha“ („*Transilvania*“, V, 1872, p. 150-151).
- BĂLENI**, com. Târcaia, j. Bihor. 1581: cn. c. 1 Michael Roman (ASO, *Fond E*, d. 2614, p. 108); 1582: cn. lod. 1 c. 2 Michael Romany, cn. lod. 1 c. 2

- relicta Petri Dudh (ASO, *Fond E*, d.2617, p.198).
- BĂSĂRĂBIȚA**, înglobat în Prăvăleni, com.Vața de Jos, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.71).
- BĂSEȘTI** com., j.Maramureș. 1566: Joannes Sandor Wayda (Prodan *XVI* vol.II, p.196).
- BEIUȘ** oraș, j.Bihor. 1363: „Iwan wayuoda... ac Boch et Balc fratres sui de eadem“ (*Lukinich*, p.163); 1410: Petrus Vajda cu toți cnezii și jurații din Beiuș ține judecată între Boddan (=Bogdan) și Merigyo pe de o parte și fiul lui Șerban Moga „de Fejerkeres“, pe de alta („*Transilvania*“, V, 1872, p.199-200); 1503: cn.Ordas Simon, Marizsan, Herczalter (?), Elias, Bontha Elias, Rodomern Peter - nu se precizează din care a. (*Bunyitay*, I, p.349-350; II, p.304); 1513: cn.Mihai Ruffa, Iwan Bassa, János Mihály, Cziganý Iwan - fără să precizeze din care a. (*Ibid.*, II, p.304); 1548: vv.Ladislau Meggyesi (la cererea sa, Gheorghe Martinuzzi, episcop de Oradea, reconfirmă procedura de judecată a românilor din aceste părți-*Ibid.*); 1591: Belenessy János vajda (ASO, *Fond U-B*, d.6, f.25).
- BEIUȘELE**, com.Curățele, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Thomas Gyöde (ASO, *Fond E*, d.2614, p.113); 1582: cn.lod.1 c.2 Thomas Gyöde, cn.lod.1 c.2 Relicta Kosztha (*Fond cit*, d.2617, p.183).
- BELIU** com., j.Arăd. 1574: vv.Francisc și Alexandru Botha (S.Márki, *A Fekete Körös és vidéke*, Oradea, 1877, p.38).
- BELTIUG**, com., j.Satu Mare. 1408: Sandrinus și Gheorghe, fiii voievodului Drag; 1429: Sandrinus fiul lui Drag (*Hurmuzaki*, II/2, p.461, 558, 570)
- BELYEN, BALINTSZEG** (a.d. lg.Vînători, com.Mișca, j.Arăd). *Înainte de 1495*: vv.Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat la 1500: vv.Matei de Seliște (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae; a.facea parte din voievodatul de Șomoșcheș (E.Veress, *Gyula város oklevéltára*, p.36); 1659: Lupul, Toma, Balazs și Ignat, fiii lui Demetrius Kenéz sunt eliberați din iobăgie (ASO, *Fond C*, Prot.act.regnic., t.IV, f.56-56 v).
- BEREKFALWA** (a.d., pe lg.Șomoșcheș, j.Arăd). *Înainte de 1495*: vv.Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat la 1500: vv.Matei de Seliște (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae; a.facea parte din voievodatul de Șomoșcheș (E.Veress, *o.c.*, p.36).
- BERINDIA**, com. Buteni, j.Arăd. 1746: cn.Betea (O.Lupaș, *o.c.*, p.24)
- BEZNE** azi Delureni, com.Bratca, j.Bihor. 1552: Petri vajvoda por.2, Petri vajvoda por.1, Petri vajvoda Rhemethei por.3, Stephanus (vajvoda) Őrvenyessy por.14 (*Conscrierea din 1552*, f.16 v.); înainte de 1591: „Gyorgy vaiuoda, filii egregii olim Stephani vaivoda de Alsoeorwines“ (ASO, *Fond U-B*, d.1, f.72). Familii românești care au primit la 1465

de la Matei Corvin titlul de nobili având posesiuni în Bezne: Venter, Caba, Cacuci, Cuc, Suciu. Reconfirmate la 1575 de Ștefan Báthori și la 1777 de Maria Tereza. La 1667 a fost înobilată aici familia Lal de către porincipale Mihai Apafi (I. Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Partea I-a, Sibiu, 1892, p.39).

BICAZ, com., j. Maramureș. 1566: vv. Petrus Pap; 1569: vv. Petrus Pap, vv. Petrus Pap (*Prodan XVI*, vol. II, p. 196-197).

BIRTIN, com. Vața de Jos, j. Hunedoara. 1445: vv. Ștefan (*Hurmuzaki*, XVI 1, p.33).

BÎRSĂUL DE JOS com., j. Satu Mare. 1566: vv. Simon Göre (*Prodan XVI*, vol. II, p. 196)

BÎRSĂUL DE SUS, com. Bîrsăul de Jos, j. Satu Mare. 1566: vv. Simon Göre (*Ibidem*)

BLĂJENI com., j. Hunedoara. 1525: vv. Stephan Moga (*Prodan, Domeniul Șiria*, p. 76.).

BOCHIA, com. Beliu, j. Arad. 1600: vv. Farkas (=Lupu) - *Tört. Tár*, 1884, p. 249.

BOCȘA, com., j. Sălaj. 1594: vv. Teodor Șandor (*Prodan XVI*, vol. II, p. 594); 1658: vv. Martin Patkas și vv. Ignat Șandor - a. făcea parte din voievodatul Pecei (*Prodan XVII*, vol. I, p. 49).

BOGHIȘ, com. Nușfalău, j. Sălaj. 1658: vv. Martin Patkas - a. făcea parte din voievodatul Pecei (*Ibidem.*).

BOIAN, azi Boianu Mare, com. Vișoara, j. Bihor. 1594: Janos Vaida vaidaioak (*Prodan XVI*, vol. II, p. 594).

BOIAN (Boianu Crasnei, înglobat în Cizer, j. Sălaj). 1594: Babos Gergely Waida (*Prodan XVI*, vol. II, p. 594); 1658: vv. Teodor Balos (=Babos?) (*Prodan XVII*, vol. I, p. 49).

BOKORFALVA (a.d., la n-v de Remetea), j. Bihor. 1445: „Ladislaus wayvoda filius quondam Ioannis Bocz de Remethe“ (stăpânea și Remetea Ungurească, Roșia, Remetea Românească și Șoimuș - ASO, *Fond C. Seria Instr. Litt.*, fasc. VI, nr. 24); 1552: Petri Vayvoda por. 21 - stăpânea și a. *Vanchya Remethe*, probabil identică cu Remetea Românească, precum și Lazuri și Roșia (*Conscrierea din 1552*, f. 19).

BONAFALVA (a.d., pe lg. Holod, j. Bihor). 1374: „Nicolaus woyvoda filio Wlkani de villa Kerestienfalva“ (*Lukinich*, p. 531-532).

BONȚEȘTI, com. Gurahonț, j. Arad. 1525: Theodor Wana (sau Vrana) kenez (*Prodan, Domeniul Șiria*, p. 83); 1746: cn. Iosif (O. Lupaș, *o.c.*, p. 23).

BORLA, com. Bocșa, j. Sălaj. 1658: vv. Martin Patkas - a. făcea parte din voievodatul Pecei (*Prodan XVII*, vol. I, p. 49).

BOROD, com., j. Bihor. 1378: Petru „vv. de sub cetatea Șinteului“ (ASO, *Col. de doc.*, d. 15, f. 1); 1392: „Petrus wayuoda olaho, filio Komorzowan“ (*Lukinich*, p. 427-428); 1557: „Ștefan wayda“ (ASO,

Fond U-B, d. I, f.27). Familii românești care au primit la 1465 de la Matei Corvin titlul de nobili având posesiuni și aici: Venter, Caba, Cacuci, Cuc, Suci. Reconfirmate la 1575 de Ștefan Bathori și la 1777 de Maria Tereza (I.Pușcariu, *o.c.*, p.39).

BOROZEL, com.Borod, j.Bihor. 1392: „Petrus wayuoda olaho, filio Komorzowan“ (*Lukinich*, p.427-428); 1557: Gheorghe vv. de Urviș în proces cu Ștefan vv.de Topa pentru această a. (ASO, *Fond U-B* d.8, 7.2). Familii românești care au primit la 1465 de la Matei Corvin titlul de nobili având posesiuni și aici: Venter, Caba, Cacuci, Cuc, Suci. Reconfirmate la 1575 de Ștefan Báthori și la 1777 de Maria Tereza (I.Pușcariu, *o.c.*, p.39).

BORSLYK (a.d., pe lg.Asuaju de Jos, j.Maramureș). 1392: „Balk et Drag vayvodis comitatuum Maramarosii et de Ugucha“ („*Transilvania*“, V, 1872, p.150-151); 1566: vv.Simon Göre (*Prodan XVI*, vol.II, p.196).

BORZ, com. Șoimi, j.Bihor. 1602: Matthias Vayda de Remethe (ASO, *Fond U-B*, d.2, f.4-5).

BOTFEI, com.Hășmaș, j.Arad. 1597: Nikodin Andras (*Veress*, vol.V, p.66); 1600: Nicodemus András vajda (*Tört.Tár*, 1884, p.249). Tot aici, la sfârșitul secolului al XVI-lea sunt amintiți Andrea(s) și Petru, din aceeași familie Nicodim (*Studii priv.ist.Aradului*, p.168).

BRAD oraș, j.Hunedoara. 1404: Ioan woywoda; 1445: vv.Ioan (*Pascu, Voievodatul*, vol.III, p.522-523).

BRATCA, com., j.Bihor. La 1465 familia Țepelea (Czipele, Zudra), primește titlu de nobil de la Matei Corvin, având posesiuni aici. Reconfirmat la 1575 de St.Báthori și 1777 de Maria Tereza (I.Pușcariu, *o.c.*, p.39).

BRĂDET, com.Buntești, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Joannes György (ASO, *Fond E*,d.2614, p.111); 1582: cn.lod.1 c.2 Bogdanus Petrucz. (*Fond. cit.*, d.2617, p.185)

BROTUNA, com.Vața de Jos, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (*Prodan, Domeniul Șiria*, p.69).

BUCEAVA, azi Buceava-Șoimuș, com.Brazii, j.Arad. 1493: cn.Ștefan de Buceava (S.Márki, *Aradvármegye...*, p.501-502); la 1525 erau trei a. cu acest nume: Buchawa - vv.Stephan Moga, Zthan Fawr kenez, *Felse Buchawa* - vv.Stephan Moga, Buksa kenez, *Also Buchawa* - vv.Stephan Moga. La prima dintre aceste a. se precizează: „pertinet ad Kapolna“ (*Prodan, Domeniul Șiria*, p.71-72).

BUCEȘ, com., j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (*Ibidem*, p.75).

BUCIUMI, com.j.Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaok (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Ștefan Görbe - a. făcea parte din voievodatul Sub Rez (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).

BUCUREȘCI, com.j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga, Michael kenez

Pleșe (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.64).

BUDUREASA, com.j.Bihor. 1581: cn.c.1 Georgius Illye (ASO, *Fond E*, d.2614, p.113); 1582: cn.lod.1 c.2 Georgius Illye, cn.lod.1 c.2 relictă Petri Vorsa, cn.lod.1 c.2 Ion Illye, cn.lod.1 c.2 Petrus Rusz, cn.lod.1 c.2 Nikor Kirika, cn.lod.1 c.2 Stephanus Rusz, cn.lod.1 c.2 Joannes Bayko, cn.lod.1 c.2 Stephanus și Veze Maylatth, cn.lod.1 c.2 Petriko Matuz (sau Maucz) (ASO, *Fond E*, d.2617, p.181-182).

BULZEȘTII DE SUS, com.j.Hunedoara. 1525: vv.Stephanus Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.79).

BUNTEȘTI, com., j.Bihor. 1581: cn.c.1 Ladislau Nykor, cn.c.1 Petrus Lasza (ASO, *Fond E*, d.2614, p.111); 1582: cn.lod.1 c.2 Ladislaus Nicor, cn.lod.1 c.2 Petrus Lasza (ASO, *Fond E*, d.2617, p.187).

BURDA, com.Budurcasa, j.Bihor. 1581/L.cn.c.1 Michael Burda (ASO, *Fond E*, d.2614, p.114); 1582: cn.juratus Michael Burda, cn.juratus Petrus Burda, cn.juratus relictă Lune Fassia, cn.juratus Lupul Fassia, cn.juratus Stephanus Kechy, cn.juratus Simon Kechy, cn.juratus Nicor Kechy (ASO, *Fond E*, d.2617, p.182); 1600: Petrus Burdan, crainic, deține: 2 boi, 2 vaci, 20 porci, 2 cai, 130 oi (ASO, *Fond E*, d.2416, f.7 v.).

BURDEȘTI (a.d., la sud de Hotârel com.Lunca, j.Bihor). 1600: „Hythras Mihaely kraynik et kenez, habet molam“, deține: 4 boi, 2 vaci, 10 porci, 2 cai, 25 oi (ASO, *Fond E*, d.2416; f.21 v.).

BRAYKWTHA (a.d., la sud-vest de Hotar, com.Țețchea,, j.Bihor). 1623: Theodor Longh vajvoda (ASO, *Fond E*, d.552, p.71).

BURZUC, com.Sârbi, j.Bihor. 1625: Vajda Gábor vajda (MOL,C et UB, f.40-42).

BUTANI, com.Măgești, j.Bihor. 1623: Krathoné (=Krachone, Crăciune) Zarca vajvoda (ASO, *Fond E*, d.552, p.71).

BUZASD (a.d., între Olcea și Belfir, j.Bihor). 1445: vv.Olah Mihály (*Bunyitay*, vol.I, p.291 - vezi și la Cociuba Mare și *Verempataka*); 1552: Michaelis vayvoda por.16 (*Conscrierea din 1552*, f.18 v.).

CACUCIU ROMÂNESC, azi Cacuciu Vechi, com.Aușeu, j.Bihor. 1560: Bernardi wayuode (*T.Târ*, 1880, p.176).

CARASTELEC, com.j.Sălaj. 1658: vv.Ștefan Görbe - a.ăcea parte din voievodatul Sub Rez (Prodan XVII, vol.I, p.49).

CĂBEȘTI, com., j.Bihor. 1552: Stephani Vayvoda por.20 - împreună cu *Zentbenedek*, *Libanpatak*, Drăgănești (*Conscrierea din 1552*, f.19).

CĂLINEȘTI-OAȘ, com., j.Satu Mare. 1724: Páczy Jakab Vajda (*Crisia*, X, 1980, p.479).

CĂLUGĂRI, azi Ponoarele, com.Cărpinet, j.Bihor. 1582: cn.lod.1 c.2 Lupsa Kucsuly. Următorii sunt cnezi cu aceleași obligații: Lupsa Nagomir, relictă Luca Bode, Arad Jgunncsia, Lucas Dragossi, Nisthor Dragossi, Petrus Dragossi, Ivon Dragoszín, Dragosse Dragossi (ASO, *Fond E*, d.2617, p.190).

- CĂPĂLNAȘ**, com. Birchiș, j. Arad. 1493: cn. Dan (S. Márki, *o.c.*, p. 501-502).
- CĂPRUȚA**, com. Bârzava, j. Arad. 1493: cn. Bogdan (*Ibidem*).
- CĂRACI**, com. Baia de Criș, j. Hunedoara. 1525: Johannes kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p. 60).
- CĂRĂNDENI**, com. Lăzăreni, j. Bihor. 1525: Ioan vv. de Cărândeni, în proces fiind, citează 27 de nobili în sprijinul său (V. Bunyitay, *Bihar-vármegye oláhjai...*, p. 18); 1533: Gheorghe vv. de Cărândeni primește îngăduința de a ține în prima duminică de după Assumptio Marie (15 august), târg care se numește „Nedeie”; primește, de asemenea, o sesie nobiliară în *Elyehaza* (*Ibidem*, p. 18).
- CĂRPINET**, com. j. Bihor. 1581: cn. c. 1 Cornith Bradh (ASO, *Fond E*, d. 2614, p. 105) L 1582: cn. lod. 1 c. 2 Braduly Kornics, cn. lod. 1 c. 2 Zesim Mihe, cn. lod. 1 c. 2 Melucsiul (=Mierluțiu?) (ASO, *Fond E*, d. 2517, p. 192); 1600: Kosma Opris „kenez habet molam” deține: 1 vacă, 4 porci, 1 cal (ASO, *Fond E*, d. 2416, f. 22 v).
- CERMEI** com. j. Arad. Înainte de 1495: vv. Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat la 1500: vv. Matei de Selișteza (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae; a. făcea parte din voievodatul de Șomoșcheș (E. Veress, *Gyula város okl.*, p. 36).
- CERTEZE** com., j. Satu Mare. 1724: Koncza Urszuly vajda („*Crisia*” X, 1980, p. 478).
- CETEA**, com. Borod, j. Bihor. 1392: „Petrus wayuoda olaho, filio Komorzowan” (*Lukinich*, p. 427-428). Familii românești care au primit la 1465 de la Matei Corvin titlul de nobili, având posesiuni și aici: Venter, Caba, Cacuci, Cuc, Suciuc. Reconfirmate la 1575 de Ștefan Báthori și la 1777 de Maria Tereza (I. Pușcariu, *o.c.*, p. 39).
- CHANAD** (a.d., între Borod și Borozel, j. Bihor). 1392: „Petrus wayuoda, filio Komorzowan” (*Ibidem*).
- CHEȘA**, com. Cociuba Mare, j. Bihor. 1550: Petru Wayda (Gh. Mudura, *Informații despre voievozi, cnezi și crainici transilvăneni în fonduri străine*, în mss.).
- CHEUD**, com. Năpradea, j. Sălaj. 1566: Joannes Sandor Wayda (*Prodan XVI* vol, p. 196).
- CHIER**, com. Târnova, j. Arad. 1552: Martini Vayvoda - por. 19, împreună cu Tăgădău (*Conscrierea din 1552*, f. 18).
- CHIOAG**, com. Sârbi, j. Bihor. 1625: Vajda Gábor vajda, deține: 6 cai, 8 boi, 6 vaci, 4 juninci, 42 oi, 22 porci (*MOL, C et UB*, f. 40-42).
- CHISTAG**, com. Aștileu, j. Bihor. 1623: Petrus Peter vayvoda (ASO, *Fond E*, d. 552, p. 71).
- CHIȘCĂU**, com. Pietroasa, j. Bihor. 1600: cn. András Iván, deține 1 vacă (ASO, *Fond E*, d. 2416, f. 19 v).

- CHIUNGWUL** (a.d., pe domeniul cetății Șiria). 1525: vv.Stephan Moga, Simon kenez Luca (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.76).
- CHYEGED** (a.d., între Ciumeghiu și Ghiorac, azi pusta Cighid, j.Bihor). 1552: Stephani vayvoda por.1 (*Conscrierea din 1552*, f.17 v.).
- CHYEHESTH** (a.d., pe domeniul cetății Șiria). 1552: Sándor Drachucya kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.92).
- CIUMEȘTI**, com.Sanisălău, j.Satu Mare. 1780: vv.Csomay Mojses și Radj Urszuly (V.V.Dragoș, *Voivozi locali în ținuturile sătmărene în secolul al XVIII-lea*, în „*Satu Mare. Studii și comunicări*“, VII-VIII, 1986-1987 p.241).
- CIUNGANI**, com.Vața de Jos, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga, Zawarws (sau Ztavarws) kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.70).
- CIUTA**, com.Bicaz, j.Maramureș. 1566: vv.Petrus Rosas (*Prodan XVI*, vol II p.196).
- CIZER** com., j.Sălaj. 1594: Babos Gergely Waida (*Ibidem*, p.594); 1658: vv.Teodor Balos - a.ăcea parte din voievodatul Sub Meseș (*Prodan XVIII*, vol.I, p.49).
- CÎMPANI** com., j.Bihor. 1600: Serba(n) Jeremia „kenez habet mola“, deține: 2 boi, 8 porci (ASO, *Fond E*, d.2416, f.22 v) - în Câmpanii de Jos; Bayko Abraham „kenez habet mola“, deține: 2 boi, 1 vacă, 4 porci, 1 cal (*Ibidem*, f.22 v) - în Câmpanii de Sus.
- CLADOVA**, com. Păuliș, j.Arad. 1439: „Cladova cnezului Nicolae“ (*Csánki* p. 734).
- CLIT**, com.Hășmaș, j.Arad. 1514: vv.Mircea (*Studii priv.istoria Aradului*, p.162); 1600: „Clyti vajdáné öcscsövel“ (=soția vv.din Clit cu fratele mai mic) - *T.Tár*, 1884, p.249.
- COCIUBA**, com.Dieci, j.Arad. *Sfârșitul sec.XVI*: vv.Botha (*Studii privind ist.Aradului*, p.168).
- COCIUBA MARE** com., j.Bihor, 1445: vv.Olah Mihaly (*Bunyitay*, vol.I, p.291 - împreună cu *Buzasd și Verempataka*). 1493: documentul este reconfirmat de episcopul de Oradea (*Ibidem*, p.329); 1552: Michaelis vayvoda por.16, împreună cu *Buzasd* (*Conscrierea din 1552*, f.18 v.) 1550: Michael waida (Gh.Mudura, o.c., p.4).
- COCIUBA MICĂ**, com.Pietroasa. 1568: cn.Nikor Bwntha (*Moldovan*, p.257); 1573: cn.Iwan Bwntha (*Ibidem*, p.259); 1581: cn.c.1 Crationus Oppat, cn.c.1 Blasius Kosztha (ASO, *Fond E*, d.2614, p.110); 1582: cn.lod.1 c.2 Blas Gytsro, cn.lod.1 c.2 Fretich Oppits (ASO, *Fond E*, d.2617, p.184); 1600: Freticz Pether „kenez habet molam“, deține: 2 boi, 1 vacă, 4 porci, 1 cal, 15 oi; Berczen Janos „kenez molam habet“, deține: 5 porci, 1 cal, 150 oi (ASO, *Fond E*, d.2416, f.16, la Prodan, *Domeniul Beiuș*, p.76 sunt menționate 35 oi la Freticz Pether și numai 15 oi la Berczen Janos).

- COLEȘTI**, oraș Vașcău, j. Bihor. 1600: Kola János „kenez debet censum molendini“, deține: 2 boi, 1 vacă, 1 cal, 32 oi (ASO, *Fond E*, d.2416, f.22).
- CORBEȘTI**, com.Ceica, j. Bihor. *Sec.XVI*: vv.Vasile (C.Pavel, o.c., p.50).
- CORNÎTEL**, com.Borod, j. Bihor. 1392: „Petrus wayuoda olaho, filio Komorzowan“ (*Lukinich*, p.427-428). Familii românești care au primit la 1465 de la Matei Corvin titlul de nobili având posesiuni și aici: Venter, Caba, *Cacuci*, Cuc. Reconfirmate la 1575 de Ștefan Báthori și 1777 de Maria Tereza (I.Pușcariu, o.c., p.39).
- COSNICIU DE JOS**, com.Ip,j. Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaiok (Prodan XVI, vol.II, p.594); 1658: vv.Teodor Baloș - 2 sesii pustii - a.ăcea parte din voievodatul Sub Rez (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- COSNICIU DE SUS**, com.Ip,j. Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaiok (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Teodor Baloș - 2 sesii pustii - a.ăcea parte din voievodatul Sub Rez (*Prodan XVII*, vol.I, p.49.)
- CRAIVA** com., j.Arad. Înainte de 1495: vv.Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat în 1500: vv.Matei de Seliștea (*Zekel Mathe*) și fratele acestuia, Nicolae (E.Veress, o.c., p.36).
- CRĂCIUNEȘTI**, com.Băița, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.66).
- CRESUIA**, com.Curățele, j. Bihor. 1581: cn.c.1 Andreas Dragho (ASO, *Fond E*, d.2614, p.114; 1582: cn.lod.1 c.2 Andreas Dragho (ASO, *Fond E*, d.2617, p.183); 1600: cn.Drago Mikar, deține: 2 boi, 10 porci, 1 cal, 16 oi (ASO, *Fond E*, d.2416, f.8 v).
- CRÎȘCIOR**, comună suburbană a orașului Brad, j.Hunedoara. 1404: Boalya (=Bâlea) fiul lui Boar (S.Márki, o.c., p.356); 1410: Șerban fiul lui Moga de *Feierkeres* -a identificată de N.Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeei*, Buc., 1933, p.311-312, cu Crîșciorul, neexcluzând posibilitatea să fie identică cu *villa Crisii* din R.O. (1219); 1415: comitele de Timiș condamnă la moarte pe „Boalya woyvoda de Krestor“ (*Ibidem*, p.302)
- CRÎȘTELEC**, com.Măieriște, j. Sălaj. 1595: vv.Matei, fiul lui Luca Lazăr (ASO, *Col.de doc.*, d.23, f.7).
- CRÎȘTIORU DE JOS**, com., j. Bihor. 1581: cn.c.1 Joannes Nemes (ASO, *Fond E*, d.2614, p.106); 1582: cn.lod.1 c.2 Joannes Nemes; cu aceleași obligații și cn.Petrișor Nemeș, Vanchya Nemeș, Bunta Petrile (ASO, *Fond E*, d.2617, p.194).
- CUCUCENI**, com.Rieni.1581: cn.c.1 Mikle Mylinka (ASO, *Fond E*, d.2614, p.109).
- CURECHIU**, com.Bucuresci, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.64).

- CUSUIUȘ**, com.Lazuri de Beiuș. 1581: cn.c.1 Helias Rossa, cn.c.1 Petrus Chobota (ASO, *Fond E*, d.2614, p.108); 1582: cn.lod.1 c.2 Helias Sandra, cn.lod.1 c.2 Petrus Csiobota (ASO *Fond E*, d.2617, p.202).
- DRĂGĂNEȘTI** com., j.Bihor. 1552: Stephani vayvoda por.20 - împreună cu *Zentbenedek, Libanpatak*, Petrani și Căbești (*Conscrierea din 1552* f.19).
- DOBROȚ**, com.Tomești, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.62).
- DRIGHIU**, com.Halmășd, j.Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaiok (Prodan, XVI, vol.II, p.594).
- DUMBRĂVANI**, com.Buntești, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Georgius Mykloss (ASO, *Fond E*, d.2614, p.109); 1582: cn.lod.1 c.2 Georgius Mikles (ASO, *Fond E*, d.2617, p.186); 1600: Miklos Illies „kenez mola habel“, deține: 1 vacă, 6 porci, 1 cal (ASO, *Fond E*, d.2416,f.16 v.)
- DUMBRĂVIȚA**, com.Bârzava, j.Arad. 1743: cnezul Ioan Ciucurita „actualis knees“ (O.Lupaș, *o.c.*, p.22).
- DUMBRĂVIȚA MICĂ**, com.Holod, j.Bihor. 1613: Joannes Vaida (ASO, U-B, d.13, f.159).
- DUPĂ PIATRĂ**, com.Buceș, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.76).
- ELYEFALVA** (a.d., între Miheleu și Cărândeni; în 1411 aparținea voievodatului de Gepiș iar în 1491 celui de Cărândeni - Jakó, p.263, *Suciu*, II, p.322). 1383-1395: „Georgius wayvoda“ (*Lukinich*, p.532); 1411: posesiunea este reîntărită de episcopul Andrea Scolari lui Gheorghe și fraților săi, Petru și Luca, permițându-le ca, în voievodatul de Gepiș, în orice sat, să ocupe zece locuri de casă libere (V.Bunyitay, *Biharvármegye oláhjai...*, p.15-17); Luca (Lukács) vv. (*Bunyitay*, vol.I, p.330); 1533: Gheorghe vv. de Cărândeni primește aici o sesie nobiliară (V.Bunyitay, *Biharvármegye oláhjai...*, p.18); 1552: Petri vayvoda por.16 - împreună cu a.Miheleu (*Conscrierea din 1552*, f.19 v.).
- FEGERNIC**, com.Sârbi, j.Bihor. 1625: „*Vajda Gábor vajda*“ (MOL, C et U-B, f.40-42).
- FEGERNICU NOU**, com.Sârbi, j.Bihor. 1625: „*Vajda Gábor vajda*“ (*Ibid*).
- FELNAC**, com., j.Arad. 1484: Ladislau „wayvoda de Fellak“ (Studii priv.ist.Aradului, p.160).
- FENEWPATAKA** (a.d., pe lg.Ribița, j.Hunedoara). 1445: „*Johannes de Fenywpataka*“ (*Hurmuzaki*, XV/1, p.33).
- FENIȘ**, com.Gurahonț, j.Arad. 1746: cnezul Lazăr (O.Lupaș, *o.c.*, p.23).
- FERICE**, com.Buntești. 1581: cn.c.1 Arad Ivoncz (ASO, *Fond E*, d.2614, p.110); 1582: cn.lod.1 c.2 Georgius Fogasel - următorii sunt cnezi cu aceleași obligații: Panosco Bud, Georg Arad, Sztanczul Arad, Ivan

- Arad, Iuon Arad, Theodor Hangacz, Georgius Hangacz, Lupas Kechy (ASO, *Fond E*, d.2617, p.188-189); 1600: cn.Tecz Aradru deține: 1 vacă (Prodan, *Domeniul Beiuș*, p.80).
- FERICHORA** (contopită în Mustești, com.Gurahonț, j.Arad). 1525: Istwan Cwka kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.46).
- FILDU DE JOS, DE MIJLOC, DE SUS**, j.Sălaj. 1415: tres possessionis Volahales Harumfyld (*Suciu*, I, p.238); înainte de 1435: vv.Sandrinus Valachus de Almaș (I.Pușcariu, o.c., p.124).
- FÎZEȘ**, com.Sâg.j.Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaiok (*Prodan XVI*, vol.II, p.593); 1658: vv.Ștefan Görbe - a. făcea parte din voievodatul Sub Rez (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- FÎNAȚE**, com.Câmpani, j.Bihor. 1600: Kergyer Peter „kenez habet mola“, deține: 2 boi, 1 vacă, 1 cal, 34 oi (ASO, *Fond E*, d.2416, f.29 v).
- GEPIȘ**, com.Lăzăreni, j.Bihor. 1383-1395: Georgius wayvoda (*Lukinich*, p.532)
- GEMFALVA** (a.d., contopită în Buntești, j.Bihor). 1581: cn.c.1 Theodorus Thatar (ASO, *Fond E*, d.2614, p.111); 1582: cn.lod.1 c.2 Theodorus Tatar (*Fond.cit.*, d.2617, p.190); 1600: Tatar Tuador „kenez solvit molae census“, deține: 2 boi, 1 cal, 8 porci, 80 oi (Prodan, *Domeniul Beiuș*, p.76).
- GHIGHIȘENI**, com.Rieni, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Nicolaus Kende, cn.c.1 Michael Marko (ASO, *Fond E*, d.2614, p.107); 1582: cn.juratus Nicolaus Kende, cn.lod.1 c.2 Helias Mocsyok - următorii sunt cnezi cu aceleași obligații: Georgius Thoma, Andreas Szere, Farka(s) Szere, Lucas Szere (ASO, *Fond E*, d.2617, p.196).
- GIRIȘU NEGRU**, com.Tinca, j.Bihor. 1552: Stephani vayda por 3 1/2 (*Conscrierea din 1552*, f.18 v.).
- GIUMELCIȘU DE JOS**, azi Plopiș, com., j.Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaiok (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Ștefan Görbe - a. făcea parte din voievodatul Sub Rez (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- GIUMELCIȘU DE SUS**, contopit în Giumelcișu de Jos, azi Plopiș, j.Sălaj. 1594: Bika Lukachi Vaidaiok (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Ștefan Görbe - a. făcea parte din voievodatul Sub Rez (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- GIURTELECU HODODULUI**, com.Hodod, j.Satu Mare. 1569: vv.Ioannes Nagya (*Prodan XVI*, vol.II, p.197).
- GÎRDANI**, com.Sâlsig, j.Maramureș. 1566: vv.Simon Göre (*Ibidem* p.196).
- GROHOT**, com.Bulzeștii de Sus, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.78.)
- GURANI**, com.Pietroasa, j.Bihor. 1581: atestat sub forma Gurarâu (Gurariju) cn.c.1 Petrus Kotha (ASO, *Fond E*, d.2614, p.111), 1582:

- cn.lod.1 c.2 Petrus Kotha - următorii sunt cnezi cu aceleași obligații: Michael Petruch, Ignatius Felicizian, Gavril Felicizian, Nicolaus Vesze, Petrus Miklos, Michael Bohie (ASO, *Fond E*, d.2617, p.185).
- GYOS** (a.d., la sud de Șemlac, j.Arăd). 1339: vv.Bogdan și frații săi într-un conflict cu magistrul Teudos (*Studii privind istoria Aradului*, p.160.)
- HALMĂȘD**, com., j.Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaio (Prodan XVI, vol.II)
- HĂLMAGIU** com., j.Arăd. 1359: „Bybarch woyuoda Olakorum de Holmad“ (*Documenta Romaniae Historica*, C, vol.XI, p.452-453); 1445: vv.Moga de Hălmagiu (*Studii privind istoria Aradului*, p.162); 1446: vv.Moga (*Hurmuzaki*, I/2, p.729); 1451: vv.Moga și fiii săi Mihai și Sandrin (O.Lupaș, o.c., p.14); 1514: Ștefan, Ioan și Mihai „fiii voievodului de odinioară Petru Moga de Hălmagiu“ (*Studii privind istoria Aradului*, p.162); 1577: vv.Lupu (Moga) (*Ibidem.*); 1600: vv.Lupu Moga de Hălmagiu, jude al nobililor din comitatul Zarand (*Veress VI*, p.264-266).
- HĂȘMAȘ** com., j.Arăd. 1600: „Péter Vajda“ (*Tört.Tár*, 1884, p.249).
- HĂRTĂGANI**, com.Băița, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.65).
- HINCHIRIȘ**, com.Lazuri de Beiuș, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Joannes Duma (ASO, *Fond E*, d.2614, p.109); cn.lod.1 c.2 Iuon Duma - următorii sunt cnezi cu aceleași obligații: Ion Duma alter, Mihayuczi Duma, Bagacsel Duma, relictă Ioannis Duma, Georgius Sztephania, Georgius Stephania alter, Georgius Filop, Petrico Vanchia, Mihajuczi Vanchia, Matheus Vanchia, Simon Vanchia, Simon Vanchia, Iuon Pozmany, Gabriel Pozmany, Georgius Vancha (ASO, *Fond E*, d.2617, p.200-201); 1600: Sthan Joan „kenez solvit census molendini“, deține: 2 boi, 1 vacă, 6 porci, 1 cal, 25 oi (ASO, *Fond E*, d.2416, f.21)
- HÎRȘEȘTI**, com.Lunca, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Joannes Padurján (ASO, *Fond E*, d.2614, p.108); 1582: cn.lod.1 c.2 Nica Paduryan (*Fond cit.*, d.2617, p.199); 1600: Vszkat Janos „krainik“, deține: 4 boi, 1 vacă, 1 cal, 15 porci, 40 oi; Bara Ioan „kenez molam habet“, deține: 6 boi, 3 vaci, 6 cai, 15 porci, 125 oi (Prodan, *Domeniul Beiuș*, p.84)
- HODIȘ**, com.Holod, j.Bihor. 1326: Negul woyuoda (*Lukinich*, p.66; DIRT, veacul XIV, vol.II, p.176-177).
- HODOS**, (a.d., lg.Vânători, j.Arăd). Înainte de 1495: vv.Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat în 1500: vv.Matei de Seliștea (Zekel Mathe) și fratele acestuia Nicolae -a. făcea parte din voievodatul de Șomoșcheș (E.Veress, *Gyula város okl.*, p.36); 1746: cn.Onu Bocatos (O.Lupaș, o.c., p.23).
- HOMOROG**, com.Mădăras, j.Bihor. 1552: Stephani vayvoda - por 3 (*Conscrierea din 1552*, f.20).

- HOTĂREL**, com.Lunca, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Juon Gyode (ASO, *Fond E*, d.2614, p.106); 1582: cn.juratus Ivon Gyode (ASO, *Fond E*, d.2617, p.193); 1600: cn.Moga Ferencz (Prodan, *Domeniul Beiuș*, p.87).
- HUREZ**, com.Horoatu Crasnei, j.Sălaj. 1594: Babos Gergely Waida (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Teodor Balos - 7 familii, vv.Ștefan Görbe - 2 familii - a.făcea parte din voievodatul Sub Meseș (*ProdanXVII*, vol.I, p.49).
- IACOBINI**, vezi ZEWLDES
- IARAZLO FALWA** (a.d., pe lg.Secaci, com.Beliu, j.Arad). 1525: Merche kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.46).
- IAZUL DE JOS**, contopit cu Iazu de Sus, com.Plopiș, j.Sălaj. 1342: „Tihomir românul, voievodul din Iaz“ (*DIRT*, veacul XIV, vol.IV, p.88; 1594: Bika Lukachi vaidaiok (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Ștefan Görbe - a.făcea parte din voievodatul Sub Rez (*ProdanXVII*, vol.I, p.49).
- IAZUL DE SUS**, com.Plopiș, j.Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaiok (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Ștefan Görbe - a.făcea parte din voievodatul Sub Rez (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- IERMATA NEAGRĂ**, com.Zerind, j.Arad. 1241: vv.de Geroh (*Studii privind istoria Aradului*, p.157).
- IOSAȘ**, com.Gurahonț, j.Arad. 1396: vv.Ștefan (Pascu, *Voievodatul*, III p.523)
- IWANCHY** (a.d., la sud de Cladova, j.Arad). 1518: vv.Lazar - probabil voievod pe toată valea Cladovei (O.Lupaș, *o.c.*, p.16; vezi și articolul lui S.Dragomir în „*Transilvania*“, 1917, p.18).
- KAPOLNA** (a.d., lg.Crișul Alb, între Bonțești și Buceava - Șoimuș; în 1439 era sediul unui district cu 45 sate și 5 predii - *Suciu*, vol.II, p.348. 1451: Iancu de Hunedoara întărește pe vv.Moga asupra voievodatelor Kapolna, Hălmagiu și Băița pe care le-a stăpânit și înainte, împreună cu fiul său Mihai și cu celălalt fiu, Sandrinus (S.Márki, *o.c.*, p.360; Prodan, *Domeniul Șiria*, p.71, 86).
- KAROWDEWA**, a.d., pe lg.Șomoșcheș. Înainte de 1495: vv.Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat în 1500: vv.Matei de Seliște (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae -a.făcea parte din voievodatul de Șomoșcheș (E.Veress, *o.c.*, p.36).
- KAYNELESTH**, a.d., undeva pe lg.Băița, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.66).
- KELEMENESTH**, a.d., pe lg.Crăciunești, com.Băița, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (*Ibidem*)
- KERESTIENFALVA**, a.d., pe lg.Holod, j.Bihor); 1374: posesiune comună a lui „Nicolaus woyvoda filius Wlkani“ și „Michael filius Petri“

(*Lukinich*, p.531).

KEWELESTH, a.d., pe lg. Tomești, j. Hunedoara. 1525: vv. Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.62).

KOLBASFALW, a.d., pe lg. Corund și Corni, lg. limita între județele Satu Mare și Maramureș. 1566: vv. Petrus Pap (*Prodan XVII*, vol. II, p.196).

KIŠ KÖVESD (=Pietroasa Mică, a.d., lg. Budureasa, j. Bihor., 1581: cn.c.1 Ioannes Mythe (ASO, *Fond E*, d.2614, p.113); 1582: cn.lod.1 c.2 Ioannes Myre, cn.lod.1 c.2 Thomas Magh, cn.lod.1 c.2 Drulie Ivan (ASO, *Fond E*, d.2617, p.183).

KUKUYESTH, a.d., adnotare pe margine: pertinet ad Kapolna. 1525: vv. Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.73).

KYS KAPOLNE, a.d., pe lg. Kapolna, j. Arad. 1525: Thornya kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.90).

LAZURI, com. Roșia, j. Bihor. 1552: Petri vayvoda por.21 - împreună cu *Bokor falva, Vanchya Remethe*, Roșia (*Conscrierea din 1552*, f.19).

LAZURI, com. Valcău de Jos, j. Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaiok (*Prodan XVI*, vol. II, p.593); 1658: vv. Ștefan Gôrbe - a. făcea parte din voievodatul Sub Rez (*Prodan XVII*, vol. I, p.49).

LAZURI DE BEIUȘ com. Rieni, j. Bihor. 1581: cn.c.1 Crachion Nikor, cn.c.1 Georgius Kukurbita (ASO, *Fond E*, d.2614, p.107); 1582: cn.lod.1 Georgius Kukurbita, cn.lod.1 c.2 Thomas Krachin (ASO, *Fond E*, d.2617, p.197).

LEAUȚ, com. Tomești, j. Hunedoara. 1525: vv. Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.63).

LEHECENI, com. Cărpinet, j. Bihor. 1581: cn.c.1 Michael Vanchia (ASO, *Fond E*, d.2614, p.105); 1600: cn. Magh Lupas „habet molam“, deține: 2 boi, 1 vacă, 16 porci, 1 cal (ASO, *Fond E*, d.2416, f.18 v.).

LELEȘTI, com. Buntești, j. Bihor. 1581: cn.c.1 Magzim, cn.c.1 Michael Jank (ASO, *Fond E*, d.2614, p.111); 1582: cn.juratus Mag Szim, cn.lod.1 c.2 Michael Jank (ASO, *Fond E*, d.2617, p.188).

LIBANPATAK (a.d., la est de Uileacu de Beiuș, j. Bihor). 1552: Stephani vayvoda 20 por. (împrună cu *Zentbendek*, Drăgănești, Petrani, Căbești - *Conscrierea din 1552*, f.19); 1602: „Mathias Vayda de Remethe“ (ASO, *Fond U-B*, d.2, f.4-5).

LOK (grup de de a., pe valea Ghepișului, pe teritoriul de azi al com. Brusturi și Spinuș). 1366: „...keneziatu Tatameri knezi... keneziatu Maximiani kenezi“ (*Lukinich*, p.194-195).

LONKAA, (a.d., contopită în Almaș, j. Arad). 1493: vv. Nicolae Sturza, jude al nobililor din Zarand (*Veress*, VI, p.264-266); 1525: Petrus Kelye krainik (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.91).

- LUNCA** com., j. Bihor. 1581: cn.c.1 Georgius Bara, ibid, Nicolaus Moss (ASO, *Fond E*, d.2614, p.106); 1581: cn.lod.1 c.2 Ivon Moss, cn.juratus Petrus Kocsok (ASO, *Fond E*, d.2617, p.194); 1600: Moos Miklos „kenez habet mola“, deține: 2 boi, 1 vacă, 12 porci, 1 cal (ASO, *Fond E*, d.2416, f.22).
- LUNCOIU**, azi Luncoiu de Jos și de Sus, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephanus Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.68).
- MAL**, com.Sâg, j.Sălaj. 1594: vv.Luca P... (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Martin Patkas - a.făcea parte din voievodatul Pecei (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- MARIN**, com.Crasna, j.Sălaj. 1594: Paal waida (*Prodan XVI*, vol.II, p.126-128 1658: vv. Petru Lupșa - era centru de voievodat în cadrul domeniului cetății Șimleu Silvaniei (*Prodan XVII*, vol.I, p.48).
- MARRA FALWA** (a.d., în părțile Șiriei, j.Arad). 1525: Marra Vazika kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.81).
- MAZZAGFALWA** (a.d., pe lg.Șomoșcheș, j.Arad). Înainte de 1495: vv.Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat în 1500 vv. Matei de Seliștea (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae - a.făcea parte din voievodatul de Șomoșcheș (E.Veress, *o.c.*, p.36).
- MĂDĂRAS**, com.Ardud, j.Satu Mare. 1757-1764: vv.Georgiu Pop (V.V.Dargoș, *o.c.*, p.242).
- MĂGURA**, com.Pietroasa, j.Bihor. 1582: cn.lod.1 c.2 Philippus Csoma (ASO, *Fond E*, d.2617, p.187).
- MEZIAD**, com.Remetea, j.Bihor. 1552: Matthaei vayvoda por.11 - împreună cu a.Sohodol - *Conscrierea din 1552*, f.19. Avea și la Bezne por.3 (*Ibidem*, f.16 v); 1597: un vv.de Meziad, nenominalizat, avea părți în Valea Mare (ASO, *Fond U-B*, d.1, f.74); 1623: vv.Ladislau (ASO, *Fond E*, d.552, p.71).
- MIERAG**, com.Târcaia, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Joannes Myrragh (ASO, *Fond E*, d.2614, p.109); 1582: cn.juratus Ivan Miragh - următorii sunt toți cnezi jurați: Mach Szim, Hajch Ivan, Georgius Szere, Georgius Kuybaro (ASO, *Fond E*, d.2617, p.202),
- MIERLĂU**, com.Hidișelu de Sus, j.Bihor. 1431: cn.Wancha și cn.Stoian „Zewres dictus“ (*Jakó*, p.151).
- MIHĂILENI**, com.Buceș, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga, Merre kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.74-75).
- MIHELEU**, com.Lăzăreni, j.Bihor. 1552: Petri vayvoda por.16 (împreună cu a.Ilyehaza - *Conscrierea din 1552*, f.19 v.).
- MIZIEȘ**, com.Drăgănești, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Petrus Drakgoczni (ASO, *Fond E*, d.2614, p.114) - în Mizieșu de Jos; cn.c.1 Lucas Dan (*Fond.cit.*, p.112) - în Mizieșu de Sus; 1582: cn.lod.1 c.2 Petrus

- Dragoczin (ASO, *Fond E*, d.2617, p.180) - în Mizieșu de Jos; cn.juratus Lucas Dan, cn.juratus Helias Dan, cn.juratus Petrus Dan (*Ibidem* p.181) - în Mizieșu de Sus; 1600: cn.Petra Peter din Mizieșu de Sus deține: 1 vacă, 6 porci (ASO, *Fond E*, d.2416, f.18v).
- MUSTEȘTI**, com.Gurahonț, j.Arad. 1525: Georgius Muzta kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.83).
- MYKLOSFALVA** (a.d., în părțile Șiriei, j.Arad). 1475: „Wayda de Myklosfalva“ (*Csánki*, p.740).
- NAGOIZA, NAGOJA** (a.d., pe lg.Curechiu, com.București, j.Hunedoara). 1525:Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.67).
- NAGY KOSAR** (a.d., contopită în Mizieș, j.Bihor; la Suci, vol.II, p.376, prima atestare documentară: 1588). 1581: cn.c.1 Gavril Vass (ASO *Fond E*, d.2614, p.113); 1582: cn.lod 1 c.2 Gabriel Vasa (ASO, *Fond E*, d.2617, p.184).
- NĂDAB**, sat aparținând orașului Chișineu Criș, j.Arad. 1401: Ștefan, fiul vv.de Nădab, ajunge comite de Zarand; 1402: același ajunge vicevoievod al Transilvaniei (*Stephanus, filius voyvodae de Nadab vicevoievoda Transilvaniae*) - Pascu, *Voievodatul*, vol.III, p.523; 1423: vv.Toma de Nădab (O.Lupaș, o.c., p.13).
- NEAGRA**, com.Dezna, j.Arad. 1597: vv.Botha de Neagra (*Studii privind istoria Aradului*, p.168).
- NOȚIG**, com.Sălățiș, j.Sălaj. 1566: Joannes Sandor Wayda; 1569: vv.Joannes Sandor (Prodan XVI, vol.II, p.196).
- OARȚA DE JOS** com.j.Maramureș. 1392: Balk et Drag vayvodis comitatuuum Maramarosii et de Ugucha („*Transilvania*“, V, 1872, p.150-152).
- OARȚA DE SUS**, com.Oarța de Jos, j.Maramureș. 1392:Balk et Drag vayvodis comitatuuum Maramarosii et de Ugucha (*Ibidem*); 1566: vv.Joannes Bole (Prodan XVI, vol.II, p.196).
- OBÎRȘIA**, com.Tomești, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga, Andreas kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.61).
- ODEȘTI**, com.Băița de Sub Codru, j.Maramureș. 1566.vv.Joannes Bole (Prodan XVI, vol.II, p.196).
- ORMINDEA**, com.Băița, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.67).
- ORTIȚA**, com., j. Maramureș. 1392: Balk et Drag vayvodis comitatuuum Maramarosii et de Ugucha („*Transilvania*“, V, 1872, p.150-151).
- PAPFFALWA** (a.d., între Tălmăci și Șomoșcheș, j.Arad). Înainte de 1495: vv.Pavel. răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat în 1500: vv.Matei de Seliște (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae - a.făcea parte din voievodatul de Șomoșcheș (E.Veress, o.c., p.36).

- PATAKFALWA** (a.d., pe lg. Băița și Corni, j. Hunedoara). 1566: vv. Damian Pap (*Prodan XVI*, vol. II, p. 196).
- PĂCĂLEȘTI** (a.d., contopită în Țigăneștii de Beiuș, com. Drăgănești, *Suciu*, vol. II, p. 48, confundă cu Pocola). 1581: cn. c. 1 Lupas Pakala (ASO, *Fond E*, d. 2614, p. 111); 1582: cn. lod. 1 c. 2 Lupas Pakala (ASO, *Fond E*, d. 2617, p. 190).
- PĂNTĂSEȘTI**, com. Drăgănești, j. Bihor. 1581: cn. c. 1 Michael Bende (ASO, *Fond E* d. 26114, p. 108); 1582: cn. lod. 1 c. 2 Michael Bende (ASO, *Fond E*, d. 2617, p. 195); 1600: Moroch Joan „kenez censum molendinum debet solvere“, deține: 1 bou, 5 porci (ASO, *Fond E*, d. 2416, f. 21); 1602: „Mathias Vayda de Remethe“ (ASO, *Fond U-B*, d. 2, f. 4-5).
- PECEIU**, com. Bănișor, j. Sălaj. 1594: vv. Luca P... (*Prodan XVI*, vol. II, p. 594); 1658: vv. Martin Patkas (*Prodan XVII*, vol. I, p. 49).
- PEȘTERA**, com. Aștileu, j. Bihor. 1623: Georgius Kiss wayvoda (ASO, *Fond E*, d. 552, p. 71).
- PEȘTERA**, com. Băița, j. Hunedoara. 1525: vv. Stephan Moga (*Prodan, Domeniul Șiria*, p. 66).
- PEȘTIȘ**, oraș Aleșd, j. Bihor. 1406: possessio valachales Kelemenkenezpesthese (*Suciu*, vol. II, p. 36). Familia românească Iacob, având posesiuni aici, a primit diplomă de înobilare de la Matei Corvin, la 1465. Reconfirmată, la 1575, de Ștefan Báthori și, la 1777, de Maria Tereza (Pușcariu, *o.c.*, p. 39).
- PETRANI**, com. Pocola, j. Bihor. 1552: Stephani vayvoda por. 20 - împreună cu *Zentbenedek, Libanpatak, Căbești, Drăgănești* (Conscrierea din 1552, f. 19).
- PETRILENI**, com. Rieni, j. Bihor. 1581: cn. c. 1 Lupas Magh, cn. c. 1 Joannes Kuliigh (ASO, *Fond E*, d. 2614, p. 107); 1582: cn. juratus Lupas Magh. (ASO, *Fond E*, d. 2617, p. 195).
- PETROASA**, com. j. Bihor. 1581: cn. c. 1 Nicolaus Kosztha, cn. c. 1 Thomas Feleöd (ASO, *Fond E*, d. 2614, p. 110-111); 1582: cn. juratus Gavril Kosztha, cn. lod. 1 c. 2 Thomas Tetlod - următorii sunt cn. cu aceleași obligații: Michael Toma, Matheus Thoma, relictă Lune Thulya, Szim Dumsa, Demianus Nica (ASO, *Fond E*, d. 2617, p. 184); 1600: cn. Thoma Mihaly deține: 2 boi, 1 cal, 8 porci, 32 oi; cn. Thoma Foruld, deține: 1 bou, 1 cal, 15 oi; Kozta Farkas „kenez mola“, deține: 1 cal, 6 porci, 12 oi (*Prodan, Domeniul Beiuș*, p. 68).
- PILU**, com., j. Arad. 1527: „Petro Wayda de Pewul“ (E. Veress, *o.c.*, p. 106).
- POIANA**, com. Cărpinet, j. Bihor. 1600: Bar Farkas „kenez habet mola“, deține: 1 vacă, 1 cal, 80 oi (ASO, *Fond E*, d. 2416, f. 28 v.).
- POIENII DE JOS**, com. Buntești, j. Bihor. 1573: „Joannes Pakala, kenezius

de Alsopoyen, Stan Pakala, Panthe Panhe Pakala, Nicolaus Pakala et Wolfgangus Pakala, de eadem“, mai este și un cn.Dwmsa Iwan (*Moldovan*, p.258).

POIENII DE SUS, com.Buntești, j.Bihor. 1568: cn.Jwon Bwntha, cn.Nikora Bwntha (*Ibidem*, p.257); 1575: cn.Iwan Bwntha (*Ibidem*, p.261); 1581: cn.c.1 Cracion Stanus, cn.c.1 Georgius Buntha (ASO, *Fond E*, d.2614, p.110); 1582: cn.lod.1 c.2 Iuon Buntha - următorii sunt cnezi cu aceleași obligații: Stanus Crachion, Nicor Buntha, relictă Georgy Buntha, Mathius Balota, George Kracion (ASO, *Fond E*, d.2617, p.189)

PONIȚA (înglobat în Hurez, com.Horoatu Crasnei, j.Sălaj). 1594: Babos Gergely Waida (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Teodor Balos - a.ăcea parte din voievodatul Sub Meseș (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).

POPTELEAC com.Gârbou, j.Sălaj. 1569: vv.Thomas Triff (*Prodan XVI* vol.II, p.197).

POTINGANI, sat aparținând de orașul Brad, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (*Prodan, Domeniul Siria*, p.77).

PRĂVĂLENI, com.Vața de Jos, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga. (*Ibidem*, p.70).

PRISACA, com.Uileacu de Beiuș, j.Bihor. 1602: „Matthias Vayda de Remethe“ (ASO, *Fond U-B*, d.2, f.4-5).

RAKOS (a.d., între Hărțăgani și Trestia, j.Hunedoara). 1525: vv.Stephan Moga (*Prodan, Domeniul Siria*, p.65).

RATIN, com.Crasna, j.Sălaj. 1594: Babos Gergely Waida (*Prodan XVI*, vol.II, p.594).

RĂSTOLȚ, com.Bucium, j.Sălaj. 1544: „Toma Hosszu de Kys-Nyres vaivoda de Restolz (I.Pușcariu, *o.c.*, p.395); 1548: reconfirmat de Ana Báthori, văduva lui Gáspár Drágfi („*Transilvania*“, VII, 1874, p.145; I.Pușcariu, *o.c.*, p.122).

REDEFALW (a.d., pe lg.Bicaz, j.Maramureș). 1566: vv.Petrus Pap (*Prodan XVI*, vol.II, p.196).

REMETEA com, j.Bihor. 1445: „Ladislau Wayvoda filius condam Joannis Bocz de Remethe“; 1548: Petrus wayvoda; 1552: „Georgius wayvoda filius Petri“ - toți acești vv.stăpâneau și *Bokorfalva, Vanchya Remethe* (=Remetea Românească), Roșia, Șoimuș - ASO, *Fond C*, Seria Instr.Litt., Fasc.VI, nr.24); Petri vayvoda - por.21 (*Conscrierea din 1552*, f.19); 1574: vv.Gheorghe și Ioan (ASO, *Col.de doc.*, 21, f.6); 1585: Ioan Vajda de Remete (ASO, *Acte regnic.*, inv.268, doc.14); 1602: „Matthias Vayda de Remethe“ - împreună cu Prisaca, Borz, Pântășești și *Libanpatak* (ASO, *U-B*, d.2, f.4-5); 1700: Petru vv.de Remetea (ASO, *Fond C*, Seria Instr.Litt., Fasc.VI, nr.24).

- REZTOKA** (a.d., contopită în satul Pietroasa, j.Bihor). 1587: cn.Farar Tivadar, deține: 1 vacă (*Jakó*, p.328); 1600: cn.Faras Theodor, deține: 1 vacă; cn.Mihocza Gabriel, deține: 2 boi, 1 cal, 4 porci, 50 oi (Prodan, *Domeniul Beiuș*, p.77).
- RIBICIOARA**, com.Ribița, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.77).
- RIBIȚA**, com., j.Hunedoara. 1404-1415: vv.Bâlea (Bolea) și fiul său Vasile („*Transilvania*“, XLVIII, 1917, p.18); 1445: vv.Șerban și Ioan de Ribița (*Hurmuzaki*, vol.XV/1, p.33); 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.77).
- RIENI**, com., j.Bihor. 1581: cn.c.1 Johannes Koh, cn.c.1 Michael Molch (ASO *Fond E*, d.2614, p.107); 1582: cn.juratus Ivanus Kochy, cn.lod.1 c.2 Georgius Balos (ASO, *Fond E*, d.2617, p.195); 1600: Koch Lupăș „kenez habet mola“, deține: 2 boi, 7 porci, 40 oi (ASO, *Fond E*, d.2416 f.20v).
- RIȘCA**, com.Baia de Criș, j.Hunedoara. 1404: vv.Bolya (=Bâlea, fiul lui Boar de Crișcior (I.Pușcariu, o.c., p.124); 1525: Andreas vayda (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.59).
- RIȘCULIȚA**, com.Baia de Criș, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.63).
- ROȘIA**, com. j.Bihor. 1445: „Ladislaus wayvoda filius quondam Joannis Bocz de Remethe“ împreună cu *Bokorfalva*, Remetea Ungurească, Remetea Românească și Șoimuș (ASO, *Fond C*, Seria Instr.Litt., Fasc.VI, nr.24); 1552: Petri vayvoda por.21 - împreună cu *Bokorfalva*, *Vanchya Remethe* (=Remetea Românească), *Lazuri* (*Conscrierea din 1552*)
- RUDA**, sat aparținând orașului Brad, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.69).
- SĂLDĂBAGIU DE BARCĂU**, com. Balc, j.Bihor. 1552; Andreae vajvoda por.1 (*Conscrierea din 1552*, f.16).
- SĂLIȘTE DE BEIUȘ**, com.Budureasa, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Georgius Druchia (ASO, *Fond E*, d.2614, p.112).
- SĂLIȘTE DE VAȘCĂU**, com.Cărpinet, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Fautor Petrișor (ASO, *Fond E*, d.2614, p.105); 1600: Petriso Mathe „kenez habet molam“, deține: 15 porci, 1 cal (ASO, *Fond E*, d.2416, f.22v.).
- SĂLSIG** com. j.Maramureș. 1566: vv.Simon Göre; 1569: vv.Petrus Temboe (Prodan XVI, vol.II, p.196, 197).
- SĂUD**, com.Buntești, j.Bihor. 1559: „Georgius Bwntha, Lupsa Mos, Petrus Mos, alias Lupas Mos, Tywadar Mos, Serb Bwntha, Wlajk Bwntha kenezy“ (*Moldovan*, p.256); 1570: „Georgius Bwntha, Lupsa Mos, Petrus Mos, alius Lupsa Mos, Tywodar Mos, Serb Bwntha, Wlayk Bwntha, Georgius Bwntha, Petrus Mos, Theodor Mos Jankwl, alter

- Mos Petrus et alius Theodorus Mos, Ignat Mos, Stan Mos, Georgius Bwntha et Georgius Mos kenezy“ (*Ibidem*, p.258); 1581: cn.c.1 Jankul Perka (ASO, *Fond E*, d.2614, p.110); 1582: cn.lod.1 c.2 Vayk Buntha, cn.lod.1 c.2 relictă Bohane (ASO, *Fond E*, d.2617, p.190).
- SECAȘ**, com.Brazii, j.Arad. 1597: vv.Petru More (*Studii priv.ist.Arad.*, p.168).
- SEGHÎȘTE**, com.Lunca, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Petrus Bayko, cn.c.1 Hayka Magzim (ASO, *Fond E*, d.2614, p.108); 1582: cn.lod.1 c.2 Petrus Baiko, cn.lod.1 c.2 Haika Magszim (ASO, *Fond E*, d.2617, p.200); 1600: Lal Simon „kenez habet mola“, deține: 1 vacă, 3 porci (ASO, *Fond E*, d.2416, f.20).
- SELIȘTEA**, com.Cărand, j.Arad. 1495, reconfirmat în 1500: vv.Matei de Seliștea (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae (E.Veress, *Gyula varos okl.*, p.36); 1600: Zekely Istvan vajda („*Tört. Tar*“, 1884, p.249).
- SENYE**, a.d., între Vetîș și Dara, pe malul Someșului, j.Satu Mare). 1367: vv.Balc și fratele său Drag de Beyth, comite și vv.al românilor din Maramureș, recâștigă această așezare de la regele Ludovic („*Transilvania*“, V, 1872, p.42-43).
- SITITELEC**, com.Husasău de Tinca, j.Bihor. 1552: Joannes Vajvodae por.1 (*Conscrierea din 1552*, f.20).
- SÎRBI** com., j.Bihor. 1625: „Vajda Gabor vajda“ (*MOL, C et U B*, f.40-42).
- SÎRBI**, com.Hălmăgel, j. Arad. 1525: „Stephanus kenez habet vineam, boves VI“ - în *Also Reczfalw* (=Sârbii de Jos); „Michelis wayvode habet vineam, boues VIII, Eq.III, Oues XL. Demien vayda h(abet) vineam, boues VIII, eq.XVI, oues IIII. Petrus Balasfi kenez. Între equites libertini este menționat și un Georgius Wayda (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.53, 54-55).
- SÎRBI**. com.Sâg, j.Bihor. 1594: vv.Luca P... (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Martin Patkas - a.ăcea parte din voievodatul de Pecei (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- SOHODOL**, azi Izbuc, com.Cărpinet, j.Bihor. 1582: cn.lod.1 c.2 Petrus Bode - următorii sunt cnezi cu aceleași obligații: Lupaș Szere, Szanis Ceptora, Marin Nuza, Sztancz Szerre, relictă Michaelis Dringh, Ivon Perna, Mihaly Sztodor, Theodorus Perna (ASO, *Fond E*, d.2617 p.192).
- SOHODOL**, com.Căbești, j.Bihor. 1552: Matthaiei vayvoda por.11 - împreună cu a.Meziad (*Conscrierea din 1552*, f.18).
- SOMEȘ-UILEAC**, com.Ulmeni, j.Maramureș. 1566: vv.Petrus Pap (*Prodan XVI*, vol.II, p.196).
- STĂNIJA**, com.Buceș, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga, Marco kenez, Demetrius kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.75; *Prodan XVI*, vol.II, p.72).
- STEJĂREL**, com.Luncoiu de Jos, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga - a se numea pe atunci Scroafa (Scrophia) - Prodan, *Domeniul Șiria*, p.68

- STÎRCIU**, com.Horoatu Crasnei, j.Bihor. 1594: Babos Gergely Waida (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv.Teodor Balos - a.făcea parte din voievodatul Sub Meseș (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- STREMT**, com.Băsești, j.Maramureș. 1566: vv.Joannes Bole; 1569: același vv. (*Prodan XVI*, vol.II, 196-197).
- SZATFALVA** (a.d., pe lg.Lazuri de Beiuș, j.Bihor). 1582: cn.lod.1 c.2 Thomas Jlinka, cn.lod.1 c.2 relictă Lupsa Szere (ASO, *Fond E*, d.2617, p.197).
- SZENFALVA** (a.d., contopită în satul Budureasa. Se numea Cărbunari și este atestată la *Suciu*, I, p.127, prima oară la 1588) 1581: cn.1 Michael Mathe (ASO, *Fond E*, d.2614, p.115); 1582: cn.juratus Petrus Boha, cn.juratus Stephanus Manye, cn.juratus Tybian Kriste, cn.juratus Thybian Abraham (ASO, *Fond E*, d.2617, p.182-183).
- ȘEBIȘ**, oraș, j.Arad. 1746: Petru Hazi cn. (O.Lupaș, o.c., p.23).
- ȘICULA**, com.j.Arad, 1746: cn.Florea (O.Lupaș, o.c., p.23).
- ȘOIMUȘ**, com.Remetea, j.Bihor. 1445: „Ladislau wayvoda filius quondam Joannis Bocz de Remethe“ - împreună cu a *Bokorfalva*, Remetea Ungurească, Roșia, Remetea Românească (ASO, *Fond C*, Seria Instr.Litt., Fasc.VI, nr.24).
- ȘOIMUȘ**, înglobat în Buceava-Șoimuș, j.Arad. 1493: cn.Stanislaw (S.Marki, o.c., p.501-502).
- ȘOMOȘCHEȘ**, com.Cermei, j.Arad. 1495: vv.Pavel răposat la această dată; 1595, reconfirmat în 1500: vv.Matei de Seliște (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae stăpânesc vv.-datul Șomoșcheș (*E.Veress*, o.c., p.36).
- ȘTEI**, în realitate ȘCHEI, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Mattias Szlava (ASO, *Fond E*, d.2614, p.108); 1582: cn.lod.1 c.2 Georgius Serban, crainicus Nicolaus Grosza (ASO, *Fond E*, d.2617, p.199-200); 1600: Szlany Joan „kenez habet mola“, deține: 2 boi, 1 vacă (ASO, *Fond E*, d.2416, f.20v).
- ȘUNCUIUȘ**, com., j.Bihor. 1623: Koszta Juga vajvoda (ASO, *Fond E*, d.552, p.71).
- ȘUȘTIU**, com.Lunca, j.Bihor. 1581: cn.c.1 relictă Lupse Less (ASO, *Fond E*, d.2614, p.106); 1582: cn.lod.1 c.2 Lup Kochiola, cn.lod.1 c.2 Andreas Sipa, cn.lod.1 c.2 Georgius Sypa - în Șuștiu de Jos, cn.juratus Theodorus Sandra, cn.juratus Ivon Sandra, cn.juratus Janosov Sandra, în Șuștiu de Mijloc (ASO, *Fond E*, d.2617, p.193)
- ȘUȘTUROGI**, com.Cetariu, j.Bihor. 1625: „Vajda Gabor vajda“ (*MOL,C et U-B*, f.40-42).
- TALPE**, com.Drăgănești, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Georgius Verke (ASO, *Fond E*, d.2614, p.112); 1582: cn.lod.1 c.2 Georgius Ureke, cn.lod.1 c.2

- Gavril Ureke, cn.lod. 1 c.2 Joannes Kahira (ASO, *Fond E*, d.2617, p.180) 1600: Ureky Mihay „kenez debet solvere de molendino“, deține: 1 vacă, 6 porci, 1 cal, 15 oi (ASO, *Fond E*, d.2416, f.17 v).
- TĂGĂDĂU**, com.Beliu, j.Arad. 1552: Martin vayvoda por.19, împreună cu a.Chier (*Conscrierea din 1552*, f.18).
- TĂLMACIU**, com.Craiova, j.Arad. Înainte de 1495: vv.Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495, reconfirmat în 1500: vv.Matei de Seliștea (*Zekel Mathe*) și fratele acestuia, Nicolae (E.Veress, o.c. p.36); 1559: Michael kenez, judex (*Ibidem*, p.325).
- TĂTĂREȘTI**, com.Viile, j.Satu Mare (V.V.Dragoș, o.c. , p.241).
- TELEAC**, com.Budureasa, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Juonucz Mathe (ASO, *Fond E*, d.2614, p.112); 1582: cn.juratus Joannes Gencshi, cn.juratus Lupul Balachy (ASO, *Fond E*, d.2617, p.181); 1600: Mase Miklos „kenez habet mola“, deține: 2 boi, 6 porci (ASO, *Fond E*, d.2416, f.19).
- THATHAMERFALVA** (a.d., la vest de Cărnănel, j.Bihor). 180: sat întemeiat de cnezul Tatomir (*Suciu*, vol.II, p.410).
- THYWADAR** (a.d., pe lg.Șomoșcheș, J.Arad). Înainte de 1495: vv.Pavel, răposat la data întocmirii documentului; 1495; reconfirmat la 1500: vv.Matei de Seliștea (*Zekel Mathe*) și fratele acestuia, Nicolae (E.Veress, o.c. , p.36).
- TÎRNĂVIȚA**, com.Hălmăgel, j.Arad. 1525: vv.Stephan Moga, Nagomiria kenez (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.61).
- TOHAT**, com.Ulmeni, j.Maramureș. 1566: vv.Simon Göre (*Prodan XVI*, vol.II, 196)
- TOMEȘTI**, com.j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.62).
- TOPA DE CRIȘ**, com.Vadu Crișului, j.Bihor. Familii românești care au primit la 1465, de la Matei Corvin, titlul de nobili, având posesiuni și aici: Venter, Caba, Cacuci, Cuc, Suciu. Reconfirmate la 1575 de Ștefan Bathori și la 1777 de Maria Tereza (I.Pușcariu, o.c. , p.39) 1577: Ștefan vv.de Topa (ASO, *Fond U-B*, d.8, d.8, f.2); 1598: din aceeași familie „de Topa“ (Topai) făcea parte și Petru care locuia în *Belmezew* și care la 15 noiembrie își face testamentul își face testamentul lăsând nepoților săi bunurile din: Topa de Criș, Valea Mare, Borozel, Cornițel, Bezne de Sus, *Belmezeu* (a.d., lg.Ciutelec, j.Bihor), Rogoz, Ciutelec (ASO, *Col.de docum.*, d.26, f.34); 1623: Michael Moga vajvoda (ASO, *Fond E*, d.552, p.72).
- TOPLIȚA**, azi Forău, com.Uileacu de Beiuș, j.Bihor. 1374: vv.Mihai fiul lui Petru (*Lukinich* p.531-532); 1552: vv. (?) Petrus Mogha por.25 1/2 împreună cu a.Mochyola, Răbăgani și Sohodol-Căbești (*Conscrierea din 1552*, f.19).

- TOTORENI**, com. Târcaia, j. Bihor. 1581: cn.c.1 Lucas Hote (ASO, *Fond E*, d.2614 p.107); 1582: cn.lod.1 cn.2 Lucas Hote, cn.lod.1 c.2 Juon Hote (ASO *Fond E*, d.2617, p.198).
- TRESTIA**, com. Băița, j. Hunedoara. 1525: vv. Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.65).
- TUSA**, com. Sâg, j. Sălaj. 1594: vv. Luca P... (*Prodan XVI*, vol.II, p.594); 1658: vv. Martin Patkas - a. făcea parte din voievodatul Pecei (*Prodan XVII*, vol.I, p.49).
- ȚĂRĂȚEL**, sat aparținând orașului Brad, j. Hunedoara. 1404: vv. Bolya (=Bâlea) fiul lui Boar de Crișciur (I. Pușcariu, *o.c.*, p.124).
- ȚEBEA**, com. Baia de Criș, j. Hunedoara. 1525: Andreas kenez - în Țebea (Czebe) și Janus crainik în Țebea de Jos (Also Czebe) (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.59).
- ȚEȚCHEA**, com. J. Bihor. 1556: Petru wayvoda (Gh. Mudura, *o.c.*); 1623: Joannes Czecskey wayvoda (ASO, *Fond E*, d.552, p.71).
- URMENIȘ**, com. Băița de sub Codru, j. Maramureș. 1392: „Balk et Drag wayvodis comitatuum Maramarosii et de Ugucha“ („*Transilvania*“, V, 1872, p.150-151).
- URVIȘ DE BEIUȘ**, com. Șoimi, j. Bihor. 1474, 1487: vv. Ștefan de Urviș, Johannes Handro vicewoyvoda (!), Mogos kenez (ASO, *Col. de docum.*, d.12, f.15; 1510: Stephanus Wayvoda, Ladyslaus Wayuoda (ASO, *Fond U-B*, d.1, f.8); 1544: vv. Ștefan (V. Bunyitay, *Biharvarm. olahjai...*, p.18) - este același care la 1552 avea 14 por., în pertinențele Beznei (Stephanus Örvenyessy); 1557: Ștefan vv. de Urviș (*Fond cit.*, d.1, f.27 - poartă și titlul de „wayda de Barod“); 1572, 1575: vv. Ioan de Urviș (*Fond cit.*, d.1, f.42, 48); 1577, 1584, 1591: vv. Gheorghe de Urviș (*Fond cit.*, d.8, f.2; f.25); 1595: vv. Ștefan de Urviș fiul lui Gheorghe de Urviș primește de la Sigismund Bathori a. Urvișu de Jos, Vintere și Căpâlna (ASO, *Col. de docum.*, d.12, f.53).
- VACA**, azi Crișan, com. Ribița, j. Hunedoara. 1525: vv. Stephan Moga, Stephanus kenez, Barbul kenez - în *Nagh Wacha* (= Vaca Mare); vv. Stephan Moga - în *Felse Wacha* (= Vaca de Sus); vv. Stephan Moga - în *Waka* unde mai locuia și un Iwan crainik (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.72,73).
- VALCĂU ROMÂNESC**, azi Valcău de Sus, com. Valcău de Jos, j. Sălaj. 1594: Bika Lukachi vaidaio (Prodan *XVI*, vol.II, p.593); 1658: vv. Stephan Görbe - a. făcea parte din voievodatul Sub Rez (Prodan *XVII*, vol.I, p.49).
- VALEA BRADULUI**, sat aparținând orașului Brad, j. Hunedoara. 1525: vv. Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.74).
- VALEA DE JOS**, com. Rieni, j. Bihor. 1581: cn.c.1 Michael Brebe (ASO,

Fond E, d.2614, p.109); 1582: cn.lod.1 c.2 relictă Petri Chimaczia (ASO, *Fond E*, d.2617, p.186); 1600: cn.Breban Florian, deține: 2 boi, 8 porci, 1 cal (ASO, *Fond E*, d.2416, f.16 v.)

VALEA DE SUS, com.Câmpani, j.Bihor. 1582: cn.lod.1 c.2 Andreas Magh, cn.lod.1 c.2 Mihul Magh (ASO, *Fond E*, d.2617, p.202).

VALEA MARE, com.Borod, j.Bihor. 1392: „Petrus wayuoda olaho, filio Komorzowan“ (*Lukinich*, p.427-428); 1575: Joannes Wayda de Eörwenyes (ASO, *Fond U-B*, d.1, f.48); înainte de 1591: Georgy vaiuoda (ASO, *Fond U-B*, d.1, f.74); 1597: Proces pentru bunurile decedaților Gheorghe vv.de Urviș și Ioan vv.de Urviș. Avea aici posesiuni și vv.de Meziad (*Ibidem*, d.1, f.74). Familii românești care au primit la 1465 de la Matei Corvin titlul de nobili având posesiuni și aici: Venter, Caba, Cacuci, Cuc, Suci. Reconfirmate la 1575 de Ștefan Bathori și 1777 de Maria Tereza (I.Pușcariu, *o.c.*, p.39).

VALEA MARE DE CRIȘ, com.Tomești, j.Hunedoara. 1525: vv.Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p.69).

VANCHYA REMETHE (a.d., pe cursul superior al râului Roșia, atestată și sub forma *Olah Remete* - Remetea Românească, la 1445, ulterior contopită cu *Magyar Remethe* - Remetea Ungurească, Roșia și Șoimuș (ASO, *Fond C*, Seria Instr.Litt., Fasc.VI, nr.24); 1552: Petri vajvoda por.21 - împreună cu a.*Bokorfalva*, Remetea, Lazuri, Roșia (*Conscrierea din 1552*, f.9). Toți voievozii menționați la Remetea pot fi considerați ca stăpâni și aici.

VAȘCĂU, oraș, j.Bihor. 1581: cn.c.1 Petrus Andro - în Vașcău de Jos și cn.c.1 Sorbul Sztants - în Vașcău de Sus (ASO, *Fond E*, d.2614, p.112) 1582: cn.lod.1 c.2 Petrus Andro în Vașcău de Jos și cn.lod.1 c.2 Staniz Ferbucz - în Vașcău de Sus (ASO, *Fond E*, d.2617, p.18).

VAȚA DE SUS com.j.Hunedoara. 1525: Stephanus kenez, Barbul kenez (*Prodan XVI*, vol.II, p.72).

VĂSOAIA, com.Chisindia, j.Arad. 1746: cn.Petru Cerb (O.Lupaș, *o.c.*, p.23).

VEREMPATAKA (a.d., lg.Cociuba Mare, j.Bihor). 1445: Olah Mihaly vajda (*Bunyitay*, I, p.291).

VINTERE, com.Holod. 1349: „Petro woywode, filio Stanislai, iudici eiusdem ville“ (*Lukinich*, p.114); 1513: László vajda (V.Bunyitay, *Biharv.olahjai...*, p.17); 1552: Stephani vayvoda por.14 în Urvișu de Beiuș, *Kapolnas Venter* și *Magyar Venter* (*Conscrierea din 1552*, f.18 v.); 1557: Stephanus Wayda de Barod (ASO, *Fond U-B*, d.1, f.27); 1595: Sig.Bathori donează voievodului Ștefan de Urviș, fiul voievodatului Gheorghe de Urviș - posesiunile Vintere, Urvișu de Jos și *Kapolnas Venter* (ASO, *Col.de docum.*, d.12, f.53).

- VÎNĂTORI**, com. Mișca, j. Arad. Înainte de 1495: vv. Pavel, răposat la această dată; 1495, reconfirmat la 1500: vv. Matei de Seliște (Zekel Mathe) și fratele acestuia, Nicolae (E. Veress, *o.c.*, p. 36).
- VOIVOZI**, com. Popești, j. Bihor. 1552: Andrae vajvode por. 1 - mai avea o poartă și la Săldăbagiu de Barcău (*Conscrierea din 1552*, f. 15v)
- VOYEN** (a.d., pe lg. Rieni, j. Bihor). 1582: cn. lod. 1 c. 2 Mathias Keres, cn. lod. 1 c. 2 Pucz Iva(n) (ASO, *Fond E*, d. 2617, p. 197); 1600: Vana Lupas „kenez solvit census molendini“, deține: 2 boi, 7 porci, 40 oi (ASO, *Fond E*, d. 2416, f. 20 v.) În sat mai trăia Kreza Mattias, cnezul din 1582 (Prodan, *Domeniul Beiuș*, p. 85).
- ZAVOYEN** (a.d., pe lg. Rieni), 1581: cn. c. 1 Thomas Juthon (ASO, *Fond E*, d. 2614, p. 107); 1582: cn. lod. 1 c. 2 Juon Thamas (ASO, *Fond E*, d. 2617, p. 196).
- ZDRAPȚI**, sat component al com. Crișcior, oraș Brad, j. Hunedoara. 1404: Bolya (=Bâlea) fiul lui Boar de Crișcior (I. Pușcariu, *o.c.*, p. 124).
- ZELDISSOR** (a.d., identică probabil cu a.d. *Zeldesel*, pe lg. Iacobini, j. Arad). 1525: vv. Stephan Moga - adnotare pe margine: „pertinet ad Kapolna“ (Prodan, *Domeniul Șiria*, p. 73).
- ZENTBENEDEK** (a.d., pe valea Crișului Negru, pe lg. Uileacu de Beiuș, j. Bihor). 1552: Stephani vayvoda por. 20 (împreună cu *Libanpatak*, Drăgănești, Petrani și Căbești - *Conscrierea din 1552*, f. 19).
- ZEWLDES**, azi Iacobini, com. Brazi, j. Arad. 1525: Curtul Si Vayda (Prodan, *Domeniul Șiria*, p. 85-86).
- WALYA LONGA**, înglobată în Luncoiu de Jos, j. Hunedoara. 1525: vv. Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p. 69).
- WAZZWY FALWA** (a.d., pe lângă Dezna, j. Arad). 1525: Thodoran kenez pauper (Prodan, *Domeniul Șiria*, p. 81).
- WAY(K) FALUA** (a.d., pe lg. Ponița, j. Sălaj). 1594: Babos Gergely Waida (*Prodan XVI*, vol. II, p. 594).
- WY FALW** (a.d., contopită în Buteni, j. Arad). 1525: vv. Stephan Moga (Prodan, *Domeniul Șiria*, p. 79).

FAMILIA MANINI - DATE PRIVIND ISTORIA ORAȘULUI ORADEA ȘI A ÎMPREJURIMILOR SALE ÎN SECOLUL AL XV-LEA

de
DRASKÓCZY ISTVÁN

După cum este cunoscut, exploatarea și valorificarea sării a fost, pe întregul teritoriu aparținând la vremea sa de coroana ungară, monopol regal. În așezările cu saline au activat funcționari regali, la fel și în acele așezări unde s-a depozitat și valorificat sarea. Aceste oficii au fost numite cămări și le-a fost arondat un anumit teritoriu. În fruntea lor s-a aflat cămărașul. O asemenea cămară a funcționat, încă din epoca arpadiană, și la Oradea.¹

La sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, cămara orădeană nu a făcut parte dintre cele mai importante oficii, chiar dacă din punctul de vedere al situației sale geografice, s-ar fi putut situa. În 1397 Sigismund de Luxemburg a reglementat producția și valorificarea sării. Din izvoarele istorice reiese că asemenea oficii au existat la Lipova, la Sălacea și la Satu Mare. Degeaba căutăm în diplomă numele orașului Oradea,² deși a existat și aici o cămară. În 1435 Sigismund a dispus ca paulinii din Budaszentlőrinc să primească sare în valoare de 300 de florini. Paulinii au putut prelua această cantitate de sare la Dej, Sic, Oradea, Debrecen, Sălard, Szolnok și Pesta. Actul a fost întărit în 1438 de regele Albert, în 1440 de Vladislav I, în 1454 de Ladislav al V-lea.³ Dintr-un document din 1434 aflăm că au transportat de la Oradea la Sic postav cehesc necesar îmbrăcămintei minerilor de la ocnă.⁴

Se știe că sarea a fost transportată din Transilvania spre Ungaria pe Someș, pe Mureș și pe drumul ce trecea prin porțile Meseșului; deci Oradea nu s-a aflat pe

1. Kubinyi András, *Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn in Mittelalter*, în *Stadt und Salz*, Hrsgg. von Wilhelm Rausch, Linz, 1988, p.217-228; Idem, *Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters*, în *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*, Hrsgg. von Jean-Claude Hocquet, Rudolf Palme, Berenkamp, 1991, *passim*; Pascu Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca, 1986, p.247-254

2. Wenzel Gustáv, *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapest 1880, p.437-438.

3. Dl.12519, Dl.13562, Dl.13563, Dl.13158, Dl.14892, Dl.12551, F.XI,118-119; Kubinyi, *Königliches Salzmonopol...*, p.225; Miskei Antal, *A budaszentlőrinci pálosok sójándéksága*, în *Honismeret*, 1992/1

4. Dl.54901

drumurile cele mai importante ale sării.⁵ Nici tarifele vamale ale Capitlului orădean nu au ușurat munca oficialilor salinari de aici. Pe baza cercetărilor lui Kubinyi András știm că tarifele vamale orădene au fost stabilite la începutul secolului al XV-lea. Conform acestora, pentru o căruță de sare adusă în oraș a trebuit să se plătească un bulgăre de sare, în timp ce dacă sarea era transportată din oraș în afară, vama era deja un groș. Conform reglementării lui Sigismund de Luxemburg din anul 1397, la Satu Mare, Sălacea și Lipova prețul sării din Transilvania a fost de 200 denari noi, respectiv pentru această sumă s-a putut comercializa 100 bulgări de sare. Foarte probabil că și la Oradea sarea a avut același preț. La Szeged și Várkony - în Ungaria propriu-zisă - pentru aceeași cantitate de sare trebuia să se plătească 25 denari. După părerea lui Kubinyi un groș a valorat șase denari. Prin urmare, în conformitate cu reglementarea vamală, la export a trebuit să se plătească un preț triplu decât la import. Tot Kubinyi a arătat că în cazul sării (și a cerealelor) diferența dintre cele două prețuri a fost atât de mare pentru că Capitlul a dorit să ușureze prin aceasta aprovizionarea cu alimente a locuitorilor orașului.⁶ În 1478 palatinul a stabilit mărimea tarifelor atât pentru import, cât și pentru export, la doi bulgări de sare. Dar dacă măsura instituției eclesiastice orădene i-a favorizat, fără îndoială, pe locuitori, funcționarii regali de la oficiul salinar local s-au putut necăji îndeajuns. În aceste împrejurări cămara din Oradea s-a putut îngriji, în primul rând, de oraș.

Chiar dacă importanța cămării orădene a fost mai mică decât a altora, veniturile sale nu au fost neglijabile. Iar familia Manini, de origine italiană, au ajuns în acest oraș datorită administrării sării. Această familie era înrudită cu familia florentină Bardi.⁷

Primul Manini care apare în izvoare, a condus în 1425 cămara din Dej. În acest timp a fost deja soțul fiicei unui stăpân de pământ din comitatul Dăbâca, Kendi, Gergely, numită Ileana. Exact în acest an a fost pus în drepturi în bunurile imobiliare și pertinențele soției sale, situate la Cornești, prin intermediul dreptului la un sfert ce revenea unei fete dintr-o moștenire.⁸ Această primă informație arată că Angello Manini trăia pe acele meleaguri de o suficientă perioadă de timp ca să fie cunoscut de viitoarea consoartă și de proprietarii de pământuri din împrejurimi, care l-au și acceptat ca pe unul de-al lor. Prin urmare, începuturile activității

5. Wenzel, *Magyarország bányászatának...*, p.437; Iványi Béla, *Két középkori sóbányasztatutum*, în *Századok*, 1911; Kubinyi, *Die königlich - ungarischen Salzordnungen...*, p.261-262

6. Wenzel, *op.cit.*, p.437; Kubinyi András, *A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15.század végén*, în *Tanulmányok Budapest múltjából*, XV, Budapest, 1963, p.196-197, 211, 218 (nota 54). Kubinyi A., *Handel- und Entwicklung der Städte in der ungarischen Tiefebene in Mittelalter*, în *Europa Slavica - Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, Berlin, 1980, p.439-440. În comitatul Bihor la începutul secolului al XVI-lea au existat 45 locuri de vamă, din care conscriptorii amintesc 27 de localități cu vama de sare. Apud Iványi Béla, *Bihar és Bars megyék vámhelyei a közép-korban*, în *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1905, p.95.

7. DI.14344

8. DI.27154

sale la cămară trebuie pusă mai devreme. Cel care a putut să-i facă un loc în administrația salinară a fost Filippo Scolari (Pipo Spano), care s-a găsit în fruntea acesteia din anul 1401 și până la moartea sa, survenită în 1426.⁹ Fratele lui Angello, Pape, apare în izvoare în 1427, când a fost subcămăraș la Dej, demonstrând că specialiștii buni au rămas în posturi și după moartea protectorului lor.¹⁰

După moartea lui Filippo Scolari, Sigismund de Luxemburg a descentralizat, în mare, instituția. În fruntea unor cămări au apărut unii mari feudali. Asemenea persoane au fost Tóttös Ioan și fiul său Ladislau, Mihai Jakcs, sau aristocratul provenit dintr-un orașean din Raguzza, Tallóci Matko. După moartea lui Sigismund toate cămările salinare din regat i-au fost subordonate lui Angello Manini și fratelui său Pape. După ei a urmat voievodul transilvănean Nicolae Ujlaki. În fine, guvernatorul Iancu de Hunedoara a controlat veniturile provenite din saline, împreună cu celelalte venituri în întregimea lor.¹¹

Cei din familia Manini au fost angajați de toți aristocrații. În 1436 Mihai Jakcs l-a numit pe Pape în fruntea cămării din Sălard și probabil că tot sub autoritatea lui a fost și cea din Debrecen. Ca om de încredere al lui Tallóci Matko, în 1439, s-a găsit în fruntea cămărilor din Dej și Sic. În 1440, împreună cu fratele său Ioan (în documente l-am găsit sub numele de Zovan, respectiv Giovanni) a condus aceleași officii.¹² În cea mai mare parte a anului 1441 - deși a locuit la Dej - nu au avut funcții. Începând cu luna noiembrie 1441 Ioan a condus cămările din Oradea și Sălard. În anul următor Pape s-a aflat în fruntea cămării din Dej, în timp ce conducerea celei din Sălard a împărțit-o cu Ladislau Toldi. Fratele său Angello era în acel an familiar regal, lucrând tot în coordonarea finanțelor.¹³

Cel de-al patrulea frate, Odoardo, a apărut în documente în timpul guvernării lui Iancu de Hunedoara. În aprilie 1447 se ocupa cu problemele cămării din Buda, apoi în iulie Iancu l-a împuternicit cu conducerea oficiilor de la Dej și Sic, împreună cu Matei Szegedi. Aceste două cămări au fost conduse frecvent de o singură persoană.¹⁴

În 1448 cariera familiei s-a înălțat mai sus, Iancu de Hunedoara numind deodată

9. Engel Pál, *Ozorai Pipo*, în *Ozorai Pipo emlékezete*, szerk. Vadas Ferenc, Szekszárd, 1987, p.73
10. UB.273.1

11. Draskóczy István, *András Kapy. Carriere d'un bourgeois de la capitale hongroise au debut du 15 e siecle*, în *Acta Historica*, 1988, p.127-128; Mályusz Elemér, *A négy Talloczy fivér*, în *Történelmi Szemele*, 1980, p.540-544; Engel Pál, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*, 1387-1437, Budapest, 1977, p.181; Mályusz Elemér, *A rendi állam Hunyadi korában*, în *Századok*, 1957, p.574-575; DI.13558, DI.12551, DI.44390, DI.55352, DI.55358, DI.55060, DI.55385, DI.55202, DI.65023, DF.253329, DF.253333, DF.253334, Bánffy, *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*, Budapest 1908, vol.I, p.639-640, Z.12, P.126; DI.92943.

12. DI.55060, DI.55061, DI.55202, DI.55216, DI.55218, DI.88162, Jakó Zsigmond *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, Budapest, 1991, Nr.197

13. DI.55234, DI.55235, DI.55241, DI.55262, Bánffy, *op.cit.*, I,p.638-640.; *Szolnok-Doboka vár megye monográfiája*, Dej, 1901, II, p.42 În 1445 Pape era omul lui Ujlaki (DI.102.494)

14. DI.44462, DI.44490, DI.55352, DI.55358; *Szolnok-Doboka monográfiája*, II, p.43, III, p.391.

mai multe persoane din familie în fruntea mai multor oficii salinare. Odoardo și Matei Szegei au fost cămărași în Maramureș, în timp ce Pape se afla în fruntea oficiilor din Dej și Sic, fiind totodată și dicator al comitatelor Solnocul Interior și de Mijloc.¹⁵ Italienii au lucrat în administrația salinară și în anii 1449 și 1450. În anul 1450 Odoardo și Angello au fost comiși ai Maramureșului. Ultima informație despre Ioan o avem din 1451, când conduce, împreună cu Odoardo, camera din Dej.¹⁶ Odoardo a rămas conducător al camării din Dej până la moartea sa, survenită în 1455.¹⁷

Întrucât Pape a încetat din viață încă în jurul anului 1453, dintre frații Manini mai era în viață doar Angello. De priceperea sa în administrația salinară a mai fost nevoie și în continuare. În 1458 a fost, împreună cu Emeric Zápolya, cămăraș al oficiilor din Dej, Sic și Ocna Dej, și după o foarte scurtă vreme responsabili pentru toate veniturile regale provenite din saline. Însă în anul următor activitatea lui s-a restrâns din nou la camera din Dej. Bătrânul specialist în finanțe a mai apărut în administrația salinară în anii 1463 și apoi 1469. Dintr-o diplomă emisă în 1475 aflăm că el ocupase cândva și conducerea camării din Satu Mare.¹⁸ Nepotul său Paul, fiul lui Pape, a continuat activitatea predecesorilor săi în Maramureș, în anii 1467 și 1472. Dar familia a renunțat deja la activitatea anterioară în administrația salinară, ducând viața obișnuită a nobilimii mijlocii.¹⁹

În jumătatea de secol care s-a scurs după 1425, membrii familiei Manini a lucrat aproape permanent (cu excepția unor scurte perioade de întrerupere) în administrația salinară. Cel mai des au condus camerele din Dej și Sic, unde și-au avut și locuințele, dar au fost împuterniciți, pentru perioade de un an, să conducă oficii și în alte părți (Sălard, Oradea, Maramureș, Buda, Ocna Dej). Iar dacă socotim aici și Satu Mare, majoritatea camărilor unde au activat frații Manini au fost dintre acelea care s-au ocupat cu transportul și valorificarea sării exploatare la Dej și Sic.²⁰ Au fost legați de șpanii camărilor salinare prin legăturile familiare specifice epocii.²¹ Însă în spatele acestor legături și a pozițiilor oficiale a înflorit o întreprindere

15. Érszegi G., *Adatok Szeged történetéhez*, în *Tanulmányok Csongrád megye történetéhez*, VI, Szeged, 1982, Nr.28, 29, 33, 34; DI.44490, DI.55365/b, DI.55384, DI.44501, DI.44503, DI.55383, DI.55413, DI.55392, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, V, p.260-261

16. Jakó, *op.cit.*, Nr.682; *Hazai okmánytár*, VII, p.466-467; Ioan Mihalyi, *Diplome Maramureșene din secolul al XIV-lea și XV-lea, Maramureș Sziget*, 1900, Nr.202; DI.14344, DI.55422; Hajnal L., *Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből*, în *Levéltári Közlemények*, 1923, nr.54; privitor la văduvă Jakó, *op.cit.*, Nr.938.

17. Jakó, *op.cit.*, Nr.939, 1151, 1136, 1223, 1312; DI.27895, DI.44645; Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, 1890, p.461

18. DI.48209, DI.36392, DI.55755, DI.55875, DE.253334, DE.253335; *Urkundenbuch*, VI, nr.3139, 3160; Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, p.613-614; Jakó, *op.cit.* Nr.1368, 2191

19. DI.36392, DI.55958; *Hazai okmánytár*, V, p.314; *Urkundenbuch*, VI, Nr.3585, Jakó, *op.cit.* Nr.1682, 2083, 2167, 2181, 2185, 2191, 2283, 3060, 3304, 3291, 3615, 4111

20. Kubinyi, *Königliches Salzmonopol...*, p.218-219

de familie specializată în operațiuni salinare. Drepturile materiale cuvenite le-au primit în bani, respectiv în sare, cu care au putut face comerț; din acest punct de vedere atașamentul familiei Manini la acest organism poate fi înțeles cu ușurință. Întreprinderea familială s-a putut lărgi temporar cu parteneri ocazionali (italieni, ca de exemplu Anton Zaty, Canczelenus, Zano de Scutis, Gasparo da Colle, sau ungurul Matei Szegedi, care a fost în legătură de afaceri cu familia o perioadă mai lungă de timp, Emeric Zápolya, etc.)²².

Dar întreprinderea a avut și limitele ei. Dacă oficiile din Dej și Sic aproape că le-au putut considera ca pe niște cămări personale, în alte părți nu au putut activa decât perioade mai scurte. Salinele maramureșene care puteau asigura venituri mari, nu le-au putut prelua decât pentru câțiva ani. Întreaga conducere a administrației salinare a încăput pe mâna unui Manini doar într-un singur an, dar și atunci sub supravegherea lui Emeric Zápolya.

Activitatea familiei Manini s-a extins însă și în afara comerțului și al creditului. Știm că au adus din Italia articole prețioase pentru un magnat ungur. Probabil că acel italian care în 1436 l-a împrumutat la Buda pe un magnat cu 400 de florini, ar putea fi identificat în persoana lui Angello Manini.²³

După cum indică datele pe care le deținem, activitatea acestor bancheri a fost legată de Transilvania și, în mod special, de orașul Dej și împrejurimi. Atașamentul lor poate fi înțeles pentru că pe aceste meleaguri au trăit și rudele lor. Soția lui Angello a fost Kendi Ileana. Soția lui Pape s-a numit Anastasia și s-a căsătorit cu el ca văduva lui Was Paul de Țaga. Probabil că ea provenea din familia Korodi sau Kecseti.²⁴ Ioan și-a ales soția tot din această regiune, în persoana Martei, fiica lui Dominic Iklódi. Familia Iklódi a avut însemnate domenii în comitatele Dăbâca, Solnocul Interior și Cluj.²⁵ Soția lui Ioan, fiul lui Pape, a fost Dorotea Bordi de Suplac.²⁶ Odoardo s-a căsătorit cu Iuliana, fiica lui Nicolae Enfy, care după ce a devenit văduvă, s-a căsătorit cu Ioan Lökös de Kálló, bogat proprietar în comitatul Szabolcs.²⁷

Aceste legături matrimoniale i-a legat pe membrii familiei Manini de nobilimea

21. Kubinyi, *A kincstári személyzet a 15. század második felében*, în *Tanulmányok Budapest múltjából*, 12, Budapest, 1957, p.26

22. DI.44490, DI.44535, D.55234, DI.55304, DI.44468, DI.55358, DI.55384, DF.253329, DF.253335, Banffy, *op.cit.*, I, p.639-640. Kubunyi A., *Kincstári személyzet* p.29

23. DI.55216, DI.55218; *Monumenta diplomatica civilitatis Budapest.* Ad edendum praeparavit L.Bernardus Kumorovitz, tom.III, Budapest, 1987, Nr.1056; Teleki, *op.cit.*, X, p.613; Kubinyi A., *A Mátyás-kori államszervezet*, în *Hunyadi Mátyás*, szerk.Molnár László, Razsó Gyula, Budapest, 1990, p.98; Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance.1460-1541*, I, Cluj, 1943, p.29; Székely Gy., *Wallons et Italiens en Europe Centrale*, în *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, Budapest, 1964, p.50-52.

24. DI.27154, DI.48209, DF.252957, *Hazai okmánytár*, V, p.314.

25. Csánki, *op.cit.*, V, p.503-507; Jakó, *op.cit.*, Nr.487, 509, 938, 1710, 1871, 1923, 2185.

26. Jakó, *op.cit.*, Nr.3060, 3061

27. DI.44645, DI.44947, DI.55618, DI.55652, DI.55745, DI.55875, DI.55958, DI.55646.

mijlocie comitatensă. Deși ei nici nu au contat ca nobili. Ileana Kendi a primit în 1425 sfertul de moștenire cuvenit unei fete sub forma unei proprietăți imobiliare tocmai fiindcă s-a măritat cu un nenobil. Pape și fratele său Ioan au fost considerați în 1436, 1439 și 1440 ca nobili. Dar în 1441 numelui lor le-a fost adăugat titlul de *circumspectus*, cuvenit unui burghez. În 1446 Pape a fost amintit într-o diplomă din nou ca un nobil, în timp ce un partener de-al său de afaceri care s-a mutat de la Cluj la Brașov a fost nevoit să se mulțumească doar cu titlul de *circumspectus*. În anul următor Pape este din nou doar *circumspectus*. În același timp Angello și Odoardo aveau însă titluri nobiliare.²⁸

Rubedeniile familiei Manini au aparținut însă nobilimii mijlocii importante. Prin averea lor italienii și-au putut asigura un nivel de viață nobiliar. Așa cum Ileana Kendi a primit sfertul cuvenit unei fete în bunuri imobiliare, și alte soții au adus în menaj posesiuni nobiliare. Prin urmare, familia Manini a putut locui pe pământ nobiliar la care - prin zalogiri - au putut anexa noi domenii. Au contat ca partizani apropiați ai lui Iancu de Hunedoara și a fiilor săi. Și totuși - după cum arată și informațiile de mai sus - nobilitatea lor nu a fost clară și, în realitate, sub aspect juridic au fost considerați nenobili. Stă mărturie faptul că în 1450 guvernatorul Iancu de Hunedoara, de comun acord cu prelații și baronii, i-a ridicat pe Odoardo, Pape și Angello „ab omni iugo ignobilitatis et rusticitatis” și i-a acceptat între nobilii țării.²⁹ Deci italienii, dacă au vrut să fie recunoscuți ca membri deplin ai societății nobiliare, nu au putut să se dispenseze de diploma de înobilare. Peste câteva zile guvernatorul a adăugat înobilării și o danie. Le-a donat localitatea Szentpéterszeg din comitatul Bihor, confiscată de la despotul sârb. Nu peste mult au primit și *jus gladii*.³⁰ Deși prin înobilare nobilitatea acestora a devenit certă, în 1454 conventul din Cluj-Mănăstur l-a numit pe Odoardo *providus vir*. Este adevărat că italianul a avut case în Dej și în anul precedent a îndeplinit demnitatea de jude orășenesc.³¹

Dar Maninii nu au fost legați de Dej numai prin relațiile de rudenie și de afaceri. Ca juzi și avocați au luat parte la viața publică a ținutului.³² Aici au obținut și primele domenii. În 1440 Ioan a preluat bunuri ale familiei Iklódi pentru 36 florini. În același an stăpânii de pământ din Codor le-au zălogit bunuri pentru 24 florini. Știm că au zălogit posesiuni nobiliare în Târlpui, Iclod, Fizeș, Silivaș, Soporul de Câmpie și Codor. În 1455 Ștefan Losonci i-a zălogit lui Odoardo două domenii din comitatul Solnocul Interior pentru suma de 300 florini de aur.³³ În 1453 regele Ladislau al V-lea le-a

28. DI.27154, DI.44645, DI.44642, DI.44490, DI.44501, DI.48266, DI.55060, DI.55202, DI.55218, DI.55234, DF.253329, *Urkundenbuch*, V, p.163-164, 260-261.

29. Wertner Mór, *Családtörténeti kalászat. Beheim Mihály az 1457.évi magyarországi események szereplőiről*, în *Turul*, 1913, p.71-72; *Hazai okmánytár*, VII, p.466-467; asupra importanței înobilării atrage atenția Gerics József, Ladányi Erzsébet, *Nemesi jog-királyi jog a középkori magyarországi birtoklásában*, în *Agrártörténeti Szemle*, 1988, partea I-a, *passim*

30. DI.14342, DI.14344, DI.30824

31. Jakó, *op.cit.*, Nr.1151, *Urkundenbuch*, V, p.428

32. Jakó, *op.cit.*, Nr.197, 458, 592, 682, 1384, 1471, 1535, 1775, 2083, DI.36394

donat lui Odoardo și Angello heleșteul de pe teritoriul localității Sic, denumit Nagyrét. Mai târziu lacul a fost denumit *Kodorytho*. Știm că au mai avut un heleșteu și la Dej, precum și o moară. Tot în Dej au mai avut în oraș și două case.³⁴

După moartea lui Odoardo, Angello a fost implicat într-un proces cu văduva acestuia, fiind acuzat că a pus mâna pe averea decedatului. Din actele procesului reiese că defunctul avea case în Pesta, Bratislava, Székesfehérvár, Satu Mare, Dej și Oradea. În Satu Mare și Oradea avea câte două case.³⁵

Clădirile se găseau în localitățile în care se aflau sedii ale cămărilor salinare.³⁶ Știm că în fruntea cămărilor din Dej, Satu Mare, Oradea și din Buda aflată vis-a-vis cu Pesta, s-au aflat într-adevăr câte un membru al familiei Manini. Dar la Bratislava și Székesfehérvár, după informațiile pe care le deținem, nu au ocupat asemenea demnități. Acolo unde au fost cămărași, achiziționarea imobilelor poate fi pusă în legătură cu demnitățile oficiale deținute. Ca și conducători ai administrației salinare locale au putut cunoaște realitățile din așezare și ideea investirii capitalului în clădiri a apărut de la sine, putând reveni oricând acolo.

Proprietatea imobiliară a putut servi ca bază pentru afaceri viitoare. Din punctul de vedere al afacerilor este de la sine înțeles că Odoardo a avut o casă în capitala regatului. Probabil că tot din interese economice și-a cumpărat imobile în Székesfehérvár și în importantul centru comercial Bratislava. Este de presupus că familia Manini a avut imobile și în alte orașe. Suntem convinși că posesia acestor case semnalează că întreprinderea familiei Manini a avut o extensie la scara întregii țări.

Cele două case deținute în Oradea ne îndreaptă atenția asupra acestui oraș. Casa mai mare se afla în fața Bisericii Sfintei Cruci. Știm că paraclisul spitalului săracilor al Sfintei Cruci s-a aflat în apropierea izvorului băii numite a Regelui Sfântul Ladislau. În această zonă trebuie căutată și acea baie a cărui proprietar a fost Odoardo Manini.³⁷ Posedând aceste imobile ei au fost și cetățeni ai orașului.

După informațiile noastre în fruntea cămării din Oradea un Manini s-a aflat doar o singură dată (Ioan în 1441), dar la Sălard, aflat în apropiere, au fost de mai multe ori. Și totuși Oradea, orașul unde se întâlneau negustorii din Transilvania cu cei din Ungaria, a fost important pentru ei. Importanța sa a sporit și mai mult după ce au devenit stăpâni de pământ în apropiere, la Szentpéterszeg. Începând cu anul 1450 au fost denumiți cu titlul „de Szentpéterszeg”. Acest fapt semnalează că ei au considerat această posesiune ca fiind foarte importantă, cea mai însemnată dintre bunurile lor, având cu siguranță aici și o curte nobiliară. Acest domeniu inițial din Bihor l-au rotunjit mai apoi adăugându-i noi sate (Păulești, Gabriel, Boldogasszonyfalva) și formându-și

33. DI.88162, Bánffy, *op.cit.*, I, p.638-639; Jakó, *op.cit.*, Nr.261, 265, 266,319, 487, 509, 539, 340, 1123, 1136, 1223, 1312, 1368, 2181, 2191, 3118, DI.27895.

34. Jakó, *op.cit.*, Nr.1151, 2283, 2284, 3060, 3304, 4111, DI.30824, DI.55694, DI.55745.

35. DI.55694, DI.55745, DI.55618, DI.55744, DI.55652, DI.44497

36. Kubinyi, *Königliches Salzmonopol...*, p.222-225

37. DI.55745; *Zsigmondkori oklevéltár*, red.Malyusz Elemer, II, Budapest, 1958, Nr.4118

treptat un mic domeniu nobiliar. Dar au avut posesiuni și în alte părți, dincoace de Tisa. În 1450 Iancu de Hunedoara a dăruit lui Angello și Odoardo vadul de pe Tisa de la Sasvár, din comitatul Ugocsa. În 1458 au luat în zălog localitatea Apateu din comitatul Satu Mare. În hotarul orașului Satu Mare au avut pământuri în mai multe locuri.³⁸ În mod vizibil au căutat să se fixeze și în zonele mărginașe ale Transilvaniei, dincoace de Tisa.

Familia Manini au devenit nobili, dar nu au renunțat la forma lor de viață burgheză, la afaceri. La Oradea au mai trăit italieni în afara Maninilor, deci mediul de aici nu le-a fost cu totul străini. Știm că la curtea episcopală și în Capitlu au trăit mulți italieni, în oraș înflorind o cultură de tip italian, renescentist.³⁹ Și între locuitori întâlnim mulți italieni. În 1437 papa a aprobat cererea unui italian pe nume Johannes de Sores, întărind o hotărâre a episcopului orădean prin care a luat de la prepozitul Corradus un palat de piatră și l-a dat italianului. În anul următor un concetățean de-al său care locuia în Velența și-a vândut casa cu 125 de florini de aur canonicului Ștefan Botos de Husasău, protonotar al cancelariei secrete.⁴⁰

În deceniile cinci și șase al secolului al XV-lea a trăit în oraș un oarecare Mihai Olasz, care a fost tocmît în anii 1442, 1450 și 1451 de clujeni ca avocat, probabil pentru a le reprezenta interesele în orașul comercial de pe malurile Crișului Repede. Olasz a fost datornic al lui Odoardo Manini, cerându-i un împrumut de 11 florini.⁴¹

Că Maninii nu au renunțat la afaceri nici după înnobilare o demonstrează acea notă care ni s-a păstrat din 1463 și care a perpetuat până la noi numele datornicilor lui Odoardo și Angello.⁴² Probabil că asemenea operațiuni de creditare au desfășurat și în împrejurimile Dejului, dar lista datornicilor lor de acolo nu a fost încă descoperită. Dintre împrumuturile care figurează în această notă cea mai timpurie a fost făcută cândva după 1453. Pe atunci dintre frații Manini Ioan și Pape erau deja morți, așa că doar Angello și Odoardo au mai putut fi creditori. Odoardo a murit în 1455, dar după mărturia documentului el a fost încă părtaș la împrumuturi. Dacă presupunerea noastră este corectă, atunci activitatea intensă de creditare care figurează în notă a putut avea loc doar după ce ei au devenit locuitori ai ținutului ca nobili stăpâni de pământ. Este posibil ca și imobilele lor din Oradea (sau cel puțin o parte din ele) să le fi achiziționat tot după 1450.

În notă găsim 166 de nume și numai în opt cazuri nu este specificată mărimea sumei împrumutate. Cele 158 de persoane au datorat celor doi

38. *A nagykirályi gróf Károlyi család oklevéltára*, Budapest, 1882-1897, II, p.323; Hajnal, *Kivonatok Hunyadi János...*, Nr.54

39. Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance...*, p.29-31

40. Bunyitay Vince, *A váradi püspökség története*, I, Oradea 1883; Lukcsics Pál, *A XV. századi pápák oklevelei*, II, Budapest, 1938, Nr.362

41. Dl.55767; Jakó, *op.cit.*, Nr.809, 913

42. Dl.55767

italieni suma de cel puțin 1410,5 florini. Deci, suma medie împrumutată a fost de 8-9 florini. Împrumuturile au variat între 1 și 80 de florini, ultima sumă fiind luată de un locuitor din Satu Mare. Sume cuprinse între 1-3 florini au datorat 58 de persoane (36,7%), dar ei au beneficiat doar de 7,2 % (101 florini) din suma totală. Față de aceștia, cele 16 persoane care au luat în împrumut sume mai mari de 20 de florini (10%) au luat 42,08%(593,5 florini) din suma totală. Între datornici s-au găsit 14 nobili, administratorul bunurilor episcopului din Oradea, sau persoane la al cărui nume a fost adăugat atributul de *litteratus*. Însă marea majoritate a acelor care li s-au adresat în scopul unor credite nu au fost de condiție nobilă ci locuitori ai satelor și târgurilor. Numai prin aceasta se poate explica faptul că proporția împrumuturilor sumelor mici este relativ înaltă.

Datornicii celor doi italieni au locuit în 67 de așezări, dintre care 37 se găseau în comitatul Bihor. În notă comitatul Satu Mare este reprezentat cu 4 așezări, Solnocul Mijlociu cu 9, iar Crasna cu 6. Localitățile Dumbrava și Huedin din comitatul Cluj și Dragu din comitatul Dăbâca erau de pe teritoriul Transilvaniei. Locuitorii a cel puțin trei așezări din comitatul Bereg s-au adresat celor doi italieni pentru împrumuturi. Fără îndoială că partea cea mai mare a tranzacțiilor s-au realizat în comitatul Bihor, dar având în vedere că ajutoare bănești le-au fost solicitate și din alte zone de la est de Tisa și din Transilvania, presupunem faptul că cei doi italieni acordau împrumuturi celor strămtorați a putut fi de notorietate publică. Nu poate fi întâmplător faptul că datornici de-ai lor trăiau și în comitatele Satu Mare și Maramureș. În Maramureș existau saline, iar la Satu Mare s-a aflat sediul cămării. Maninii au fost în ambele locuri, așa că au putut fi binecunoscuți. S-a știut că li se pot adresa cereri de împrumut. Deci activitatea la cămările salinare a creat posibilitatea ca un cămăraș să facă tranzacții financiare, respectiv să se extindă în această ramură de afaceri.

Nu ne putem asuma sarcina ca, în limitele reduse ale acestui studiu, să analizăm în amănunt documentul în chestiune. Dar merită să atragem atenția asupra a încă unei conexiuni. Dintre cele 67 de localități ce pot fi regăsite în notă, 19 erau pe atunci târguri⁴³ (28,36%), în care trăiau 71 din datornici. Dintre aceștia doi erau nobili, deci putem lua în considerare 69 de persoane (43,7%). Aceștia au împrumutat în total 791 de florini (56%). Dintre cei care le-au datorat celor doi italieni sume mai mari de 20 de florini, 10 au locuit într-una din aceste localități (62,5%) cerând împrumut 336 florini (56,6%). Adică 6,3% din datornici au folosit 23,82% din bani. Cei doi italieni au fost găsiți cel mai repede de locuitorii mai mobili ai târgurilor, ei fiind aceia care au avut nevoie, în primul rând, de sumele mai mari.

Dintre târguri, locuitorii din Sălard alcătuiesc un grup separat, fiindcă numărul

43. Kubinyi, *Königliches Salzmonopol...*, p.228; Csánki, *op.cit.*, *passim*, pe baza acestui volum întâi am inclus în lista târgurilor și a locurilor cu drept de târg următoarele așezări: comitatul Szabolcs: Nyírbátor, Kálló; comitatul Sătmár: Satu Mare, Jank; comitatul Bereg: Vári; comitatul Maramureș: Técső, Sighetul Marmației; comitatul Solnocul Mijlociu: Tășnad; comitatul Cluj: Huedin; comitatul Bihor: Sălard, Debrecen, Cheresig, Oradea, Böszörmény, Săcuieni, Valea lui Mihai, Mișca, Cefa și Kőlcser

lor este de 17 și au cerut de la Odoardo și Angello un credit total de 197,5 florini (14 %) Cefa figurează în notă cu o sumă și mai mare, de 205,5 florini (14,6 %).

În interiorul acestui grup de așezări proporția celor două localități este de 25 % respectiv 26%, ceea ce înseamnă că jumătate din creditele lor au fost împrumutate de locuitorii celor două târguri. Numărul lor mare atrage din nou atenția că oficiul cameral salinar nu poate fi separat de afacerile financiare. Locuitorii din Sălard i-au putut cunoaște nemijlocit pe cei doi italieni, ca și locuitorii din alte așezări. Pe de altă parte, Angello și Odoardo au putut să-i cunoască, în calitatea lor de cămărași, pe cei ce li s-au adresat pentru credite, știind în mod exact în ce măsură pot avea încredere în ei. De fapt harta din anexă indică faptul că localitățile în discuție s-au concentrat în jurul Porților Meseșului și a drumului sării.

Este surprinzător că pe listă găsim doar un singur orădean, pe Mihai Olasz, amintit mai înainte. În timp ce pe listă putem citi numele orașului Debrecen, doar cu doi datornici, căutăm degeaba spre exemplu localitățile Satu Mare și Sălacea. Această împrejurare ne îndeamnă la prudență în interpretarea datelor. Lista putea oglindi doar o anumită situație dată, întrucât cei care și-au plătit datoriile au fost lăsați, în mod firesc, pe dinafară. Deci nota nu poate oferi o imagine completă a dimensiunilor reale ale tranzacțiilor financiare ale celor doi italieni. În concluzie putem însă constata că Maninii au fost bancherii cei mai cunoscuți în părțile de la est de Tisa și, în mod special, în Bihor, afacerile lor financiare sporind în special în aceste ținuturi, după ce au devenit, prin bunăvoința lui Iancu de Hunedoara, nobili și stăpâni de pământ. Fundalul tranzacțiilor lor l-a constituit însă activitatea lor camerală. În acordarea împrumuturilor nu au făcut deosebiri, acordând credite în mod egal atât săracilor cât și bogaților. Dar dacă îi comparăm cu colegii lor italieni care au trăit pe teritoriul regatului ungar, mărimea tranzacțiilor lor pot fi însă apreciate ca modeste. Cea mai mare sumă pentru care au luat în zălog domenii a fost aceea de 300 de florini. Natural, membrii familiei Manini nu au fost oameni săraci: văduva lui Odoardo a pretins de la cumnatul său bunuri imobiliare în valoare de 4000 de florini. Au avut herghelii și turme de oi și și-au sporit serios domeniile.⁴⁴

Maninii nu au rămas multă vreme stăpâni de pământ în aceste ținuturi. În 1461 au fost nevoiți să protesteze că regele Matei a donat bunurile lor familiei Rozgonyi. În 1463 Szentpéterszeg era încă al lor, dar după această dată bunurile lor au devenit proprietatea Elisabetei Szilágyi, care a anexat satele domeniului din Debrecen.⁴⁵

Din a doua jumătate a deceniului al șaptelea al secolului al XV-lea numele

44. DI.27895, DI.55618, DI.55652

45. DI.55748, DI.55755; *Bunyitay. op.cit.*, III, p.312; Jakó Zs., *Bihar megye a török pusztítás előtt, Budapest, 1940*, p.218, 244, 353, 369. La Gáborjan an strîns și vamă. În 1469 Angello a expediat o scrisoare de la Dej: DI.55875; nu au renunțat la locuința lor din Codor nici în perioada cît au avut domeniul în comitatul Bihor, întrucît ocazional - în 1459, 1460, 1466 - sunt numiți după acest sat. DI.36392; Jakó, *A kolozsmonostori konvent...*, Nr.1686

italienesc Manini este înlocuit tot mai frecvent cu acela de Kodori. Așezarea Codor se află în apropiere de Dej, iar familia a avut aici și mai înainte bunuri imobiliare. După 1460, în locul domeniului Szentpéterszeg această așezare a devenit cea mai însemnată proprietate a lor. Probabil că Matei i-a despăgubit aici pentru pierderea domeniului de la Szentpéterszeg. Următoarea generație a familiei a dus traiul obișnuit al nobilimii mijlocii, devenind definitiv transilvăneană.⁴⁶ Numele lor de familie apare pentru ultima oară pe o piatră tombală din Biserica reformată din Cluj, ridicată în 1499 în memoria unui membru decedat al lor.⁴⁷

LISTA LOCALITĂȚILOR DE ORIGINE A DATORNICILOR LUI ORLANDO ȘI ANGELLO (1463)

1. Vári, comitatul Bereg; Vári, Ucraina
2. Oroszi, comitatul Bereg; Jánosoroszi, Ucraina
Oroszi, comitatul Sătmar, Vámosoroszi, Ungaria
3. Bene, comitatul Bereg; Dobroszillja, Ucraina
4. Técső, comitatul Maramureș; Tyacsiv, Ucraina (rom. Teceu).
5. Sziget, comitatul Maramureș, Sighetul Marmăției, România
6. Császlóc, comitatul Ung; Csaszlivci, Ucraina
Császló, comitatul Sătmar; Császló, Ungaria
7. Parasznya, comitatul Sătmar; Parasznya, Ungaria
8. Némethi, comitatul Sătmar; Satu Mare, România
9. Mihályfalva, comitatul Solnocul de Mijloc; Mihăileni, România
10. Perecsen, comitatul Solnocul de Mijloc; Pericei, România
11. Oly, comitatul Bihor; azi dispărută
12. Keczel, comitatul Crasna; Meseșeni de Sus, - de Jos. România
13. Margitafalva, comitatul Bihor; Marghita, România
14. Szakácsi, comitatul Solnocul de Mijloc; Săcășeni, România
15. Kálló, comitatul Szabolcs; Nagykálló, Ungaria
16. Horváti, comitatul Crasna; Horoatu Crasnei, România
17. Bátor, comitatul Szabolcs; Nyirbátor, Ungaria
18. Vásárhely, comitatul Cluj; Dumbrava, România
Vásárhely, comitatul Dăbica; Tîrgușor, România
Vásárhely, comitatul Solnocul Interior; Oșorhel, România
19. Vársolc, comitatul Crasna; Vîrșolț, România
20. Szalárd, comitatul Bihor; Sălard, România
21. Kecz, comitatul Bihor; Cheț, România
22. Körösszeg, comitatul Bihor; Cheresig, România

46. Jakó, *op.cit.*, Nr.1686, 2083, 2167, 2191, etc. *Szolnok-Doboka...*, IV, p.387-388

47. Sándor Imre, *A kolozsvári Farkas utcai református templom régi sarkövei*, în *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem. és Régiségtárából*, 1913, p.204.

23. Micske, comitatul Bihor; Mișca, România
24. Miske (Micske), comitatul Bihor; pusta Mișca, azi dispărută (lângă Oradea)
25. Bályok, comitatul Bihor; Balc, România
26. Paczal, comitatul Solnocul de Mijloc; Vișoara, România
27. Feketebátor, comitatul Bihor; Batăr, România
28. Várad, comitatul Bihor; Oradea, România
29. Vértes, comitatul Bihor; Létavértes, Ungaria
30. Debrecen, comitatul Bihor; Debrecen, Ungaria
31. Böszörmény, comitatul Bihor; Beregböszörmény, Ungaria
32. Peterd, comitatul Bihor; Mezőpeterd, Ungaria
33. Szakál, comitatul Bihor; Köröszakál, Ungaria
34. Cséfa, comitatul Bihor; Cefa, România
35. Kölesér, comitatul Bihor; azi dispărută
36. Ujfalu, comitatul Bihor; Berettyoujfalu, Ungaria
Ujfalu, comitatul Bihor; azi dispărută
37. Tamáshida, comitatul Bihor; Tămașda, România
38. Maróc, comitatul Bihor; azi dispărută
39. Ráton, comitatul Crasna; Ratin, România
40. Széplak, comitatul Bihor; Suplacu de Barcău, România
Széplak, comitatul Solnocul de Mijloc; Aluniș, România
41. Hunyad, comitatul Cluj; Huedin, România
42. Köbölkút, comitatul Bihor; Cubulcut, România
43. Szentkirály, comitatul Solnocul de Mijloc; Eriu-Sîncrai, România
Szentkirály, comitatul Solnocul de Mijloc; Sîncraiu Silvaniei, România
44. Szentpéterszeg, comitatul Bihor; Szentpéterszeg, Ungaria
45. Hidastelek, comitatul Bihor; Holod, România
46. Bökény, comitatul Bihor; azi dispărută
47. Székelyhid, comitatul Bihor; Săcuieni, România
48. Lorántháza, comitatul Szabolcs; Baktaloranthaza, Ungaria
49. Pelbárthida, comitatul Bihor; Parhida, România
50. Panith, comitatul Solnocul de Mijloc; Panic, România
51. Petri, comitatul Bihor; Găloșpetreu, România
52. Nagyszentmihály, comitatul Bihor; Valea lui Mihai, România
53. Adon, comitatul Bihor; Adoni, România
54. Gencs, comitatul Solnocul de Mijloc; Ghenci, Romania
55. Királyi, comitatul Bihor; Chiraleu, România
56. Molnosábrán, comitatul Bihor; Abrămuț, România
57. Tasnád, comitatul Solnocul de Mijloc; Tășnad, România
58. Szentkozma, comitatul Bihor; azi dispărută
59. Andaháza, comitatul Bihor; azi dispărută
60. Véd, comitatul Bihor; azi dispărută

61. Bogdán, comitatul Solnocul de Mijloc; Bogdand, România
62. Recse, comitatul Crasna; Recea, România
63. Molnospetri, comitatul Bihor; Petreu, România
64. Ipp, comitatul Crasna; Ip, România
65. Jank, comitatul Sătmar, Jankmajtis, Ungaria
66. Drág, comitatul Dăbîca; Dragu, România
67. Napkor, comitatul Szabolcs; Napkor, Ungaria

Notă: Identificarea localităților a fost făcută cu ajutorul lucrărilor lui Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I-III, V, Budapesta, 1890-1913 și Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, București, 1967. Am mai folosit lucrările lui Jakó Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Budapesta, 1940 și Maksay Ferenc, *A középkori Szatmár megye*, Budapesta, 1940.

Die Maninis. Angaben zur Geschichte der Stadt Grosswardein und Umgebung im 15. Jahrhundert

Die Mitglieder der aus Italien stammenden Familie Manini /Papi, János, Angello, Odoardo/ waren nach 1425 fast ein halbes Jahrhundert lang auf verschiedenen Posten der Salzadministration tätig. Am häufigsten findet man sie an der Spitze der kammern der siebenbürgischen Städte Desch und Szek, daneben gehörte einige Jahre lang die Administration der Salzbergwerke von Maramaros zu ihren Aufgaben. Von Zeit zu Zeit erhielten sie auch den Auftrag, auch anderenorts die Leitung der Salzkammern zu übernehmen /Ofen, Sălard, Grosswardein, Debrezin/. Nachdem der erste Manini die Kammer von Grosswardein übernommen hatte /1441/, galt das siebenbürgische Desch als wichtigster Wohnsitz der Familie. Im Jahre 1450 erhob Janos Hunyadi die Maninis in den Adelsstand, zu dieser Zeit wurden sie mit der Stadt Szentpeterszeg im Komitat Bihor belehnt. Sie waren zwar Adelige geworden, gaben aber ihre einstigen bürgerlichen Beschäftigungen nicht auf. Sie übten weiterhin Tätigkeit in der Salzadministration aus, waren im Kreditgeschäft tätig. Den Angaben eines Registers aus dem Jahre 1463 zufolge wandte man sich aus sieben jenseits der Theiss gelegenen Komitaten und aus dem siebenbürgischen Komitat Kolozs um Darlehen an die Familie. Die meisten ihrer Gläubiger lebten im Komitat Bihar. Die grössten Summen wurden an Bürger von Marktflecken verliehen. Die Mehrzahl ihrer Gläubiger lebte in der Stadt Sălard, dem Sitz der Salzkammer. Die Maninis begannen in dieser Gegend Fuss zu fassen. Davon legen ihre Besitzungen, sowie ihre zwei Häuser und Bäder in Grosswardein beredtes Zeugnis ab.

Bis in die Mitte der 1460er Jahre blieben sie in dieser Gegend wohnen. Zu dieser Zeit wurden ihre Güter von König Matthias der Domäne in Debrezin übertragen, sie selbst jedoch zogen andgültig auf ihre Güter in Siebenbürgen. Seit dieser Zeit nannten sich ihre Nachfahren nach dem Namen ihrer Stammgüter Korodi. Es fiel ihnen leicht, sich in Siebenbürgen zu etablieren, da sie seit den 1420er Jahren in die Adelsfamilien der Umgebung von Desch einzuheiraten begannen.

Die Geschichte der Familie Manini ist ein Beispiel dafür, dass die Italiener nicht nur zur Vermehrung ihres Reichtums in diese Gegend kamen, sondern dass einige von ihnen hier für immer eine neue Heimat fanden.



Harta reprezentând locul de origine al datornicilor lui Odoardo și Angelo (1463)

EPISCOPUL ORĂDEAN GHEORGHE MARTINUZZI ȘI PACEA DE LA ORADEA (1538)

de
BARTA GÁBOR

Unul din momentele importante ale istoriei secolului al XVI-lea din centrul Europei a fost încheierea, la 24 februarie 1538, a păcii de la Oradea, între cei doi „contra” – regi: Ferdinand I de Habsburg și Ioan I Zápolya. Această pace a pus capăt, pe de o parte, războiului intern ce a pustiit țara timp de un deceniu, iar pe de altă parte, a redus pericolul ca cele două mari puteri ce se ascundeau în spatele celor doi regi – Imperiul habsburgic și Imperiul otoman – care au intervenit până atunci numai pe căi ocolite, să treacă la acțiuni directe de cucerire. Chiar dacă numai peste doi ani pacea a fost denunțată în mod spectaculos, ea poate fi considerată ca primul pas făcut pe calea ce a dus la întemeierea principatului Transilvania.

Știm că în încheierea păcii de la Oradea, partea leului i-a revenit episcopului orădean Gheorghe Martinuzzi. În general, după cei mai buni istorici, de la sfârșitul anului 1534, deci momentul numirii sale ca episcop și ca trezorier, *fratele* Gheorghe a fost principalul consilier al regelui Ioan I, dispunând de o influență decisivă în orice eveniment și hotărâre de natură politică¹. Din acest motiv nu ar trebui să existe nici o îndoială asupra rolului său deosebit de însemnat jucat cu prilejul încheierii păcii. Iar că noi, cu acest prilej, ne punem totuși câteva întrebări care pot părea că ar căuta nod în papură, se datorează motivului foarte simplu că memorialiștii contemporani și documentele vremii nu confirmă în întregime acest clișeu, ce altminteri pare, în sine, foarte logic.

Despre anii tinereții călugărului paulin provenit din nobilimea militară croată, Georgij Utjesenovic, știm doar atât cât a relatat despre sine el însuși, în 1545, într-o scrisoare adresată lui Anton Veráncsics². Dar scrierea autobiografică schematică se întrerupe în momentul în care, în primăvara anului 1528, *fratele* Gheorghe, aflat atunci într-un proces la Sajolád, se pune în serviciul regelui Ioan, refugiat atunci în Polonia. Acest serviciu a fost cât se poate de modest: călugărul paulin a îndeplinit misiuni de

1. Horváth Mihály, *Kisebb történeti munka*, IV, Pest, 1868, p.28 și urm.; Og. Utjesenovic, *Lebensgeschichte des Kardinals Georg Utjesenovic*, Wien, 1881, p.35 și urm.; Acsády Ignác, *Magyarország részre oszlásának története*, în Szilágyi Sándor (sub red.), *A magyar nemzet története*, V. Budapest, 1897, p.57 și urm.; Bárdossy László, *Magyar politika a mohácsi vész után*, Budapest, 1943, p.78 și urm.

2. Szalay László, *Verancsics Antal levelezése...*, în *Monumenta Hungariae Historica*, Diplomataria, IX,

curier între Polonia și marii nobili din țară, rămași adepți ai lui Ioan I Zápolya. După propria sa mărturie a corespuns misiunii întregime, iar afirmația sa este întărită de faptul că, după întoarcerea lui Zápolya acasă, în cursul anului 1528, a primit și misiuni diplomatice. Deși nu cunoaștem țința călătoriei sale, iar despre misiunea diplomatică pe care a îndeplinit-o avem numai câteva idei neclare³, credem că nu a putut avea prea mare succes pentru că nu a mai fost folosit ca trimis diplomatic. Eroul nostru a și dispărut pentru mai bine de un an ca apoi, la sfârșitul lunii aprilie–începutul lunii mai 1530, să apară din nou, alături de Toma Nádasdy, când au călătorit împreună de la Buda în Ucraina Subcarpatică, la Mukacevo și Hust⁴.

Toma Nádasdy a îndeplinit atunci demnitatea de „administrator al veniturilor regale“ (administrator proventuum regium) la curtea lui Ioan I, adică a fost un demnitar tezaurarial de rang mai mic. Ca atare, probabil că a verificat „moștenirea“ fraților Ártándy, comiții supremi ai Maramureșului, arestați cu câteva luni în urmă. Din păcate, din document nu reiese dacă *fratele* Gheorghe a fost omul lui Nádasdy sau un fel de controlor regal, întrebarea nefiind de fel doar teoretică. Pentru că Nádasdy a fost reprezentantul și prietenul lui Aloisius Gritti, atunci încă în mod neoficial agent al turcilor, ce juca la curtea din Buda un rol tot mai mare, ca om de încredere al bancherului din Istanbul și al marelui vizir Ibrahim, mai apoi numit, din septembrie 1529, trezorier al regelui Ioan. Apoi, în primele zile ale anului 1531, regele Ioan îl avansează pe Gritti guvernator al Ungariei, însărcinându-l prin această numire cu o bună parte din sarcinile conducerii țării. Tot atunci Nádasdy a devenit trezorier și – în același timp – vice-guvernator.

În decizia ciudată de a încredința demnitatea ce aparținuse odinioară lui Iancu de Hunedoara unui agent al turcilor, un anumit rol l-a jucat calculul politic rece, dar și exasperarea stărnită de situația regatului ungar, rupt în două părți. Și totuși, numirea lui Gritti ca guvernator, nu a plăcut nobilimii. Mai mulți dintre ei au protestat împotriva numirii, însuși Zápolya considerând necesar – de la început – să-și controleze guvernatorul ce circula tot timpul între Buda și Istanbul. Se pare că până și Toma Nádasdy, altfel partizan necondiționat al lui Gritti, și-a asumat un fel de poziție de observator pe lângă Gritti⁵.

Acest joc dublu îngreuiază și mai mult evaluarea rolului jucat atunci de *fratele* Gheorghe. Dar următorii doi ani aduc cu sine prima schimbare importantă în cariera sa politică. La 1 mai 1532 a fost dată prima scrisoare regală de danie, pentru a cărei emitere „onorabilul domn frate călugăr Gheorghe, consilierul majestății sale regale“ și-a asumat răspunderea și în care citim pentru prima dată semnătura autografă: „fratele

3. Singurul izvor referitor la această călătorie îl reprezintă conceptul unei scrisori care ni s-a păstrat din cancelaria lui Ioan Zápolya, pe care o notă marginală conține numele lui Gheorghe Martinuzzi (*fratele* Gheorghe); Országos Levéltár (Arhiva Națională Budapesta, în continuare OL), R 274 (Acte preluate de la Academia de Științe a Ungariei), pachet 1, 1529, IV, f.4.

4. OL, E 156 (Urbaria et Conscriptioes), Irregistrata, 11/16/b

5. Szakály Ferenk, *Vesztőhely az út porában*, Budapest, f.a.(1986), p.67.

călugăr Gheorghe“⁶. Deci *fratele* Gheorghe a devenit consilier regal cândva între 1530 și 1532. Probabil că această numire a avut loc odată cu însărcinările acordate lui Gritti și Nádasdy, deci în ianuarie 1531, dar cele 15 luni care au trecut de atunci îndeamnă cercetătorul la prudență⁷. Un lucru este sigur: *fratele* Gheorghe a ajuns, ca și consilier regal, în anturajul intim al regelui; acest fapt este indicat de încă două documente din 1532, precum și de o scrisoare de danie din 1533 în favoarea lui (și prin el și vice-căpitanului cetății Buda, Ștefan Amádé, precum și „fraților călugărului – fratri carnales – Simion și Ștefan Nalesity”⁸. Din datarea primelor două acte reiese că „domnul consilier” l-a însoțit pe Ioan I în călătoriile sale prin țară, iar scrisoarea de danie din 1533 a fost contrasemnată chiar de rege. Cu toate acestea, tot nu-l putem considera pe eroul nostru ca pe un om de stat important. În total doar trei acte regale emise prin grija lui și toate privind persoane cât se poate de neînsemnate: unul este bucătarul regelui, nobilul Mihai Berczky, apoi cămărașul regal Benedict Boza și udvornicul regal Francisc Körössy. Iar dania care îl privește este minoră (moșiile din comitatul Nógrád ale lui Toma Pencz, decedat fără urmași) și, pe deasupra, împărțită în patru părți. Nu se poate deci evalua dacă consilierul provenit dintr-un călugăr, care n-a mai primit nici un alt rang, a fost doar un adept cenușiu al regelui, sau spionul implantat la curte al grupului Gritti – Nádasdy.

Intre timp ura față de Gritti s-a mărit și mai mult, mai ales după campania turcească nereușită din anul 1532. În toamna anului 1532, demnitarii regali aflați la Buda, în frunte cu decepționatul Nádasdy și cu judele curial Simion Athinai, au jefuit oficiul tricesimal al guvernatorului. Guvernatorul înfuriat a putut ajunge la fața locului abia la sfârșitul lunii decembrie, spânzurând doar pe un participant de rang modest, scoțându-i din funcții pe Nádasdy și Athinai și numindu-i ca vice-guvernator și trezorier pe Ioan Szegi Dóczi, iar ca jude curial – dacă îl putem crede pe memorialistul Gheorghe Szerémi – pe însuși *fratele* Gheorghe⁹.

Iar că acest călugăr paulin a îndeplinit, încă în cursul guvernării lui Gritti, a demnității amintite mai sus, este menționat în mod direct doar de un singur document, o dispoziție financiară emisă de el însuși la 1 septembrie 1534¹⁰, deci din timpul în

6. OL, R 224 (Fondul de bază al Muzeului Național), pachet 1, 1533/IIIésházy, 1532, V, 1, „Relatio reverendi domini fratris Georgy heremite consiliary regie maiestatis”, respectiv „frater Georgius heremita”

7. Îndeamnă la prudență și faptul că numele călugărului nu este trecut nici în foarte lunga listă a participanților la Dieta care l-a ales pe Gritti (Kretschmayr Henrik, *Gritti Alajos*, Budapest, 1901, p.42), deși, spre exemplu, Nádasdy este acolo.

8. OL, P 692, (Arhiva familiei Ujhelyi), pachet 1 (6 decembrie 1532, Lipova); OL, E 148 (Neoregistrata Acta), 1727/34 (8 decembrie 1532, Kovászi); *Hazai okmánytár* (red. Nagy, I., Paur, I., Ráth, K., etc.), Budapest 1891, II (21 noiembrie 1533, Buda). Legătura de rudenie cu familia Nalesity este nelămurită, pînă acum în afară de Bunyitay Vince nimeni nu a observat această informație (Bunyitay Vince, *A váradi püspökség története* vol.I, Oradea, 1883).

9. Despre aceste evenimente vezi Szerémi György, *Magyarország romlásáról*, trad. Juhász László, Budapest, 1961, p.223 și urm., respectiv Szakály Ferenc, *op.cit.*, p.76 și urm.

care Gritti era deja asediat de transilvănenii răsculați la Mediaș, regele era la Oradea, iar *fratele* Gheorghe – în sensul documentului semnalat mai înainte – era la Buda. Putem însă considera ca pe o informație scrisoarea particulară datată cu câteva luni mai devreme (din 9 aprilie 1534), care se referă la comportamentul provizorului din Buda și pe care a scris-o un oarecare Farkas Bálint din Pécs lui Toma Nádasdy, scrisoare în care pot fi citite aceste câteva rânduri, foarte des citate „noi pierim aici de foame pentru că bunul călugăr nu permite să se treacă, peste Dunăre, proviziile. El este cel mai mare numărător al vinului, grâului, boilor, oilor, lânii și pieilor. Până când el este tezaurar, această sărmană țară se va sfârși”¹¹. Termenul de „tezaurar” nu trebuie luat stricto sensu, cel care a scris scrisoarea a știut probabil că răspunzător de măsurile încriminate era *fratele* Gheorghe, unul din demnitarii curții; este posibil să fi confundat tezaurarul cu provizorul.

Este însă o altă chestiune că la sfârșitul anului 1532 numirea ca jude curial a *fratelui* Gheorghe nici n-ar fi fost posibilă (nici Szerémi nu o afirmă cu certitudine), fiindcă scrisoarea de donație din 21 noiembrie 1532, îl menționează pe călugărul recompensat doar cu titlul de „consilier”. Iar data posibilă a numirii ca jude curial poate fi plasată între decembrie 1533 și martie 1534, adică într-o epocă în care Gritti se afla la Istanbul. Din acest motiv iarăși nu putem să decidem dacă *fratele* a fost distins cu încrederea sa de către guvernatorul Gritti, sau de către regele Ioan I, care se întorsese deja, în mod deschis, împotriva guvernatorului. Evenimentele arată că regele a fost acasă adevăratul domnitor¹², dar sunt indicii că în viața economică cuvântul hotărâtor l-a avut vice-guvernatorul Dóczi¹³.

În ce ne privește doar bănuim, fără a putea să ne încumetăm să afirmăm cu certitudine – bazându-ne mai ales pe Szerémi și pe antipatia ce este sugerată de scrisoarea lui Farkas Bálint – că *fratele* Gheorghe a fost făcut mare nobil și demnitar de stat de către grupul Gritti. În același timp, trebuie să avem în vedere faptul că în memoriile a numeroși curteni italieni care au amintiri pozitive despre Gritti, Gheorghe Martinuzzi nu este amintit niciodată, deci ori nu a aparținut grupului lor, ori nu a fost un om important din punctul lor de vedere¹⁴. În orice caz, după asasinarea lui Gritti, la 29 septembrie 1534, *fratele* Gheorghe a început să joace rolul de partizan hotărât al regelui Ioan. Ori credința pe care a dovedit-o, sau numai trecerea sa în tabăra lui Ioan

10. OL, P 707 (Arhiva familiei Zichy), 4/1824. Notez că numirea la Buda a *fratelui* Gheorghe este discutată și de Kubinyi András numai pe baza lui Szerémi; vezi Kubinyi András, *A budai vár udvarbiroiról hívatalt (1458-1541)*, în *Levéltári Közlemények*, XXXV, 1964, p.95.

11. Georgius Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae*, II, Bratislava, 1802, doc.nr.20. „Nos fame perimus quia bonus heremita non permittit fruges transire Danubium. Questor maximus vini, tritici, boum, ovium et valleris et coriorum. Eo thesaurizante conficietur infelix hac patria”.

12. Szakály F., *op.cit.*, p.94.

13. OL, R 224 (Fondul da bază al Muzcului Național), 1533/Illésházi, 26 iunie 1533, Buda; respectiv 22 iulie 1534, Oradea.

14. Memoriile lui Francesco Della Valle și Agostino Museo au fost editate de Nagy István în *Magyar Történelmi Tár*, III, iar cele ale lui Tranquillo Andreis de către H. Kretschamayr, în *Történelmi Tár*, 1903.

I, a adus o recompensă importantă: cândva, la sfârșitul anului 1534, a fost numit episcop de Oradea și trezorier al țării. În aceste noi demnități el a fost precedat de Gritti, de Ioan Dóczi cel asasinat împreună cu fostul guvernator și de Imre Czibák, cel mai fidel și mai puternic partizan al lui Ioan Zápolya, asasinat de către Gritti. Misiunea lui a fost aceea de a reorganiza aparatul de stat zdruncinat, ceea ce, din perspectiva activității sale anterioare, nu poate să ne surprindă. Datele din anul 1535 care privesc persoana lui indică conflictul cu Toma Nádasdy, devenit între timp partizan al lui Ferdinand, și care uzurpase salinele din Maramureș.¹⁵ Ca unul din principalii demnitari ai țării, a trebuit să îndeplinească unele obligații politice. Ca atare, a ajuns în dieta Transilvaniei unde, împreună cu voievodul Ștefan Maylád, au îndeplinit sarcina de judecători într-un proces¹⁶.

În mod cert, *fratele* Gheorghe nu a fost o persoană prea cunoscută. Hieronimus Laski, diplomat oportunist, scria despre el în septembrie 1535, într-o scrisoare în care relatează despre un presupus insucces militar al lui Gheorghe Martinuzzi: „Iar *fratele* Gheorghe, acest călugăr cu care eu m-am înțeles atât de bine”¹⁷. Iar cancelarul lui Ferdinand I a confundat, la Crăciunul anului 1535, curierul cu care ar fi trebuit să trimită scrisoarea destinată lui Martinuzzi, eroarea fiind corectată peste două săptămâni, dar fără a simți nevoia de a se scuza¹⁸.

Scrisoarea a fost compusă deja din rațiuni diplomatice, conținând salutările obișnuite adresate unui nou partener de tratative ce trebuia băgat în seamă și flatat. Dar accentul acesteia cade încă pe un caz secundar: *fratele* Gheorghe ar putea contribui la modificarea intențiilor voievodului Maylád ce tocmai atunci asedia Sibiul aflat în tabăra susținătorilor lui Ferdinand. În 1535 a existat un singur om care i-a atribuit episcopului orădean un rol deosebit: begul Iunis, ceașul trimis de Suleiman I să ancheteze asasinarea lui Gritti. În octombrie 1535 Iunis îl informa din Visegrád pe contele Nagarola, omul lui Ferdinand, despre constatările pe care le făcuse și, printre altele, a spus: „lângă voievod (Ioan I) nu stă nimeni decât *fratele* Gheorghe, precum și episcopul din Pécs și *fratele* Frangepan”, adică Ștefan Brodarics și Francisc Frangepan, arhiepiscopul de Kalocsa¹⁹. Dar privită mai de aproape, chestiunea nu înseamnă mai mult decât faptul că, în cursul tratativelor într-adevăr importante pe care Ioan Zápolya le-a dus cu Iunis, s-a referit la cei trei demnitari, sau aceștia au participat la tratative.

În 1536 tratativele dintre cei doi „contra”-regi care stagnau de multă vreme, s-au înviorat, în primul rând fiindcă atât Ferdinand, cât și *fratele* său împăratul Carol

15. Georgius Pray, *op. cit.*, doc.nr.27 (Francisc Frangepan către Nádasdy, 18 mai 1535, Viena), respectiv OL, E 150 (Acta Ecclesiastica) 68/71, 17 august 1535.

16. Székely oklevéltár, II, doc.nr.264 (6 noiembrie 1535).

17. „Frater vero Georgius, ille monachus, cumqui ego bene vixi”. Hatvani (Horváth) Mihály, *Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból...*, Pest, 1857, I, doc.nr.122

18. *Történelmi Tár*, 1878, p.211.

19. Hatvani M., *op. cit.*, nr.124, p.304: „molt altri mali disse Jonas del baiboda, dicendo che e una vil persona et quasi fora de si, che non ha nissuno apresso de si se non qua fra Zorzi, per che se il vescovo de Cinquechiese et il fra Frangepan”.

Quintul, au luat în serios ofertele de pace avansate de Ioan Zápolya, înfricoșat de anchetarea asasinării lui Gritti de către turci. Un timp și papa s-a implicat în manevrele diplomatice, dar dacă canonicul orădean ce a vizitat Roma la sfârșitul lunii mai a anului 1536 ar fi fost trimis de Martinuzzi sau de regele Ioan, deocamdată nu se poate stabili²⁰. În final, împăratul a obținut ca tratativele să fie duse numai de omul său de încredere: împuternicitul său, Johann Wese, arhiepiscop de Lund, pornit spre regele Ioan în primăvara anului 1536. După obiceiurile diplomatice ale vremii, el a dus scrisori de recomandare din partea domnitorului său, separat pentru fiecare partener considerat, ca fiind important; printre ei și Gheorghe Martinuzzi. Deși în scrisori se afirmă că „știm cât valorează sfatul și autoritatea domniei tale în fața domnitorului tău“, aceasta nu a fost mai mult decât o obișnuită înfloritură de stil ce poate fi regăsită peste tot.²¹

Arhiepiscopul Wese s-a întâlnit la Oradea cu regele Ioan și diplomații acestuia încă în iunie 1536. Numele lui Martinuzzi apare încă în prima etapă a tratativelor. Zápolya a propus ca acestea să se desfășoare în două părți distincte: una secretă, la care să participe el însuși, împreună cu Francisc Frangepan și episcopul orădean și una publică, ce urma să fie susținută de episcopul transilvănean Ioan Statileo, cancelarul Stefan Werbőczy și judele regal Grigore Pestyén²². Deși propunerea a corespuns în întregime obiceiurilor diplomatice ale epocii, Wese a respins-o, ceea ce a determinat începerea unei discuții cât se poate de tulburi, în primul rând cu participarea arhiepiscopului Frangepan²³. Persoana lui Martinuzzi apare în documente cu un singur prilej, deși toți istoricii, de la Károlyi Árpád la Bárdossy László, îl declară ca principal protagonist al tratativelor. Cândva cu câteva zile înainte de 20 august 1536, el a fost acela care a comunicat lui Wese, fără menajamente, că promisiunile făcute de regele Ioan mai devreme și-au pierdut valabilitatea, de acum înainte dorind să susțină tratativele cu habsburgii de pe picior de egalitate. Arhiepiscopul Wese, încrezător într-un succes facil, a rămas consternat, mai ales când și Francisc Frangepan a început să-l blameze pe episcopul orădean: „a spus că s-a schimbat, la început a dorit pacea, iar acum o împiedică pe cât se poate, iar aici el este singurul care este împotriva ei“²⁴. Marii nobili l-au vizitat pe Wese în secret și i-au declarat că ei sunt, cu toții, adepți ai păcii. Arhiepiscopul Wese a ajuns, tot mai mult, la convingerea că influența lui Martinuzzi l-a îndepărtat pe rege, considerat ca un om insatabil, de la înțelegerea aproape încheiată. Necăjit, Wese a scris împăratului că „*Fratele Gheorghe este acela care dirijează*

20. De capelan amintește Károlyi Árpád, *Adalék a nagyváradi béke történetéhez*, în *Századok*, 1878, p.603.

21. *Történelmi Tár*, 1878, p.212: „scimusque Dominationem Tuam apud praedictum principem consilio et autoritate plurimum posse“, 18 aprilie 1536, Roma.

22. Hatvani M., *op.cit.*, doc.nr.144, raportul lui Wese din 3 august 1536. În ediție în loc de Pestyén figurează „Pesthiensi“, evident este o eroare, deși avem cunoștință de mai mulți secretari regali din Pesta, dar care nu și-ar fi avut locul într-o delegație atât de înaltă.

23. Vezi Károlyi Á., *op.cit.*, p.608 și urm.

24. Hatvani M., doc.nr.145, raportul lui Wese către Carol Quintul, 20 august 1536, Oradea: „...fratrem Georgium esse immutatum, qui prius pacem promovit, nunc autem quantum potest impedit, et hic solus ets, qui obstat“.

aici totul cu o nemăsurată samavolnicie, știind că dacă pacea va fi încheiată, nu va mai rămâne nici un fel de respect față de el; de aceea, pe cât este posibil, o împiedică²⁵.

Este limpede că atitudinea episcopului orădean nu a fost înțeleasă nici măcar de colegii săi de delegație. deși dacă ar fi fost atenți la tot ce regele Ioan a declarat în mod deschis – uneori chiar prin intermediul lui Frangepan – lui Wese încă de la începutul tratativelor, nu s-ar fi mirat. În martie 1536 sultanul a dispus sugrumarea marelui vizir Ibrahim, fostul protector a lui Gritti, făcând imediat gesturi împăciuitoare în direcția lui Zápolya, considerat până atunci un trădător. Iar Carol Quintul s-a încurcat tocmai atunci într-un război cu francezii. Deci nu a avut nici un rost menținerea propunerilor de pace făcute mai devreme când, de teama turcilor, Zápolya și-a pus toate speranțele în ajutorul împăratului²⁶.

Pentru replierea firească a fost însă necesară retractarea promisiunilor făcute până atunci, ceea ce marii nobilimi, care afirma că dorea pacea foarte mult, făcând referiri la propria lor onoare, nu i-a convenit. Într-o altă discuție particulară cu Wese, Francisc Frangepan i-a mărturisit direct cât îi era de rușine pentru sperjurul comis²⁷. Prin urmare, *fratele* Gheorghe a fost cooptat la tratative în acel moment decisiv, pur și simplu fiindcă el a fost singurul demnitar înalt care a avut curajul să ducă la bun sfârșit aceea chestiune neplăcută. După acel moment, nici un izvor nu îl mai amintește ca fiind prezent la negocierile care s-au mai prelungit până la sfârșitul lui octombrie, tot așa cum n-o făcuse nici înainte de aceasta.

După tratativele de pace nereușite, la 4 decembrie 1536 trupele lui Ioan Zápolya au cucerit prin șiretlic importanta cetate Kosice de la adepții lui Ferdinand. În mod firesc, acțiunea este atribuită *fratelui* Gheorghe deși, încă în 1878, Károlyi Árpád a scris că, după toate aparențele, autorul a fost Petru Perényi²⁸.

Deci după acest prim eșec orădean, *fratele* Gheorghe a rămas în culise, iar în prima jumătate a anului 1537 a luat parte, cel mult, la stăvilirea atacului declanșat de trupele lui Ferdinand în Slovacia²⁹. Dar aceasta nu i-a împiedicat pe partizanii lui Ferdinand ca, pornind de la gestul dur la adresa lui Wese, să caute în spatele fiecărui necaz, a fie- ărei griji noi, persoana sa „diabolică”. Cu un anumit prilej, însuși Ferdinand i-a încurajat pe partizanii săi, în mod deschis, să-l asasineze pe acest om periculos³⁰. În iunie 1537, arhiepiscopul de Esztergom, Paul Várdai, atunci încă partizan al lui Ferdinand, a încercat să corespundă cu el în secret, dar fără să fi obținut ceva³¹. Nu

25. „Frater Georgius qui immanissima sua tyrannide hic omnia gubernat, scit ille, quod facta pace nullius sit futurus existimationis, ideo quantum potest impedit”. Hatvani M., op.cit., doc. nr.146, raportul din 6 septembrie 1536 al lui Wese.

26. Ibidem, doc.nr.145, respectiv Karolyi A., op.cit., p.610.

27. Hatvani M., op.cit., doc.nr.146; anexa: scrisoarea din 7 septembrie 1536.

28. Karolyi A. op.cit., p.615, 800 și 809; vezi și Bardossy L., op.cit., p.189.

29. Vezi scrisoarea, conținând chestiuni militare, către orașele Banska Bystrica, Kremnica și Banska Stiavnica, din 8 martie 1537; OL, R 286 (Colecția Nyary Albert); alte date în OL, p.707 (Arhiva familiei Zichy), 81 NB/8400, scrisoarea fratelui Gheorghe către Petru Perényi, în vigilia Bartholomei 1537.

30. Karolyi A., op.cit., p.690 și 701, respectiv 810.

l-au cooptat nici în tatonările care au reînceput iarăși, iar dacă a fost vreodată amintit undeva, a fost pomenit ca și când misiunea lui ar fi fost aceea de a aduna averi regelui Ioan³². Doar Petru Perényi amintește de el într-o scrisoare particulară, că n-ar strica să se țină cont de el la tratative³³.

Dar ca reluarea legăturilor să se transforme în tratative serioase de pace, a fost necesar ca oștile lui Frdrinand să sufere, la Osjek între Drava și Sava, o înfrângere nimicitoare din partea turcilor. Abia atunci habsburgul, lipsit de orice speranță, s-a putut decide să-l recheme pe arhiepiscopul din Lund și să-l trimită la regele Ioan. Wese și-a adresat propunerile lui Petru Perényi și Gheorghe Martinuzzi, cu care s-a și întâlnit la Kosice. Episcopul orădean l-a primit rece, dar mai târziu, prin Hieronimus Laski, i-a dat de înțeles că merită să discute problemele țării cu el. Cele două părți s-au așezat, în final, la masa tratativelor, la Rozgony, unde, în scurtă vreme s-au și înțeles într-un armistițiu de patru săptămâni³⁴. Iar tratativele neîntrerupte care au continuat în tot timpul armistițiului, au condus direct la încheierea mult amintitei păci de la Oradea.

Care a fost rolul lui Martinuzzi în această ultimă fază, decisivă, ale negocierilor?

În timpul tratativelor de la Rozgony, la masa din seara zilei de 30 noiembrie, și-a uluit partenerii cu declarația următoare: "Eu abia acum am intervenit cu sinceritate în chestiunea păcii...dar acum pacea se va face numai să ne putem înțelege în niște condiții onorabile. (Domnul arhiepiscop) să se străduiască la majestățile lor împăratul și regele roman, ca după încheierea păcii și eu să fiu privit ca un om și să beneficiaz de o oarecare cinstire, fiindcă și de sunt călugăr, am rămas om. Nu am nevoie de la majestățile lor de beneficii episcopale, de bani sau de averi, mie îmi ajunge și grația lor..."³⁵.

După tot ce s-a vorbit aici, nu credeam că mai este nevoie de un comentariu al discursului de mai sus: episcopul orădean a fost amestecat de-a binelea în grosul tratativelor abia acum, având cu adevărat nevoie să fie tratat nu ca un monstru egoist, ci ca om și nu numai pentru că și un călugăr poate avea demnitatea lui, ci fiindcă altminteri nu se poate ajunge la o înțelegere înțeleaptă.

A mai rămas o singură întrebare: cum se poate explica ridicarea, lentă dar continuă, a *fratelui* Gheorghe între anii 1528 și 1538? Pentru că nu se poate nega faptul că, după încheierea păcii de la Oradea, toată lumea îl consideră pe Gheorghe

31. *Ibidem*, p.707 și 729.

32. *Ibidem*, p.722 și 729, respectiv 791: raportul din Kremnica, datat 12 iulie 1537, al lui Wese.

33. *Ibidem*, p.815 (8 august 1537).

34. OL, P.443 (Arhiva familiei Kubinyi din Chioar), pachetul 1, 1 decembrie 1537.

35. „Praeterea (inquit) - rogo ut facta pace ego etiam apud Caesarem et Romanorum Regiam majestatem pro homine et in aliquo honore habear, quia licet monachus sum, tamen homo permansi; nec est quod ego a majestatibus suis beneficia, episcopatus, pecunia aut bona petam, satis mihi est earum gratia..."Károlyi Á., *op.cit* ? p.824.

Martinuzzi ca fiind cel mai important, dacă nu chiar singurul om de încredere a lui Ioan Zápolya.

Cred că primul salt l-a datorat experienței economice pe care a dobândit-o în mănăstiri. Din această cauză a putut pătrunde în aparatul tezaurariatului condus de Nádasdy și, mai apoi, de Gritti, devenind la început un anonim demnitar fără importanță, apoi consilier și, în fine, jude curial la Buda. Se pare că al doilea salt important numirea ca episcop și trezorier - o datorează acelorasi aptitudini. Spre sfârșitul anului 1534 regele Ioan a piedut garnitura de specialiști care s-au ocupat, până atunci, de finanțele țării. Trezorierul Iacob Thornallya a murit la sfârșitul anilor 20, Simion Athinai a fost alungat de la curte.

Încă în anul 1532, Gritti și Dóczi au fost asaasinați la Mediaș, Toma Nádasdy a devenit, la finele anului 1543, din nou partizan al lui Ferdinand, iar Grigore Pöstyéni a fost un jude regal mult prea bun ca să i se dea o altă demnitate.

Toate acestea nu pot însă explica de ce Ioan Zápolya și-a supus specialistul în finanțe la încercări și în diplomație. Fiindcă în anii 1528-1529 - dacă ne mai amintim - nu s-a dovedit a fi celmai bun ambasador și, în afară de aceasta, în anturajul lui Zápolya se găseau o sumedenie de excelenți diplomați. A trebuit să apară între domnitor și trezorier un fel de nouă încredere. Iar această încredere nu a putut apare mai înainte de anul 1534.

Credem că acel ceva ce i-a unit pe cei doi bărbați, atât de diferiți prin caracter, domnitorul chibzuit și manierat cu călugărul aspru și rațional, a fost demnitatea episcopală orădeană. Nu știm din ce motiv i-a dat Zápolya, episcopia orădeană, proaspăt numitului trezorier, poate pentru a-i mări greutatea socială, să-și asigure și mai mult fidelitatea, sau pur și simplu doar fiindcă a contat pe ajutorul lui în punerea în valoare a resurselor uneia din cele mai bogate episcopii ale țării. În schimb, este sigur că din toamna anului 1534 și până în vara anului 1538, Ioan Zápolya și-a petrecut cea mai mare parte a timpului chiar la Oradea. Motivul prezenței sale de aici nu trebuie căutat prea departe: anchetarea asasinării lui Gritti i-a tăiat orice dorință de a-și duce curtea în cetatea Budei controlată de o garnizoană turcească³⁶. În plus, acest oraș episcopal înfloritor, situat în chiar centrul geografic al teritoriilor deținute atunci de Zápolya, s-a oferit de la sine. Oradea a servit, în multe privințe, de adevărată capitală a acestuia, ținându-se aici o Dietă³⁷, primind ambasadori și nu numai pe Wese și ai lui ci, de exemplu, și pe diplomații voievodului moldovean³⁸.

De aceea, dintre toți înalții prelați și marii nobili, Martinuzzi a petrecut cel mai mult timp în imediata apropiere a domnitorului. Trec doi ani și, din relațiile permanente se naște legătura deosebit de bună dintre cei doi bărbați de stat, legătură care a condus

36. Trupele turcești au fost prezente în Buda începând cu anul 1529 și pleacă de acolo cândva în jurul anului 1536. Vezi datele din utila, dar greu comprehensibila lucrare a lui Iványi Béla, *Buda és Pest sorsdöntő évei*, în *Tanulmányok Budapest Multjából*, IX, 1941.

37. În 1536, vezi *Magyar Országgyűlési Emlékek*, I.

38. Károlyi Á., *op.cit.*, p.693.

la pacea de la Oradea și la întărirea puterii lui Gheorghe Martinuzzi. Este, desigur o altă chestiune că, fără deosebitul simț politic pe care l-a avut Martinuzzi, nu ar fi putut ajunge nici până aici și nici nu s-ar fi putut agăța de putere.

L'EVEQUE D'ORADEA, GEORGIUS MARTINUZZI ET LA PAIX D'ORADEA (1538)

- Résumé -

L'auteur soumet à une analyse critique la conclusion de l'historiographie que l'évêque d'Oradea, Georgius Martinuzzi aurait disposé d'une influence décisive sur Joannes Zápolya, ex voivode de la Transylvanie, devenu roi d'Hongrie. Examinant attentivement les sources documentaires et mémorialistiques, l'auteur refait, pas à pas, le *cursus honorum* parcouru par le moine Georgius, en arrivant à la conclusion que le gouverneur du royaume, Aloisius Gritti, principal concurrent de Joannes Zápolya à la pouvoir, a fait redresser *frater* Georgius du rang des insignifiants et anonymes dignitaires, au rang de conseiller royal et puis de *judex curialis*. Mais, après la mort de Gritti, *frater* Georgius fut nommé, grâce à ses talents, comme trésorier, et un peu plus tard, évêque d'Oradea, par Joannes Zápolya, vraisemblablement pour le lier plus fort à sa partie politique.

Les premières négociations de paix de 1536 avec la maison de Habsburg sont faites échouer - au desir de Zápolya - par l'évêque d'Oradea. Après deux ans, c'est aussi lui qui les mène à bon fin, la paix d'Oradea de 1538 mettant le bout des guerres intérieures qui ont dévastée, pendant une décennie, l'Europe centrale, faiblissant fortement la front antiotoman.

L'auteur remarque le fait qu'une profonde liaison est née entre Joannes Zápolya et Georgius Martinuzzi pendant les années 1534- 1538, explicable par la présence presque continue du voivode dans la ville épiscopale d'Oradea et par l'arrivée de l'évêque d'Oradea aux rangs des plus influents dignitaires, si non resté le seul.

CONSCRIEREA CAMERALĂ DIN 1692 A COMITATULUI BIHOR

de
BÁRSONY ISTVÁN

În secolul al XVIII-lea comitatul Bihor a fost unul din cele mai întinse și populate comitate. Istoria sa a preocupat autorii multor lucrări mai vechi; din punctul nostru de vedere subliniem acum pe acelea ale lui Jakó Zsigmond¹ și Mezösi Károly² Jakó Zsigmond a relevat realitățile bihorene dinainte de pustiirile turcești, iar Mezösi Károly pe acelea de după ocuparea turcească a comitatului. Cea din urmă lucrare a prelucrat conscrierea camerală din 1692, anul recuceririi cetății Oradea. Mai mulți istorici au încercat analiza câte unei etape din cursul secolului al XVIII-lea³, dar sinteza raporturilor agrare pentru întregul secol al XVIII-lea s-a lăsat așteptată destul de mult. Între timp au apărut monografiile mai multor așezări⁴, lucrări care au îmbogățit cu multe date informațiile relative la întregul secol al XVIII-lea, în numeroase domenii.

Cercetările noastre au cuprins perioada dintre anii 1692 și 1784/1785. Ca punct de plecare am ales anul 1692 din mai multe puncte de vedere. Fără îndoială, cel mai important este cel legat de recucerirea cetății Oradea. Odată cu acel an comitatul Bihor se desprinde de teritoriul cucerit de turci, ieșind totodată din sistemul instituțional turcesc, debutând acel proces în urma căruia s-a restabilit sistemul de proprietate domenal variat, în care s-au întâlnit, în același timp, domeniul ecleziastic, cel cameral și al familiilor nobiliare, precum și așezările privilegiate; această varietate a caracterizat raporturile de proprietate din întregul secol al XVIII-lea. Apoi, sfârșitul cuceririi turcești a adus cu sine și unele situații noi; printre acestea și transformarea Bihorului într-un teritoriu ce a devenit ținta unor mișcări demografice. În ciuda tuturor problemelor de critică a izvoarelor, din perspectiva cercetării istorice rămâne esențial faptul că, începând cu acest an - 1692 - ne-au rămas conscripții care au încercat să realizeze o imagine coerentă a întregului comitat Bihor.

1. Jakó Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940

2. Mezösi Károly, *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején*, Budapest, 1943

3. Fie-ne permis să facem referințele bibliografice în cele ce urmează la locurile convenite.

4. *Tanulmányok Sarkad multjából*, sub red. Komoróczy György, f. 1. , f. a. ; Varga Gyula, *Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig)*, Debrecen, 1978; Szendrey István, Nyakas Miklós, *Derecske története*, Debrecen, 1980; *Berettyóújfalú története*, sub red. Varga Gyula, Berettyóújfalú, 1981

Celălalt reper cronologic al cercetării îl constituie primul recensământ al populației ordonat pentru Ungaria de Iosif al II-lea. Cu acest prilej avem, pentru prima dată în istoria comitatului Bihor date demografice cu adevărat credibile; acestea, împreună cu reglementarea urbană efectuată cu puțin timp mai devreme, constituie în istoria țărânimii din Bihor, o limită cronologică.

Cercetările noastre sunt bazate, în primul rând, pe izvoarele care conțin, pe cât posibil, informații simultane pentru întregul comitat. Ca izvor inițial, conscrierea camerală din 1692 nu poate fi ocolită. Datele statistice ale acesteia au fost acceptate, până mai recent, de istoriografie, în primul rând pentru simplul fapt că ea a fost publicată de Mezösi Károly, la care se fac trimiteri bibliografice. Dar, de aproximativ două decenii, specialiștii în demografie istorică se pronunță împotriva preluării integrale a informațiilor furnizate de conscriere, supunând-o unei severe critici. Conscrierea a fost pregătită de oficiul cameral pentru a evalua starea domeniilor din comitatul Bihor, numărul locuitorilor, starea lor economică, mărimea serviciilor iobăgești plătite, etc. Însă nu știm, spre exemplu, cu cine s-a efectuat conscrierea? În ce măsură au cunoscut ei raporturile agrare din țară și, în același context, în special raporturile agrare din comitatul Bihor? Au fost nobili sau simpli funcționari camerali? N-a fost prea devreme ca numai la câteva luni de la cucerirea cetății Oradea să fie făcută o asemenea conscriere? Autorii ei și-au făcut treaba chiar atât de conștiincios precum presupune Mezösi Károly? Dacă putem da crezare conscrierii, comitatul Bihor a trecut printr-o pustiire atât de cumplită, încât în 1692 a avut doar 12.564 locuitori.

În 1972 Kovács Zoltán⁵ a comparat datele conscrierii din 1692 cu acelea furnizate de conscrierea din 1715 - 1720 publicată de Acsády Ignác⁶, atât pentru localitățile găsite de conscrierea camerală ca locuite, cât și cele declarate ca nelocuite. Ținând cont și de factorii distructivi din perioada anilor 1693 - 1710, acesta a întâlnit cifre demografice care exclud posibilitatea ca datele conscrierii camerale din 1692 să poată fi acceptate, chiar și numai cu foarte mare aproximație. Mai nou și Dávid Zoltán a supus conscrierea camerală din 1692 la o foarte amănunțită examinare critică⁷, ajungând să facă câteva precizări esențiale. Întâi a oferit o nouă traducere termenului *deserta*, afirmând că în toamna anului 1692 locuitorii așezărilor din ținuturile străbătute de trupele militare erau sărăciți, jefuiți, incapabili de achitarea dărilor, termenul de *deserta* denotând această stare⁸. În al doilea rând, referitor la ținuturile designate de conscriere ca fiind părăsite (*deserta*) în masă, sau pustiite, părerea lui Dávid Zoltán este că însărcinații cu efectuarea conscrierii nici nu s-au mai deplasat până în

5. Kovács Zoltán, *A magyar népességlejtlődés a honfoglalástól 1870 - ig*, în *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1972, p. 3-6

6. Acsády Ignác, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*, în *Magyar Statisztikai Közlemények*, serie nouă, XII, Budapest, 1986

7. Dávid Zoltán, *Az 1692. évi összeírás forrásértéke*, în *Hajdu-Bihar megyei Levéltár Évkönyve*, IX, Debrecen, 1982, p.117-127

8. Dávid Zoltán, *Magyarország népessége a 17-18. század fordulóján*, în *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1961-1962, p.230-238 Veres Miklós, *Szabolcs megye adózó népessége a XVI-XVIII században*, în *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1960, p.28.

acele așezări ci au completat datele doar pe baza unor relatări verbale. Este important și un al treilea punct de vedere al autorului menționat, conform căruia nu se cunoaște într-o măsură satisfăcătoare, sau nu s-a avut în vedere păturile sociale țărănești care, din diferite motive, au rămas în afara conscrierii.

Pornind de la puncte de vedere diferite, Dávid Zoltán și Kovács Zoltán, au ajuns, în final, la aceeași concluzie: conscripția din 1692 nu conține date statistice reale; că la cumpăna dintre secolele XVII și XVIII a trebuit să trăiască în Bihor un număr de locuitori cu mult mai mare decât cel indicat în conscripție.

În cazul conscrierilor dicale ne găsim într-o situație mult mai ușoară, valoarea datelor statistice pe care acestea le conțin fiind deja studiate în întregime⁹. Dorim să subliniem că Dávid Zoltán explică variația datelor statistice din conscrierile dicale - variații pe care le întâlnim și în cazul comitatului Bihor - prin aceea că, pe de o parte, pături sociale țărănești importante s-au sustras obligației de plată a dijmelor, iar pe de altă parte, că (cei mai săraci) s-au scutit de sarcini. Variația accentuată a datelor conținute de conscrierile dicale este dovada modificării raporturilor sociale, fiind oglinda raporturilor sociale în continuă schimbare, respectiv urmarea acestor schimbări și nu al scăderii numărului populației, sau al distrugerii acesteia¹⁰.

Datele conscrierii porților din comitatul Bihor din anul 1696¹¹ conțin, din nou, numeroși factori de nesiguranță. Instrucțiunile ce au precedat conscrierea au precizat că trebuia să se procedeze în conformitate cu articolul 62 din anul 1609, socotindu-se în mod practic 480 metre de Bratislava de pământ pentru o singură poartă și ținându-se cont de anumiți factori economici nefavorabili (încartiruirea soldaților, inundații, lipsa pășunilor și fânețelor), sau favorabili (comerț, mori, râuri navigabile). Conscrierea din comitatul Bihor menționează pământul cultivabil pe sate, precum și numărul locuitorilor care dețin pământ cultivabil, respectiv al acelor care nu conțin asemenea pământ. Totalul pământului cultivabil conscris în Bihor a fost de 6438 metre de Bratislava, care a corespuns, în principiu, la 13,41 porți. Dar conscriptorii nu au mai notat calculele pe care ar mai fi trebuit să le efectueze. Conscrierea nici nu a adus rezultatele așteptate, în final plata dărilor nu s-a mai făcut pe baza acesteia. În studiul publicat în 1962, Dávid Zoltán a analizat conscrierea dicăla din 1696, precum și conscrierea pe țară din 1715 - 1720 și datele furnizate de urbariul din 1726, ajungând la concluzia că datele din 1696, care menționau în Bihor doar 1397 capi de familie, sunt în întregime inutilizabile¹².

În cercetarea întreprinsă de noi ne-am sprijinit, în mai multe rânduri, pe materialul statistic oferit de urbarii, folosind datele conținute de reglementările

9. Ilia Bálint, *A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai*, în *A történeti statisztika forrásai*, sub red. Kovácsics József, Budapest, 1957, p.82-118; Dávid Zoltán, *Magyarország népessége...*, p.220-230

10. Dávid Z., *op.cit.*, p.230

11. Országos Levéltár Budapest (Arhiva Națională Budapest, în continuare ANB), *Dicalis Conscriptionis*, 1696, Tom VIII

12. Dávid Z., *Magyarország népessége...*, p.234

urbariale. Între izvoarele folosite am inclus mai multe conscrieri dicale ale comitatului din cursul secolului al XVIII-lea¹³, conscrierile din 1715 - 1720¹⁴ și, în mod firesc, datele primului recensământ din întreaga țară¹⁵.

Numărul satelor conscrise în Bihor

Anul	Numărul satelor conscrise
1692	112
1696	218
1715	396
1720	442
1728	415
1735	447
1743	457
1753	458
1763	464
1773	468 ¹⁶
Reglementarea urbarială	418 ¹⁷
1784/1785	472

Înșiruirea datelor de mai sus permite mai multe observații. Prima și cea mai evidentă: în cei patru ani care au trecut între cele două conscrieri din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea s-ar fi populat 106 așezări, și aceasta într-o perioadă în care, din cauza atacului turcesc din 1693 și a pustuirii tătărești din 1697, nu poate fi considerată ca foarte prielnică desfășurării unor asemenea procese. Acești doar câțiva ani au fost prea puțini atât pentru migrația internă, cât și pentru cea externă, de proporții mari; prin urmare nu vedem altă cauză a creșterii spectaculoase a numărului satelor bihorene populate decât că în anul 1692 numeroase sate au fost trecute de conscriptori între cele nepopulate, distruse, fără să se fi convins personal despre starea acestora.

13. Hajdu-Bihar megyei Levéltár Debrecen (Arhiva județului Hajdu-Bihar Debrecen, în continuare AJHB), volumele conscrierilor comitatense: IV.A.4/b, 1720: volumele 3-9; 1728: volumele 18-22; 1735: volumele 34-39; 1743: volumele 47-51; 1735: volumele 63-66. Materialul anului 1753 pentru plasa Oradea fiind incomplet, am folosit datele statistice pentru anul 1757: volumul 72.1763: volumele 74-78. În acest an sunt incomplete datele pentru plasa Ierului, deci am folosit datele pentru anul 1767: volumul 80.

14. ANB, *Cons.Regn.Com.Bihar*, Ladula GG și Ladula JJ

15. Danyi Dezső, Dávid Zoltán, *Az első magyarországi népszámlálás*, Budapesta, 1960

16. *Lexicon locorum universorum* - 1773 (Editat de delegația ungară la Conferința de pace, Budapesta, 1920), p.57-72

17. ANB, *fond Arhiva Consiliului Locumtenențial*, Responsa ad novem puncta urbarialia, comitatus Bihariensis.

În același timp este posibil să se fi petrecut fenomenul - care s-a repetat de mai multe ori în epocă - din comitatul Heves și pe care Soós Imre l-a caracterizat în felul următor: locuitorii s-au refugiat, din calea pustiirilor și al captivității, în stufărișuri, păduri sau orașe mai mari, ca după întoarcerea în așezările de baștină să-și refacă iute casele din paiantă, colibele din nuiiele împletite, sau sălașurile, iar cu ocazia proximalului atac să se refugieze din nou în locuri mai sigure¹⁸. Și Dankó Imre este de aceeași părere când afirmă despre Sarkad că în 1692 localitatea nu a fost părăsită de toți locuitorii după cum susține conscrierea, populația împuținată trăind în permanentă teroare și nesiguranță, refugiindu-se și din fața conscriptorilor în stufărișul și pădurile din jur¹⁹.

Conscrierea din 1692 a trecut în rândul așezărilor nelocuite și Salonta, deși cetatea salontană mai exista în acel an, iar despre predarea acesteia s-a ocupat și înțelegerea încheiată cu turcii cu prilejul recuceririi cetății Oradea. În 1693 s-ar fi putut refugia din fața turcilor în pădurile din jurul localităților doar locuitorii unei așezări populate și, evident, în 1695 sigiliul orasului Salonta n-ar fi fost făcut doar pentru câteva familii²⁰. În cele ce urmează, vom vedea că în alte feluri de conscrieri din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, apar localități cu un număr atât de mare de locuitori, încât este exclusă posibilitatea - chiar pe baza datelor aproape contemporane - ca în 1692 să fi fost locuite doar 112 așezări din comitatul Bihor. Dar înainte de a se contura ideea că am fi realizat o imagine exagerat de pozitivă despre situația așezărilor din comitat, fie-ne permis să ne referim la două însemnări ale unor urbarii care ilustrează, în modul cel mai categoric, distrugerile care au avut loc. În 1696 autorul urbariului Sâniobului²¹ notează că cetatea era în întregime dărâmată și că, după conscrierea dărilor datorate statului, așezarea era locuită doar de 8 familii de jeleri. În conscrierea bunurilor domeniilor Pomezău și Beiuș al familiei Kornis se găsește urbariul pentru anul 1704, conform căruia cetatea Pomezău era distrusă, soldații germani golind-o de orice fel de artilerie și muniție. Obiectele din fier au fost prădate de haiduci. Șanțul din jurul cetății a devenit heleșteu; în dreptul porții cetății a fost o moară, distrusă deja, din ea rămânând doar locul. Există și vie, dar și aceea s-a distrus; dacă ar fi lucrată, ar produce 30 de ciubere de vin. Pășunea mare din jurul cetății a fost năpădită de buruieni și de pădure; altminteri ar fi produs 300 de care de fân. S-a distrus și casa preotului din interiorul cetății; mai stau în picioare doar zidurile din piatră. Pământul ce aparține cetății nu este mult, pentru că locul este strâmt, dar și pământul arabil este năpădit de buruieni²².

Însăși conscrierea din 1692 furnizează date referitoare la faptul că depopularea unei localități nu a fost neapărat legată de dispariția populației. În Kaba, alături de cei 26 localnici conscriși, au mai fost 13 refugiați din Sas, veniți de aproximativ 15 ani. În Báránd s-au mutat de patru ani 6 oameni din Keresztes. Dar s-au stabilit aici și

18. Soós Imre, *Heves megye benépesülése a török hódoltság után*, Eger, 1955, p.4.

19. Dankó Imre, *Sarkad hajduváros*, în *Tanulmányok Sarkad múltjából*, f.l., f.l., f.a., p.55.

20. *Nagyszalonta 1606- 1906*, red. Móczár József, p.III și 53; Dávid Z, *Az 1692 évi összeírás...*

21. ANB, *Urbariales et Conscriptiones*, fasc.17, nr.7 (1696)

22. *Ibidem*, fasc.168, nr.40 (1704)

locuitori din Berekböszörmény și Dancsháza, ale căror date nu au mai fost notate de conscriptori. În Udvari alături de cei 16 localnici au fost găsiți 4 locuitori din Szerep, mutați acolo de opt ani. Și în Bajom au fost locuitori din Dancsháza, mutați acolo de circa zece ani. La Derecske au fost recenzați trei locuitori din Tépe, mutați de opt ani și patru locuitori din Komádi, mutați de un singur an²³. În privința localităților comitatului care au fost distruse, având în vedere informațiile furnizate de lucrările deja menționate ale lui Jakó Zsigmond, Mezösi Károly și Bunyitai Vincze, credem că suntem îndreptățiți să considerăm ca și demonstrată în mod indirect de izvoare depopularea și dispariția doar a acelor localități care nu mai figurează deloc în nici unul din izvoarele documentare date în secolul al XVIII-lea. Trebuie să remarcăm însă faptul că așezările care mai apar încă sporadic în izvoare, dar în secolul al XVIII-lea nu mai figurează în acte, nu au fost pustiite sau depopulate neapărat în epoca turcească, schimbări esențiale au putut să survină și mai devreme. Deja în secolul al XIV-lea și-a schimbat numele sau a dispărut localitatea Alba, iar despre Bánháza izvoarele nu mai vorbesc după 1375. În secolul al XV-lea au făcut parte între localitățile depopulate Barátpüspöki, Battyánülése, Bibateleke, Csökmö (lângă Chiribiș), Csösztelek, Déter, Kengyel, Máriamagdolna, Németi (între Borș și Sântion). Numeroase așezări s-au dizolvat în hotarul altor localități, în epoci diferite, și au dispărut din izvoarele istorice. Să vedem și câteva exemple dintre acestea: Benkefalva în Stâncești, Boi în Vașcău, Brázkutja în Câmpani de Pomezău, Császló în Șimian, Csomafalva în Sudrigiu, Dusnok în Nagy Kereki, Gémfalva în Buntești, Goila în Luncasprie, Györgyegyháza în Bagamér, Iharpataka în Sititelec, Nagykosár în Mizieș, Răstoaca în Pietroasa, Tileagdul Mic în Miersig, Tormafalva în Voivozi, Tótfalu în Valea lui Mihai, Tótfalu în Gáborján, Zlovest în Pociovești²⁴.

Localitățile depopulate, distruse în cursul luptelor cu turcii (numărul curent indică locul acestora pe harta alăturată):

- | | |
|------------------|---------------------------------------|
| 1. Adrian | : în apropiere de Sălard |
| 2. Akor | : la sud-est de Marghita |
| 3. Andacs | : între Salonta și Oláhhomorog |
| 4. Andaháza | : în vecinătatea Suplacului de Barcău |
| 5. Apáti, Pusztá | : lângă Valea lui Mihai |
| 6. Ábrányháza | : la sud de Oradea |
| 7. Ádám | : între Parhida și Santăul Mare |
| 8. Álcși | : la sud-vest de Oradea |
| 9. Babostya | : între Sititelec și Șauaieu |
| 10. Bagd | : la vest de Salonta |

23. Mezösi K., *op.cit.* p.60 și urm.

24. Lucrările menționate ale lui Jakó Zsigmond, Mezösi Károly și Bunyitay Vince, *A váradi püspökség története*, vol.III, Oradea, 1884, precum și Györffy István, *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta*, în *Földrajzi Közlemények*, 1915 conțin bazele de date utilizate în lucrarea noastră.

11. Barmod	: între Salonta și Kötegyán
12. Bánk	: între Mikepércs și Monostorpályi
13. Begécs	: în apropiere de Ateaș
14. Besenyő	: în apropiere de Berekböszörmény
15. Besenyő	: la sud-vest de Oradea
16. Bélsok	: la sud de Sarkad
17. Bogyoszlóháza	: între Geszt și Ateaș
18. Bosold	: la sud-est de Darvas
19. Bökény	: în vecinătate de Komádi
20. Bölcsi	: lângă Zsadány
21. Buzásd	: în vecinătate de Belfir
22. Buzita	: între Vámospércs și Acsád
23. Csanád	: în apropiere de Borod
24. Cetariu Român	: între Petreu și Albiș
25. Csátfalva	: dizolvat în hotarul Batărului
26. Csegöd	: lângă Ghiorac
27. Csif	: la vest de Zsáka
28. Csömek	: în apropiere de Ciumeghiu
29. Dalom	: lângă Tăut
30. Dántelek	: între Calea Mare și Mierlău
31. Egyed	: lângă Diosig
32. Écs	: între Méhkerék și Sarkad
33. Ész	: la nord-vest de Komádi
34. Fancsika	: între Zsadány și Ugra
35. Fejértó	: la sud-est de Konyár
36. Fülöpegyháza	: între Miersig și Păușa
37. Gyante	: la nord de Sarkadkeresztur
38. Gyapoly	: lângă Roșiori
39. Gyarak, Mező-	: la sud de Geszt
40. Györ	: la nord-est de Sarkadkeresztur
41. Hát	: la vest de Komádi
42. Herna	: în vecinătatea Rogozului
43. Herpa	: la granița cu comitatul Békés
44. Iklód	: lângă Geszt
45. Iklód	: la sud-vest de Oradea
46. Illyefalva	: între Miheleu și Cărand
47. Iráz	: la nord-vest de Zsadány
48. Jankafalva	: lângă Diosig
49. Kakucs	: în imediata apropiere a Oradiei
50. Kasza	: între Pocsaj și Roșiori
51-52. Cadea Mică -, Mare -	: în Valea Ierului, lângă Săcuieni

53-54. Cărand, Mic; Mare	: în apropiere de Miheleu
55. Kecset	: în vecinătate de Girișu de Criș
56-57. Kemény, Kis -; Nagy -	: între Ciumeghiu și Tâmașda
58. Cheniz	: la nord de Homorog
59. Kerekegyháza	: s-a dizolvat în hotarul Roșioriului
60. Keszi	: în apropiere de Salonta
61. Kérsziget	: în vecinătate de Komádi
62. Kéza	: la sud de Mezögyán
63. Kórógy	: în apropiere de Bakonszeg
64. Kót	: la nord de Okány
65. Kovácsi	: între Berettyóújfalú și Torda
66. Kozmafalva	: s-a dizolvat în hotarul Roșioriului
67. Kölesér	: în vecinătate de Salonta
68. Körmösd	: la sud-est de Mezösas
69. Lakottya	: s-a dizolvat în hotarul Petidului
70. Lapos	: la sud de Okány
71. Latabár	: pe drumul de la Cetariu spre Sălard
72. Marja, Nagy-	: la sud de Kismarja
73. Mácsa	: la sud-vest de Oradea
74. Martonteleke	: între Boiu și Ant
75. Megyer	: la vest de Oradea
76. Méhelő	: la nord de Crișul Nrgu
77. Méhes	: la nord-est de Gepiu
78. Micske	: la nord-vest de Oradea
79. Monostor	: la nord-est de Debrecen
80. Morcháza	: între Biharea și Episcopia Bihor
81. Nagyfalu	: între Roit și Sânicolau Român
82. Nyésta	: la nord de Komádi
83. Orosi	: lângă Gepiu
84. Oroszi	: la vest de Geszt
85. Ös	: în vecinătate de Komádi
86-87. Ösi, Cser -, Egyházás	: la vest de Oradea
88. Ösi, Sarkad -	: la sud de Sarkad
89. Palota	: la sud-vest de Oradea
90. Panasz, Mezö -	: la sud-est de Geszt
91. Panasz	: pe malul Crișului Repede
92. Pankota	: la nord de Gepiu
93. Pata	: între Salonta și Tulca.
94. Pánt	: între Mărtihaza și Geszt
95. Peștere	: în apropiere de Ugra
96. Petlend	: în vecinătate de Homorog

97. Péterháza	: în apropiere de Salonta
98. Piski	: la sud de Harsány
99. Rădvan	: între Cefa și Geszt
100. Remete	: la sud de Sarkad
101. Régen	: la nord-est de Santăul Mare
102. Rövid	: între Ugra, Roit și Sânicolau Român
103. Sanci	: în apropiere de Sânlazăr
104. Sáp	: la nord-est de Méhkerék
105. Sárfo	: între Diosig și Leta Mare
106. Séptely	: între Biharkeresztes și Bojt
107. Simokerék	: la nord de Méhkerék
108. Sipót	: între Bodiu (Ucuriș) și Rogoz
109. Solymos	: la sud de Cefa
110. Süvegđ	: în apropiere de Hodoș
111. Szaka	: la sud de Oradea
112. Szentmihály	: la sud-vest de Oradea
113. Szil	: între Salonta și Méhkerék
114. Szöcsköd	: la est de Csökmö
115. Talmács	: la sud de Barakony
116. Tamási	: la est de Harsány
117. Tarcsa, Köte -	: s-a dizolvat în Kötegyán
118. Tarcsa, Szil -	: la est de Méhkerék
119. Toboly	: la sud de Toboliu
120-121. Tóti, Kis-, Nagy-	: între Komádi și Ugra
122. Tölgykerék	: între Apateu și Săcal
123. Tulogđ	: la nord-vest de Săcuieni
124. Ujlak	: la sud de Berettjófalu
125. Vadassa	: între Cordău și Betfia
126. Vadász	: la sud-vest de Oradea
127. Voivodești	: între Groși și Archiș
128. Varsány	: la est de Sarkadkeresztur
129. Váttyon	: la sud de Zsadány
130. Vémer	: la nord-est de Méhkerék
131. Volf	: în apropiere de Oradea
132-133. Zomlin, Mic; Mare	: în vecinătate de Keresztes și Nagykereki

Proiectând pe hartă datele de mai sus, punctul de vedere a lui Dávid Zoltán este conformat în întregime: datele conscrierii din 1692 privind depopularea așezărilor comitatului Bihor sunt incerte în întregime²⁵. Principalele ținuturi unde distrugerile au fost importante sunt, în primul rând, spațiile din jurul cetăților Oradea și Sâniob,

în al doilea rând zonele centrale și sudice ale comitatului, lipsite de apărarea oferită de păduri și mlaștini iar, în al treilea rând, așezările care au fost accesibile atacurilor înaintând prin văile râurilor. Și în zonele apărate de munți, înconjurată de păduri sau de mlaștini a putut avea loc schimbarea provizorie a locului de reședință a câte unei comunități, fapt care a determinat creșterea populației unei alte așezări, mai mari, dar numai pe o perioadă de timp mai scurtă.

Schimbarea locului de reședință a unei comunități rurale a putut fi determinată - după cum am mai menționat - și de apropierea conscriptorilor. Iar dacă conscriptorii s-au mulțumit, pe deasupra, numai cu datele furnizate de la distanță - ceea ce ar fi putut să se întâmple după deceniile de stăpânire turcească și anii de lupte pentru recucerirea comitatului - imaginea schițată de conscriere despre pustuirile care au avut loc a fost mult mai exagerată decât a fost ea în realitate.

Așezările amintite de noi mai sus nu au mai fost populate niciodată, ele dispărând, în realitate, în cursul luptelor cu turcii. Dispariția de pe harta comitatului Bihor a 133 de așezări și contopirea lor în hotarul așezărilor învecinate nu poate fi privită, nici pe departe, ca pe un eveniment lipsit de importanță, chiar dacă această cifră este cu mult mai mică decât aceea de 370 așezări dispărute indicată de conscrierea din 1692. Am văzut deja localități - mai importante chiar - despre care putem presupune, pe drept cuvânt, că au fost totuși locuite, în ciuda datelor furnizate de conscrierea camerală.

Dar conscrierea camerală din 1692 conține și date pe care cercetătorii nu le-au luat în considerare până acum: anii în care așezările au fost părăsite. Analiza acestor date relevă câteva particularități caracteristice interesante. Numărul așezărilor părăsite în ultimii ani a fost mult mai mic: de doi ani au fost părăsite Șimian și Pișcolt, de trei ani Târcea, de patru ani alte nouă așezări²⁶, de cinci ani Vășadul, de șase ani Suplacul de Barcău. În achimb, în conscriere se spune că cu șapte ani în urmă au fost părăsite deodată 24 așezări²⁷. Dacă la acestea adăugăm faptul că, în urma luptelor care au avut loc în nordul comitatului, în februarie 1686 cetatea Sâniob a ajuns în stăpânirea trupelor austriece, foarte probabil că ne apropiem cu încă un pas de adevăr în chestiunea așezărilor dispărute. Fiindcă toate cele 24 de așezări depopulate cu șapte ani în urma conscrierii camerale din 1692 se situau într-un cerc cu raza de 12-15 km, într-o zonă în care puteau cădea victimele luptelor împotriva turcilor, cu ceea mai mare ușurință. Locuitorii și-au părăsit așezările odată cu apropierea teatrului de război și, cum luptele au durat până aproape de momentul realizării conscrierii, când încă vechii locuitori nu au revenit la casele lor, respectiv încă nu erau în stare să-și plătească dărilor. Iar ultimele 14 așezări dispărute s-au depopulat - foarte probabil - în urma luptelor cu turcii dintre anii 1685-1692, sau starea lor economică era atât de ruinată încât erau incapabili, în 1692, să-și plătească impozitele.

25. Dávid Z., *Az 1692. évi összeírás...*, p.234

26. Varviz, Popești, Bistra, Sânlazăr, Bogei, Voivozi, Satubarbă, Săldăbagiu de Munte și Zsáka. Dorim numai să menționăm faptul că, cu excepția satului Zsáka, toate celelalte se situează pe un teritoriu relativ mic, una lângă alta și poate că aceasta justifică numărul ceva mai mare.

27. Egyed, Hernek, Ciocaia, Chișlaz, Chiraleu, Chiribiș, Cuzap, Szuszafalva, Săcălășău, Derna

Mergând retrospectiv, cunoaștem relativ puține așezări a căror situație s-a înrăutățit din cauza unor anumite evenimente militare. Numărul acelor așezări care sânt designate de conscrierea camerală ca fiind părăsite de 30 de ani este surprinzător de mic (doar 5)²⁸, iar întâmplarea poate fi pusă în legătură - chiar și numai din cauza situării lor geografice - cu evenimentele militare care au culminat cu cucerirea cetății Oradea de către turci.

În legătură cu numărul totuși foarte mare de așezări dispărute care figurează în conscrierea camerală, pot fi incluse - după părerea noastră - în următoarele categorii:

- așezări care, nefiind vizitate de conscriptori, au fost desemnate ca distruse, depopulate, independent de starea lor reală; în lipsa unor izvoare, astăzi, nu putem demonstra contrariul.

- așezări despre care știm cu siguranță că au trebuit să fie locuite și în anul 1692, locuirea lor fiind dovedită indirect de alte izvoare documentare.

Pe de o parte pentru argumentarea afirmației noastre de mai înainte, pe de altă parte pentru a trage mai încolo noi concluzii, publicăm în cele ce urmează tabelul în care comparăm toate datele statistice oferite de izvoarele documentare din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea:

Așezări	1692 ²⁹	1692 ³⁰	1693 ³¹	1695 ³²	1696 ³³	1696 ³⁴	1696 ³⁵
Tăuteu	17	-	-	28	-	7	27
Urvind	10	-	-	17	36	11	23
Ciuhoi și Sâniob ³⁶	-	-	-	17	15 ³⁷	2+8	12 ³⁷
Nagykerek	14	-	-	13	18	12	13
Albiș	7	8	21	6	16	4	6
Valea lui Mihai	8	34	13	21	11	17	4
Bogei	-	-	-	27	-	-	-
Sânicolau de Munte	20	-	-	20	-	6	-
Sântimreu	37	-	-	30	-	18	-
Roșiori	15	-	38	42	-	23	-
Ianca	-	-	-	26	-	-	-
Coliu	5	-	-	9	-	-	-

de Sus, Derna de Jos, Tria, Sârsig, Cenaloș, Abram, Abrămuș, Deda, Szunyogh, Cohani, Akor, Ghe-
netea, Hodoș, Buduslău, Ianca, Uileacu de Criș.

28. Almoșd, Buduslău, Latabár, Leta, Păulești

29. Date publicate despre anul 1692 de Mezösi Károly, *op.cit.*

30. ANB, Arhiva cămării ungare, *Regesta decimarum*, Comitatul Bihor, 1692

31. *Ibidem*, Decima, Comitatul Bihor, 1693

32. *Ibidem*, Decima, Comitatul Bihor, 1695

33. *Ibidem*, Decima, Comitatul Bihor, 1696

34. *Ibidem*, Conscrierile dicale, Tom VIII, 1696

35. *Ibidem*, Urbariales et Conscriptiones, Fasc.17, Nr.7, 1696

36. "Est una arx valde ruinata". Urbariul anului 1696

37. Numai datele Ciuhoiului

Așezări	1692	1692	1693	1695	1696	1696	1696
Săcuieni	4	-	-	19	-	8	-
Cheșereu	8	8	21	22	14	11	-
Șimian	-	-	-	15	-	7	-
Galoșpetreu	6	-	-	8	-	15	-
Tarcea	-	-	-	15	-	11	-
Pișcolt	-	-	-	19	-	5	-
Sălacea	11	8	22	15	23	11	-
Otomani	12	17	44	22	21	12	-
Adoni	-	-	-	10	-	5	-
Târgușor	-	-	-	8	-	2	-
Buduslău	-	-	-	9	-	-	-
Cheț	7	20	29	24	22	3	-
Marghita	43	78	60	56	18	17	-
Chenetea	-	-	-	4	-	2	-
Abram	-	-	-	11	-	2	-
Margine	-	-	-	10	-	1	-
Săldăbagiu de Munte	-	-	-	22	-	2	-
Satubarbă	-	-	-	9	-	2	-
Suplacu de Barcău	-	-	-	26	-	3	-
Mișca	15	25	33	23	16	10	-
Chiraleu și Chiribiș	-	-	-	24	-	2+2	-
Sărsig	-	-	-	6	-	1	5
Poclușa de Barcău	7	-	-	17	-	5	-
Varviz și Popești	-	-	-	18	-	2+1	-
Cubulcut	9	17	23	23	19	7	-
Chioag	-	-	-	15	-	2	-
Derna	-	-	-	4 ³⁸	-	-	-
Cuzap	-	-	-	4 ³⁸	-	-	-
Formafalva	-	-	-	8 ³⁸	-	1	-
Sârbi	-	-	-	12	-	2	-
Fegernicu Mare și Mic	-	-	-	13	-	3	-
Bagamér	11	-	-	31	-	16	-
Kiskereki	8	26	14	9	21	10	-
Monostorpályi	-	-	-	48	-	9	-
Paleu	7	-	-	42	-	3	-
Henczida	29	17	30	32	31	7	5
Bakonszeg	7	-	31	46	-	4	-
Szentpéterszeg	-	-	-	7	-	5	-
Esztár	-	-	19	17	18	2	-
Bagos	12	-	19	38	34	24	-

38. "Sine frugibus", jeleri!

39. In possessione sunt parte fisci regis, sunt coloni no.3. ANB, Urbariales et Conscriptiões, Fasc.17, Nr.7

Așezări	1692	1692	1693	1695	1696	1696	1696
Berettyóujfalu	53	46	140	66	48	24	-
Derecske	39	27	60	54	-	19	-
Sáránd	8	-	14	34	22	12	-
Cetariu	43	-	-	50	49	55	-
Uileacu de Munte	50	-	-	7	-	40	-
Biharea	44	-	-	61	76	8	-
Kismarja	14	-	-	73	66	17	-
Parhida	6	-	-	16	28	5	-
Niuved	-	-	-	13	22	-	-
Șișterea	12	-	-	12	13	6	-
Sălard	8	-	-	11	25	15	-
Bojt	8	-	-	28	-	2	-
Episcopia Bihor	75	-	-	9	10	31	-
Uileacul de Criș	-	-	-	7	11	10	-
Tileagd	22	-	-	32	21	30	-
Aleșd	9	-	-	+ ⁴⁰	38	10	-
Aștileu	-	-	-	+	-	-	-
Paștere	-	-	-	+	-	5	-
Peștiș	-	-	-	+	17	1	-
Tinăud	-	-	-	+	13	1	-
Lugaș	-	-	-	+	-	3	-
Ortiteag	-	-	-	+	-	3	-
Chistag	-	-	-	+	-	-	-
Groși	-	-	-	+	-	2	-
Dobricionești	-	-	-	+	-	1	-
Aușeu	-	-	-	+	-	3	-
Luncșoara	-	-	-	+	-	1	-
Birtin	-	-	-	+	-	-	-
Butan	-	-	-	+	-	1	-
Gheghie	-	-	-	+	-	2	-
Borozel	-	-	-	+	-	3	-
Topa	-	-	-	+	-	1	-
Bulz	-	-	-	+	+	1	-
Lorău	-	-	-	+	-	1	-
Valea Mare de Cordu	-	-	-	+	-	3	-
Bratca	-	-	-	+	-	1	-
Valea Neagră de Criș	-	-	-	+	-	1	-
Borod	-	-	-	+	-	2	-
Beznea	-	-	-	+	-	2	-
Șuncuiș	-	-	-	+	-	1	-

40. În cazurile notate cu + au fost înregistrate numai cantitatea recoltei, nu și numărul plătiturilor de dijma

Așezări	1692	1692	1693	1695	1696	1696	1696
Negreni	-	-	-	+	-	-	6
Vadu Crișului	-	-	-	+	10	2	-
Cacuciul Vechi	-	-	-	+	-	3	-
Cacuciul Nou	-	-	-	+	-	2	-
Berekböszörmény	19	-	-	19	-	9	-
Oșorhei	-	-	-	17	-	3	-
Brădet	5	-	-	13	-	3	-
Pietroasa	2	-	-	6	-	1	-
Gurani	3	-	-	+	-	3	-
Poieni	-	-	-	+	-	2	-
Cociuba	-	-	-	+	-	2	-
Dumbrăvani	3	-	-	+	-	2 ⁴¹	-
Măgura	-	-	-	+	-	1	-
Chișcău	5	-	-	+	-	2	-
Spurcani	-	-	-	+	-	1	-
Săud	2	-	-	+	-	3 ⁴²	-
Câmpanii de Sus	1	-	-	+	-	5	-
Câmpanii de Jos	-	-	-	+	-	2	-
Fânațe	2	-	-	+	-	3	-
Sighiștel	5	-	-	+	-	3	-
Sârbești	-	-	-	+	-	4	-
Vărzarii de Jos	-	-	-	+	-	2	-
Hotar	-	-	-	+	-	2	-
Valea Neagră	-	-	-	+	-	1	-
Ghighișeni	4	-	-	+	-	2	-
Buntești	-	-	-	+	-	1	-
Lunca Ursești	-	-	-	+	-	-	-
Ștei	3	-	-	+	-	2	-
Rieni	2	-	-	+	-	2	-
Hinchiriș	3	-	-	+	-	3	-
Vărzarii de Sus	-	-	-	+	-	2	-
Totoreni	4	-	-	+	-	4	-
Mierag	2	-	-	⁴³	-	3	-
Bălăleni	2	-	-	+	-	2	-
Băița-Plai	1	-	-	+	-	5	-
Finiș	5	-	-	+	-	3	-
Cărbunari	-	-	-	+	-	1	-
Lelești	-	-	-	+	-	-	-
Sudrigiu	-	-	-	+	-	-	-
Talpe	-	-	-	+	-	2	-

41. Conscris împreună cu Broaște

42. Conscris împreună cu Ferice

Așezări	1692	1692	1693	1695	1696	1696	1696
Săliște de Beiuș	4	-	-	+	-	2	-
Beiușele	2	-	-	+	-	1	-
Mizieș	4	-	-	+	-	3	-
Vaşcău	-	-	-	+	-	4	-
Leheceni	-	-	-	+	-	4	-
Cărpinet	2	-	-	+	-	5	-
Călugări	7	-	-	+	-	6	-
Sohodol	-	-	-	+	-	3	-
Burda	-	-	-	+	-	2	-
Briheni	-	-	-	+	-	-	-
Beiuș	6	-	-	+	-	47	-
Teleac	2	-	-	+	-	2	-
Curățele	4	-	-	+	-	2	-
Budureasa	3	-	-	+	-	1	-
Cresuia	-	-	-	+	-	-	-
Șuști	-	-	-	+	-	6	-
Câmpani	4	-	-	+	-	2	-
Coșdeni	-	-	-	+	-	3	-
Vălani de Pomezău	-	-	-	+	-	3	-
Sitani	-	-	-	+	-	-	-
Târcaia	4	-	-	+	-	6	-
Albești	-	-	-	+	-	-	-
Hidiș	-	-	-	+	-	-	-
Topa de Jos	-	-	-	+	-	1	-
Topa de Sus	-	-	-	+	-	1	-
Sztriszár	-	-	-	+	-	-	-
Hidișel	-	-	-	+	-	-	-
Govorest	-	-	-	+	-	-	-
Corbești	-	-	-	+	-	-	-
Bucium	-	-	-	+	-	-	-
Drăgești	-	-	-	+	-	2	-
Stracoș	-	-	-	+	-	-	-
Hotar	-	-	-	+	-	2	8
Cărand	-	-	-	+	-	-	8
Copăcel	-	-	-	+	-	-	6
Subpiatră	-	-	-	+	-	3	4
Șerghiș	-	-	-	+	-	-	5
Săcădat	-	-	-	+	-	5	8
Saca	-	-	-	+	-	-	12
Petreu	-	-	-	+	-	-	19

Cercetările efectuate până în prezent cu privire la credibilitatea conscrierii din 1692, după cum am mai arătat, s-au desfășurat aproape numai pe baza unor izvoare din secolul al XVIII-lea. Din conscrierile decimale, conscrierile camerale și urbariile din același an, sau mai târziu cu cel mult patru ani, am putut ajunge la următoarele concluzii:

- din compararea conscrierii camerale din 1692 cu conscrierea decimală din același an care se referă la 13 așezări, reiese că ultima a reținut cu 32% mai multe gospodării decât conscrierea camerală.

- în conscrierea decimală din 1693 care se referă la 17 localități au fost notați de două ori mai mulți plătitori de dijmă decât gospodăriile recenzate în conscrierea camerală din 1692.

- conscrierea dijmelor din 1695 conține de două ori și jumătate mai multe gospodării decât conscrierea camerală din 1692 pentru aceleași localități.

- între localitățile examinate se găsesc 94 așezări care în 1692 au fost notate ca părăsite, dar în 1695 au deja plătitori de dijmă și, după cum arată tabelul de mai sus, uneori chiar foarte mulți. Găsite în 1692 ca fiind părăsite de doi ani, Șimianul are 15, Pișcoltul 19 locuitori, sau Tarcea 15, iar Suplacul de Barcău 26 plătitori de dijmă în 1695, mult prea mulți în aceste cazuri să poată fi vorba de coloniști, de o populație complet nouă. Aici, și după cum am mai văzut, încă în multe alte cazuri, poate fi vorba de acea dualitate despre care am mai vorbit, adică despre întoarcerea locuitorilor în satele părăsite, respectiv despre creșterea numărului gospodăriilor care pot fi supuse dijmuirii. Natural, în unele cazuri cele două fenomene au putut funcționa simultan. Acestea sânt datele care justifică ipoteza noastră formulată anterior, anume că multe așezări au trebuit să fie locuite deja în anul 1692.

- sânt instructive comparațiile care pot fi făcute între datele statistice ale conscrierii porților din anul 1696 și a conscrierii dicale din același an. Dintre acestea cea mai interesantă este că cei conscriși ca plătitori de dijmă sânt de două ori mai numeroși decât cei care figurează în conscrierea camerală. Datele statistice din 1696 sânt, prin urmare, tot atât de inutilizabile ca cele din 1692!

- conscrierea porților din 1696 și urbariile referitoare la câteva sate din același an relevă că în ultimele au fost înregistrați o dată și jumătate mai mulți subiecți impozabili decât în conscriere.

Singurul caz care face excepție de la regulă este acela al localității Valea lui Mihai unde, în comparație cu cele 17 unități portale impozabile, urbariile au reținut doar 4 nume de familii; altminteri peste tot datele urbariilor sânt mai mari decât cele ale conscrierilor.

- mai multe așezări care apar pentru prima oară în izvoarele din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, figurează în urbarii, unele cu un număr de familii care impune concluzia că au fost locuite și mai devreme, dar din motive necunoscute, au rămas în afara acestora (Saca cu 12, Petreu cu 19 gospodării !)

- literatura de specialitate a atras atenția mai demult că nici conscrierea din

1696 nu este precisă în privința numărului așezărilor, lipsînd deopotrivă sate conscrise deja în 1692⁴⁴, cele locuite - după conscrierile dicale - cel mai târziu până în anul 1695⁴⁵, satele care figurează în urbariul din 1696⁴⁶, dar și unele așezări⁴⁷ care - puțin mai târziu - apar populate cu un număr însemnat de locuitori. Din păcate nu puteam avansa în cercetarea tipurilor lor caracteristice, sau în ilustrarea exemplelor cu numele unor localități, nu putem nici indica numărul exact al așezării în ierarhia comitatului, pentru un anume moment cronologic și, în nici un caz, nu putem preciza câți locuitori au trăit în comitatul Bihor în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. Pe baza conscrierilor dicale putem socoti chiar și de două ori și jumătate mai multe gospodării decât cele menționate de conscrierea camerală din 1692. Și probabil că nu suntem prea departe de realitate atunci când riscăm enunțul că și din materialul statistic oferit de urbarii lipsesc un număr important din locuitorii ce trăiau în așezările recensate. Motivul de bază al acestui fapt a fost că mulți locuitori, neavând producție de cereale, nu au trebuit să plătească decima. Al doilea factor este, de asemenea, foarte greu de relevat, găsindu-și explicația, în cea mai mare parte, în caracteristicile naturale și geografice ale comitatului. Cea mai mare parte a acestuia a fost acoperită de păduri foarte întinse, iar numeroase sate au fost așezate în păduri, unde, pe lângă casele foarte împrăștiate, posibilitățile de existență ale locuitorilor au fost asigurate de pământurile și pășunile obținute prin defrișare. Aceste sate, respectiv locuitorii lor, au fost de-a dreptul inaccesibili conscriptorilor, mai ales dacă erau veniți de departe și nu au cunoscut realitățile locale. Regiunea muntoasă și împădurită a oferit localnicilor numeroase alte posibilități de existență și este foarte discutabil dacă locuitorii au fost cât de cât, accesibili conscriptorilor.

Pe baza datelor oferite de izvoarele cercetate putem stabili că în 1692 și în anii care au urmat, avem de-a face cu o populație impozabilă esențial mai numeroasă, respectiv trebuie să ținem cont de un număr cu mult mai mare de elemente care au rămas neconscrie decât s-a făcut până acum. Iar numărul populației impozabile, stabilite de Mezösi Károly pentru începutul epocii de după recucerirea Oradiei pentru întregul comitat Bihor, îl putem evalua la o cifră de trei ori mai mare. Aceasta reduce în sine, în mod serios, ritmul de creștere al populației din secolul al XVIII-lea, baza de calcul fiind mult mai mare.

44. Balogh János, Szendrey I., *Bihar megye benépesülése a török hódoltság után*, în *Magyar Történelmi Tanulmányok*, 1967, p.44

45. Decima 1695; Biertan, Cresuia, Lelești și Sudrigiu spre exemplu

46. ANB, Urbariales et Conscriptiões, Fasc.17, Nr.7. Cărand, Copăcel, Petreu, Șerghiș, Saca

47. Balogh, Szendrey, *op.cit.*

LA CONSCRIPTION CAMÉRALE DE 1692 DU COMTÉ DU BIHOR

- Résumé -

L'auteur analyse la conscription camérale de 1692 du Comté du Bihor, la première après la mise en fuite des Turcs de la cité d'Oradea, conscription publiée en 1943 par Mezösi Károly et qui offre l'image désastreuse de la situation de la population rurale de ce territoire. L'analyse a égard également aux autres conscriptions, ultérieures avec quelques années à celle de 1692 et la comparaison des données ainsi offertes permet de conclure que les fonctionnaires caméraux ont accomplis les données pour nombreuses habitations de Bihor d'après des relations verbales et non par recensement direct sur les lieux. Par conséquent, on apprécie que la population du Comté du Bihor était, en 1692, trois fois plus nombreuse mentionnée dans la conscription camérale.

D'autre part, l'auteur montre que seulement 133 habitations et non 370 sont disparues de la carte du Comté du Bihor. La population de ces habitations ne fut pas détruite, mais elle s'est retirée dans les habitations des environs qui ont englobé également les bornes des habitations disparues. La plupart de ces habitations connues comme disparues à cause de la domination turque ou des luttes avec les Turcs pendant les années 1685-1692, avaient fini leur existence déjà à une époque antérieure, disparition générée par des raisons économiques et pas militaires. On peut désigner seulement 24 habitations comme victimes de la guerre menée par les forces chrétiennes envers les Turcs.

Les corrections faites aux phénomènes historiques qu'ont eu lieu à la fin du XVIII^e -siècle, ainsi que le nombre total de la population du Comté du Bihor en 1692 - considéré par la démographie historique comme base de calcul pour l'évolution de la démographie du XVIII^e -siècle - sont décisifs pour les futures commentaires historiques, entraînant de nouvelles modifications des perspectives de la recherche historique.

LUMEA RURALĂ ȘI CRIZA AGRARĂ DIN CRIȘANA LA CUMPĂNA VEACURILOR XVII–XVIII

de
BARBU ȘTEFĂNESCU

Trecerea din secolul al XVII-lea în secolul al XVIII-lea nu reprezintă doar un obișnuit reper cronologic, nefiind în nici un caz vorba despre o simplă translație dintr-un veac în altul; sub multe aspecte suntem în prezența unei perioade de tranziție între două lumi, o perioadă tulbure ce se întinde pe aproape patru decenii, o perioadă care pentru lumea rurală – pe care ne-am propus să o înșoțim în trecerea sa spre un secol, al XVIII-lea, mai optimist – este mai derutantă, mai plină de ne-prevăzut decât altele anterioare. O perioadă în care societatea transilvăneană suferă în mod incontestabil metamorfoze sub aspecte multiple, în mod cert sub aspectul elementelor de civilizație care pe noi ne interesează cu deosebire în contextul lucrării de față. În ansamblul ei, cumpăna secolelor XVII–XVIII este o criză general europeană ¹, cu urmări imediate catastrofale dar și o criză în timpul căreia se statornicesc câteva elemente ale unei societăți noi, cu tendință spre modernizare. Mult prelungită însă în zona noastră, această criză cuprinde după unii istorici întreg veacul al XVII-lea ², și reprezintă o criză tipică de „vechi regim“.

Tocmai statutul de criză al acestei perioade face societatea transilvăneană mai puțin convențională și în consecință mai accesibilă, mai ușor penetrabilă pentru noutăți, în oricare domeniu s-ar manifesta ele. Cercetătorul care încearcă să reînvie această perioadă – fie și numai sub unele aspecte, beneficiază de un plus de documentație odată cu instituirea pedantei birocrății a noi stăpâniri austriece și care face ca documentele ce au ajuns până la noi să fie mai numeroase, mai dense sub aspect informațional. Cu specificarea că atunci când vorbim despre modernizare avem în vedere doar anumite elemente, pentru că pe ansamblul său societatea transilvăneană seamănă încă mult cu cea din secolul anterior.

1. Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor*, vol.I, Editura Meridiane, București, 1986 (în continuare: Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor*), p.163.

2. Jean Berenger, *Le paysan française et la crise du XVII-lea siecle*, în *Paysannerie française, paysanneie Hongroise, (XVI-lea – XX-lea siecles)*, Akademiai Kiadó, Budapest, 1973, p.103–125

Două sunt categoriile mari de factori care împreună contribuie la adâncirea crizei „de vechi regim” a perioadei: problemele de ordin natural, metereologice în primul rând și problemele de ordin politico-militar reprezentate de împrejurările încadrării Transilvaniei între frontierele Imperiului habsburgic.

1). „Mica eră glaciară” a secolului al XVII-lea și consecințele ei pentru Crișana.

În evoluția climatului european al ultimului mileniu, specialiștii sunt de acord să identifice în epoca domniei, de peste o jumătate de secol, a lui Ludovic al XIV-lea, o „mică eră glaciară”, sintagma aparținând lui D.J. Shave³. Cercetările efectuate asupra Alpilor sesizează un proces de încălzire a muntelui cu începere din jurul anului 1300 și care se menține cu aproximație până la 1600; de la această dată se declanșează un fenomen invers, de răcire a vremii, de creștere a umidității, de coborâre a limitelor inferioare ale ghețarilor⁴. Peste tot în Europa o voință, cea a climatului, se dovedește mai puternică chiar decât cea a Regelui Soare și își impune regulile sale drastice; de fapt fenomenul este propriu întregii emisfere nordice: răcirea vremii este sesizabilă deopotrivă în Europa cerealiară și viticolă sau în Asia orezăriilor și a stepelor; este resimțită din crângurile de măsline italiene, provensale și hispanice până în țările scandinave unde, „zăpada și gheața atât de leneșă la topire iar toamna prea grăbită să revină, nu mai lasă grâului timp să se coacă”, așa cum s-a întâmplat în „teribilii ani”, '90 ai secolului amintit, decretați de specialiști ca fiind cei mai reci în comparație cu ultimele șapte secole care i-au premers. Acești ani, indiscutabil de paroxism ai anomaliei termice negative a secolului al XVII-lea, se constituie într-o perioadă dificilă la scara întregii Europe. Ei stau - afirmă specialiștii - la originea marilor greutăți cărora trebuie să le facă față Scandinavia și Rusia la trecerea din secolul al XVII-lea în veacul al XVIII-lea⁵.

Repetarea anilor nefavorabili din punct de vedere agricol determină foametea din 1696-1697, urmată de o mortalitate de 30-35%, în provincia finlandeză Tavassan⁶. Foametea aducătoare de moarte - cauzată de aceleași accidente metereologice - are o frecvență aproape anuală în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și în Scoția. Contemporanii vorbesc despre reducerea populației cu o cincime, o pătrime sau chiar cu o treime⁷. Aceleași cauze conduc la același flagel și în provinciile franceze Anjou și Beauvais, mai ales în anii 1683, 1693, 1694⁸. Istoricii au stabilit o legătură între anomalia termică a secolului al XVII-lea - extinsă după unii și în secolul al XVIII-

3. Fernand Braudel, *Civilization materielle et capitalisme (XVII-e - XVIII-e siècles)*, Librairie Armand Colin, 1967, p.33

4. Idem, *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol.II, Editura Meridian, București, 1985, p.70

5. Pierre Chaunu, *op.cit.*, p.83

6. *Ibidem*, p.163

7. Fernand Braudel, *Timpul lumii*, vol.I, Editura Meridian, București, 1987, p.497.

8. Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII)*, vol.I, Editura Meridian, București, 1986, p.272-280.

lea – și mișcarea de mare amplitudine ce are loc la limita nordică europeană a extinderii culturilor agricole. Rusia de nord, unde se cultivau cereale în secolul al XVI-lea, este pierdută pentru agricultură în secolele XVII–XVIII, perioadă în care scăderea temperaturii medii cu 1 grad, aduce după sine abandonarea unor fâșii cu adâncimi de sute de kilometri uneori, unde nu mai pot fi cultivate cereale⁹. Se pare că nu întâmplător acum are loc și „alunecarea” spre sud a Rusiei, orientarea sa tot mai accentuată spre regiunea Mării Negre¹⁰.

Cercetările de istorie a climatului, una din căile „regale” ale istoriei seriale promovată de Școala Analelor¹¹, pun în lumină fenomene asemănătoare și pentru spațiul nostru, pentru Transilvania și implicit pentru partea sa vestică, denumită mai târziu Crișana. În caracterizarea evoluției climatului în Transilvania secolului al XVII-lea dar și a celui anterior trebuie recunoscute meritele profesorului clujean Samuel Goldenberg care a adunat și a transpus în serii coerente datele documentare cunoscute, relative la mersul vremii¹², și mai nou ale lui Teodor Nicoară. De mare importanță documentară sunt și datele consemnate pe paginile unor cărți vechi, tipărite sau manuscrise, în general referitoare la fenomene cu caracter excepțional. Pentru Crișana punerea în valoare a acestor date o datorăm în principal lui Florian Dudaș¹³. Acestor date le adăugăm cele pe care ni le furnizează – uneori cu generozitate – registrele de dijmă și conscrierile din ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea și care surprind accidente climatice frecvente, alte calamități naturale, în general condiții neprietenoase, ostile chiar, alături de cele cu caracter politico-militar.

Suprapunerea celor două categorii de factori este atât de mare încât este dificil dacă nu chiar imposibil să se poată face o delimitare netă între consecințele unora sau altora dintre aceste fenomene. De aceea vom enumera deocamdată doar datele care ne permit din punct de vedere istoriografic „anexarea naturii”¹⁴, urmând ca după analiza succintă a evenimentelor politico-militare să relevăm consecințele acestor factori perturbatori de origine diferită dar cu urmări convergente. Să urmărim așadar, în derularea lor cronologică, anii cu anomalii meteorologice, cu accidente climatice și de altă natură așa cum sunt surprinși pentru Bihor de documentele amintite.

9. Pierre Chaunu, *op.cit.*, p.84–84

10. *Ibidem*, p.82

11. Pierre Chaunu *L'histoire serielle. Bilan et perspectives*, în *Revue roumaine d'histoire*, 1970, nr.3 (în continuare: Pierre Chaunu, *L'histoire serielle...*), p.473

12. Samuel Goldenberg, *Clima, climatologia și istoria*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XVI, 1973; Idem, *Le climat et l'histoire. Contributions à une histoire du climat dans les Pays Roumains aux XVI-e – XVII-e siècles*, în *Revue roumaine d'histoire* 1974, nr.2 (în continuare; *Le climat...*) p.303–321

13. Florian Dudaș, *Carte veche românească în Bihor*, Oradea, 1977 (în continuare: Fl.Dudaș, *Carte veche...*); Idem, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului (sec.XVI–XVII)*, Oradea, 1979. (în continuare: Fl.Dudaș, *Vechile tipărituri...*); Idem, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Editura Facla, Timișoara, 1986 (în continuare; Fl.Dudaș, *Manuscrisele...*); Idem, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, Editura Albatros, București, 1992 (în continuare; Fl.Dudaș. *Însemnări...*)

14. Pierre Chaunu, *L'histoire serielle...*, p.476.

Datele noastre devin coerente începând cu anul 1686; din acest an se păstrează registrele de dijmă, atât cele privind dijma din cereale, animale mici și stupi cât și cele privitoare la dijma din vin. Ele oferă date aproape neîntrerupte până la finele secolului al XVII-lea; pentru perioada următoarelor două decenii, datele pe care le deținem provin mai ales din conscrieri în care însă caracteristicile metereologice transpar mai parcimonios.

Anul 1685, anul pătrunderii trupelor austriece pe teritoriul Transilvaniei¹⁵, este marcat de un frig puternic primăvara și vara ce distruge cerealele și fructele în întreaga țară¹⁶.

Anul 1686, despre care avem date cu referire doar la jumătatea nordică a Bihorului, este un an cu grindine catastrofale care distrug total sau parțial culturile de grâu și vișă de vie: cantitățile de cereale obținute de sate sânt mici: crucea de cereale dă prin treerare mai puțin decât în mod obișnuit, doar 2/4 câble de Debrețin (în continuare C.D.) față de 3/4 în anii normali; grânele sânt cosite nu secerate, indiciu elocvent pentru această perioadă a unor culturi compromise¹⁷.

Anul 1687 este asemănător până la identificarea sub raport metereologic cu cel anterior; elementul definitoriu rămâne grindina care afectează cu deosebire satele de pe valea Crișului Repede; localități întregi sunt fără cereale: Topa de Criș, Gheghie, Valea Mare de Criș; celelalte obțin doar 2/4 C.D. din crucea treerată; cantități mici de vin obținute în promontorii¹⁸; sunt neverosimil de mici cantitățile de grâne în satele mari din jurul Salontei: Sânicolau Român, Bicaciu, Berechiu, Belfir¹⁹.

Pentru 1688, nu avem referiri cu privire la evoluția factorilor de mediu: producțiile agricole se mențin însă la fel de scăzute ca și în anul precedent²⁰; satele din jurul Salontei obțin în continuare cantități foarte mici de cereale: Cefa împreună cu Berechiu – doar 7 C.D. de grâu, Chișirid – 7 C.D., Homorog – 7 C.D., Miersig – 10 și 2/4 C.D.²¹. Situația este similară pe valea Crișului Repede: dacă nu avem date metereologice despre Crișana, știm că la nivelul Transilvaniei a fost mai întâi o iarnă grea, apoi o vară ploioasă, în unele zone cu grindină²².

1689 a avut și el pe ansamblul Transilvaniei o serie de accidente climatice: grindine, inundații²³. Pentru Bihor datele pe care le avem nu indică fenomene de acest gen deosebit de grave; prin prisma vieții agricole constatăm mai mult o tendință spre

15. A. Magyari, *Lupta marii nobilimi ardeleni pentru păstrarea pozițiilor sale economice în perioada consolidării Habsburgilor în Transilvania (1685–1699)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, series Historia, fasciculus 1 (în continuare: A. Magyari, *Lupta marii nobilimi...*), p.12–13

16. Samuel Goldenberg, *Le climat...*, p.315.

17. Filiala Arhivelor Statului Oradea, *fond Episcopia romano-catolică de Oradea* (în continuare F.A.S.O., *fond Episcopia...*) dosar 2619, f.3–39

18. *Ibidem*, dosar 2603, f.4–42, 58 v.; dosar 2618, f.58–89 v.

19. *Ibidem*, dosar 2603, f.42–58; dosar 2618, f.58–89 v.

20. *Ibidem*, dosar 2618, f.118–166 v.

21. *Ibidem*

22. Florian Dudaș, *Însemnări...*, p.70

23. Samuel Goldenberg, *op.cit.*, p.315

normalizare, chiar dacă numărul locuitorilor fără cereale rămâne mare, chiar dacă producțiile de grâne obținute sunt și ele destul de reduse; cu toate acestea numărul secerătorilor este apreciabil, un indiciu al amintitei normalizări²⁴.

În anul 1690 situația este iarăși în curs de degradare: în cazul multor localități cantitățile de cereale și de vin obținute sunt mai mici ca în anul anterior²⁵; nu știm dacă acest lucru se datorează și unor factori metereologici.

Anul 1691 debutează la nivelul Transilvaniei cu înghețuri puternice și persistente pe întreaga întindere a primăverii, cu repercursiuni asupra pomilor fructiferi care nu vor mai rodi nici în anii următori²⁶ și asupra viilor; urmează o vară ploioasă cu inundații²⁷, în consecință producțiile promontoriilor în podgoria nordică a Bihorului (zona Diosig – Marghita) sunt catastrofale: suferă de frig și cerealele, în general cu producții în scădere față de anul precedent²⁸.

Pentru anii 1692–1693 lipsa din fondul documentar cercetat a registrelor de dijmă ne privează de date concludente. Știm însă din alte surse că 1692, anul asedierii și cuceririi Cetății Oradea de către austrieci, este un an cu mari inundații ale Crișului Repede.

În cazul anului 1694 avem de-a face cu un an dificil, unul dintre cei mai dificili, consecință a unei invazii distrugătoare de lăcuste: zeci de sate nu au cereale de fel, altele au în cantități mici, doar simbolice: ca urmare decimatorii nu mai percep dijma obișnuită stabilind – acolo unde pot – împreună cu locuitorii cantități globale de cereale pentru câte un sat întreg și care reprezintă mai puțin de o zecime din recoltă: formulări de tipul „cea mai mare parte a grînelor au fost roase de lăcuste“ apar în dreptul a zeci de sate din jumătatea nordică a Bihorului: se menține scăzută și producția de vin²⁹.

Pentru anul 1695 elementul meteorologic definitoriu este vremea deosebit de rece, cu multe precipitații provocatoare de inundații catastrofale, atât în timpul primăverii cât și al verii³⁰. Suntem avertizați de aceste fenomene și de consecințele lor pe prima filă a registrului de dijmă al districtelor Beiuș și Pomezău³¹: din zona Beiușului provin din dijmă cantități insignifiante de cereale; o serie de sate – Vaida, Nădar, Diosig, Șimian, -refuză să plătească dijma din cereale; multe sate au grâne puține sau deloc, cum sunt de pildă Strisar, Hidișel, Govorăști, Corbești, Bucium, Drăgești, Stracoș³²; din aceleași considerente promotorii întregi sunt în imposibilitatea de a dijma din vin³³.

24. F.A.S.O., *fond Episcopia...*, dosar 2603, f.144–172 v.

25. *Ibidem*, dosar 2618, fila 197–237

26. Samuel Goldenberg, *op.cit.*, p.315

27. Fl.Dudaș, *Însemnări...*, p.70

28. F.A.S.O., *fond.Episcopia...*, dosar 2603, f.21–30; dosar 2612, f.60–73

29. *Ibidem*, dosar 2605, f.1–25; dosar 2618, f.281–323

30. Samuel Goldenberg, *op.cit.*, p.316

31. F.A.S.O., *fond Episcopia...*, dosar 2618, f.313 v.

32. *Ibidem*, f.313 v., 372

33. *Ibidem*, f.374–379 v.

Chiar dacă pentru 1696 nu mai avem pomenite accidente climatice, consecințele anilor consecutivi dezastruoși prelungesc starea critică și asupra lui. În zona Beiușului nu mai puțin de 33 de sate nu au cereale de fel, în vreme ce pe Crișul Repede cantitățile înregistrate sunt mult mai modeste³⁴.

În anul 1697, din nou, mai multe zone ale Transilvaniei sunt lovite catastrofal de grindină³⁵. În Bihor multe sate sunt înregistrate ca pustii, nelocuite, bântuite doar de soldați vagabonzi³⁶.

Anul 1698 continuă cu aceleași producții foarte scăzute; în unele zone cultura principală devine cea de „pabulum” („nutreț”), cum este denumită în documente cultura de orz amestecat cu ovăz³⁷.

Anul 1699 marchează o apropiere de standardul unui an normal; producțiile de cereale în paie sunt în creștere; productivitatea se menține încă scăzută³⁸.

Menținerea caracterului răcoros și umed al climei a favorizat în următoarele două decenii în mai mare măsură inundațiile, atât de frecvente în Câmpia Crișurilor înaintea regularizării cursurilor râurilor, începând cu jumătatea secolului al XIX-lea. Încetinirea bruscă a vitezei de scurgere la ieșirea râurilor din munți, determinată de panta redusă de scurgere la nivelul câmpiei, înlesnește depunerea aluviunilor, colmatarea albiilor; de aici dese schimbări de cursuri, meandrele, brațele moarte care dau adesea un aspect de mlaștină, mai accentuat la apele mari de primăvară când inundațiile acoperă mari suprafețe de teren³⁹. Inundațiile au mare frecvență în primii ani ai secolului al XVIII-lea în bazinele hidrografice ale Barcăului, Holodului, în bazinul mijlociu al Crișului Negru; de fapt sunt puține satele care, în secolul al XVIII-lea, scapă de inundațiile succesive⁴⁰. Către mijlocul secolului (1745–1746) satele din Câmpia Aradului se plâng în masă de inundațiile anuale din care cauză sunt nevoite – spun locuitorii, să cultive numai porumb⁴¹, semănat probabil după apele mari din primăvară.

Potolirea războaielor racoțiene, a ultimelor expediții turcești asupra Crișanei, este urmată de seceta cumplită a anilor 1717–1718 care, între Rusalii 1717 și septembrie 1718, pârjolește pășunile, seacă râurile și izvoarele, determinând o scădere catastrofală a numărului vitelor și, prin foametea pe care inevitabil o aduce (1717–1719), – semănăturile făcute în 1718 răsar abia în anul următor⁴² – determină o creștere substanțială a mortalității⁴³.

34. *Ibidem*, dosar 2606, f.2–30

35. Samuel Goldenberg, *op.cit.*, p.316

36. F.A.S.O., *fond.Episcopia...*, dosar 2606, f.134 v., 140

37. *Ibidem*, f.184–196

38. *Ibidem*, f.255–357

39. Ștefan Manciualea, *Sate și sălașuri din Câmpia Tisei*, în *Buletinul Societății Regale Române de Geografie*, tom.I.1931, București, 1932, p.145–146

40. Bárony István, *A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei a XVIII. századi Bihar megyében*, în *Magyar Történeti Tanulmányok*, XVIII, Debrecen, 19, p.9–11

41. Gheorghe Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940, p.141–142

42. Fl.Dudaș, *Însemnări...*, p.72

2. Războaiele turco-austriece și racoțiene

Factorilor perturbatori de ordin natural li se adaugă cei de ordin politic și militar: acestora le revine, credem, rolul principal în adâncirea crizei. Sfârșitul secolului al XVII-lea și primele decenii ale secolului al XVIII-lea sunt cotate ca o perioadă de criză acută în relațiile internaționale ale centrului, estului și sud-estului continentului european⁴⁴.

După depresurarea Vienei și după bătălia victorioasă pentru austrieci de la Kahlenberg, războiul dintre Austria și Turcia se mută rapid spre est. Ofensiva austriacă marchează începutul unui război care durează până la 1699, încheiat cu pacea de la Karlowitz și în urma căruia granițele austriece sunt împinse spre răsărit cu circa 300.000 kmp⁴⁵. În acest context are loc și trecerea sub stăpânirea habsburgică a Transilvaniei căreia îi era rezervat un rol strategic și politic esențial în ofensiva austriacă spre sud-estul Europei⁴⁶. În consecință, în paralel cu demersurile diplomatice, Curtea de la Viena a recurs la presiuni militare: generalul Veterani în fruntea a 5 regimente pătrunde pentru a ierna în Maramureș și Chioar. Concomitent alte trupe imperiale, puse sub comanda generalului Caraffa, pătrund în Bihor, unde în anii 1685–1686 au loc lupte deosebit de intense, în urma cărora trupele austriece preiau controlul asupra întregului comitat, exceptând Oradea⁴⁷. Toate aceste evenimente au loc înainte de cucerirea Budei; concentrându-și atenția spre realizarea acestui obiectiv – Buda este cucerită în 1686 – și apoi pentru a participa la bătălia care are loc la Mohacs (în 1687) trupele austriece vor reveni asupra Transilvaniei: în 1688 ocupă Sibiu, eveniment în urma căruia reprezentanții „stărilor” declară ruperea legăturilor cu Poarta și recunoașterea protectoratului Imperiului asupra Transilvaniei⁴⁸. Evoluția evenimentelor internaționale face ca procesul de integrare a Transilvaniei în imperiu să treacă și în consecință să se perpetueze și operațiunile militare: în 1688 izbucnește războiul cu Franța și Imperiul își deplasează pentru un timp sfera de interes spre vest, direcție în care își îndreaptă și o parte a armatelor. În 1690 Mustafa Köprülü înfrânge forțele austriece la Zărnești. Abia în 1691 se clarifică statutul Transilvaniei prin Diploma leopoldină. Reluarea ofensivei austriece pe frontul de est, materializată între altele și în cucerirea Oradei în 1692, mai ales după pacea de la Ryswik, duce la victoria decisivă obținută de Eugeniu de Savoia la Zenta, în 1697⁴⁹.

43. *Ibidem*, p.121

44. Teodor Nicoară, *Climat politique et climat mental dans la société roumaine de la seconde moitié du XVII^e siècle et les premiers décennies du siècle suivant (le niveau nobiliaire)*, în *Studia Universitatis Babeș Bolyai*, series Historia, fasciculus 1., 1990, Cluj-Napoca, 1990, p.102–112

45. Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol.I., Editura Meridiane, București, 1989 (în continuare: Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol.I.), p.177

46. A.Magyari, *op.cit.*, p.10

47. Liviu Borcea, *O conștientare privind fuga iobagilor de pe domeniile sătmărene la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, X., Oradea 1980, p.453

48. A.Magyari, *op.cit.*, p.11–14

49. *Ibidem*, p.14–26

În acest context politico-militar, Crișana s-a aflat mulți ani, decenii în șir chiar, în zona de contact, de interferență a intereselor turco-austriece. Operațiunile militare desfășurate pe teritoriul ei, trecerea trupelor spre alte zone ori staționarea lor îndelungată crează, alături de fenomenele naturale pe care le-am amintit, o conjunctură defavorabilă gospodăriei țărănești. Distrugerile provocate de război sunt dublate de obligațiile militare care în mod obișnuit sunt greu de suportat: găzduirea, mâna de lucru pentru construcții și fortificații, transportul, rechiziții de vite, alimente și furaje, unele dintre ele în principiu plătite, în realitate abuzurile sunt permanente. Deosebit de dificilă pentru gospodăria țărănească este obligația încărtiruirii mai cu seamă a unor trupe compacte, în tranzit⁵⁰. O scrisoare a principelui Transilvaniei adresată regelui Poloniei la 5 martie 1687 aducea la cunoștința suveranului polon jafurile, pustiirile de sate, violurile, săvârșite de trei regimente de trupe imperiale în valea Crișului Repede⁵¹.

Venind din toate colțurile Transilvaniei, rapoartele comitatelor sunt suprasaturate de dificultățile încărtiruirii și aprovizionării trupelor: abuzuri, insolențe, înjurături, amenințări; soldații storc tot ceea ce pot stoarce de la oameni, îi leagă, îi schingiuesc, le atacă și le jefuiesc casele, pradă la drumul mare și nimeni nu cutează să protesteze⁵². Situația creată neliniștește chiar și pe generalii austrieci: ordinele de tipul celor date de generalul Veterani la 24 decembrie 1694, de interzicere a abuzurilor sub grea pedeapsă, nu au efectul scontat⁵³. Așadar, cucerirea Oradiei și mutarea teatrului de operațiuni spre sud nu înseamnă sfârșitul șicanelor legate de purtarea războiului. În 16 octombrie 1695, copiistul Vasile Sturze Moldoveanu scria că „au tăiat turcii tabăra lui Viteran și au robît nemții Țara Crișului”⁵⁴.

Teama de soldați – arată Jean Delumeau – este mai mare chiar decât teama de război: soldații erau atât de rău famați că numai la vestea unei eventuale încărtirui, populația intra frecvent în alertă. Secole la rând europenii au asociat mental soldații cu vagabonzii. La terminarea operațiunilor militare, „mulți soldați demobilizați se organizau frecvent în cete de briganzi care – și duceau viața tâlhărin”⁵⁵. Îi aflăm și în Crișana la terminarea luptelor dintre turci și austrieci. În 1697 satele Luncoșoara, Bratca, Cornișel, Bulz, Hotar, Borșa, de pe valea Crișului Repede nu pot fi impuse la dijmă deoarece locuitorii fugiseră spre interiorul Transilvaniei din cauza prezenței soldaților vagabonzi⁵⁶. Desigur, fenomenul este legat de contraofensiva turcească în Transilvania declanșată în anul 1696, în contextul căreia, de-a lungul Crișului, spre Ardeal, deversau neconținut trupe austriece, „700 de cară”, apreciază Ioan din Aștileu⁵⁷. Părăsite din cauza războiului

50. Gheorghe Gorun, *Implicații sociale și economice ale ocupației militare austriece în Bihor în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, VIII, Oradea, 1978, p.131–133

51. David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol.I., Editura științifică și enciclopedică, București, 1986, p.531

52. *Ibidem*, p.532

53. *Ibidem*, p.533–534

54. Fl.Dudaș, *Însemnări...*, p.22

55. Jean Delumeau, *op.cit.*, p.272–273

56. F.A.S.O. *fond Episcopia...*, dosar 2606, f.134

57. Fl.Dudaș, *Însemnări...*, f.22

și a prezenței trupelor sunt și satele Mierlău și Sîntelec⁵⁸. Mult mai mare este numărul localităților părăsite de locuitori și ocupate acum de soldați vagabonzi, ce nu se lasă dijmuiți, în districtele Beiuș și Pomezău. Sunt în această situație Strisar, Răbăgani, Topa, Spinuș, Dobrești, Sitani, Cârpești, Crănicești, Corbești, Luncasprie, Govorăști, Ceisoara, Drăgești⁵⁹.

Astfel de situații întâlnim peste tot în Transilvania, din comitatul Hunedoara și din ținutul Făgărașului până la Solnocul de Mijloc și Chioar⁶⁰.

În aceste împrejurări dramatice se adâncește criza demografică a secolului al XVII-lea⁶¹, în ciuda măsurilor inițiale luate de noile autorități austriece și care vizau așezarea populației și reluarea activităților productive, pentru a asigura condiții de întreținere trupelor staționate. În noile teritorii declarate „neoacquistica“, intrate în proprietatea fiscului, s-au acordat înlesniri celor ce reveneau la vetrele lor, scutiri de dări pe anumite perioade. Aceasta determină un aflux inițial de populație spre primele regiuni transilvănene ocupate de austrieci: Solnoc, Bihor⁶². Treptat însă, pământurile declarate inițial ale fiscului sunt înstrăinate prin donații sau prin vânzarea către biserica catolică – la sfârșitul deceniului al doilea al secolului al XVIII-lea domeniile Episcopiei romano-catolice de Oradea, împreună cu cele ale Capitlului Episcopiei romano-catolice de Oradea dețineau nu mai puțin de două treimi din totalul pământurilor comitatului Bihor⁶³ – către militari sau nobili influenți la Curtea de la Viena⁶⁴, cum au fost de pildă în Bihor contele Eszterhazi sau în Zarand ducele Rinaldo de Modena⁶⁵. În 1693, profitând de greutățile pe care războiul le crează Curții de la Viena, nobilii obțin dreptul de arendare a moșiilor fiscului⁶⁶. După victoria de la Zenta începe însă operațiunea de recuperare a bunurilor arendate de Trezauriat⁶⁷. În noua situație, facilitățile inițiale acordate țăranilor sunt restrânse până la dispariție, obligațiile devin chiar mai apăsătoare ca înainte. Adăugate la acestea producțiile agricole în continuă scădere, sarcinile militare insuportabile, accidentele climatice, avem tabloul unei situații fără ieșire. Se reia la altă scară mișcarea populației dintr-un comitat în altul, din zonele mai expuse în cele mai ferite, mai departe de căile de comunicații, mișcare temporară sau definitivă.⁶⁸ Mișcarea ia o asemenea amploare încât în anul 1698 Guvernul transilvănean se vede nevoit să emită instrucțiuni drastice pentru comitate

58. F.A.S.O., *fond Episcopia...*, dosar 2606, f.134

59. *Ibidem*, f.140

60. David Prodan, *op.cit.*, p.531–535

61. *Ibidem*, p.83

62. Liviu Borcea, *op.cit.*, p.450

63. Gheorghe Mudura, *Conscrierile urbariale ale domeniului de Vașcău. Elemente demografice și de structură socială*, în *Crisia*, XVIII, Oradea, 1978, p.140

64. Liviu Borcea, *op.cit.*, p.454

65. Fl.Dudaș, *Manuscrise românești...*, p.49

66. A.Magyari, *op.cit.*, p.22

67. *Ibidem*, p.26

68. Idem, *Atitudinea populației din Maramureș, față de lupta antihabsburgică și antifeudală la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, series Historia, fasciculus I, 1975 (în continuare: A.Magyari, *Atitudinea populației...*), p.24

prin care se cer măsuri suplimentare de pază la poduri și vaduri, pentru a opri deplasările nejustificate prin documente de călătorie. Se prevedea confiscarea bunurilor fugarilor iar dacă cineva era prins la granița țării urma să fie spânzurat⁶⁹.

Fuga nu era singurul mijloc pentru țăranul pus în situația de a căuta să iasă dintr-o situație critică. O anumită tensiune, o stare insurecțională, se menține timp de mai mulți ani în satele de pe Valea Ierului: mai multe sate refuză să dea dijmă necesitând „intervenția brațului armat”, cum se întâmpla la Vaida în 1694⁷⁰, la Vaida – din nou – dar și la Nădar, Diosig, în 1695⁷¹. La Ineu de Criș și Sărand dijmuitoarii declară în 1697 că este periculos de mers din cauza revoltelor care există⁷²; nu primesc dijmuitori nici satele Tătăruș, Ianca, Nădar, Burzuc, Căușd⁷³. În 1698, țăranii înfometați atacă depozitele de grâne de la Săcuieni, concentrate aici ca rezervă militară⁷⁴. Nemulțumirea generală explică și participarea masivă a populației din comitatele nord-vestice ale Transilvaniei la răscoala antihabsburgică condusă de principele Francisc Rákoszi al II-lea și care a prelungit teatrul de operațiuni militare, cu toate consecințele sale negative cu încă un deceniu, aducând „mult rău prin țară”, cum se scria pe un Chiriadromion de la Bălgrad, dăruit satului Lupoia⁷⁵.

Sortii schimbători ai operațiunilor militare au mutat războiul dintre „curuți” și „lobonți” dintr-o parte în alta a vestului Transilvaniei și a răsăritului Ungariei⁷⁶, accentuând și mai mult disperarea populației; „fiind multe nevoi pe țară”, cum scria un colportor de cărți pe un exemplar ce-l vindea satului Buntești⁷⁷, oamenii sunt nevoiți din nou să-și ia lumea-n cap. Încheierea păcii de la Satu Mare ce consfințește victoria imperialilor, găsea Bihorul, asemenea altor regiuni transilvănene, într-o situație jalnică: orașe și târguri distruse, sate părăsite în masă de o populație retrasă spre locuri mai ferite, zone neumblate de trupe, spre munte, spre păduri, spre grindurile dintre mlaștini, sate la discreția pâlcurilor răzlețe de soldați vagabonzi, ei înșiși disperați pentru că nu-și puteau duce existența în lipsa sătenilor pe care să-i oprească, să-i jefuiască.

Acțiunea conjugată a celor două categorii de factori destructivi a avut – după cum s-a arătat deja – consecințe nefaste asupra țăranimii transilvănene chemată să suporte prețurile ridicate ale depășirii „crizei de vechi regim”. Criza economică în primul rând: producția scade și se menține scăzută ani în șir, decenii de-a rândul, sub acțiunea concertată a factorilor perturbatori pomeniți.

Să facem apel la aceleași registre de dijmă care urmăresc evoluția producției de cereale și de vin pe ultimul deceniu și jumătate al secolului al XVII-lea la care putem

69. *Ibidem*, p.25

70. F.A.S.O., *fond Episcopia...*, dosar 2605, f.291 v

71. *Ibidem*, dosar 2618, f.313

72. *Ibidem*, dosar 2606, f.134 v

73. *Ibidem*

74. *Ibidem*, dosar 2618, f.214 v

75. Fl.Dudaș, *Însemnări...*, p.23–24

76. C.Gölner, P.Abrudan, *Francisc Rákóczi al II-lea*, București, 1983, p.70–140.

77. *Ibidem*, p.23

adăuga datele oferite de primele conscrieri care au urmat stingerii războiului curuților: cele din 1712, 1713 și apoi 1720, cu precizarea că datele respective trebuie privite cu gradul de circumspecție necesară, pentru că, așa cum s-a subliniat adesea, astfel de date, pe baza cărora urma să se facă dijmuirea, au tendința de a fi comunicate mai mici ca în realitate, lucru subliniat de dijmuitorii care întocmesc registrele din 1696: datele au un anumit grad de aproximație datorită faptului că juzii satelor n-au fost în măsură să dea situații scrise; locuitorii sunt în majoritate români – ne referim la districtul Beiușului – și nu știu carte; de asemenea satele nu au sigilii⁷⁸. Apoi, așa cum arăta Barsony Istvan, anumite straturi ale populației s-au sustras de la plata dijmei, cei săraci fiind la rândul lor scutiți până la refacerea gospodăriilor.

Analiza datelor registrelor de dijmă sunt elocvente pentru a ilustra fenomenul de criză ce cuprinde și lumea satului crișan. Cantitățile de cereale și vin, produse agricole de bază, au o tendință generală de scădere până la sfârșitul secolului. Pe întreaga perioadă numărul locuitorilor fără cereale – ne referim în primul rând la ele pentru că acoperă o arie mai largă, spre deosebire de vin, cantonat în zonele de podgorie – se menține foarte ridicat; dese accidente climatice, nesiguranța permanentă pe care o crează prezența trupelor și a operațiunilor militare, determină grija mai mare acordată patrimoniului mobil, vitelor, mai ușor de ferit, de ascuns, de deplasat dintr-un loc în altul. În consecință vom găsi în permanență sate întregi fără cereale, mulți locuitori care plătesc doar banii creștinătății, taxa fixă în bani a celor care nu au cereale, cantități globale de cereale impuse satelor care sunt mai puțin de 1/10, multe localități care împreună obțin cantități mici, adesea doar simbolice de cereale. Câteva exemplificări sunt, credem, elocvente: în 1686 din numărul restrâns de localități consemnate în registrul de dijmă cu privire la cereale și animalele mici, este fără cereale satul Sâniob⁷⁹; în anul următor – și el cu o arie restrânsă de acoperire a registrului de dijmă – este fără cereale Topa de Criș⁸⁰; în 1690 nu are cereale Vaida⁸¹; începând din 1694, an din care se lărgeste și aria de cuprindere a registrelor, numărul localităților fără cereale se menține în permanență ridicat: în 1694, an afectat – am văzut – puternic de invazia lăcustelor, nu au de fel cereale supuse dijmuirii: Sărsig, Sânicolau de Munte, Tria, Derna, Sânlazăr, Sâniob, Uileacu de Munte, Episcopia, Paleu, Săldăbagiu de Munte, Tețchea, Cetea, Cacuci, Șuncuiș, Bălnaca, Lorău, Bratca, Bulz, Luncșoara, Tinăud⁸². În alte sate – Pișcolt, Săcuieni, Sălacea, Cheșereu, Cherechiu, Otomani, Șimian, Sântimreu, Diosig, Sălard, Ianca, Șișterea, Cetariu, Uileacu de Criș, Parhida, Biharea, Ineu de Criș, Niuved – întrucât sunt foarte mulți locuitori care nu au de fel cereale, dijmuitorii au binevoit să facă alte învoieli cu locuitorii, fie să perceapă dijmă din altceva (miei, iezi), fie să o răscumpe în bani sau, dacă percep dijma din cereale, să se mulțumească cu mai

78. F.A.S.O., *fond Episcopia...*, dosar 2619, f.14.v

79. *Ibidem*, dosar 2619, f.3

80. *Ibidem*, dosar 2603, f.5 v-6 v.; dosar 2618, f.61 v- 62 v

81. *Ibidem*, dosar 2618, f.216 v

82. *Ibidem*, f.285 v., 295, 297, 298, 302 v. –304

puțin de o zecime⁸³. În anul 1695 suntem avertizați de pe prima filă a registrului de dijmă că, din cauza frigului, în districtul Beiuș n-au putut da dijmă o serie de sate⁸⁴; din districtul Pomezău sunt nominalizate fără cereale: Strisar, Hidișel, Govorăști, Corbești, Bucium, Drăgești, Stracoș⁸⁵. În districtul Diosig refuză să primească dijmuitori Vaida, Nădar, Diosig⁸⁶; sunt atestate fără cereale Derna, Cuzap⁸⁷. Pentru 1696 în districtele Beiuș și Pomezău satele sunt depopulate, cu abia 2–3 locuitori⁸⁸, dintre ele unele au, altele nu au cereale; este mare numărul satelor fără cereale, nu mai puțin de 33: Pântășești, Cresuia, Feneriș, Saca, Săliște, Totoreni, Târcaia, Negru, Cărbunari, Budureasa, Lazuri de Beiuș, Băleni, Talpe, Pocioveliște, Strisar, Răbăgani, Topa de Sus, Spinuș, Hidișel, Sitani, Crăinicești, Vălani de Pomezău, Cârpești, Corbești, Lunca Sprie, Govorăști, Ceișoara, Dușești, Hidiș, Drăgești, Bucium⁸⁹. Se menține mare numărul satelor fără cereale și în 1697, în ciuda începutului timid al unui proces de întoarcere a locuitorilor la vatră, de reluare a culturilor⁹⁰. Nu au cereale satele din zona deluroasă și muntoasă a văii Crișului Repede: Luncșoara, Bratca, Cornișel, Bulz, Hotar, Borșa⁹¹, apoi Șușturogi, Tăutelec, Mierlău, și mai ales cele din districtele Beiuș și Pomezău: Ferice, Cărbunari, Hidiș, Strisar, Răbăgani, Topa, Spinuș, Dobrești, Sitani, Crăinicești, Cârpești, Dobrești, Lunca Sprie, Govorăști, Ceișoara, Drăgești⁹². Pentru 1698 și 1699 nu mai întâlnim localități fără cereale, indiciu al unei situații pe cale de a se normaliza; doar Vârciorog în 1699 nu dă dijma din cereale⁹³. Izbucnirea răcoalei racoșiene va fi deteriorat desigur situația în anii următori. În conscrierea din 1712 întâlnim 4 localități care nu au de fel cereale (nici de semănătură, nici pentru sămânță sau consum⁹⁴.)

Și acolo unde există, cerealele sunt puține. Uneori sunt puțini cei care dau dijmă din cereale, fiind adesea depășiți ca număr de plătitori banilor creștinătății. În 1686 Uileacu de Munte are 6 plătitori de dijmă din grâne, față de 63 plătitori ai banilor creștinătății⁹⁵ – cu precizarea că este vorba de o localitate viticolă unde cultura cerealelor rămâne subsidiară; Seleuș are în acelaș an consemnați 41 de plătitori ai banilor creștinătății față de 13 plătitori ai dijmei din cereale⁹⁶; în 1688, la Marghita 44 locuitori

83. *Ibidem*, dosar 2605, f.6 v–17

84. *Ibidem*, dosar 2618, f.313 v

85. *Ibidem*, f.372

86. *Ibidem*, f.313 v

87. *Ibidem*, f.339 v

88. *Ibidem*, dosar 2619, f. 14 v

89. *Ibidem*, dosar 2606, f.30

90. *Ibidem*, f.134 v.

91. *Ibidem*

92. *Ibidem*, f.139–140

93. *Ibidem*, f.336 v.–337

94. F.A.S.O., *fond Prefectura Județului Bihor*, inv.41 (în continuare; F.A.S.O., *fond Prefectura...*), dosar 107, f.2–29

95. F.A.S.O., *fond Episcopia...*, dosar 2619, f.23 v–24

96. *Ibidem*, p.36–36 v

plătesc banii creștinătății⁹⁷; în 1690 la Sântimreu 6 locuitori dau dijma din cereale, 53 plătesc banii creștinătății; de remarcat că suntem din nou în prezența unui centru viticol: 59 gospodari dau dijma din vin⁹⁸. Dar să luăm și exemple de localități care nu sunt situate în zonă de podgorie: în 1694 Valea lui Mihai are consemnați 10 plătitori ai dijmii din cereale și 11 locuitori fără cereale⁹⁹; acelaș sat are un an mai târziu 8 plătitori de dijmă din cereale și 6 plătitori ai banilor creștinătății¹⁰⁰; în 1695 Poclusa de Barcău are 8 plătitori ai dijmii din cereale și 8 plătitori ai banilor creștinătății¹⁰¹; Varviz și Popești au împreună 6 plătitori de dijmă din cereale, 10 plătitori ai banilor creștinătății¹⁰²; Chioag cu 4 plătitori ai dijmii din cereale și 8 plătitori ai banilor creștinătății¹⁰³ și șirul exemplificărilor ar putea continua¹⁰⁴. În alte cazuri cantitățile sunt mici, adesea simbolice: în 1686 la Ciutelec 8 familii nu obțin decât 23 cruci de grâu¹⁰⁵; în 1687 satele din Câmpia Salontei cunoscute ca „agricole” sunt acreditate cu cantități simbolice de cereale; Belfir cu 1 3/4 C.D., Bicaciu cu 2 C.D., Sânicolau Român și Berechiu cu câte 9 C.D.¹⁰⁶; ca și în 1688 de altfel: Cefa și Berechiu au împreună 7 C.D., Chișirid 7 C.D., Păușa 5 C.D., Homorog 7 C.D., Mădăras 8 C.D., Miersig 10 2/4 C.D.¹⁰⁷; în 1690 Săcuieni („oppidum”) obține doar 99 cruci de grâu și 26 cruci de orz amestecat cu ovăz¹⁰⁸, Roșiori cu doar 54 cruci și 5 snopi de grâu, Valea lui Mihai cu doar 54 cruci și 10 snopi de grâu și 18 cruci de orz amestecat cu ovăz¹⁰⁹; majoritatea satelor au cantități mici de cereale în 1694 din cauza invaziei catastrofale a lăcustelor; Fegernicul Mic și Fegernicul Mare au împreună 79 cruci de grâu¹¹⁰, Valea lui Mihai 97 cruci de grâu; la Săcuieni din cauza distrugerilor provocate de lăcuste, de acord cu dijmuitorii, locuitorii dau doar 6 C.D. de grâu și 2 C.D. de orz amestecat cu ovăz¹¹¹; dau evident mai puțin de 1/10 din producție (dacă ar da 1/10 ar însemna o producție de 60 C.D. de grâu și în eventualitatea că o cruce ar da 4/8 C.D. ar fi 120 cruci; oricum foarte puțin). În aceeași situație Sălacea cu 5 C.D. grâu și 5 C.D. orz amestecat cu ovăz. Cherechiu cu 3 C.D. grâu, Târgușor cu 2 C.D. grâu, Cheșereu cu 1 și 2/8 C.D. de orz amestecat cu ovăz; la Buduslău 3 C.D. grâu, Ineu de Criș cu 2 C.D. grâu, Niuved cu 2 C.D. grâu, toate cantități date în dijmă etc.; Bălaia

97. *Ibidem*, dosar 2603, f.62

98. *Ibidem*, dosar 2605, f.197–197 v., 242–250

99. *Ibidem*, dosar 2618, f.286

100. *Ibidem*, dosar 2618, f.329

101. *Ibidem*, f.338

102. *Ibidem*, f.338 v

103. *Ibidem*, f.339

104. A se vedea mai pe larg dosarele 2603–2619

105. F.A.S.O., *fond Episcopia...*, dosar 2619, f.37 v–38

106. *Ibidem*, dosar 2603, f.39 v–42

107. *Ibidem*, dosar 2618, f.166 v

108. *Ibidem*, f.204

109. *Ibidem*, f.216 v–217, 231 v

110. *Ibidem*, f.283 v

111. *Ibidem*, f.286–288

obține 50 cruci de grâu, Subpiatră 38 cruci de grâu, Butani 96 cruci de grâu, Aștileu 67 cruci de grâu, Borod și Borozel au împreună 47 cruci de grâu etc.¹¹²; exemple asemănătoare și din anii care urmează: Sântimreu cu 82 cruci de grâu, Valca lui Mihai cu 49 cruci de grâu, Ghenetea cu 30 cruci de grâu, Mișca, Chișlaz și Sânlazăr împreună cu 147 cruci de grâu, Sărsig cu 66 cruci de grâu, Sălard cu 33 cruci și 6 snopi de grâu și 23 5/8 C.D. orz amestecat cu ovăz; Băleni 6 cruci de grâu, Finiș 29 cruci de grâu, Cărbunari 9 cruci de grâu, Lelești 23 cruci de grâu; Sudrigiu, Talpe, Săliște de Beiuș, Beiușele, Mizieș, Călugări au împreună 120 cruci de grâu și 20 C.D. de orz amestecat¹¹³ etc., toate exemple din 1695; în 1696 Hidișelu de Sus și Tășad obțin împreună 54 cruci de grâu, Sântelec și Betfia 37 cruci, Peștiș 40 cruci, Groși, Cacuciul Românesc, Dobricionești, Butani au împreună 102 cruci de grâu, Aștileu, Gălășeni, Cacuciul Maghiar au tot împreună 74 de cruci, Valea lui Mihai 51 cruci și 3 snopi de grâu, Albiș și Buduslău împreună 30 cruci, Otomani 50 cruci etc.¹¹⁴; în anii indiscutabil mai buni, 1698 și 1699, se menține un număr apreciabil de sate cu producții mici: Tășad cu 80 cruci de grâu, Peștiș și Sărand cu 87 cruci de grâu și 45 cruci de „pabulum“, Poșga cu 36 cruci de grâu, 2 cruci de „pabulum“, Bucium și Ceica, împreună cu 13 cruci de grâu, 10 cruci de „pabulum“, Topa de Sus cu 10 cruci de grâu, 5 cruci de „pabulum“, Topa de Jos cu 20 cruci de grâu și 15 cruci „pabulum“ etc., în 1698¹¹⁵; Ceisoara, Topa de Sus, Sâmbăta, Copăcenii cu 156 cruci de grâu, 13 cruci de „pabulum“, Vărășeni, Crăcenii, Lazuri, Răbăgani, Albești, Spinuș cu 183 cruci de grâu etc. în 1699¹¹⁶.

Sunt desigur numeroase pământuri necultivate, năpădite de mărăcini, care în momentul depășirii crizei necesită defrișări¹¹⁷. În 1704, cetatea și domeniul Pomezăului oferea un tablou destul de sumbru: zidurile distruse, armele și munițiile duse de „nemți“ fierul prădat de haiduci, heleșteul din jurul cetății precum și moara care funcționa pe el și ele avariate; au fost părăsite viile; pământul arabil este o pârlăgă iar fânațul este plin de mărăcini și tufărișuri. Sate din zona deluroasă a districtului declară la 1720 că au pământuri – mai ales cele situate între păduri – care n-au fost cultivate mai bine de 40 de ani¹¹⁸. Adesea pământurile de cultură erau cuprinse de pădure ca la Sușturogi¹¹⁹ sau de mărăcinișuri și tufărișuri ca la Pomezău¹²⁰; imperialismul pădurii este mai accentuat în perioadele de criză¹²¹. Suprafețele mici cultivate se datorează și insuficienței vitelor, victime și ele ale rechizițiilor, ale epizootiilor. Locuitorii din Poclusa de Barcău nu pot

112. *Ibidem*, f.288 v., 290 v., 297 v–302

113. *Ibidem*, f.324 v., 329, 334, 336 v.–337, 338, 256 v., 370 v., 371

114. *Ibidem*, dosar 2606, f.2–3, 15 v.–16, 22–23, 54, 61, 67 v

115. *Ibidem*, f.167, 174 v., 196

116. *Ibidem*, f.286–287

117. Ana Ilcu, Veronica Covaci, *Realități social-economice bihorene în conscrierea din anul 1722* (II), în *Crisia*, XIII, Oradea, 1983, p.161

118. F.A.S.O., *fond Prefectura...*, dosar 161, f.42 v–43

119. *Ibidem*, f.49 v–50

120. *Ibidem*, dosar 159, f.49 v

121. Emanuel Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, Flammarion, 1969, p.23

cultiva cereale din cauza lipsei vitelor de tracțiune¹²². O analiză sumară a datelor oferite de conscrierea din 1713 din acest punct de vedere consemnează 49 de sate care nu au de fel boi sau au mai puțin de un bou de familie. Din totalul de 275 localități consemnate, au mai mult de doi boi pe familie, doar 51 de sate; mai important este numărul vacilor: doar două localități nu au vaci de fel; 204 localități au cai dar numărul lor este scăzut: 2 sau mai puțini de doi cai de localitate în 94 de sate; general răspândit este porcul: doar 4 sate nu au porci; oi au 84 de localități, dintre care 71 de sate au sub 50 de oi, 8 au între 51–100 și doar 5 au peste 100 de oi, în exclusivitate din zona de câmpie: Biharea cu 182, Kissmarjia cu 331, Ianoșda cu 172, Salonta cu 280, Cefă cu 122; 103 localități au capre, din care 84 au sub 20 de capre.¹²³ Remarcăm numărul mic al animalelor de muncă – boi și cai – în condițiile în care – conform acelorași conscrieri – pământul se ara cu 6–8 boi și numărul mai mare al animalelor ce concură direct la asigurarea subzistenței: vaci, porci, apoi oi, capre, animale ce pot fi ușor ascunse sau mânate dintr-un loc în altul.

Cerealele sunt nu numai puțin cantitativ ci și inferioare calitativ; randamentul este scăzut: crucea treierată, unitatea de control pentru stabilirea dijmii, dă mai puțin decât în mod obișnuit. În anul 1686, din cauza grindinii, se specifică, crucea de 17 snopi (cea mai obișnuită în această perioadă) dă la Otomani și Târgușor doar 2/4 C.D., față de 3/4 C.D. cât dă într-un an normal.¹²⁴ Pentru anul următor accidente climatice (grindina, frigul) – au același efect. Atât în zona Ierului cât și pe Valea Crișului Repede, crucea dă în mod obișnuit doar 2/4 C.D.¹²⁵ Ajungem la o situație asemănătoare în 1694, anul invaziei catastrofale a lăcustelor: la numărul de cruci scăzut se adaugă productivitatea mică, doar 4/8 C.D. în majoritatea localităților (Mișca, Cubulcut, Cheț, Abram, Marghita, Săldăbagiu, Tăuteu, Bălaia, Subpiatră, Butani, Aștileu, Aușeu, Groși)¹²⁶. Puține sunt satele care obțin mai mult Poclușa de Barcău, unde crucea treierată dă 6/8 C.D., Ciuhoi tot cu 6/8 C.D., Fegemicul Mare, Fegemicul Mic, Sârbi, cu 5/8 C.D., Spinuș, Tătăruș, Nădar și ele cu 5/8 C.D., Valea lui Mihai cu 6/8 C.D.¹²⁷ Localitățile – majoritare – care au cea mai mare parte a grânelor compromise de lăcuste, încât nu pot da dijma în mod obișnuit, vor fi avut însă valori mult mai scăzute. În anul 1695 frigul din primăvară este la baza productivității scăzute: valoarea de bază este 2/4 C.D. din crucea treierată¹²⁸; doar la Sălacea, Otomani, Adoni crucea dă 5/8 C.D.¹²⁹ Dă în schimb 2/8 C.D. la Pietroasa, Câmpani de Jos, Câmpani de Sus, Fânațe, Sighiștel, Hârsești, Valea Neagră, Ghighișeni, Burgești, Lunca, Ștei, Rieni, Hinchiriș, Vărzari, Totoreni și în celelalte sate din zona Beiușului¹³⁰. Și pentru anul

122. F.A.S.O., *fond Prefectura*... dosar 159, f.105 v.–106

123. *Ibidem*, dosar 157, f.2–84; dosar 108, f.1–96

124. F.A.S.O., *fond Episcopia*..., dosar 2619, f.16 v.–17, 30–31 v

125. *Ibidem*, dosar 2618, f.58,60 v., 63 v., 79 v., 86–87

126. *Ibidem*, f.282, 289 – 293 v., 298–301 v

127. *Ibidem*, f.282 v.–286

128. *Ibidem*, f.313

129. *Ibidem*, f.330–331

130. *Ibidem*, f.366–370

1696 crucea care dă 4/8 C.D. rămâne de referință; în sus variază foarte puțin: 5/8 C.D. din crucea treierată la Parhida, Niuved, Cetariu, Aleșd, la grâu¹³¹, pe Valea Crișului Repede valori diferite față de crucea de grâu (4/8 C.D.) dă crucea de orz amestecat cu ovăz (5/8 C.D.) ca la Peștiș, Lugașul de Jos, Urvind, 6/8 C.D. la crucea de „pabulum” la Subpiatră, Gheghie, Luncșoara, Bulz, Valea Neagră de Criș, Cetea, Borod, Valea Mare de Criș¹³², pe Valea Crișului Repede apare și crucea formată din 14 snopi, numită în mod obișnuit și „crucea românească”¹³³ iar în districtele Pomezău și Beiuș crucea de 24 de snopi; și în acest din urmă caz – din cauza dimensiunilor – se obțin prin treierare, în mod curent, tot 4/8 C.D.; la Sudrigiu, Remetea, Hinchiriș, Curățele, crucea de grâu dă doar 3/8 C.D.; iar cea de orz amestecată cu ovăz dă 4/8 C.D. ca la Ioaniș, Șuncuiș, Mizieș, Teleac, Beiuș¹³⁴. Valori mai mari se înregistrează la orzul amestecat cu ovăz: 6/8 C.D. la Sălărd¹³⁵, Valea Mare de Criș, Tileagd, Dobricionești, Peștere, Țețchea, Aștileu, Cacuciul Românesc, Telechiu, Subpiatră¹³⁶. În zona Beiușului (districtele Beiuș și Pomezău) la grâu avem și valori sub 4/8 C.D.: la Totoreni și Finiș abia 3/8 C.D., dar 6/8 C.D. la „pabulum” (care rămâne valoarea constantă pentru această cultură și pentru zona amintită)¹³⁷. Situația este asemănătoare în 1698: în mod curent crucea de 17 snopi dă 4/8 C.D.; în zona Beiușului această valoare este curentă numai la orzul amestecat cu ovăz; pentru grâu – „din cauza sterilității” precizează decimatorii – crucea nu dă decât 3/8 C.D.¹³⁸; singura excepție de la regulă este din nou productivitatea mai mare a orzului amestecat cu ovăz: 6/8 C.D. la crucea de 17 snopi, cum constatăm la Valea Neagră de Jos, Valea Neagră de Sus, Ferice, Săud, Măgura, Totoreni, Hinchiriș, Mierag, Lazuri de Beiuș, Băleni, Cusuiș, Cucuceni, Leheceni, Criștior, Săliște de Vașcău, Cărpinet, Hârsești etc.¹³⁹.

În ciuda suprafețelor mai mari cultivate, a numărului de cruci mai mare, în 1699 pentru zona Beiușului, avem cea mai mică productivitate la grâu; valoarea curentă este de doar 2/8 C.D. la crucea de grâu treierată, față de 4/8 – 5/8 C.D. la „pabulum”; nu întâlnim decât o excepție, 3/8 C.D. în cazul târgului Beiuș la grâu; la „pabulum” rar se ajunge la 6/8 C.D.¹⁴⁰. Depășind zona Beiușului spre nord valoarea constantă a crucii de grâu treierată este de 4/8 C.D., la „pabulum” cu căderi la 3/8 C.D. în anumite localități din zona Ceica și de pe Crișul Repede¹⁴¹ și cu rare urcușuri la 5/8 C.D. (la Berechiu, Tileagd)¹⁴².

131. *Ibidem*, dosar 2606, f.9 v–10, 13 v–15

132. *Ibidem*, f.15 v.–17, 18, 20–21

133. *Ibidem*, f.22 v–23

134. *Ibidem*, f.28–29 v

135. *Ibidem*, dosar 2606, f.127–127 v

136. *Ibidem*, f.130 v.–131 v

137. *Ibidem*, f.135

138. *Ibidem*, f.184–196

139. *Ibidem*, f.184 v.–185, 188 v.–189, 190 v–191

140. *Ibidem*, f.255–276

141. *Ibidem*, f.286 v.–287, 344–347, 350–351 v

142. *Ibidem*, f.342 v.–343, 355 v

Producții mici comparativ cu deceniile anterioare, cu cantități scăzute disponibile pentru consum în condițiile creșterii cererii de consum, datorată prezenței trupelor. De aici permanența crizei alimentare care afectează zona noastră și care nu se manifestă numai prin scăderea cantitativă a masei alimentare de consum ci și prin deprecierea ei calitativă. Crizele în general, cele prelungite în special, coboară standardurile alimentare sub limitele perioadelor normale. Gama cerealelor panificabile sau consumate sub formă de fierturi (terciuri) se lărgește: grâul, „un personal complicat“ al istoriei¹⁴³ devine în situații limită și mai complicat. Știm prea puțin ce se ascunde sub denumirea generală de „frugum“ din registrele de dijmă și conscrieri. Credem că este mai corect să ne gândim la grâne și nu neaparat la grâu: mai frecvent amestecuri de grâne, de grâu și secară, de grâu și orz, cum se va păstra în producția țărănească în toată perioada secolului al XVIII-lea și chiar mai târziu până în secolul al XX-lea. Cantitățile mari de „pabulum“ (nutreț), format din cultură amestecată a orzului cu ovăzul¹⁴⁴, comparabilă cu cele ale grâului și chiar uneori mai mari, au avut în această perioadă de criză rosturi alimentare și pentru om. Dacă în vremuri normale poate fi în exclusivitate nutreț, în asemenea împrejurări, scăzând standardurile alimentare – conform regulii: mai bine hrană proastă decât nici un fel de hrană – devine mai mult ca sigur aliment uman: să nu uităm că păturile de jos, sărace, ale populației de pretutindeni cunosc alimente de foamete dezgustătoare. Nici un tabu alimentar nu rezistă în fața foametei¹⁴⁵. Chiar în perioada la care ne referim, în timpul foametei din 1718–1719, documentele amintesc – lăsând la o parte cazurile de canibalism date ca probabile – consumarea cozilor și rădăcinilor de papură, a cocenilor de porumb fierti, a rădăcinilor de prun și fag, a două feluri de ghindă, a mugurilor de alun, a corbilor, a ciorilor, a pisicilor, a hoiturilor de vite¹⁴⁶. Trecerea în alimentația umană a acestei mixturi este ușurată de tradițiile alimentare europene care, cel puțin până în secolul al XVIII-lea, pun la loc de frunte fierturile de cereale, terciurile¹⁴⁷. Ofensiva, în general victorioasă a grâului crânău, în fața cerealelor inferioare – „lupta dintre pâine și antica zeamă spartană“¹⁴⁸ – are deci un moment de ezitare la cumpăna de veacuri la care ne referim. Cel puțin pentru anumite părți ale Europei, terciurile vor fi reabilite prin adoptarea și generalizarea culturii porumbului. Dar să nu uităm că înainte de a fi făcută din porumb, mămăliga a fost făcută din mei. Terciurile de mei sunt frecvente în secolele XVII–XVIII. În Champagne, Gascogne și alte regiuni franceze, în timp ce Artois cunoaște un terci pe bază de orz numit grumel iar în Bretagne se consuma o fiertură de hrișcă cu apă sau lapte numită grou. Cunoscutul „porridge“ scoțian și englezesc este până astăzi,

143. Fernand Braudel, *Civilisation...*, p.81

144. Unii autori au văzut sub această denumire ascuns porumbul, în mod nejustificat însă pentru că în registrele de dijmă apare explicat frecvent ce este în realitate

145. Fernand Braudel, *Structurile...*, vol.I., p.187

146. Anton E.Dörner, *Epidemia de ciumă în scaunul Orăștiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Acta Musei Napocensis*, XX, Cluj-Napoca, 1983, p.544

147. Fernand Braudel, *Structurile...*, vol.I., p.28

148. Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol.I, p.145

o fiertură de ovăz iar kașa poloneză și rusească este o fiertură de secară prăjită, zdrobită cu pisălogul¹⁴⁹. Pe de altă parte, nesiguranța zilei de mâine conduce, după o practică milenară, la cultivarea – ca măsură de precauție – a cerealelor cu bobul îmbrăcat care – prăjite sau nu – se păstrează mai bine decât grâul, rezistă mai mult în timp.

Aceste considerații se vor o posibilă explicație a prezenței în anumite zone în cantități substanțiale a culturii orzului amestecat cu ovăz, în multe cazuri la concurență cu grâul, uneori în avantaj cantitativ față de acesta. Este o cultură specifică unei agriculturi de subzistență, de supraviețuire. Două cereale semănate împreună, „în etaje“, au menirea să mărească gradul de probabilitate a succesului, mizându-se pe pretențiile diferite față de climă și sol. Condiții neprielnice pentru una puteau însemna condiții acceptabile pentru cealaltă și invers. Cert este faptul că această cultură mixtă orz-ovăz, etichetată ca nutreț („pabulum“) produce, am văzut, în zonele cele mai dezavantajoase, uneori de trei ori cât grâul: o cruce de „pabulum“ dă 6/8 C.D. față de 2/8 C.D. cât dă o cruce de grâu¹⁵⁰. O productivitate care nu poate să nu fie luată în considerare într-o perioadă de criză acută.

Pe de altă parte, de criza alimentară profită porumbul care se insinuează tacit, mai întâi în grădină, apoi în vetrele părăsite și utilizate acum ca grădini (țărani consideră vechile vetre ale satelor acum părăsite locuri de intravilan, din care nu trebuie să dea dijmă). De aici și tendința – generală – de a le cultiva exclusiv cu porumb. Și în alte părți ale Europei, pentru a scăpa de fisc, de dijmă, porumbul se adăpostește mult timp în grădini și pe pământurile mai ascunse¹⁵¹. Prima atestare documentară pe care o cunoaște până acum porumbul în zona noastră de referință, are în vedere tocmai acest fenomen. Prin instrucțiunile date administratorului moșiei Banffi din Borșa în 1695 și care vizează reluarea ciclului economic firesc după 10 ani de zbucium, i se cere între altele să depună toate eforturile pentru a pune în cultură pământurile părăsite, cea mai mare importanță să o acorde grădinilor pustii, pe care să le îngrădească, dacă sărăcimea nu este în stare să o facă, să le gunoiască cu gunoiul de la curte, să le semene cu porumb și dovleci pentru porci¹⁵². Dispozițiile de acest gen au un caracter mai general, fiind consemnate și pentru alte zone ale Transilvaniei¹⁵³. Probabil că aceste măsuri vor accelera procesul de generalizare a noii culturi; cert este că aceste instrucțiuni au în vedere o cultură a porumbului efectuată predilect în grădini; grădinile pustii se recomandă a fi cultivate cu porumb; de aici se va extinde în perimetrul întregilor vetre părăsite cum vom întâlni în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. La 1720 satul Cordău avea vatră nouă, în vreme ce pe locul vechii vetre se cultiva acum porumb¹⁵⁴. La Sititelec, Șauaieu, Miersig, vechile vetre părăsite, unde nu se mai păstrează decât

149. Fernand Braudel, *Structurile...*, vol.I, p.102

150. F.A.S.O., *fond Episcopia...* dosar 2606, f.286 v.–287, 344–347, 350–351v

151. Fernand Braudel, *Structurile...*, vol.I, p.184

152. David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol.II., p.30

153. *Ibidem*, p.31

154. F.A.S.O., *fond Prefectura...*, dosar 159, f.42 v

tumurile bisericilor, sunt cultivate la 1722 cu porumb¹⁵⁵. Cantonarea lui încă în grădini este ilustrată și de faptul că nu aflăm porumbul între produsele de dijmă până la 1700. Pe de altă parte prezența porumbului în laboratorul experimental numit grădină trebuie să fi avut o oarecare tradiție din moment ce, la numai un deceniu și ceva distanță în timp, nu numai că îl aflăm în conșcrieri dar chiar îl aflăm exclusiv sau predominant. În 1712, în conșcrierea cu caracter general, din totalul de 93 localități consemnate, 4 nu au de fel cereale, 85 au în cultură porumb, dintre care 37 cultivă exclusiv porumb¹⁵⁶; și un an mai târziu din 275 localități consemnate, 270 cultivă porumb¹⁵⁷. Spre sfârșitul crizei care marchează cumpăna veacurilor XVII-XVIII, porumbul era deja un personaj important în viața satelor bihorene.

Cu toate aceste căutări de soluții, criza alimentară degenerază în foamete, adesea prelungită. Fenomenele meteorologice de o anumită amploare – cum au fost cele enumerate de noi – conduc – spune Ernest Labrousse – la crizele ciclice de tip vechi, caracterizate prin deficite importante ale producției agricole și de aici apariția frecventă a foamei, a maladiilor care lovesc mai ales populația săracă dar nu numai¹⁵⁸.

Nu este greu de intuit ce înseamnă un accident climatic, un anotimp prea umed, o secetă, într-o societate cu o economie de subzistență strictă, aflată permanent într-un echilibru precar, fără a mai pune la socoteală factorii politico-militari analizați: sudura cu recolta virtuală a anului următor este greu de realizat, țăranii sunt nevoiți să caute grâne în alte teritorii iar dacă n-au posibilitate să o facă, să-și consume sămânța și adesea vitele; din orașe sunt alungate „gurile de prisos“, nevoite să împânzească drumurile, să vagabondeze; fură, răspândesc molime; o grindină căzută asupra promontoriilor cu vii lasă fără lucru numeroși zilieri care depind exclusiv sau în cea mai mare măsură de această muncă¹⁵⁹. De aici frecvențele tulburări „frumentare“ cum numește G. Lefebvre aceste mișcări cauzate de spectrul foamei¹⁶⁰ și pe care le vedem prezente și în zona noastră ani în șir. În 1697 de pildă, la Urvind, Ineu, Sălard, notează dijmuitorii cu scrupulozitatea care-i caracterizează, este periculos de mers pentru că există revolte¹⁶¹, decimatorii nu-și pot îndeplini misiunea nici la Tătăruș, Ianca, Nădar, Burzuc, Căușd pentru că n-au fost primiți de locuitori, sprijiniți în atitudinea lor recalcitrantă chiar de contele Csaky, stăpânul feudal al acestor sate¹⁶². Să reținem deci, odată în plus, împreună cu Fernand Braudel, „fragilitatea congenitală a oamenilor vis-à-vis de forțele colosale ale naturii“¹⁶³. Adăugând la aceasta repetatele

155. Ana Ilea, Veronica Covaci, *Realități...*, I., p.172

156. F.A.S.O., *fond Prefectura...*, dosar 105, f.2–29

157. *Ibidem*, dosar 157, f.2–82; doar 108, f.1–26

158. Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol.I., p.257

159. Jean Delumeau, *op.cit.*, vol.I., p.279

160. *Ibidem*, p.283

161. F.A.S.O., *fond.Episcopia...*, dosar 2606, f.123, 134 v

162. *Ibidem*, f.134 v

163. Fernand Braudel, *Civilisation...*, p.33

„orgii“ ale lăcustelor¹⁶⁴, aduse parcă de nu știu ce forțe malefice pentru a-și reclama și ele într-o formă proprie, partea din hrana aprioric scăzută a oamenilor, apoi, factorii agravanți ai transformării ținutului în teatru de operațiuni militare sau, după caz, în bază de staționare a trupelor imperiale, ne explicăm lipsurile alimentare, foametea care tinde din nou să fie încorporată regimului biologic al oamenilor, devenind „o structură a vieții lor de fiecare zi“¹⁶⁵. În 1700 în părțile Beiușului au murit mulți oameni din cauza epidemiei de holeră, după cum nota pe o carte Popa Avram din Leheceni¹⁶⁶.

Este știut, subalimentația este un permanent „multiplicator al maladiilor“¹⁶⁷, și nu numai alimentația ci și clima umedă, repetată an de an, este favorabilă extinderii febrei tifoide și paratifoide, tuberculozei¹⁶⁸; mișcarea permanentă a trupelor răspândește în zona noastră sifilisul și alte boli venerice, tifosul exantematic, numit și „febră de război“, toate cunoscând o recrudescență chiar la finele războiului de la sfârșitul secolului al XVII-lea¹⁶⁹, ca și epizotile și ele deosebit de frecvente. Pe de altă parte cercetările au arătat că răspândirea bacilului Koch și a sifilisului duc la dispariția aproapei totală a leprei¹⁷⁰.

Evident, de la acest festin al forțelor răului nu putea lipsi ciurma care însoțește și ea cumpăna secolelor XVII–XVIII în cea mai mare parte a Europei centrale, nordice și de est. În 1708 foametea ce bântuia Polonia și Silezia este urmată de ciumă care se extinde apoi rapid în Brandenburg, Pomerania, pe întreaga coastă baltică: Gdanskul plătește un tribut de 32.500 de morți, Copenhaga pierde 1/3 din locuitori; în 1710–1711 suferă în egală măsură de flagel: Königsberg, Riga, Stockholm, Uppsala și Helsinki. În 1711, sunt abandonate provizoriu din cauza ciumei 11.000 de gospodării în Prusia Orientală: în anul următor ciuma se extinde în Boemia și Austria iar 1713 cunoaște marea ciumă din Norvegia¹⁷¹. Accidentele climatice, accelerarea mișcării de trupe și populație civilă în condițiile războaielor turco-austriece și racoțiene favorizează pătrunderea ciumei, persistența și desele ei reveniri în Transilvania în intervalul 1708–1718. Urmările sunt ca peste tot catastrofale: în martie 1708 izbucnește epidemia de ciumă în Banat, generalizată sub numele de „ciuma cea mare“ în tot ținutul¹⁷². În 1709 orașele din sudul Transilvaniei, Sibiu, Mediaș, înregistrau mari pierderi umane; la Sighișoara, în numai 6 luni, mor 7.000 de oameni. Cordoanele militare instituite de

164. Idem, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol.II., Editura Meridiane, București, 1985, p.24

165. Idem, *Structurile...*, vol.I., p.74

166. Fl.Dudaș, *Vechile tipărituri...*, p.160

167. Fernand Braudel, *Structurile...*, vol.I., p.60

168. Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol.I., p.238, 242

169. V.Căzănișteanu, *Urmările războaielor ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea asupra țărilor române*, în *Studii, Revista de istorie*, tom.34, 1981, nr.2, p.263

170. Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol.I., p.242

171. Idem, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor*, p.163

172. Fl.Dudaș, *Însemnări...*, p.100

autoritățile austriece ca și măsurile de interdicere a târgurilor sau a deplasărilor ori recomandările de a consuma usturoi, lămâi, micre, tutun, vin, țuică, muguri de brad, nu pot stopa flagelul care revine cu violență în 1714–1717. Între 1709–1711 este cuprins de „ciuma cea mare” și Maramureșul¹⁷³. Seceta mare din 1718–1719 și foametea pe care o declanșează readuc epidemia, extinzând-o și în alte regiuni¹⁷⁴; la 22 aprilie 1718 a izbucnit în jurul Oradei.¹⁷⁵

Toate aceste fenomene semnalate au efecte demografice catastrofale. Reducerea populației prin accentuarea mortalității dar și prin părăsirea satelor, prin retragerea locuitorilor spre zonele mai ferite. Se pustiesc mai ales satele situate de-a lungul drumurilor principale, de-a lungul cursurilor de apă. De aici numărul mare al satelor declarate pustii pe Crișul Repede, importanta cale de acces spre Transilvania. În 1686–1688 a „locuit în Cristealic și Cosniciu, în Sălaj”, copistul Petru din Tinăud, sat situat în această vale bântuită sistematic de cătane; în locurile mai ferite din Sălaj poate copia un Ceaslov–Octoih, lucru imposibil de realizat în satul său de baștină¹⁷⁶. Chiar dacă cifrele avansate pentru Bihor, pe baza conșcrierii din 1692, de Mezösi Karoly – 120 de sate populate la 370 nepopulate sunt în mod indiscutabil mult exagerate, departe de realitate, lucru reliefat de cercetările istoriografiei maghiare din ultimii ani, ca și de cea românească de altfel¹⁷⁷, fenomenul depopulării este real¹⁷⁸. Pe moșiile lui Grigore Bethlen – ținând de cetatea Șoimuș – un „Memorial” din 1695 consemnează o serie de sate pustii și ia măsura reducerii sarcinilor feudale pentru a readuce populația în vetre¹⁷⁹. În 1708, copistul, dascălul și zugravul Vasile Sturze Badiul din Moldova, copiind Pravila despre cele 7 taine, scria: „în vremea când s-au ridicat curuții lui Racoți Frent, pe nimeți. Și era răutate mare în Ardeal și la Crișul Negru și Câmpia Giulei era pustie toată¹⁸⁰”. La 1720, conșcrierea generală consemnează cu privire la Beliu: „această posesiune de trei ani a început să fie populată...”; cu privire la Săliște de Beliu „această posesiune a fost populată înainte cu doi ani” iar despre Tinca aflăm că „această posesiune a fost populată de locuitorii unguri dar că în 1717, în urma acțiunilor militare continue a fost părăsită și în anul trecut (1719) a început să fie populată cu locuitori români¹⁸¹. Sunt în curs de repopulare „cu locuitori veniți din Transilvania” Gepiu¹⁸², Toboliu și Cihei¹⁸³, în vreme ce la Gurbediu, din cauza lipsei populației, prepozitul arendează alodiul de 60 câble locuitorilor a 4 sate din zona Beiușului: Nimăiești, Curățele, Burda,

173. *Ibidem*

174. Anton E.Dörner, *op.cit.*, p.541–542

175. Fl.Dudaș, *Însemnări...*, p.100

176. Idem, *Manuscrisele...*, p.40

177. Gheorghe Mudura, *Sigiliile localităților bihorene – izvoare etnografice* (III.), în *Crisia*, XV, Oradea, 1985, p.397

178. David Prodan, *Iobăgia în secolul al XVII-lea* vol.I., p.486

179. *Ibidem*, p.570–571

180. Fl.Dudaș, *Vechi tipărituri...*, p.114

181. F.A.S.O., *fond Prefectura...*, dosar 159, f.74–79 v

182. *Ibidem*, f.82–82 v

183. *Ibidem*, dosar 130, f.204, 209 v

Cresuia, în schimbul nonei¹⁸⁴; Ceica are o nouă vatră, vechea vatră a fost în vale dar după vechea devastare s-a strămutat, oameni! populând acum pădurile¹⁸⁵. Satele au la ieșirea din această criză populație redusă: la 1713, conscrierea efectuată consemnează mai puțin de 10 locuitori (capi de familie) în 155 localități sau grupuri de localități înregistrate împreună¹⁸⁶. Față de aceste fapte evidente consemnarea din 1700 făcută de Popa Avram, referitoare la deteriorarea acoperișului bisericii de lemn a satelor Lehecenii și Cărpinet pare neînsemnată; ne pare însă simptomatică pentru decăderea generală, pentru criza prelungă în care se afla societatea¹⁸⁷. Suntem, iată, departe de epoca (apropiată în timp la doar trei decenii) în care călătorul turc Evlia Celebi considera, cuprins de entuziasm, Oradea și împrejurimile sale un „vilaet” deosebit de prosper.

Sigur, se pune problema: în ce măsură această perioadă de criză accentuată și prelungă aduce modificări în agricultură și în primul rând modificări de ordin tehnic? Răspunsul comportă, credem noi, două componente.

Pe de o parte, orice perioadă – limită este puțin favorabilă căutării unor soluții noi. Dimpotrivă, din punct de vedere tehnic, recurgerea la soluțiile cunoscute, sigure, este calea îndeobște preferată; ba mai mult se iau măsuri suplimentare de siguranță pentru garantarea unui minim alimentar; atenția mărită acordată patrimoniului mobil – vitelor –, tehnici specifice, dintre care ne-am referi la cultura „în etaje”, la mixturile cerealiere. Pe de altă parte, accelerarea mișcării în cadrul acestui uriaș creuzet pe care-l constituie perioada de criză îndelungată din punct de vedere tehnic conduce la mărirea gradului de permeabilitate a învelișului tehnic, inclusiv a celui agricol. În consecință, răspunde favorabil la stimuli externi, indiferent dacă acești stimuli sunt incitanți pentru populație sau nu; cu concursul acestor împrejurări speciale se răspândește – adoptat probabil la început și prin măsuri administrative – porumbul, de o manieră categorică. Nu întâmplător porumbul devine – la sfârșitul perioadei – cultură predominantă în zeci de sate, chiar exclusivă în multe dintre ele. Sunt mai ușor de impus în asemenea situații și măsuri care nu convin, care în mod obișnuit întâmpină rezistență unui mediu refractar prin excelență cum este cel țărănesc: la 1720, cu ocazia conscrierii, avem cea mai mare unanimitate în recurgerea la sistemul de cultură cu asolament forțat, cu 2 și 3 câmpuri, impuse și ele probabil administrativ în această perioadă, situație care nu se va menține însă de-a lungul sec.al XVIII-lea.

184. *Ibidem*, p.189 v

185. *Ibidem*, dosar 159, f.45

186. *Ibidem*, dosar 157, f.

187. Fl.Dudaș, *Vechi tipărituri...*, p.156

LE MONDE RURAL ET LA CRISE AGRICOLE EN CRISANA AU CARREFOUR DES XVII^e – XVIII^e SIÈCLES

– résumé –

Il y a deux catégories de facteurs qui contribuent à l'approfondissement de la crise „d'ancien régime qui comprend la Transylvanie et d'autres zones de l'Europe centrale et de l'Est au carrefour des XVII^e – XVIII^e siècles: les facteurs géographiques et climatiques, liés à l'anomalie thermique négative du XVII^e siècle et les facteurs d'ordre politique et militaire, dans le contexte des guerres turco-autrichiennes et de celles de l'époque de Rákoczy.

Dans ces circonstances, une aigue crise économique, surtout agricole, se déclenche: les productions de blé et de vin consignées par les registres de dîme sont réduites; beaucoup de villages n'ont guère de grains, dans d'autres villages les quantités de grains ne sont que symboliques. Il y a de grandes surfaces de terre pas cultivées à cause du dépeuplement des villages, du manque du bétail; le rendement céréalier est baissé. D'ici, une permanente crise alimentaire, la diminution des standards alimentaires, qui favorise, entre autres, la généralisation de la Culture du maïs.

La crise alimentaire conduit à la famine et d'ici aux maladies, dont la peste reste la plus effrayante même à ce carrefour de siècles.

COMUNITĂȚILE ȚĂRĂNEȘTI ROMÂNEȘTI DIN BIHOR ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI INIȚIATIVE DE CTITORIRE

de
AUREL CHIRIAC

S-a dovedit a fi secolul al XVIII-lea cel de când întregul sistem social-politic consacrat prin „*unio trium nationum*“ (sec.XV) a fost pus în discuție. S-a dovedit a fi acel veac unul în care Imperiul habsburgic a urmărit să-și impună prioritatea în plan politic și economic prin controlarea treptată a unui mecanism conceput până atunci să servească în exclusivitate stările privilegiate din Transilvania. Această încercare de contestare, însă, a unei realități istorice aflate în calea afirmării Curții de la Viena aici, s-a concretizat în promovarea unui joc politic care a mizat pe populația majoritară, respectiv pe români. Și, această șansă s-a materializat în drepturi religioase, pentru cei care au acceptat unirea cu Roma; economice, datorită și vehiculării cu tot mai multă convingere a ideilor absolutismului lăsat; politice, aceasta din urmă afirmate în epocă, tocmai pornind de la perspectivele oferite de încercarea de contrabalansare a puterii dominate, dar și fundamentate pe locul care de facto românii l-au deținut dintotdeauna.¹

Fără îndoială, toate aceste mutații au avut ecou în primul rând în conștiințe, în cristalizarea unui mod de a gândi mult mai deschis spre înnoire, spre un ideal care a vizat constituirea într-o personalitate distinctă, cu drepturi recunoscute, în peisajul unei societăți atât de conservatoare. Iată de ce, secolul al XVIII-lea este dominat de problema românească, de răbufnirea motivată a unor energii care multă vreme au fost înăbușite, parcă pentru a le anula. Și, chiar dacă punctele de vedere erau opuse atunci când s-a avut în vedere analiza revendicărilor acestora, prezența permanentă pe agenda de lucru a autorităților reflectă, în fond, activismul românilor de-a lungul acestui răstimp.

Dar, totodată, interesele economice ale Curții de la Viena au stat și la baza acordării unor mai largi posibilități de antrenare a întreprinzătorilor din lumea satelor spre activități impozabile. De altfel, perseverența în aplicarea constantă a reglementărilor urbariale² a condus la obținerea de noi venituri bănești rezultate și din dirijarea produselor

1. K. Hitchins, *Religia și conștiința națională românească în Transilvania în secolul XVIII*, în *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987, p.32-33

rezultate din „industriile țărănești“ spre piață³; stabilizarea raporturilor dintre stăpânii de pământ și țărani; definirea statutului social-politic al țăranilor, în funcție de criterii, oricum, mult mai precise.⁴

Dar, ce a însemnat pentru români noul context, cu atât mai mult cu cât el se întrezărea favorabil pentru mișcarea de emancipare națională?

Mai întâi, pe plan religios, prin acceptarea Unirii cu Roma, o șansă de a accede la valorile lumii Apusene și la o situație mai demnă.⁵ E adevărat, o bună bucată de vreme disensiunile între ortodocși și greco-catolici marchează și viața satului românesc din Transilvania. Dar, în esență, frământările respective reflectă lupta între tradiție, reprezentată de cultul ortodox, și modernitate, promovată de reprezentanții noii biserici. Și, într-un caz și în altul, o dovedesc faptele lor ulterioare, scopul era de a aduce în prim plan lumea românească, de a demonstra viabilitatea culturii sale și permanenta deschidere spre cultura universală.

Esența acestei dispute o regăsim generalizată pe parcursul secolului al XVIII-lea, când permanentul dialog dintre tradiție și inovație se transformă, în ultimă instanță, într-un impuls cu repercursiuni la nivelul mentalităților chiar dacă: „Într-un secol novator, în evoluția lui de ansamblu, schimbările la nivelul mentalităților se petrec lent, fluxul spre modern cunoscând un ritm încetinit, ambivalent și marcat de întârzierea unor mentalități medievale.“⁶

Revenind la problema religioasă, trebuie să avem în vedere și dorința comună a capilor bisericii de a-și unifica eforturile întru dobândirea pentru români a unui statut conform cu ponderea numerică, cu participarea decisivă la efortul economic, printr-o muncă „... de temelie în serviciul vieții însuși, încă înaintea tuturor“⁷; și, nu în ultimul rând, cu aportul cultural bine individualizat, fără de care nu se va putea niciodată evalua obiectiv civilizația acestui spațiu geografic.

Argumentele menționate vin în completarea celor istorice,⁸ de care s-au prevelat cu tot mai multă insistență reprezentanții bisericii, dar și elita intelectuală cu scopul declarat de a dobândi drepturi naționale. O face Inochentie Micu Klein în memoriile destinate Curții de la Viena, atunci când vorbește în numele românilor⁹ și

2. A. Ilea, V. Covaci, *Reglementarea urbarială din Comitatul Bihor în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Crisia“, XI, Oradea, 1981, p.126

3. A. Chiriac, *Considerații istorice privind apariția satelor cu meșteșugari specializați*, în *Biharea*, X, Oradea, 1982, p.125

4. D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700-1848*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p.7-9; A. Ilea, V. Covaci, *op.cit.*, p.128-129;

5. K. Hitchens, *op.cit.*, p.30-31

6. P. Teodor, *Solidarități moderne în societatea secolului al XVIII-lea românesc*, în *Interferențe iluministe europene*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984, p.239

7. D. Prodan, *op.cit.*, p.366

8. L. Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania. 1790-1848*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p.49-50

9. *Ibidem*, p.45

Samuil Micu când militează pentru unitatea confesională,¹⁰ idei reluate și motivate și în alte câteva proiecte de amploare propuse de ambele părți de-a lungul sfârșitului de secol al XVIII-lea și în cel următor.¹¹

Aspectul social-economic a stat în atenția românilor cu atât mai mult cu cât statutul de națiune tolerată a adus după sine o subordonare generală apăsătoare, exprimată în atâtea și atâtea obligații de a presta munci în favoarea proprietarilor de pământ, indiferent că aceștia erau familiile nobiliare sau biserica romano-catolică, foarte puternică în Crișana. O demonstrează numeroasele documente ale evului mediu, ele evidențiind „...un masiv segment de istorie, înainte de toate a însuși poporului român, un segment masiv din munca sa de totdeauna”.¹² De altfel, cea de-a doua Diplomă Leopoldină a creat iluzia, odată cu precizările privind statutul social-economic al greco-catolicilor, unei posibile degrevări de sarcini iobăgești ale preoților și reșezarea obligațiilor, în sensul unor ușurări, pentru aceia care acceptau noua credință. Spunem, a creat iluzia deoarece cele trei „natio” din Transilvania au respins cu înverșunare orice concesiune în acest sens. Până la urmă unele înlesniri au fost făcute, dar numai în condițiile unei împotriviri pe măsură. Este pilda răscoalei lui Horea, care a adus după sine desființarea șerbiei (1785) sau, în secolul următor, a revoluției din 1848, când se stipulează anularea stării de iobag.¹³

Dar, aceste concesiuni pe plan social au fost posibile doar în condițiile în care noua orientare economică a autorităților habsburgice și-a propus echilibrarea balanței de venituri, o posibilă sursă fiind și limitarea sarcinilor față de proprietarii de domenii, aspect care a condus invariabil la introducerea unor taxe fiscale atât de necesare pentru completarea visteriei împăratului de la Viena.¹⁴ Reevaluarea potențialului uman, încercarea de a-l orienta spre promovarea inițiativelor particulare prin valorificarea resurselor locale, a avut drept scop tocmai susținerea cauzei menționate deja în spiritul ideilor puse în circulație de ideologia iluministă europeană. Așa a fost posibilă antrenarea unui număr mare de sate românești - exemplul vestului României apărându-ne ca reprezentativ¹⁵ înspre practicarea unor meșteșuguri a căror producție va fi destinată constant pieței. Posibilitatea aceasta a generat vizibile transformări în confortul de viață cotidiană, saltul produs conferându-i o siguranță a existenței ce a permis canalizarea energiilor și spre numeroase inițiative ctitoricești. Orpindu-ne doar la Bihor, surprindem acum generala preocupare de a edifica lăcașuri de cult, cu precădere de celor din lemn, precum și decorarea acestora cu picturi interioare.

Este, însă, acest efort unul la care participarea „lumii care tace”,¹⁶ a oamenilor pământului s-a dovedit condiție fundamentală. De altfel, documentele vremii și pisanile

10. P. Teodor, *op.cit.*, p.39

11. L. Gyemant, *op.cit.*, p.173-184

12. D. Prodan, *op.cit.*, p.366

13. *Ibidem*, p.364

14. A. Ilea, V. Covaci, *op.cit.*, p.126

15. A. Chiriac, *op.cit.*, p.118-119

16. Al. Dușu, *Conștiință națională și mentalitate țărănească*, în *Stat, Societate, Națiune*, Editura

conservate pe pereții lăcașurilor de cult confirmă acest interes comun spre ctitorire, spre susținerea de către întreaga comunitate a faptului de cultură. Căci, numai astfel, în condițiile în care din punct de vedere financiar țăranii români - fie ei ortodocși, fie greco-catolici - erau într-o situație nu prea fericită, se puteau finaliza asemenea inițiative. „Satul a construit biserica“ este mențiunea ce apare aproape invariabil în actul încheiat după vizitația canonică din anul 1766 a episcopului Meletie Covaci în dreptul multor localități inspectate în zonă cum ar fi și Bucuroaia, Dumbrăvani, Hinchiriș, Lazuri de Beiuș, Valea Neagră de Jos, Văłani de Pomezău.¹⁷ „Această sfântă biserică de nouă s-a făcut cu cheltuiala răposatului în domnul Filimon Gligor chitor și (...) cu ajutorul satului“¹⁸ a rămas consemnat la Tilecuș. Alteori, formula transmisă de documente - „strămoșii au construit biserica“ (maiores a edificarunt ecclesiam“) - pune în evidență, alături de implicarea generală, și ideea anteriorității câtorva din monumente ca, de exemplu, a celor din Cociuba Mică sau Dușești¹⁹ dar, se adaugă la aceasta din urmă și de-acum clasică însemnare pentru cei ce au inițiat noua întreprindere: „Această sfântă biserică s-au ridicat prin strădania comunei Dusești...“²⁰.

Desigur, interesante și, în același timp, de neocolit în aprecierea obiectivă a unei realități sunt datele conținute în pisanile din bisericile de lemn. Majoritatea fac referiri nu numai la contextul istoric ci și la implicarea generală, dar în funcție de posibilitățile materiale ale fiecăruia. Așa s-a întâmplat la Brădet: „...toți brădătenii bătrâni și tinerii s-au nevoiții cine cu ce au putut s-au nevoit de au făcut această sfântă și dumnezeiască biserică...“ (Brădet)²¹; la Valea Neagră de Jos „...și s-au făcut în sat Valea Neagră de Jos și toți sătenii cu bătrâni și cu tineri s-au nevoit la acest lucru Dumnezeesc de s-au făcut.“²²

Aceleași aspecte sunt depistabile și atunci când textele respective se referă la picturile interioarelor. De pildă, la Stănțești se spune: „Zugrăvit-am acest fruntariu pentru 10 florinți. 6 florinți au datu satu, cine cum s-au înduratu iar 4 florinți am lăsat pomană și dverile amândouă eu David Zugravu pentru sufletele morților ca să fie pomană...“²³; la Sebiș: „Încă a dat câte ceva popa Filimon un galbăn, popa Vasilie un galbăn, popa Lupu un galbăn și poporenii cât au putut“²⁴; la Totoreni: „Această sfântă biserică s-au zugrăvit cu cheltuiala satului Totoreni, cu strădania parohului Mihail, sfăt Mlende Urs...“²⁵; la Borșa: „Această

Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p.275

17. I. Godea, Ioana Cristache-Panait și colaboratorii, *Monumente istorice bisericești din Eparhia Oradiei. Bisericile de lemn*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, Oradea, 1978, p.61, 91, 118, 129, 222, 223

18. *Ibidem*, p.203

19. *Ibidem*, p.77, 95

20. *Ibidem*, p.96

21. *Ibidem*, p.57

22. *Ibidem*, p.219

23. *Ibidem*, p.179

24. *Ibidem*, p.188

25. *Ibidem*, p.210-211

dumnezeiască biserică s-au zugrăvit în zilele împăratului Ferdinand, fiind arhiereu Gherasim Raț, protopop fiind Ioan Popovici, fiind preot Ilie Meșter paroh, chitor Meșter Pante, birău Hăla Todor, sfânt Hăla Ioan. S-au zugrăvit din banii bisericii peste tot²⁶; la Tilecuș: „cu cheltuială de obște a satului s-a și gătat - pictura (n.n.) - sub birăirea și ctitorirea lui Baciui Ioan și Baciui Dănilă.”²⁷

Fără îndoială, înșirarea noastră ar putea continua prin referire la aproape toate bisericile ortodoxe sau greco-catolice existente în Bihor în secolul al XVIII-lea. Invariabil, am descoperi mențiuni identice cu cele prezentate deja și care nu fac decât să confirme emulația generală de la nivelul satelor românești și din acest areal geografic. Cu această contribuție a membrilor comunității, cu aportul individual al ctitorilor beneficiari și ai unei poziții social-economice evident mai bune față de majoritatea consătenilor și cu cel al preoților locali sau aparținând ierarhiei superioare, situație valabilă atât pentru biserică ortodoxă sau greco-catolică de aici, s-a reușit finalizarea unui număr impresionant de asemenea inițiative în secolul al XVIII-lea, comparativ cu secolele anterioare. Toți la un loc și-au avut, firesc, contribuția decisivă în susținerea eficientă a acestor realizări. Dar, fundamentală a fost triada comunitate-preot-meșter, triadă care a funcționat ca un mecanism perfect reglat. Fiecare parte și-a avut rolul în acest angrenaj, dar credem că se impune elogiată cu prioritate munca celor ce au coordonat lucrările de construcție propriu-zise, a meșterilor care veacuri de-a rândul au rămas anonimi și care acum își încrustează frecvent numele pentru a-și marca rolul precis într-o întreprindere ce presupune o mai largă participare, după cum limpede s-a demonstrat. Măndruș și Briciu Crăciun la Brădet și Dumbrăvani, Toadere la Brusturi-Băile Felix, Teodor Bondar la Copăceni, Ioan Lup la Luncoșoara, Ilie Tulea la Rieni, Nicolae la Sitani-Brătești, Lupu din Mizieș la Talpe, Toader Laza la Topa de Sus, Nicoară Fleanțu și Petrică Gheorghe la Valea Neagră de Jos sunt doar o parte din cei ce și-au câștigat dreptul la veșnică pomenire. Cum, totodată, acest drept și l-a obținut și mulți zugravi care au semnat aici: David Zugravu de la Curtea de Argeș la Rieni, Brădet, Stâncești, Sebiș, etc.; Ioan Zugravu la Peștiș; Ioan Buda la Oracea, Simion Darabant la Tărcăița; Ioan Lăpăușan la Calea Mare, Borșa, Păușa, etc.; Dionisie Iuga din Nicula la Valea Crișului și Hotar.

Prezența copiștilor în satele bihorene; a cărților tipărite în Moldova și Țara Românească²⁸ în toate lăcașurile de cult românești transilvănene și, implicit, din Bihor, completează imaginea despre un fenomen care în epocă datorează și/sau mai ales implicării morale și financiare a comunităților rurale în mod special. Deci, acest spectaculos avânt pe tărâm cultural a beneficiat pe de-o parte de consistența unei tradiții fundamentate pe o continuitate de necontestat, iar pe de altă de impulsurile prezentului, ale principiilor afiliate societății moderne, din ce în ce mai prezente aici. Suma valorilor rezultate sunt, ca atare, mărturii ale unor sinteze benefice, reprezentând un mod de a

26. *Ibidem*, p.45

27. *Ibidem*, p.203

28. Fl.Dudaș, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului*. Sec.XVI-XVII, Oradea, 1979, p.13-36

gândi cumpănit, echilibrat și limpede exprimat.

Am alătura, considerându-l un factor important în afirmarea noului context și contribuția intelectualilor români din Transilvania formați la școlile Apusului, adepți ai unei viziuni moderne în domeniile vieții social-economice, culturale, precum și în planul luptei naționale. „Se manifestă acum - ca urmare a transformărilor menționate chiar (n.n.) - o solidaritate pe verticală între elite și marea masă, elita pedalând pe ideea conștiinței de neam, reflex al unei mentalități nonmedievale”²⁹, solidaritate care în veacul următor a determinat destinul națiunii române.

A fost să fie deci, veacul al XVIII-lea, unul care a confirmat vitalitatea unui neam dornic de a ieși dintr-o forțată și artificială subordonare. Și, acest efort care cunoaște cote maxime de împlinire acum, este certificat tocmai prin antrenarea unor pături largi de oameni din sate, târguri și orașe în patronarea inițiativelor ctitoricești, atât de dense sub aspect numeric și calitativ.

29. P.Teodor, *op.cit.*, p.237

CENZORII ROMÂNI DE LA TIPOGRAFIA DIN BUDA

de
GHEORGHE GORUN

Tipografia din Buda a Universității din Pesta a jucat, în ultimele decade ale secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, un rol însemnat în dezvoltarea culturii românești a epocii, cel puțin din două puncte de vedere. Odată, prin tipărirea a peste 200 de publicații românești,¹ unele dintre ele fundamentale pentru cultura noastră, iar a doua oară, prin concentrarea, în slujba editării acestor publicații, a unor capacități intelectuale românești cu totul remarcabile: Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și Constantin Diaconovici-Loga. Prezentul studiu urmărește să reliefeze istoria acestui post-cheie pentru dezvoltarea culturală românească de factură iluministă și postiluministă: cenzorul cărților românești de la Tipografia din Buda.

Tipografia în chestiune a fost fondată în 1577 de episcopul Nicolae Telegdi, fiind destinată a servi cu produsele sale specifice universitatea de la Trnava, ce urma să pregătească în perioadele următoare cadrele necesare ofensivei Contrareforme în Europa Centrală, îndeosebi în Ungaria. În 1777 împărăteasa Maria Tereza a mutat universitatea trnaviană la Pesta, prilej cu care tipografia acesteia a fost transferată la Buda² unde și-a continuat activitatea tot timpul, în secolele următoare, până în zilele noastre.

În cursul anului 1795, în urma unui ordin imperial, Consiliul Locumtenențial a achiziționat pentru Tipografia din Buda literele „illiro-românești” ce au aparținut tipografiei lui Kurzbeck din Viena, împreună cu privilegiile și drepturile de editare ale lui Ștefan Novakovici.³ Urmarea a fost că Tipografia din Buda a avut dreptul exclusiv de tipărire a publicațiilor în limbile „orientale” ale românilor, grecilor și popoarelor de origine slavă aflate sub administrarea Consiliului Locumtenențial al Ungariei.

În schema de organizare a Tipografiei din Buda a existat un singur cenzor al cărților tipărite în așa-zisele „limbi orientale” și mai mulți corectori, pentru aproape fiecare limbă în care au fost imprimate cărțile care au ieșit de sub teascurile acesteia. În ultimii ani ai secolului al XVIII-lea și primii ani ai celui următor, postul de cenzor

1. Andrei Veress, *Câteva date despre activitatea și viața doctorului Ioan Piurariu Molnar și a fiului său*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, III, Cluj, 1926, p.611–612

2. Kafer István, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977)*, Budapest, 1977, passim; Veress Endre, *Tipografia românească din Buda*, în *Boabe de grâu*, III, 1932, nr.1–2, p.543

3. Veress Endre, *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai.1780–1848*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, p.36–37, doc.nr.6, datat Buda, 11 decembrie 1795

al cărților „orientale“, inclusiv cele românești, a fost ocupat de Alexandru Ragazzi, un intelectual rutean care a murit în cursul anului 1801.⁴ La 13 august 1799 a fost numit și primul corector al cărților românești în persoana lui Ioan Onișor,⁵ impus în acest post de Ioan Molnar–Piuriu, care s-a dovedit însă a fi necorespunzător. Nu întâmplător Ioan Onișor a fost calificat de Gheorghe Șincai drept „măgar schismatic“!

Numirea lui Samuil Micu în postul de corector al cărților „orientale“ de la amintita tipografie a fost pusă, pentru prima dată, de Ignatie Darabant, la 6 septembrie 1799,⁶ într-o scrisoare adresată consilierului Sigismund Lakits, directorul Tipografiei Universității și lui Laurențiu Pranger, factor și contraagent al aceleiași instituții. Ideea numirii lui Samuil Micu apare în calculele lui Ignatie Darabant odată cu primirea scrisorii lui Iosif Matuschek, din 7 august 1799, prin care i se sugera episcopului orădean posibilitatea alegerii unei persoane în locul lui Ioan Onișor care să se ocupe de corectarea cărților românești, dar care să fie un perfect cunoscător al limbilor latină și română. Între timp însă, la 13 august 1799, Consiliul Locumtenential l-a numit pe modestul Onișor în postul de corector, pe care l-a ocupat până în vara anului 1804,⁷ decizia închizând practic discuția pe această temă. Dar nu pentru mult timp.

Conștient de importanța poziției corectorului cărților „orientale“ de la Tipografia din Buda și direct interesat ca postul să fie ocupat de o personalitate de prim rang, din motive lesne de înțeles, episcopul Ignatie Darabant a declanșat o adevărată campanie care a vizat impunerea lui Samuil Micu în postul–cheie respectiv. Mai mult chiar, a dorit lărgirea atribuțiilor acestuia și cu sarcinile de cenzor. În viziunea episcopului Darabant, cenzorul urma să se ocupe și de calitatea limbii române folosite de autorul ce propunea spre tipărire lucrarea.

Ocazia de a relua chestiunea numirii lui Samuil Micu la Tipografia din Buda a furnizat-o moartea lui Alexandru Ragazzi, în vara anului 1801. La 15 iunie 1801, Ignatie Darabant i-a propus directorului tipografiei, Sigismund Lakits, după o amplă demonstrație, să-l numească pe Samuil Micu în postul de revizor, dar și de corector al cărților românești.⁸ Argumentele aduse de episcopul orădean în sprijinul lărgirii atribuțiilor postului respectiv merită măcar o scurtă trecere în revistă, întrucât ele ilustrează viziunea foarte clară a semnatarului scrisorii asupra problemelor care stăteau în calea tipăririi cărților românești.

Episcopul Darabant începe prin a analiza stările de lucruri ce domneau în domeniul tipăririi cărților românești pe întreg teritoriul imperiului. În tipografia din Viena al lui Kurzbeck s-au imprimat numai două cărți. Întrucât literele românești ale tipografiei lui Kurzbeck au ajuns în posesia Tipografiei din Buda, responsabilitatea tipăririi cărților românești i-a revenit acesteia. Pe de altă parte, episcopul semnalează

4. *Ibidem*, p.43

5. *Ibidem*, p.38, doc.nr.8

6. Arhivele Statului Oradea (în continuare ASO), *fond Episcopia greco-catolică Oradea*, inv.881, dos.1079, f.60–61

7. Veress, *op.cit.*, p.31, doc.nr.8

8. *Ibidem*, p.42, doc.nr.13

faptul că se simte acut lipsa cărților românești, mai ales că cele tipărite la Blaj nu puteau fi aduse în eparhia orădeană, sub sancțiunea confiscării. Din această cauză, Ignatie Darabant susținea că ar fi fost de dorit ca Tipografia din Buda a Universității pestane să tipărească acele cărți românești, a căror lipsă erau cel mai mult resimțite și al căror pregătire pentru tipar ar fi urmat să se ocupe un revizor și un corector, dar care să cunoască bine limba română și dialectele sale locale. Soluția problemei a fost oferită de episcop în persoana lui Samuil Micu, preot din Blaj, fost alumn al Colegiului pazmanian și al Universității din Viena, și al cărui merite sunt și mai mult subliniate de faptul că a tradus Biblia în limba română, această traducere fiind și tipărită la Blaj.

La 21 august 1801, profitând de obligația de a raporta publicarea postului vacant de cenzor al cărților orientale de la Tipografia din Buda, dispus prin intimatul Consiliului Locumtenențial nr.1787⁹ din 30 iunie 1801, Ignatie Darabant s-a adresat direct Consiliului, propunând numirea lui Samuil Micu în postul vacant, cu sarcina de a revedea limba cărților românești ce urmau a fi tipărite. Abținându-se de la orice fel de argumentație, episcopul s-a limitat la a sugera discret ocazia de a transforma postul vacant de cenzor al cărților orientale în acela de cenzor al cărților românești și numirea lui Samuil Micu. Peste numai zece zile, la 31 august 1801, Ignatie Darabant trimite însă Consiliului Locumtenențial copia scrisorii sale din 15 iunie 1801 pe care o expediase directorului Tipografiei, Sigismund Lakits,¹⁰ foarte probabil pentru a oferi Consiliului Locumtenențial rațiunile care l-au îndemnat să propună transformarea postului și numirea lui Samuil Micu.¹¹

În favoarea lui Samuil Micu a intervenit la Consiliul Locumtenențial și consilierul Sigismund Lakits, directorul Tipografiei din Buda, însă Consiliul, care s-a arătat dispus să-l accepte pe Micu, a obiectat că acesta nu cunoaște limbile ruteană și illyrică.¹² Obiecțiunea Consiliului Locumtenențial a fost – probabil neoficial – transmisă episcopului Darabant, care s-a grăbit să înainteze, la 23 aprilie 1803, un memoriu vast în favoarea lui Samuil Micu.¹³ Răspunzând la intimatul nr.4020 din 16 februarie 1803¹⁴ al Consiliului Locumtenențial, episcopul Ignatie Darabant justifică propunerea numirii lui Samuil Micu în postul de cenzor prin faptul că savantul român, chiar dacă nu

9. ASO, *fond cit.*, dos.1079, f.70.

10. Veress, *op.cit.*, p.43. Rezoluția de pe verso este datată 1 septembrie 1802 (!)

11. Procedul la care a recurs episcopul Darabant cu acel prilej, dezvăluie talente diplomatice ale acestuia. Darabant nu a dorit să rateze ocazia, riscând să ceară direct numirea lui Samuil Micu. S-a temut probabil de orgoliile înalților funcționari ai Consiliului Locumtenențial care ar fi putut respinge numele acestuia, sau de eventualele ecouri negative pe care numele protejatului său l-ar fi stârnit în urma reclamațiilor episcopului Ioan Bob. Este cert că la Viena cererile episcopului Darabant erau mai bine primite decât la Buda, mai ales după *Supplex*. Prudența lui Darabant ilustrează miza foarte mare a manevrelor diplomatice pe care le-a făcut în anii 1799–1804, în vederea obținerii postului dorit și a numirii lui Samuil Micu.

12. *Ibidem*

13. ASO, *fond cit.*, dos.1079, f.66–67. Conceptul găsit de noi nu este datat, fiind transcrierea conceptului cu foarte multe corecturi de la f.68–69. Suntem însă convingși că este memoriul din 23 aprilie 1803 de care amintește Veress, *op.cit.*p.43.

14. Nu se găsește în fondul arhivistic cercetat de noi la ASO, fiind probabil pierdut.

cunoaște limbile menționate, cunoaște foarte bine în schimb, latina, greaca literară și româna, ultima foarte exact. Darabant reamintește faptul că tocmai Consiliul Locumtenențial a interzis aducerea în dieceza orădeană a cărților tipărite la Blaj, ceea ce prejudiciază întregul cler românesc, atât pe cel greco-catolic, cât și pe cel ortodox. Drept pentru care și-a permis să propună numirea lui Samuil Micu în postul de cenzor al cărților românești ce urmează a fi imprimate la Buda, grupându-și argumentele în cinci puncte. În afara cărților tipărite în 1793 altele nu s-au mai imprimat. Iar acelea nu ajung nici tineretului studios și nici preoților. Din cauza lipsei unui revizor al cărților românești care ar cunoaște exact atât limba cât și ortografia, în cărțile deja tipărite s-au strecurat erori care schimbă sensul construcțiilor de fraze. Această tipografie din Buda trebuie să aibă grijă și de cultura popoarelor de rit oriental; prin urmare, trebuie să imprime și cărți românești. Deci trebuie să aibă și un revizor român care să se îngrijească de limba cărților tipărite la Buda. Pentru acest post, cel mai autorizat cunoscător al limbii române este Samuil Micu, care după terminarea studiilor la Universitatea din Viena, s-a ocupat tot timpul de probleme lingvistice românești și, prin urmare, poate fi de cea mai mare utilitate pentru Tipografia din Buda. Admite că este nevoie de un cenzor și pentru cărțile rutene și illyrice, dar episcopul vede tot atâta nevoie și pentru numirea unui cenzor român. Deci, în final, prelatul orădean cere iarăși numirea lui Samuil Micu în postul de cenzor al cărților românești, căruia să i se asigure și un salariu.

Deocamdată Ioan Onișor și-a continuat activitatea de corector, netulburat de corespondența episcopului Darabant, de care, se pare că nu a avut cunoștință. Ba chiar la un moment dat, s-a crezut atât de stăpân pe situație încât, la 27 iunie 1801, s-a adresat Consiliului Locumtenențial cu cererea de a fi numit în postul de cenzor al cărților românești atunci când acesta va fi vacant!¹⁵ În sprijinul doleanței sale a anexat adeverința lui Ioan Molnar Piuariu din 23 septembrie 1800, prin care acesta se declara mulțumit de munca acestuia.¹⁶ Însă în primăvara anului 1804, situația s-a schimbat. Nemulțumit de felul în care Onișor a făcut corecturile la Mineiul său, Ioan Molnar-Piuariu i-a retras acestuia corectura și a dat-o lui Gheorghe Șincai. La 2 mai 1804, directorul Tipografiei budense, Sigismund Lakits, s-a văzut nevoit să anunțe Consiliul Locumtenențial noua situație din sectorul tipăririi cărților românești, cerând aprobarea ca plata de un florin pentru o coală să nu mai fie plătită lui Onișor, ci lui Gheorghe Șincai.¹⁷ La 15 mai 1807 Consiliul Locumtenențial a consfințit noua situație, numindu-l pe Gheorghe Șincai, în mod provizoriu, drept corector al cărților românești, urmând să fie plătit cu un florin pe zi, Onișor urmând să fie, și el, plătit până la sfârșitul lunii iunie 1804, pentru alte lucrări ocazionale de corectură.¹⁸

15. Veress, *op.cit.*, p.43, doc.nr.14

16. *Ibidem*, p.41, doc.nr.12

17. *Ibidem*, p.51, doc.nr.25

18. *Ibidem*, p.52, doc.nr.26

Probabil la curent cu mersul evenimentelor de la Tipografia din Buda, episcopul Darabant a reacționat prompt și, la 18 mai 1804, a expediat Consiliului Locumtenențial un – al treilea ¹⁹-memoriu, al cărui tonalitate a limbajului este foarte solemn. ²⁰ Acest nou memoriu nu seamănă cu nici unul anterior, începând cu un scurt istoric al formării poporului român și al limbii române, excursul fiind destinat să servească drept punct de plecare și bază pentru argumentația ce urmează. În continuare, episcopul Darabant arată că conlocuirea poporului român cu popoarele venite aici mai târziu – slavi, ruteni, unguri – au „corupt” limba poporului român, îndepărtând-o de limba pură. Pentru ca noile cărți românești ce vor fi tipărite la Buda să fie scrise într-o limbă română curată, crede că este nevoie de un cenzor și revizor român care să vegheze în tipografie asupra limbii în care vor apare. Darabant admite că sunt rari acei erudiți care scriu într-o limbă română pură. Prin urmare, cere Consiliului Locumtenențial înființarea unui post de cenzor și corector al cărților românești în care să fie numit Samuil Micu, propus de el și mai înainte. Acesta a studiat la Viena și apoi s-a perfecționat prin elaborarea mai multor lecții și cărți. Apoi, dând curs unui intimat al Consiliului Locumtenențial, episcopul Darabant propune trei candidați pentru acest post: Samuil Micu, secondat de Ioan Corneli și, în final, canonicul orădean Nicolae Vitez.

La 25 septembrie 1804, Consiliul Locumtenențial anunța conducerea Tipografiei din Buda că împăratul Francisc a aprobat numirea lui Samuil Micu în postul de cenzor și corector al cărților românești, ²¹ post înființat practic cu acel prilej. Noul titular al postului și-a ocupat locul de muncă la 12 noiembrie 1804, zi cu care a început să fie plătit din fondul tipografiei. ²² Prima sa întreprindere în noua calitate, a fost lectura dicționarului român-latin-ungar al lui Ștefan Körösi, asupra căruia s-a și pronunțat la 3 decembrie 1804, ²³ menționându-și părerea că dicționarul nu corespundea exigențelor și propunând ca acesta să fie dat spre lectură și unor alte persoane pentru eliminarea eventualelor acuzații de părtinire.

Numirea lui Samuil Micu în postul de cenzor și corector al cărților românești l-a afectat însă pe Gheorghe Șincăi, rămas fără atribuții de serviciu în cadrul Tipografiei din Buda. La 18 noiembrie 1804, la câteva zile după ce Micu ocupase postul, a trimis directorului tipografiei o cerere în care solicita pentru sine postul de corector, ca răsplată pentru serviciile aduse până atunci tipografiei. ²⁴ După ce și-a înșirat meritele și limbile pe care le cunoștea (română, maghiară, italiană, germană, greacă și latină), studiile și funcțiile ocupate anterior, amintește că Samuil Micu are totuși 60 de ani și nici limba ruteană nu o cunoaște; apoi, avea în proiect câteva studii – o gramatică românească, o

19. Observația este făcută pe verso-ul documentului

20. ASO, *fond cit.*, dos.1079, f.74-75

21. Veress, *op.cit.*, p.60, doc.nr.38

22. *Ibidem*, p.65, doc.nr.43. La 11 decembrie 1804 Consiliul Locumtenențial a comunicat Tipografiei din Buda că a luat la cunoștință de ocuparea postului și a stabilit salariul lui Samuil Micu la 508 florini renani pe an. *Ibidem*, p.66, doc. nr.44.

23. *Ibidem*, p.65, doc.nr.44

24. *Ibidem*, p.61-63, doc.nr.41

istorie a românilor, etc. – pe care nu le putea termina fără a-i fi asigurată subzistența. Peste numai câteva zile, la 26 noiembrie 1804, colegul său Samuil Micu a comunicat aceluiași director al tipografiei părerea sa despre împrejurările care au dus la încetarea activității lui Șincai,²⁵ afirmând că el personal nu poate face față atribuțiilor de cenzor și de corector, întrucât numai cenzurarea cărților îi răpește prea mult timp. În plus, avea ochii slăbiți, ceea ce îl împiedica să facă și munca mecanică de corector, rugând ca Șincai să rămână pe mai departe însărcinat cu aceasta.

Între cei doi cărturari români s-a stabilit o excelentă conlucrare, apreciată ca atare și de conducerea tipografiei, la 31 iulie 1805.²⁶

Samuil Micu și Gheorghe Șincai s-au ocupat nu numai de cărțile românești necesare cultului greco-catolic, ci și de cele necesare ortodocșilor, cât și de cărți tipărite în limbile latină și maghiară. Prin urmare, pentru serviciile în plus prestate, la 10 august 1805, Samuil Micu a solicitat plata a 141 florini pentru corectura cărților românești,²⁷ activitate care ar fi trebuit să fie făcută de Șincai. Dar acesta, complet absorbit de corectura altor cărți, nu a putut să le corecteze, munca fiind făcută de Samuil Micu. Nedumerit de cererea lui Micu, la 21 august 1805, Consiliul Locumtenențial a chestionat conducerea tipografiei asupra condițiilor în care funcționau cei doi cenzori și corectori români de la Buda.²⁸

La 28 septembrie 1805 curatorul Tipografiei din Buda, Francisc Sági și factorul Laurențiu Prager, au înaintat Consiliului Locumtenențial un foarte amănunțit memoriu referitor la activitatea celor doi cărturari români.²⁹ Memoriul precizează că Samuil Micu a fost însărcinat cu cenzurarea și corectarea limbii cărților românești propuse tipografiei spre tipărire, iar Gheorghe Șincai cu corectarea cărților românești, precum și cu corectarea unor cărți în limba maghiară și latină. Din acest motiv, Samuil Micu este îndreptățit să primească cei 141 florini și 30 crăițari pe care îi revendică. Cei doi sunt plătiți cu salariul anual de 500 florini fiecare, excedentul reprezentat de salariul lui Șincai fiind cu greu acoperit din bugetul Tipografiei. Din punctul de vedere al Tipografiei, prezența lui Șincai era foarte importantă, el făcând corectura exclusivă a cărților în limba latină și maghiară. Din acest motiv, cei doi conducători au solicitat acoperirea cel puțin a jumătate din salariul lui Șincai din fondul Tezaurariatului, cât și

25. *Ibidem*, p.64–65, doc.nr.42. Samuil Micu și-a declarat părerea la solicitarea directorului Tipografiei din Buda care, se pare că ar fi dorit să-l păstreze în serviciile sale și pe Gheorghe Șincai. La 12 decembrie 1804 a și înaintat un referat către Consiliul Locumtenențial în care argumenta necesitatea ca Gheorghe Șincai să fie lăsat să facă corectura cărților și pe mai departe, urmând să fie plătit cu un florin de coală (*Ibidem*, p.67, doc.nr.46). Propunerea directorului tipografiei a fost aprobată de Consiliul Locumtenențial la 27 decembrie 1804 (*Ibidem*, p.69, doc.nr.49), iar la 26 februarie 1805 a fost comunicată și aprobarea imperială a postului de corector pentru Gheorghe Șincai, precum și obligația acestuia de a face corecturi, nu numai pentru cărțile românești, ci și în limbile latină și maghiară, la nevoie (*Ibidem*, p.76, doc.nr.59).

26. *Ibidem*, p.84, doc.nr.69

27. *Ibidem*, p.84, doc.nr.70

28. *Ibidem*, p.87, doc.nr.72

29. *Ibidem*, p.88–90, doc.nr.74

achitarea celor 141 florini lui Micu pentru corectura cărților românești pe care Șincai nu le-a putut face.

Informat de situație, la 8 octombrie 1805 Consiliul Locumtenențial a hotărât să înainteze cererea lui Samuil Micu la Cancelaria Aulică cu rugămintea aprobării acesteia. Totodată, Consiliul Locumtenențial nu a ezitat să amintească Cancelariei Aulice faptul că manuscrisele și cărțile românești ce așteptau tipărirea erau destul de numeroase, iar Tipografia nu avea decât două teasuri.³⁰

În ciuda sprijinului Consiliului Locumtenențial, cererea lui Samuil Micu nu a primit aprobarea Cancelariei Aulice. La 29 aprilie 1806, Samuil Micu a repetat cererea, solicitând de astă dată, să i se acorde salariul obișnuit cenzorului rutean, motivând că suplimentarea retribuției i-ar fi permis achitarea datoriilor care, între timp, s-au acumulat. La 6 mai 1806, Consiliul Locumtenențial a avizat, din nou, favorabil cererea și a înaintat-o Cancelariei Aulice, dar moartea lui Samuil Micu, survenită la 13 mai 1806, a făcut ca recomandarea să devină inutilă.³¹

La două săptămâni după încetarea din viață a lui Samuil Micu, Consiliul Locumtenențial s-a grăbit să chestioneze Tipografia din Buda, la 27 mai 1806, dacă are în vedere vreun candidat corespunzător pentru postul devenit vacant de „cenzor și corector al cărților românești greco-unite”.³² În aceeași zi, printr-o altă circulară, Consiliul Locumtenențial a cerut conducerii Tipografiei părerea asupra lui Gheorghe Șincai și Ioan Onișor, care depuseseră între timp cereri prin care solicitau să fie numiți în postul vacant.³³ În afara celor doi solicitanți, ofensiva pentru ocuparea postului a fost continuată de Ioan Piuriu care, la 11 iunie 1806, l-a recomandat pe Petru Maior,³⁴ recomandare reînnoită peste numai o săptămână, la 18 iunie 1806.³⁵ Propunerea, foarte călduroasă, a lui Molnar făcută lui Petru Maior, a fost receptată de conducerea Tipografiei cât se poate de pozitiv. La 21 iunie 1806, aceasta s-a grăbit să îl sfătuiască pe Molnar asupra demersurilor pe care trebuia să le facă în vederea obținerii numirii lui Maior: episcopul acestuia – Ioan Bob – să îl propună Consiliului Locumtenențial.³⁶ Ceea ce era exclus, dacă avem în vedere relațiile cât se poate de proaste dintre cei doi protagoniști.

Întrucât pe statele de plată ale Tipografiei din Buda se găseau doi români, Consiliul Locumtenențial și-a pus problema dacă mai era nevoie de un al treilea.

30. *Ibidem*, p.91

31. *Ibidem*. Moartea lui Samuil Micu și vacanța postului a fost anunțată Consiliul Locumtenențial de către conducerea Tipografiei din Buda după 3 zile, la 16 mai 1806 (*Ibidem*, p.108, doc.nr.95)

32. *Ibidem*, p.113 doc.nr.101. Am găsit și actul original, în Magyar Országos Levéltár (în continuare MOL) din Budapesta, fondul Z 715, pachet 20, nr.485/1806, f.435–436

33. Veress, *op.cit.*, p.114, doc.nr.102

34. *Ibidem*, p.118, doc.nr.108

35. *Ibidem*, p.120, doc.nr.110

36. *Ibidem*, p.121, doc.nr.112. Autorul scrisorii și-a exprimat, fără echivoc, dorința ca locul lui Samuil Micu să fie ocupat de un urmaș pe măsură.

Întrebarea i-a fost pusă, imediat, și conducerii Tipografiei care, la 5 iulie 1806, a răspuns în mod categoric afirmativ.³⁷ Replica direcției a fost construită pe ideea că dacă se dorește tipărirea unor cărți de o calitate ireproșabilă, atunci este nevoie de doi cenzoari români, câte unul pentru fiecare confesiune – greco-catolică și ortodoxă –, deoarece nici unul nu putea suplini munca celuilalt. Se pare că argumentele lui Săghi au fost acceptate de Consiliul Locumtenențial, pentru că la 30 iulie 1806 acesta a trebuit să răspundă la noi întrebări privindu-i pe cei doi candidați care au depus cereri de angajare.³⁸ După părerea lui Săghi nici unul din cei doi solicitanți nu putea fi acceptat, Onișor fiind demis încă în 1804, iar Gheorghe Șincai din cauza vârstei nu mai vede bine, chiar recent greșise și 9000 de coli de tipar imprimate au trebuit să fie aruncate la maculatură. Comunică în schimb faptul că Ioan Molnar Piuaru l-a recomandat călduros pentru postul vacant pe preotul greco-catolic Petru Maior, ca pe cel mai merituos candidat, solicitând numirea lui urgentă.

Chestiunea numirii unui cenzor al cărților românești părând a fi blocată, la 6 august 1806 Ioan Onișor a solicitat din nou desemnarea sa în acest post, ca fost colaborator al lui Samuil Micu și ca unul care ocupase deja, anterior, acest post.³⁹ Cam în același timp și neștiind nimic despre demersurile care se făceau, dar aflând de faptul că problema propunerii unui nou corector român a fost dată Capitlului Episcopiei greco-catolice din Oradea, la 4 septembrie 1806 Gheorghe Șincai s-a adresat acestuia, cerând desemnarea sa drept candidat pentru postul în discuție.⁴⁰ Pentru a fi mai convingător, Șincai a trecut în revistă studiile pe care le-a urmat, lucrările tipărite și activitatea pe care a depus-o de-a lungul vieții în slujba Bisericii și a poporului.

În fine, la 27 septembrie 1806, și Ioan Corneli a cerut Consiliului Locumtenențial numirea în postul vacant, aducând ca argument principal în sprijinul candidaturii sale faptul că mai fusese odată propus, de episcopul Darabant, atunci când fusese numit Samuil Micu.⁴¹

În ciuda destul de numeroaselor candidaturi, o propunere oficială de desemnare a unui cenzor roman a fost formulată abia la 29 septembrie 1806 de Capitlul greco-catolic orădean.⁴² Cu acel prilej, au fost oferite Consiliului Locumtenențial nu mai puțin de șase candidaturi: Ioan Corneli, Petru Maior, Mihai David, Gheorghe Șincai, Alexe Aaron și Constantin Farcaș, exact în această ordine. În ciuda abundenței de candidați, hotărârea a fost luată cu destulă greutate. Abia la 26 mai 1807 Consiliul Locumtenențial a fost în măsură să anunțe conducerea Tipografiei faptul că suveranul

37. *Ibidem*, p.124–125, doc.nr.116. Actul original se găsește astăzi în MOL, fond cit., pachet 5, nr.485/1806, f.434, deși s-a considerat anterior că întregul fond arhivistic a fost distrus în bombardamentele aliate asupra Budapestei din prima parte a anului 1945.

38. Veress, *op.cit.*, p.126, doc.nr.117

39. *Ibidem*, p.127, doc.nr.118

40. *Ibidem*, p.129, doc.nr.122

41. *Ibidem*, p.131, doc.nr.123

42. *Ibidem*, p.132, doc.nr.124

43. *Ibidem*, p.143, doc.nr.138

a aprobat numirea lui Ioan Corneli, în postul de cenzor și corector al cărților românești.⁴³ Vestea i-a fost comunicată și lui Corneli la 15 iunie 1807, de conducerea Tipografiei,⁴⁴ odată cu îndemnul de a-și ocupa postul cât mai repede posibil.

Dar Ioan Corneli nu și-a ocupat postul din Buda niciodată. Legat de Oradea prin prezența familiei, prin prieteni și munca în domeniul școlar pe care a agreat-o cel mai mult, așteptând să fie avansat în ierarhia eparhiei greco-catolice orădene, acesta a amânat preluarea postului până când, după mai multe ezitări, a sfârșit prin a renunța.⁴⁵ Între timp, postul de cenzor român a fost girat de Gheorghe Șincai, corectorul titular al Tipografiei din Buda care, la 10 iulie 1807, a cerut să-i fie achitat salariul suplimentar ce i se cuvenea pentru munca de cenzor prestată de la decesul lui Samuil Micu.⁴⁶ La 18 august 1807, Consiliul Locumtenențial înștiința pe directorul Tipografiei, Anton Markovits, că lui Șincai i se cuvenea de drept jumătate din salariul defunctului Samuil Micu, suma urmând a-i fi plătită din bugetul Tipografiei.⁴⁷

După ce în primăvara anului 1808 Ioan Corneli a primit titlul de canonic, a devenit evident că acesta nu își va ocupa postul de la Tipografia din Buda. Prin urmare, la 14 mai 1808, Ioan Molnar Piuaru a reiterat propunerea sa anterioară de numire a lui Petru Maior în postul vacant.⁴⁸ Mai mult, la 28 mai 1808, a demisionat și Gheorghe Șincai, atât din postul de corector titular, cât și din acela de cenzor pe care l-a suplinit,⁴⁹ retrăgându-se pe moșiile din Transilvania ale contelui Vass de Țaga, care îl invitasese în anul precedent să devină preceptor al copiilor săi. Această demisie a intervenit după patru ani de activitate la Tipografia din Buda. În semn de apreciere pentru munca sa, Consiliul Locumtenențial a dublat suma ce i se cuvenea lui Șincai cu prilejul lichidării,⁵⁰ gest destul de puțin obișnuit la un aparat birocratic celebru prin rigiditatea sa.

La 10 iunie 1808 Petru Maior s-a adresat, din nou, Consiliului Locumtenențial, cu rugămintea de a fi numit în postul încă vacant de la Tipografia din Buda.⁵¹ Ajuns în dificultate în urma plecării lui Șincai, conducerea Tipografiei a solicitat imperios desemnarea urmașului lui Samuil Micu. Peste numai trei luni numirea s-a și produs: la 27 septembrie 1808 Consiliul Locumtenențial îl înștiința pe directorul Tipografiei,

44. *Ibidem*, p.144, doc.nr.140

45. Ioan Corneli a fost, fără îndoială, omul de încredere al episcopului Samuil Vulcan, al cărui elev a fost la Lwow. Este interesantă poziția episcopului Vulcan în privința numirii lui Corneli ca cenzor și corector la Buda. La 31 iulie 1807 Vulcan a mulțumit Consiliului Locumtenențial pentru numirea lui Corneli, dar în continuare a vorbit de posibilitatea ascensiunii acestuia în ierarhia eparhială în fruntea căreia se găsea, de reintegrarea lui în fruntea școlilor naționale românești, etc. Nici un cuvânt despre plecarea lui Corneli la Buda, semn că episcopul Vulcan nu a agreat de loc ideea ca acesta să părăscască Oradea. ASO, *fond cit.*, dos.1709, f.84. De altfel, propunerea de numire ca cenzor și corector a lui Corneli nu i-a aparținut episcopului ci Capitlului greco-catolic orădean.

46. Veress, *op.cit.*, p.145-146, doc.nr.142

47. *Ibidem*, p.148, doc.nr.146

48. *Ibidem*, p.165, doc.nr.168

49. *Ibidem*, p.166, doc.nr.169

50. *Ibidem*, p.173, doc.nr.178

51. *Ibidem*, p.167, doc.nr.171

Anton Markovits, că Petru Maior a fost numit de împărat în postul de cenzor și corector român al Tipografiei,⁵² cerând ca acesta să fie anunțat de urgență.

Cu toate că Petru Maior și-a dorit mult noul post, a ajuns să-l ocupe efectiv abia în primăvara anului următor, începând cu ziua de 8 martie 1809.⁵³ A urmat apoi cea mai prolifică perioadă din istoria tiparului românesc de la Tipografia din Buda, a căror realizări se leagă, indiscutabil, de numele lui Petru Maior, perioada care va dura până la încetarea acestuia din viață, la 14 februarie 1821.⁵⁴

După moartea lui Petru Maior se părea că vacanța cenzorului român de la Buda va fi foarte scurtă și că postul va beneficia de o rapidă împlinire. N-a fost să fie așa, deși episcopul Samuil Vulcan s-a grăbit cât a putut, și la 22 martie 1821 a publicat în întreaga sa dieceză vacanța postului, invitând pe doritori să candideze.⁵⁵ În aceeași zi i-a scris și lui Ioan Bob, cerându-i să anunțe și el, în dieceza sa, faptul că postul respectiv era vacant, iar dacă s-ar fi găsit cineva care să aspire la a-l ocupa, să îl anunțe imediat.⁵⁶ La 30 martie 1821 Ioan Bob îl asigura pe episcopul Samuil Vulcan că va face publică vacanța postului de cenzor și corector de la Buda, iar dacă se va găsi cineva interesat în a-l ocupa, îl va sprijini să poată merge la Buda.⁵⁷

La 9 aprilie 1821, s-a prezentat primul candidat, în persoana lui Ioan Erdeli, pe atunci titularul parohiei din Monor, în dieceza episcopului Bob.⁵⁸ Ioan Erdeli s-a oferit să ocupe postul afirmând că este bun cunoscător a patru limbi și rugându-l pe Vulcan să-l propună. Dar abia peste o lună, la 26 mai 1821, Samuil Vulcan trimite Consiliului Locumtenențial propunerea sa ce conținea doi candidați: pe Constantin Aldea, din dieceza orădeană și pe Ioan Erdeli din dieceza blăjeană.⁵⁹ Cu siguranță că în cursul verii anului 1821, episcopul Vulcan a revenit asupra propunerii, adăugând încă o persoană, fiindcă în adresa din 21 august 1821, Consiliul Locumtenențial îl anunța pe împărat că episcopul Samuil Vulcan a propus în locul lui Petru Maior trei persoane „...foarte calificate...”: Constantin Aldea, Ioan Erdeli și Vasile Gergely.⁶⁰ Dintre cei trei candidați se detașează Ioan Erdeli, bun cunoscător al limbilor latină, română, maghiară, germană și mai slab italiană, absolvent al seminarului din Bratislava și o practică de 20 de ani ca notar districtual.⁶¹

Treburile s-au încurcat undeva, fiindcă în ciuda călduroaselor recomandări, nici unul din cei trei candidați nu au fost desemnați. Pe de altă parte, la 2 octombrie

52. *Ibidem*, p.174–175, doc.nr.181

53. *Ibidem*, p.187, doc.nr.198

54. *Ibidem*, p.322, doc.nr.384. Petru Maior a încetat din viață în 14 februarie 1821, la ora 1, din cauza unei pneumonii. Revizorul Nagy Antal s-a ocupat de salvarea cărților și manuscriselor personale ale lui Petru Maior, pe care le-a adunat într-o încăpere și le-a sigilat.

55. ASO, *fond.cit.*, dos.1981, f.1

56. *Ibidem*, f.2

57. *Ibidem*, f.3

58. *Ibidem*, f.6

59. *Ibidem*, f.5

60. Veress, *op.cit.*, p.335, doc.nr.403

61. *Ibidem*

1821, Consiliul Locumtenențial a cerut episcopului Vulcan, datele personale ale celor trei candidați: răspunsul, datat la 1 noiembrie 1821, înclină net în favoarea lui Ioan Erdeli.⁶² Episcopul Vulcan și-a exprimat deschis speranța ca Ioan Erdeli să corespundă pe deplin necesităților postului, pe măsura ilustrațiilor antecesori. Admite că Vasile Gergely a terminat studiile la Viena cu rezultate remarcabile și cunoaște și el limbile română, latină, maghiară și germană, că a încercat să traducă o cârticică din limba germană, dar cu rezultate nu prea strălucite; Gergely lucrează însă abia de un an și nu putea subzista la Buda din salariul de 500 de florini cu o soție și copii. Cât despre propriul său subordonat, Constantin Aldea, episcopul Samuil Vulcan a recunoscut de-a dreptul că nu era dotat pentru acest post.

Se pare că episcopul Vulcan a făcut din problema candidaților la postul de cenzor și corector de la Buda o chestiune de conștiință, întrucât în aceeași zi de 1 noiembrie 1821, a mai scris o scrisoare Consiliului Locumtenențial, făcând unele rectificări în ce-i privea pe cei trei candidați.⁶³ Prelatul greco-catolic orădean a simțit nevoia să precizeze că l-a recomandat pe Constantin Aldea, dar acesta nu suferă nici o comparație cu Ioan Erdeli, pe care îl recomandă pentru post în primul rând, întrucât corespunde pe deplin cerințelor impuse, iar el speră că va fi la înălțime predecesorilor, care au fost chiar primii din națiunea română. Pe locul al doilea el îl recomandă pe Vasile Gergely, care nu se ridică nici el la nivelul lui Ioan Erdeli, dar a fost obligat să-l propună, fiind recomandat de dieceza greco-catolică a Muncaciului.

Timp de un an nu se ia nici o hotărâre, nici unul din cei trei candidați nu a fost desemnat ca succesor al lui Petru Maior. La 1 noiembrie 1822, Samuil Vulcan s-a adresat Consiliului Locumtenențial, atrăgând atenția acestuia asupra necesității numirii unui cenzor și corector român, chiar și numai din cauza numeroșilor prenumerați la dicționarul român aflat în lucru și care urgentau apariția cărții.⁶⁴ La 8 august 1823 cere, printre altele, explicații de la Francisc Ságghi, administratorul Tipografiei din Buda, asupra motivelor care au influențat numirea unui cenzor și corector român.⁶⁵ Peste trei luni, la 3 noiembrie 1823,⁶⁶ amintește Consiliului Locumtenențial că la 1 noiembrie 1821 a propus candidații solicitați pentru postul de cenzor, fără a fi fost numit unul dintre ei nici după scurgerea a doi ani.

Între timp, concurenții la postul de cenzor, încep să dea semne de nerăbdare justificată. La 6 decembrie 1824, Ioan Erdeli s-a adresat episcopului Samuil Vulcan, reamintindu-i că așteaptă de ani de zile numirea în locul lui Petru Maior, rugându-l pe episcopul orădean să îl propună din nou Consiliului Locumtenențial pentru postul de cenzor și corector al Tipografiei din Buda.⁶⁷ Stimulat de apelul lui Erdeli, Samuil

62. ASO, *fond.cit.*, dos.1981, f.8

63. *Ibidem*, f.9

64. Veress, *op.cit.*, p.349, doc.nr.424. Conceptul actului se găsește în ASO, *fond.cit.*, dos.1981, f.12

65. Veress, *op.cit.*, p.352, doc.nr.431

66. ASO, *fond.cit.*, dos.1081, f.11

67. *Ibidem*, f.17

Vulcan face o nouă tentativă de a scoate problema numirii unui cenzor român din impas. Renunță să se adreseze vreunei instituții centrale de stat și, la 20 decembrie 1824, îi scrie cardinalului Alexandru de Rudna, primatul bisericii catolice ungare.⁶⁸ Diplomat, Vulcan pedalează pe aspectele confesionale ale chestiunii, afirmând că de ani de zile nu mai există la Tipografia de Buda un cenzor care să vegheze ca în cărțile greco-catolice tipărite acolo să nu se folosească o limbă periculoasă, care să prejudicieze Sfânta Unire. Din punctul său de vedere, el și-a făcut datoria recomandându-l pe Ioan Erdeli, devenit între timp arhidiacon în Reghinul Săsesc, despre care este convins că ar corespunde pe deplin cerințelor, precum și pe Constantin Aldea și Vasile Gergely. Totuși numirea întârzie într-un mod inexplicabil. Se vede nevoit să ceară ajutorul cardinalului-primat, pentru a obține numirea unui cenzor greco-catolic, și în mod special, pe Ioan Erdeli.

La 27 decembrie 1824, cardinalul Alexandru de Rudna i-a răspuns episcopului Samuil Vulcan, asigurându-l de tot sprijinul său.⁶⁹ Cardinalul i-a sugerat lui Samuil Vulcan să se adreseze împăratului Francisc pentru accelerarea numirii cenzorului român de la Tipografia din Buda. Episcopul orădean i-a urmat sfatul și, la 21 ianuarie 1825 i-a adresat împăratului Francisc al II-lea un memoriu în care îl ruga să binevoiască a numi un cenzor și corector greco-catolic român la Tipografia din Buda.⁷⁰

În acel moment, spre consternarea episcopului orădean și stupoarea autorităților centrale, Vasile Gergely, al treilea de pe lista candidaților propuși de Vulcan, și cu cele mai puține șanse de a fi numit, la 26 ianuarie 1825, a trimis Consiliului Locumtenențial o scrisoare în care afirma că ceilalți doi candidați propuși pentru postul de cenzor au prezentat acte de studii „defectuoase”.⁷¹ Prin urmare, solicita să fie numit el ca cenzor la Buda, cu atât mai mult cu cât era un persecutat, exilat în parohia de la Andrid, pierzând și 200 de florini. La 27 aprilie 1825 Consiliul Locumtenențial îl înștiința pe Samuil Vulcan de acuzele aduse de Gergely celor doi concurenți, solicitând părerea episcopului.⁷² La 23 mai 1825 acesta a cerut Consiliului Locumtenențial informații suplimentare despre recursul lui Gergely și copia decretului din 4 martie 1825 al Cancelariei Aulice privind salariul cenzorului român și rutean de la Buda.⁷³

La 23 mai 1825 Vulcan informa Consiliul Locumtenențial că a revenit dintr-o călătorie efectuată în eparhia Muncaciului și că s-a ocupat și de chestiunea recursului lui Gergely, urmând să revină în scris mai pe larg.⁷⁴ Într-adevăr, la 1 iunie 1825, episcopul orădean raporta Consiliului Locumtenențial cele constatate, punând sub

68. *Ibidem*, f.14

69. *Ibidem*, f.15

70. *Ibidem*, f.19

71. *Ibidem*, f.31. Copie a scrisorii trimisă de Consiliul Locumtenențial episcopului Vulcan, la cererea acestuia

72. *Ibidem*, f.20

73. *Ibidem*, f.28

74. Veress, *op.cit.*, p.362–363, doc.nr.447

75. ASO, *fond.cit.*, dos.1081, f.32

semnul întrebării recursul lui Gergely, seriozitatea acestuia și declarându-se în continuare în favoarea primului său candidat, Ioan Erdeli.⁷⁵

În august 1825 a fost terminată tipărirea *Lexiconului* de la Buda, a cărui prefață a fost scrisă de Ioan Teodorovici – cel care a suplinat postul de cenzor după moartea lui Petru Maior – și Alexandru Teodori, cu aprobarea lui Samuil Vulcan, patronul întregii întreprinderi.⁷⁶ Episcopul mulțumea, la 3 martie 1826, directorului Tipografiei din Buda, Anton Markovits, pentru cele 12 exemplare ale *Lexiconului*, pe care acesta le trimisese prelatului orădean.⁷⁷ O parte din succesul reprezentat de apariția acestei opere fundamentale pentru limba română, îi aparținea, evident, și lui. Îndârjit parcă de succesul obținut și suspectând Consiliul Locumtenențial de reavoință, la 24 februarie 1826 episcopul Vulcan i-a scris funcționarului aulic Ioan Szidor, solicitându-i o informație importantă: în condițiile în care el propusese de mai mulți ani candidații la postul de cenzor de la Buda, iar numirea întârzia, voia să afle dacă Consiliul Locumtenențial a înaintat Cancelariei Aulice și împăratului numele candidaților propuși.⁷⁸

La 17 martie 1826 episcopul Samuil Vulcan s-a adresat în chestiunea cenzorului român de la Buda de-a dreptul palatinului Iosif.⁷⁹ Vulcan i-a adus la cunoștință acestuia, în baza intimatului din 20 februarie 1821, obligația de a propune candidați pentru postul de cenzor român la Tipografia din Buda îi revenea episcopului greco-catolic orădean. Prin urmare, el i-a propus pe Ioan Erdeli, Constantin Aldea și Vasile Gergely, achitându-se de sarcina ce i-a revenit. Dar ani de-a rândul, forurile competente nu au luat o decizie, până când Vasile Gergely a făcut un recurs pe care nu l-a trimis pe cale ierarhică – pe care a ocolit-o cu premeditare – și, prin afirmațiile sale nefondate, a stârnit confuzie, îngreunând și mai mult situația. Solicita rezolvarea numirii unui cenzor român pentru a se putea ieși din impasul în care s-a ajuns.

La 20 aprilie 1826, palatinul Iosif i-a răspuns lui Vulcan, informându-l că la Consiliul Locumtenențial au sosit renunțările la candidatură pentru postul de cenzor ale lui Ioan Erdeli și Constantin Aldea.⁸⁰ Întrebați în scris de episcopul orădean, la 7 mai 1826 Constantin Aldea,⁸¹ iar la 10 mai 1826 Ioan Erdeli își mențin candidaturile la postul de cenzor, infirmând net insinuările lui Gergely. Imediat – la 10 mai 1826⁸² – episcopul Vulcan a trimis Consiliului Locumtenențial o adresă prin care comunica acestuia poziția sa de menținere în continuare a propunerii formulate anterior de numire a lui Ioan Erdeli sau Constantin Aldea.

Ajungându-se în situația în care nici unul din candidații propuși de Vulcan nu a

76. Veress, *op.cit.*, 365

77. *Ibidem*, p.368, doc.nr.456

78. ASO, *fond.cit.*, dos.1081, f.42. Din nefericire, nu am găsit eventualul răspuns al lui Szidor.

79. *Ibidem*, f.38

80. *Ibidem*, f.39

81. Veress, *op.cit.*, p.370, doc.nr.460

82. *Ibidem*, p.372, doc.nr.462

83. *Ibidem*, p.371, doc.nr.461. Conceptul în ASO, *fond.cit.*, dos.1981, f.41

fost acceptat, iar episcopul orădean nu a încetat să își sprijine candidații, la 19 ianuarie 1827 Cancelaria Aulică a dispus Tipografiei din Buda – ocolind calea ierarhică ce trecea obligatoriu prin Consiliul Locumtenențial – să ceară tuturor episcopilor greco-catolici din imperiu să facă propuneri de candidați pentru postul de cenzor.⁸⁴ Se pare că forul aulic central, plictisit de târăgănarea rezolvării problemei și de încăpățânarea episcopului orădean, s-a decis să-l ocolească nu numai pe acesta ci și Consiliul Locumtenențial, din moment ce s-a adresat direct Tipografiei. Dar, la 13 februarie 1827, tot Consiliul Locumtenențial a fost acela care l-a înștiințat pe prelatul orădean de hotărârea Cancelariei Aulice de republicare a vacanței postului de cenzor, cu același salariu de 500 florini și 56 florini diurnă de cazare și solicitând să fie propuși doar candidați respectați pentru erudiția lor și probitatea morală, ceea ce trebuia să fie o garanție că vor corespunde, cu siguranță, necesităților postului.⁸⁵

Dar Samuil Vulcan nu a renunțat la susținerea candidaturii lui Ioan Erdeli și, la 25 martie 1827, i-a scris episcopului Ioan Bob,⁸⁶ relatându-i pățania sa cu Gergely, care a reușit să trezească suspiciuni față de atestatele școlare ale lui Erdeli. Îl roagă pe episcopul blăjean să-l treacă pe Ioan Erdeli pe primul loc dintre candidații de pe lista sa, cu motivația „respectu eruditionis, morum probitatis, dexteritatisque.” Apoi, la 1 iunie 1827, a trimis palatinului propria sa listă de candidați, pe primul loc aflându-se, evident, tot Ioan Erdeli, urmat de Ioan Alexi.⁸⁷ Și fiindcă presupunea care va fi soarta propunerilor sale, la 28 iunie 1827 a încercat să își facă suporteri, scriind unor cunoscuți de-ai săi din aparatul Cancelariei Aulice, Iosif Predetich Papp de Csákó⁸⁸ și Schoenstein,⁸⁹ amândoi secretari ai acesteia. Lui Papp, probabil cunoscut mai de aproape, i-a relatat întreaga afacere cu postul de cenzor român de la Buda și acuzațiile pe care Gergely i le-a adus personal, cum că demersurile episcopului orădean pe lângă împărat, palatin și Consiliul Locumtenențial în favoarea lui Erdeli au fost în detrimentul națiunii române, iar lui Schoenstein i-a comunicat obiecțiile sale la candidaturile venite din celelalte dieceze greco-catolice, unde au fost propuși „labii viros”, care nu puteau face diferența între o ediție greco-catolică și ortodoxă și nu se pricepeau nici la ortografia limbii române.

Nu știm pe cine au propus celelalte dieceze greco-catolice pentru postul de cenzor de la Tipografia din Buda, dar este cert faptul că nici cu acest prilej nu a fost numit un titular. În anul următor, la 1 aprilie 1828, palatinul Iosif l-a invitat (și) pe Samuil Vulcan să anunțe vacanța postului de cenzor pentru cărțile rutene, retribuit cu 500 florini pe an.⁹⁰ La 6 mai 1828, episcopul orădean anunța Consiliul Locumtenențial că era inutilă publicarea postului pentru cărțile rutene în dieceza sa, întrucât nu există

84. Veress, *op.cit.*, p.375, doc.nr.467

85. ASO, *fond cit.*, dos.1081, f.49

86. *Ibidem*, f.51

87. *Ibidem*, f.52

88. *Ibidem*, f.38

89. *Ibidem*, f.61

90. *Ibidem*, f.65

91. *Ibidem*, f.67

nimeni care să cunoască limba.⁹¹ În schimb, profitând de ocazie, atrăgea atenția că în dieceza greco-catolică orădeană trebuia publicată vacanța postului de cenzor pentru cărțile românești, neocupat din anul 1821, dar pe care îl spera ocupat în viitor.

După mijlocul anului 1828, interesul pentru ocuparea postului de cenzor pentru cărțile românești a scăzut spectaculos. Se pare că energia și entuziasmul combatanților a coborât până aproape de zero. Mai cunoaștem câteva demersuri ale unor interesați, care s-au produs la intervale relativ mari de timp. La începutul lunii februarie 1833, Emanuil Gojdu a solicitat numirea sa în postul de cenzor român de la împăratul Francisc al II-lea.⁹² La 12 octombrie 1837 episcopul Samuil Vulcan a mai făcut o tentativă – ultima pe care o cunoaștem – de obținere a unei numiri în postul de cenzor, recomandându-l pe Teodor Aaron.⁹³ În final, cândva în primii ani ai deceniului următor, Teodor Aaron a fost numit ca cenzor, postul fiind ocupat după mai bine de două decenii de vacanță. Înaintea titularizării lui Aaron, în vara anului 1841, a fost vehiculat și numele lui Ghenadie Popescu, propus și el, la un moment dat, pentru postul în discuție.⁹⁴ Teodor Aaron a deținut postul de cenzor până la revoluția de la 1848. Despre activitatea sa, de loc lipsită de importanță, se știe, deocamdată, destul de puțin.

Cercetările viitoare privindu-i pe cei șase cenzori români de la Tipografia din Buda – Samuil Micu, Petru Maior, Gheorghe Șincai, Ioan Onișor, Ioan Teodorovici și Theodor Aaron – și, mai ales, întreaga lor activitate, pot fi serios facilitate de regăsirea fondului arhivistic al Tipografiei din Buda, considerat până acum câțiva ani ca fiind pierdut definitiv în ultimul an al celui de-al doilea război mondial. Acest fond conține informații de o excepțională însemnătate pentru cultura română de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate al secolului al XIX-lea, a căror publicare vor aduce date esențiale noi nu numai pentru istoria literaturii și a culturii românești, ci și a celei din Europa Centrală.

92. Veress, *op.cit.*, p.387, doc.nr.493

93. *Ibidem*, p.420-421, doc.nr.536

94. *Ibidem*, p.421

ÎNSEMĂNĂRI DE CĂLĂTORIE ÎN REVISTA „FAMILIA” (1865–1906)

de
BLAGA MIHOC

Însemnătatea revistei „Familia” în contextul socio-cultural al vremii

O trăsătură specifică a publicațiilor din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, este scurttimea existenței lor, efemerismul cauzat de frământările societății ce le găzduia. Acest specific este depășit de apariția longevivei reviste „Familia” (seria I apărută între 1865–1906, în două „cicluri”: primul între 1865–1880, când revista se tipărea la Budapesta și al doilea, între 1880–1906, când revista apărea la Oradea).

Ea se datorează consecvenței și devotamentului pentru cultura națională a unui om despre care Octavian Goga afirma că „E poate cea mai reprezentativă figură culturală din jumătatea a doua a veacului trecut la noi” – Iosif Vulcan. Revista „Familia” n-a apărut și nici n-ar fi putut apărea pe un teren gol. Ea este în fond o continuare directă a „Foi pentru minte, inimă și literatură” a lui George Barițiu, prima revistă literară din Transilvania în adevăratul înțeles al cuvântului.¹

Un alt specific sau o altă caracteristică prezentă și în profilul „Familiei”, ar fi cea a admirației comprehensivă față de trecut, pe care condeierii de atunci îl idealizau, prezentându-l ca model infailibil de urmat pentru un prezent „bicisnic” și decăzut și decurgând din aceasta, nostalgia în fața monumentelor și locurilor istorice. De altfel această din urmă trăsătură generase în anii anteriori o întreagă literatură a „ruinelor”, ce și-a avut reprezentanți de seamă la noi între alții prin Vasile Cârlova, Grigore Alexandrescu și Dimitrie Bolintineanu. Pentru ardeleni, problema revalorificării trecutului se punea și dintr-un alt punct de vedere, cel al luptei pentru câștigarea drepturilor politice, folosindu-se argumentele istorice, dintre care, nu în ultimul rând evidențierea nobleței neamului românesc.

De fapt aproape toți intelectualii ardeleni se aflau încă sub influența Școlii Ardelene, susținând în toate ocaziile, *in verbis et in scriptis*, teoria romanității care ar sta la baza formării limbii și a poporului român. Gestul lor era oarecum explicabil în contextul politic de atunci, întrucât le era cu mult mai ușor să se sprijine, în cererile de

1. Crișan, Al., „Familia (1865–1906). Contribuții monografice, Editura Facla, Timișoara, 1973, p.14.

câștigare a drepturilor naționale pe existența unui trecut glorios, la care cândva românii, ca urmași direcți ai poporului roman, avuseseră un deplin acces. Problema ce se punea era deci a restituirii drepturilor avute de români în perioada ce a urmat imediat după cucerirea Transilvaniei, ocupată de maghiari, după cum spuneau corifeii Școlii Ardelene, mai mult prin acceptul românilor, care au făcut în acest sens, un pact cu maghiarii (datum dexteram, ut pactum fecerunt).

Pe lângă aceasta, ca un apanaj al publicisticii de factură romantică, putem aminti și propensiunea pentru opera de educație culturală, pentru mecenatismul îngăduitor și oarecum lipsit de criterii estetice ferme, însoțit, în cazul revistei „Familia”, tot timpul de acel ton grav, specific intelectualității ardelenesti mai puțin mobile, dat de însăși starea în care ani de-a rândul românii din Transilvania fuseseră menținuți.² De aici și vasta cuprindere a programului ei inițial, anunțat ca „nepolitic” și extins pe parcursul timpului (ca problematică), pe arii tot mai mari, cu efecte în toate domeniile de manifestare socială a poporului român. Cel care ar vrea să întocmească o hartă a „prenumeranților”, a celor care abonau revista, va putea observa că răspândirea originii acestora din urmă cuprinde întreaga arie de locuire a poporului român, toate provinciile românești, tocmai datorită profilului publicației, accesibilității ei.

Un efort considerabil a făcut redactorul pentru a publica articole de istorie, promovând inițial, întocmai ca antemergătorii săi, corifeii Școlii Ardelene, acele păreri ce accentuau originea romanității pure a neamului românesc și criticând pe cei ce negau acest lucru³, pentru ca pe parcursul timpului să-și deschidă publicația și pentru istorici mai realiști, pentru cei de sub pana cărora ieșeau la lumină scrieri mai aproape de adevăr, vorbind de obârșia daco-romană a poporului român, de vechile și eroicele întâmplări și chiar de cele din perioade mai apropiate de apariția revistei, cum ar fi de exemplu mișcările pașoptiste. Direct sau indirect, își găsesc astfel locul în coloana revistei scriitori și istorici ca Hașdeu, Barițiu, Cipariu, Xenopol, Odobescu, Tocilescu și Ion Lopedatu,⁴ prin efortul cărora, în aceeași revistă apar figurile unor eroi ca Ștefan cel Mare, Horea, Cloșca și Crișan, Tudor Vladimirescu sau Nicolae Bălcescu, se derulează evenimentele politice, sublimite peste ani, în istoria modernă a României, sau în istoria universală, legate de războiul franco-prusac și Comuna din Paris, de Războiul de Independență sau de mișcarea memorandistă. Notele și informațiile despre acestea, catalogate și comentate de cercetători cum ar fi Ion Breazu, Alexandru Crișan, Constantin Cubleșan, Lucia Cornea, Lucian Drimba, Sever Dumitrașcu, Viorel Faur, Blaga Mihoc, Mircea Popa, Stelian Vasilescu și alții, s-au transformat în cărți sau lucrări de sine stătătoare, au devenit prin decantare la rândul lor istorie. Nu se poate

2. Băncilă, V., *Semnificația Ardealului*, în *Gând românesc*, VII (1939) nr. 7-8, p.154-174.

3. Popu, G., *Despre români și ceilalți locuitori vechi din Litvania*, în „Familia” (1869), nr.3, 19/31, p.25-31. *Despre validitatea argumentelor contra dr.Robert Roesler în Familia*, V (1869), nr.11, 16/28 III, p.125-128.

4. Dumitrașcu, S., „Familia”, *istoria și istoriografia*, în *Centenar „Familia”*, (1865-1965), *Muzeul Regional Crișana*, p.81-93.

astfel vorbi de Războiul de Independență din anii 1877–1878, fără a aminti despre ecoul acestuia în Transilvania, după cum iarăși nu se poate vorbi despre aceasta din urmă, fără a cita numeroasele și amplele știri și informații tipărite în acel timp în coloanele „Familiei“. De altfel, acestea au fost înmănunchiate în două lucrări de sine stătătoare, apărute pe plan local, cu ocazia sărbătoririi centenarului „Războiului de Independență“ și având ca autori pe Viorel Faur și Stelian Vasilescu.⁵

Atenția mare dată acestui eveniment, demonstrează însăși adevăzarea redactorului și-a revistei sale la cauza nobilă a câștigării independenței de stat a României, pe care toți colaboratorii o vedeau ca o „patrie mamă“, ca o forță încurajatoare pentru efortul luptei de eliberare națională a românilor transilvăneni, încununat ce e drept de succes, abia cu mulți ani mai târziu. Astfel, dacă n-a adoptat, în mod direct cum a făcut-o de exemplu „Gazeta Transilvaniei“ sau mai târziu „Tribuna“, calea luptei politice fățișe, revista „Familia“ a făcut ceva extrem de important: a pregătit sufletește opinia publică românească pentru a putea răspunde mai târziu chemării tribunilor săi, a luptătorilor de tipul lui Ion Rațiu, George Pop de Băsești, Vasile Lucaciu sau Iuliu Maniu. Înseși faptele acestora, lupta lor pentru ca națiunea română să-și afle egala îndreptățire cu celelalte națiuni din Austro–Ungaria, culminând cu memorandumul din 1892, au fost popularizate ca „simple“ informații în coloanele revistei. Cititorii „Familiei“ sunt informații, de exemplu, despre întocmirea memorandumului, despre viața și faptele unora dintre redactorii săi, între care la loc de frunte stă Vasile Lucaciu (Leul de Sișești), despre trimiterea sa la împăratul Franz Iosif și, în sfârșit, despre urmările acestei acțiuni, adică despre procesul intentat autorilor și despre condamnările acestora.

Numeroasele știri despre așa numita „replică“ a studenților români din 1893⁶ presărate la rubrica informații, completează și ele tabloul activităților pentru sprijinirea și popularizarea mișcării memorandiste.

O latură importantă a vieții revistei „Familia“ o constituie activitatea de promovare a folclorului, pe care redactorul acesteia îl considera un izvor nesecat de inspirație pentru artiștii din diferite domenii de creație. Folclorul ar fi, astfel, o dovadă a unei tradiții culturale perene, și prin aceasta a continuității de locuire a românilor în întreg spațiul carpato–danubiano–pontic. Preocuparea pentru folclor este ilustrată de colborările celor mai de seamă folcloriști, a căror activitate ocupă diferitele laturi ale acesteia. Dintre numeroasele nume cităm doar, pe Athanasie Marinescu, Simion Florea Marian și bihoreni Miron Pompiliu și Vasile Sala. În coloanele revistei se publică, astfel, balade, doine, colinde, proverbe, precum și diverse obiceiuri de la naștere, nuntă, moarte, practici de magie, medicină și justiție populară.⁷ Acestea creionează felul de manifestare spirituală a poporului nostru din cele mai vechi timpuri, subliniind marile

5. Faur, V., *Războiul de Independență în revista „Familia“*, Oradea, 1977, p.163. „Familia“, *correspondența de la Plevna*. Texte select., note și comentarii, Ed.Facla, Timișoara, 1977, p.249. St.Vasilescu

6. Mihoc,B, Crăciun, C., *Revista „Familia“ despre mișcările naționale studențești de la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în *Crisia*, XIV (1984), p.311–318.

7. Bradu, I., *Folclor poetic în revista „Familia“*, în *Centenar „Familia“ (1865–1906)*, Muzeul Regional Crișana, p.149–157.

lacune de informație documentară, scrisă sau arheologică. De altfel Iosif Vulcan s-a străduit ca revista sa să răspundă tuturor nevoilor spirituale ale poporului său din acea epocă, vizând atât starea sa materială cât și lupta pentru îmbunătățirea acesteia. Prezentarea expozițiilor de agricultură și industrie, organizate prin reuniunile agricole sau industriale, cu ajutorul unor instituții bancare precum și activitatea acestora din urmă, ținea să încurajeze propășirea economică, să demonstreze lumii că românii sunt un popor harnic, care merită atenția Europei civilizate, merită în fond să fie sprijiniți în efortul lor pentru a-și construi un stat național unitar. Pentru ca „economii” români, în special agricultorii, să-și poată procura mașinile și uneltele necesare ocupației lor, revista găzduia în coloanele sale și multe reclame cu acest profil, alături de altele privind diverse bunuri de larg consum, articole de lux sau medicamente, în acest sens ea obținând și mici beneficii materiale, pe departe insuficiente pentru nevoile ei obișnuite. Ea a venit în sprijinul țărânimii române și sub alt aspect, acela al acțiunilor caritabile, menite să contribuie la „alinarea durerilor”, cum declara George Pop de Băsești, unul dintre cunoscuții parlamentari români în parlamentul budapestan din acea epocă.

Astfel în aproape tot decursul anului 1869 în revistă s-au publicat știri despre țărâni din Tofalău, sat din județul Mureș, dați afară de pe pământurile lor și din gospodăriile lor de către baronul maghiar Karoly Apor, întrucât acesta a demonstrat că agoniseala și loturile ce le aveau țărâni erau situate din vechime pe pământurile alodiale (din rezerva feudală), cum se spunea cândva, ce-i reveneau de drept, conform legislației în vigoare, urmând ca țărâni să fie împroprietăriți doar cu pământurile urbariale (cele situate din vechime la o mai mare depărtare de curtea și conacul feudal). Se fac anume, în diverse numere ale revistei din acel an, mai multe apeluri, prezentând soarta tragică a țărânilor obligați să se adăpostească în barăci din scânduri în marginea satului lor pe timp friguros, cerând în același timp de la cititori o contribuție materiale pe seama lor.⁸

Sub raport social „Familia” participă la mișcarea începută pentru răspândirea ideilor democratice de emancipare a femeii, cerând drepturi egale de a participa la viața socială, politică și culturală. Prin viața politică se înțelegea dreptul de a alege și de a fi ales. Ani de-a rândul apar note, comentarii și articole, în care într-o viziune lucidă libertatea femeii este legată de libertatea națională. „Ajutați națiuni, să devină liberă, atunci însevă veți fi libere”, se adresează revista cititoarelor.⁹

Largile preocupări ale lui Iosif Vulcan și ale revistei sale au vizat acțiunile legate de activitatea „Societății pentru crearea unui fond de teatru român”, al cărui președinte a fost mulți ani însuși Iosif Vulcan și cea a „Asociației pentru literatura și cultura poporului român” (ASTRA). În coloanele revistei se publică de fiecare dată numeroase materiale (rapoarte, știri, bilanțuri) privind adunările generale ale acestor instituții, precum și activitățile organizate de către acestea. Se demonstrează, astfel, faptul că

8. Mihoc.B., *Un moment din activitatea de sprijinire a țărânimii de către revista „Familia”*, în *Crisia*, XIII, (1983), p.551-555.

9. Crișan, Al., *„Familia” (1865-1906) Contribuții monografice*, Editura Facla, Timișoara, 1973, p.36.

revista a îmbrățișat, în programul ei redacțional, toate formele de manifestare socială a etniei românești, indiferent de spațiul și de puterea politică sub care aceasta viețuia. În acest sens ea poate fi considerată o oglindă a vieții poporului român din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, un instrument potrivit și peren de pedagogie națională.

Literatura de călătorie – cadru general

Un loc de seamă în galeria genurilor literare l-a ocupat de la început jurnalul de călăorie. În cadrul acestui gen de literatură, situată la granița dintre iluminism și romantism, s-a putut afirma plenar imaginația celor ce o practicau. Jurnalul de călătorie este o „aventură spirituală” descătușată de orice canon, în substanța căreia lumea realului era prelucrată în mod impresionist și nedogmatic, pe baza fanteziei și imaginației libere a autorilor.¹⁰ Literatura de călătorie este astfel un mozaic, în care s-au amalgamat episoade narative și stări sufletești de moment, cu referiri la mediul natural, la detaliul caracteristic și obiectiv. Până în perioada anilor 1830–1840, când tocmai se constituie proza literară românească, locul acesteia a fost ținut de literatura de călătorie.

Ea a apărut după impactul cu literatura străină, citită în original sau în unele traduceri, făcute între alții, de Alecu Beldiman și Iancu Văcărescu. Contactul cu literatura franceză, germană sau rusească, cu cărțile lui La Porté, Lawrance, Ștern, Goethe, Chateaubriand sau Radiscev, crează cititorilor români o nouă mentalitate, le trezește gustul pentru voiaj, pentru călătorie.¹¹ În această atmosferă de emulație culturală se formează generațiile de scriitori preromantici și romantici. Prin intermediul noilor periodice care apar acum, pot fi cunoscute modelele străine ale genului literaturii de călătorie din epocă.

Traducerile unor texte de călătorie din Al. Dumas, Lamartine, Chateaubriand, puse la îndemâna cititorilor români, stimulează gustul pentru călătorii, precum și imaginația celor care le practicau, ei devenind, în deceniul 1830–1840, din ce în ce mai numeroși.¹²

Neșansa evoluției literaților periegeți se leagă însă de necunoașterea acelor măiestrite însemnări de drum ale vestitului spătar Milescu. Tocmai din această cauză, a nepublicării în țară a „Jurnalului de călătorie” al spătarului Milescu, exegeții l-au considerat pe Dinicu Golescu ca fiind ctitorul efectiv al literaturii de călătorie din țara noastră. Acest boier, cu minte luminată și receptivă pentru orice înnoire, a introdus în însemnările sale cu privire la itinerariile parcurse, la locurile prin care a trecut, la descrierea unor monumente și obiceiuri întâlnite, o notă specifică de patriotism și dragoste de popor, prezentă de acum încolo la toți cei care îi vor urma exemplul. Aceasta cu atât mai mult cu cât în acea vreme se cristaliza o conștiință națională românească care îi determina pe literați, în primul rând să-și cunoască țara.¹³ Itinerariile

10. Popa, M., *Tectonica genurilor literare*, Editura Cartea Românească, 1980, p.260.

11. *Ibidem*, p.261.

12. *Ibidem*, p.262.

13. Popa, M., *Călătoriile epocii romantice*, Editura Univers, București, 1972, p.85.

interne parcurse de ei, se termină cu publicarea unor însemnări sau creații inspirate din locurile pe unde au călătorit. Amintim, astfel că, în 1831, Alecu Russo, după ce cu un an înainte călătorise în Munții Neamțului, dă la lumină „Piatra Teiului“, în 1842; Grigore Alexandrescu publică în periodicul „Propășirea“, „Memorialul de călătorie prin Oltenia“, iar în 1844, în același ziar, Vasile Alecsandri tipărește „O priumblare în munți“, care nu este altceva decât „un chiot tineresc“ la impactul cu acele valori ale unei culturi populare, de înalt nivel moral și estetic.

În cadrul aceluiași gen al literaturii de călătorie, apar și acele scrieri ale „ruinurilor“, aceea literatură ce exalta virtuțile strămoșești de acum pierdute, pe care, lăudându-le, autorii ar vrea să le reactualizeze într-o contemporaneitate „decăzută“.

Cităm astfel pe Petre Grădișteanu, cu „O noapte pe ruinurile Târgoviștei“, și „Umbra lui Michai“, apărute la 1857 și pe Gr.Miculescu cu „O noapte pe ruinele Severinului“, tipărită tot în același an. Poate și datorită acestor creații literare care puneau în lumină noi locuri demne să stârnească interesul periegeților români, în anii următori continuă să apară alte impresii de călătorie. Între acestea amintim: „Impresii de călătorie în România“ (1858) de A.Pelimon, „Călătorii în Moldova“ (1859) de D.Bolintineanu, „Impresii de călătorie în Moldova“, (1863) de Pantazi Ghica. Ceea ce vedeau și descopereau cu ocazia călătoriilor, trebuia să le dea de gândit călătorilor literați; puteau face comparații între realizările altor țări și starea de fapt din locurile natale. Pe baza celor văzute, ei și-au dat seama de necesitatea iminentă a aducerii unor „corecturi“ (reforme), care să contribuie la progresul social, la „propășirea propriului popor, cu atât mai vârtos, cu cât chiar și în țările din răsărit părea să răzbată numeroase ecouri de reformă.“ Acest lucru îl spune cu autoritatea și talentul său, însuși Gheorghe Asachi, după ce se întoarce în 1830 dintr-o călătorie efectuată la Petersburg, capitala necuprinsei împărății rusești. Colaboratorii publicațiilor apărute în acea perioadă în Moldova, își publică însemnările din călătoriile efectuate în Elveția, Italia, Franța, Olanda, Serbia, Muntenegru.

Îndată după 1848, anul în care pașoptiștii români iau drumul exilului, sporește considerabil numărul cărților de călătorie, în care se îmbină simpla descriere cu impresiile de moment, de factură romantică, presărate cu amănunte de ordin documentar și cu unele intenții de educație estetică. Din această cauză, cei care pot citi astfel de însemnări, devin tot mai dornici să efectueze și ei la rândul lor călătorii: se crează astfel o atmosferă de emulație turistică, de tip cultural, în care călătorul dorește uneori să se autoinstruiască, să aibă posibilitatea de a face descoperiri științifice, de strictă specialitate. În acest sens putem aminti pe Dimitrie Rallet (1858) cu „Suvenire și impresii de călătorie în România, Bulgaria și Constantinopol“, Dimitrie Asachi cu „Impresii de călătorie în Țările Caucazului“ (1858), George Sion cu „Suvenire de călătorie în Basarabia meridională“ (1857), Dimitrie Bolintineanu cu „Călătorie în Palestina și Egipt“ (1850), Ion Marinescu cu „Itinerar în Italia“ (1874), T.T.Burada, cu „O călătorie la românii din Moravia“ (1894), sau N.Quintescu cu lucrarea „De la Bonn la Coblenz“, „Pe apă și pe jos“ (1881), etc.¹⁴ Majoritatea dintre aceștia practică

aceste călătorii din strict interes literar, urmărind să redacteze note sau impresii de călătorie, să se documenteze deci, pentru cărțile ce urmau să le scrie. Crearea statului român, după Unirea din 1859, a deschis perspective pentru întărirea legăturilor cu restul Europei, pentru efectuarea unor noi călătorii și în ultima instanță pentru apariția altor cărți, aparținând acestui gen literar.

În ceea ce privește Transilvania, trebuie să menționăm că până la apariția unor reviste periodice românești, literatura de călătorie este aproape inexistentă, cu toate că nu sunt puțini aceia care au efectuat călătorii de studiu sau în interes comercial. Din nefericire, în afară de relatările preotului Mihai Popovici despre Rusia și de unele însemnări ale lui Moise Nicoară, episcopul de Arad, nu putem cita nimic important, care să se înscrie în acest gen literar. Abia la 1834, în „Biblioteca românească“, apar primele impresii de călătorie ale lui Zaharia Carcalechi, „Călătoria mea la București“, adică un cuvânt sau două despre Redutul (Balul) din București, urmate în 1836 de cele câteva „scrisori“ ale lui Barițiu, în care descrie o călătorie făcută la București, în tovărășia lui Timotei Cipariu. Peste trei ani, așa cum se știe, Barițiu repetă această călătorie în tovărășia lui Iacob Mureșanu.¹⁵

Primul călător în sensul modern al cuvântului, împins de o pornire lăuntrică irezistibilă pentru a călători și de a consemna impresiile de călătorie pentru marele public, este cunoscutul Ion Codru-Drăgușanu. Scrierea sa de bază, apărută însă postum și intitulată „Peregrinul transilvan“, a fost cunoscută de către contemporanii săi doar în mod parțial, prin fragmentele publicate din ea în periodicele „Concordia“ de la Pesta și „Familia“ de la Oradea, care l-au impus așa cum arată exegeții între scriitorii de atunci.

Însemnările de călătorie ale lui Barițiu, Cipariu și Laurian, răspundeau unor necesități pur practice, de informare și nu aveau ca scop de a se constitui în cărți de valoare literar-artistică. Ele sunt pătrunse de spirit practic, de simpla dorință de-a informa, de-a pune la dispoziția publicului informații documentare despre istoria și arhitectura acelor locuri, despre limba și obiceiurile oamenilor cu care s-au întâlnit.

Dacă preferințele călătorului se opresc mai ales asupra chestiunilor filologice, jurnalele de călătorie se transformă, cum a fost cazul lui Ion Maiorescu, în docte disertații de specialitate. Alteori aceștia, cum e cazul lui August Treboniu Laurian, care a călătorit prin Germania și Italia, manifestă înclinații spre pedagogie, copiind în scrierile lor pagini întregi din programele de învățământ de acolo, din dorința de a oferi conașionalilor lor modele de pedagogie demne de urmat.

Autorii jurnalelor de călătorie din Transilvania, se dovedesc astfel a fi mai practici, mai preocupați, nu atât de bucuria senzuală a călătoriei, manifestată bunăoară de Alecsandri în ale sale „Suveniri“ reproduse și de Barițiu în „Foaie pentru minte, inimă și literatură“ cât de latura patriotică, educativă. Ei observă în călătoriile făcute tot ceea ce ar putea să folosească țării lor, propășirii poporului român. De aceea, putem spune

14. Popa, Mircea, *Tectonica genurilor literare*, Editura Cartea Românească, 1980, p.263.

15. *Ibidem*, p.264.

că, prin scrierile publicate, ei sunt mai mult iluminiști decât romantici, trăind tot timpul sub povara datoriei patriotice, a misiunii lor nobile de a-și îndruma și educa compatrioții.¹⁶ Lipsiți de fantezia și capriciile boierului Alecsandri, ei se dovedesc a fi gravi, sobri și didactici.

Intenția educativă este demonstrată și de stilul epistolar, de maniera confesională abordată de către aproape toți călătorii ardeleni. Scopul pragmatic i-a ferit să alunece în evaziune, în exotism și romanțioasă visare ca loc de refugiu preferabil de către scriitorii romantici, menținându-i întotdeauna în domeniul unei arte realiste, concrete, de notație documentară, în care observația și exactitatea apar ca metode de lucru obișnuite.¹⁷ Datorită acestor ultime calități se va putea lesne ajunge la apariția nuvelei de factură realist populară, de tipul celei a lui Ioan Slavici. Se deschidea astfel o perspectivă nouă asupra naturii și în general a lumii înconjurătoare prezentată în adevărul ei specific, lipsită de convenționalitate și pitoresc. Această literatură didactică și destul de săracă în elemente narative a influențat în mod hotărâtor scrierile de mai târziu, chiar și însemnările de călătorie ale lui I. Russu-Șirianu (Din Roma), Iosif Vulcan (Suveniri de călătorie) T. Bulc (Schite din Italia), Adrian Corbul (Scrieri din Paris), Virgil Cioflec (Pe mare), Octavian Crâșmaru (Impresii din apus), Constantin Pavel (Spre Veneția nordică), V.E. Moldovan (Din țara dolarilor), sau Octavian Goga (Jurnal),

Literatura de călătorie în revista „Familia“ (1865–1906)

Aria de cuprindere

A. Memorialul de călătorie intern

Autorii însemnărilor de călătorie, nume mai puțin importante pentru istoria noastră literară, așa cum am arătat, nu pierd niciodată ocazia de-a face ample referințe la istoria, tradițiile, obiceiurile românilor întâlniți în drumurile lor prin țară. Predilecția pentru reconstituirea în amănunțime a locurilor văzute, semnifică nevoia reconstituirii hărții geografice și istorice a patriei noastre, în adevărata ei integritate.

Referința geografică se îmbină întotdeauna cu cea istorică și etnică, autorii simțind nevoia unor considerații izvorâte din însăși conștiința dureroasă a fărâmițării noastre naționale. Străbătând trasee și itinerarii diverse în spațiul geografic al Țărilor Române, autorii fac, în egală măsură, călătorii în timpul românesc. Ei sunt întotdeauna mesagerii ideii de unitate națională și nu pierd niciodată ocazia de a sublinia acest lucru.

Unul dintre autorii de însemnări de călătorie, A.P. Alexi, autor între altele și a unei celebre cărți despre Războiul de Independență, și-a publicat, la cererea expresă și repetată a lui Iosif Vulcan, cartea „Suveniri și notițe de călătorie“ (Transilvania, România, Dobrogea), în revista „Familia“ din anul 1881, în seriale incluse aproape în fiecare număr. Scuzându-și calitatea literară a însemnărilor sale, într-o manieră ce amintește limbajul cronicarilor, A.P. Alexi afirmă; „În multe locuri mă vei afla, iubite

17. *Ibidem*, p.267.

cetitoriile, mai monoton decât un râț fără iarbă, o grădină fără flori, un câmp fără arbori, o pădure fără frunze, o mare fără căi.¹⁸

Autorul își construiește itinerariul călătoriei ca o adeziune totală la o patrie întregită. El pleacă din Năsăud și trece prin Reteag, Cluj, Dej, Baia Mare, Lăpușul Unguresc, Sălaj, Apahida, Gherla, Teiuș, Blaj, Sibiu, Brașov, intrând prin Predeal în România. Traversând Valea Prahovei, ajunge la București, de unde, după un popas mai lung, trece în Dobrogea, cedată României în schimbul Basarabiei, în urma Războiului de Independență din 1877–1878, fapt care-l face să comenteze cu amărăciune, asemenea lui Cronwel: „Forța primează dreptul (....) să sperăm că vor veni vremuri mai bune și pentru popoarele mai slabe, să sperăm că încă dreptul, dreptatea și adevărul, vor secera în cele din urmă în lumea civilizată, victorii.”¹⁹

Dobrogea este descrisă cu ochiul geografului, atent la relief, climă, floră, faună, dar și cu trimiteri la structura demografică a acestei provincii. Ni se relatează că turcii se reîntorc în Dobrogea, pe care o părăsiseră în timpul războiului din 1877–1878, lucru confirmat și de mărturisirea unui turc, proprietar de cafenea: „Trăim toți în pace, suntem deplin mulțumiți, dările nu ne apasă, dreptate ni se face, legea ni se respectează, guvernul român ne-a dat 5000 de franci ca să reparăm geamia.”²⁰ Realitățile Dobrogei îi dau prilej de-a lua atitudine față de unele teorii care susțineau necesitatea populării Dobrogei cu românii din Ardeal, care și-ar fi găsit în acest fel o eliberare de sub oprimarea regimului austro-ungar. „Dacă noi ardelenii am părăsi pământul țării noastre, am dat avans că țara noastră să-și piardă caracterul românesc și pământul nostru apărat până acum cu mult sânge românesc să devină în mâini străine, pământ străin. Apoi a face aceasta ar fi o crimă neiertată înaintea istoriei și a lumii.”²¹

A.P.Alexi recunoaște că motivul călătoriei sale este dorința de a cunoaște România și poporul greu încercat în zbuciumata sa istorie: „Doream de-a cunoaște un popor de eroi ce prin brațele sale și prin sângele său vărsat pe coastele Balcanului și la malurile Dunării a știut să pună lumea în uimire (....) Omul este dator să cultive dragostea față de acea iubitoare mamă comună care strânge la sânul ei românesc, cu o dragoste egală pe toți fiii ei, pe toți cei din sângele ei și pe toți câți îi vorbesc limba ei dulce cu un cuvânt pe toți aceia ce compun un neam,”²² și mai departe „toți românii în orice parte a lumii se vor fi aflând compun numai un popor. Sub națiunea română se înțelege individualitatea etnică a tuturor românilor fără deosebiri de provincie și locuință.”

Bucureștiul, unde A.P.Alexi zăbovește îndelung, exercită așa cum arată și Vulcan o adevărată fascinație asupra românilor din Ardeal. Interesul pentru capitala României fusese sporit și de călătoriile lui Iosif Vulcan, care ne-a lăsat pagini interesante despre vechea cetate a lui Bucur. Trebuie marcat faptul că aproape toți călătorii care

18. „Familia“, XVII (1881), nr.52, 10/28 VIII, p.338.

19. *Ibidem*, XVIII (1881), nr.82, 29 XI/1 XII, p.572.

20. *Ibidem*, p.573.

21. *Ibidem*, XVII (1881), nr.77, 25 X/6 XI, p.512.

22. *Ibidem*, XVII, (1881), nr.53, 19 VII/31 VII, p.342–343.

au trecut Carpații în România, în frunte cu întemeietorul „Familiei”, erau orașeni; deci interesul pe care-l arătau pentru descrierea detaliată a orașelor vizitate era firesc. Obişnuiți cu viața citadină, ei se simt copleșiți de măreția grandioasă a naturii patriei, se mișcă stângaci în spațiul ei, iar notațiile precise iau locul exclamațiilor patetice. Referindu-se la cultura română, A.P.Alexi afirmă cu fermitate, că „datoria fiecărui român este de a rămâne român, de a-și vorbi limba, oriunde s-ar afla.”²³

În drumul lui prin Transilvania, autorul acordă o mare atenție localităților cu rezonanță istorică. Astfel, aflându-se la porțile Blajului, el afirmă ca mai demult Eminescu:

„Blajule, ție națiunea
Îți închină salutare,
Salutare românimea,
În cultură-naintare.”²⁴

A.P.Alexi ne informează că „Blajul fu acel focar luminos carele prin școlile sale înființate pe la 1754, prin oamenii ieșiți de aici a dat naștere naționalității și a deșteptat conștiința și simțul poporului.” În continuare, primim informații asupra numărului locuitorilor așezării, asupra școlilor în care se învață istoria după Petru Maior. Este menționată pădurea Nisca, unde în 1848 Simion Bărnuțiu a fost întâmpinat de 6000 de oameni, care voiau să se înjuge la car pentru a-l trage, dar sunt opriți de Bărnuțiu cu următoarele cuvinte: „Acum nu este momentul să-i băgăm pe oameni în jug, ci să-i scoatem.”²⁵

În drum spre Sibiu Alexi este impresionat de satele bine întreținute, dar mai ales de frumusețea româncelor și a portului național din această zonă. Continuându-și drumul, autorul ajunge la Brașov, despre care ne comunică date interesante legate de istorie, așezări, de viața culturală, neomițând să ne atragă atenția asupra funcționării acolo a trei tipografii, a trei ziare (dintre care două românești și unul săsesc), a existenței mai multor școli vechi, dintre care un gimnaziu cu opt clase, a unei biblioteci și a unui muzeu. Urmează apoi o reușită descriere a Tâmpiei.

Prin Predeal Alexi trece apoi în România, constatând cu surprindere și durere că aceasta nu era recunoscută ca stat unitar și independent de Austro-Ungaria, deoarece pe pașaportul primit scria în franceză „Les Principaties Unies de Moldavia et Valachie”, iar în limba maghiară „Oláh és Moldova ország”.

O nouă caracteristică a însemnărilor de călătorie ale lui A.P.Alexi este referința la ființa istorică și națională a românilor, la tradițiile și obiceiurile lor, la limba pe care o vorbesc. El își manifestă dorința ca limba română să fie folosită de toate clasele sociale, în toate școlile și instituțiile. Din aceste motive, ridiculizează tendințele cosmopolite, arătând că există persoane din înalta societate, care pentru a apăra „fațada românismului” impusă de regina Maria, a unui românism de decor, se îmbrăcau în

23. *Ibidem*,

24. *Ibidem*, XVII (1881), nr.56, 30 VII/11 VIII, p.374-375.

25. *Ibidem*, Idem, p.376.

port neaoș, deși conversau numai în franceză, susținând că numai pensiunile franceze și cele germane sunt demne de interes. Alexi spune: „Mai bine și mai curând se leagă de sufletul românesc și mai în grabă învață mintea românească atunci când îi vorbești românește“.²⁶

În plină amiază fierbinte, la „orele unsprezece și un sfert“, după propria sa mărturisire, neobositul călător ia contact cu capitala României, Bucureștiul, a cărei istorie este privită în contextul unor evenimente „senzaționale“. Astfel, el face referiri în primul rând, la calamitățile naturale, precum inundațiile, cutremurele, dar mai ales, la vestita ciumă a lui „Caragea“ din 1812, care a durat șase săptămâni, cauzând decesul a cincizeci de mii de oameni și dând naștere unei adevărate literaturi, memorabile fiind în acest sens paginile lui Ion Ghica (mai târziu ale lui Eugen Barbu, în romanul „Principele“). Pe temelia unei istorii zbuciumate, s-a ridicat un oraș care în 1698, sub Constantin Brâncoveanu a devenit capitala țării. Bucureștiul îl impresionează pe călătorul transilvănean, nu numai prin edificiile sale impunătoare, ci și printr-o viață spirituală efervescentă. Orașul, așezat pe Dâmbovița, râu peste care au fost ridicate 15 poduri, are multe grădini, cea mai vestită fiind Cișmigiul. Într-un limbaj statistic Alexi enumera clădirile mai importante situate pe Calea Victoriei, amintind între altele: Palatul domnesc, Edificiul Academiei (care are în față statuia lui Mihai Viteazul), Teatrul Național cu 1000 de locuri (având în față statuia lui Ion Heliade Rădulescu) și Spitalul Colțea.

De asemenea, mai reține atenția autorului călător: Palatul lui Bălcescu, ridicat în 1700, Palatul lui Grigore Ghica, Palatul lui Barbu Știrbey, cazarma Malmeson, „fabrica“ de muniții și „fabrica“ de monede. În continuare aflăm că la București, călătorii puteau trage la unul din cele 40 de hoteluri, că bucureștenii puteau fi întâlniți în cele 100 de cafenele, că există 6 piețe publice, două hale mari, o fântână arteziană, 17 cimitire. Universitatea bucureșteană avea la acea dată, patru facultăți: de litere, de știință, de medicină și de jurisprudență. Bucureștiul era dotat cu 2 licee, două gimnazii, un seminar, o școală comună, două școli secundare de fete, o școală de medicină-chirurgie, o școală veterinară, un conservator, o școală de belle-arte, o școală agronomică și de silvicultură, o școală de șosele și poduri, 16 școli primare de băieți, 14 școli primare de fete, 30 de pensioane, precum și școli ale diferitelor naționalități, cea mai mare fiind școala macedo-română.

Cărțile care se aflau de vânzare în cele 14 librării, se tipăreau în una din cele 15 tipografii existente în București.

Atenția lui A.P.Alexi vizează deci și viața spirituală a Bucureștiului de altădată. El ne informează că în București apăreau o serie de ziare și reviste cu profil variat, dintre care se detașează următoarele: „Românul“, „România liberă“, „Timpul“, „Războiul“, „Telegraful“, etc.

Deosebit de importantă este observația lui A.P.Alexi în ce privește faptul că, în pofida existenței unui Teatru Național cu 1000 de locuri, marii actori ai vremii, ca

26. *Ibidem*, XVII (1881), nr.73, 27 IX/9 X, p.466-468.

Matei Millo și Pascaly, jucau numai în grădini publice, deoarece pe scena sus-amintitului edificiu se jucau numai piese străine. Această realitate îi prilejuiește autorului reflecții amare față de soarta unei instituții ca Teatrul Național, care a fost fondat tocmai pentru a contribui la dezvoltarea limbii române.

Dacă A.P.Alexi se mișcă dezinvolt în spațiul orașelor, un alt autor ce semnează cu numele de Iassiensis, își manifestă la tot pasul rezerva față de oraș, anticipând într-un fel curentul semănătorist. Iată în acest sens imaginea sugestivă a Bucureștilor văzută de Iassiensis:

„O, Bucureștiul, în lumea românilor nu poate fi decât Bucureștiul, ca singur strigăt de expansiune și îngâmfare patriotică”.²⁷

Sentimente asemănătoare îi trezesc și târgurile moldovenesti, cu atmosfera lor deosebită, cu lumea sordidă și pestriță, trăind într-un marasm continuu cu oameni „ce-și revendică pretenții de orașeni” dar fiind după spusele autorului, de fapt, „niște covrigari”. Tabloul acestor așezări mizere te trimite cu gândul la acele târguri de provincie din opera lui Mihail Sadoveanu. Nefiind un literat, Iassiensis le surprinde obiectiv, fără compasiune, spre deosebire de Mihail Sadoveanu, în condiția lor reală, găsind pentru populația lor „accente ironice”, ba chiar caustice, la adresa lenei și a lipsei de abilitate ce o caracterizează. Astfel, în Botoșani „inteligenta, meseriile, industria și comerțul ar fi egale cu zero: „Tipografia lui Marcovici n-a scos nici un volum.”²⁸ În „Bacău românii joacă stoss de la prefect până la ipistat”. Ca localitate, „Bacăul e unul dintre cele mai urâte orașe din țară, cu străzi neregulate, inestetice, clădiri urâte, cer mlăștinos. Un târg mort cu miros de cioclu.”²⁹

Spre deosebire de celelalte orașe vizitate, orașul Iași îi trezește autorului o ciudată simpatie, motiv pentru care îi consacră o entuziastă prezentare. Imaginea asupra capitalei Moldovei diferă net de cea pe care ne-a lăsat-o Alecsandri în scrisoarea către Kogălniceanu, în 1844. De la Iassiensis aflăm că: „Iașul este unul dintre cele mai pitorești locuri din România, ba chiar din Europa; el rivalizează cu orașe din Svizzera și Franța. Este așezat pe două dealuri mari, Copoul și Tătărașii, este udat de Bahlui, înconjurat de patru dealuri: Galota, Cetățuia, Aronean, Repedeaua.”³⁰

Edificiile Iașului erau la acea dată: Mitropolia, Biserica Trei-Erarhi, palatul lui M.Sturza, cazarma infanteriei de la Copou, hotelul Traian. Străzile în majoritate sunt asfaltate. Copoul este o grădină publică. Populația este de 80.000 de locuitori. Comerțul, industria, exportul sunt slab dezvoltate.

În acea perioadă la Iași exista o Universitate, o școală normală, școli tehnice și militare, o școală de pictură, un conservator și Teatrul Național. Aici apăreau ziarele; „Liberalul”, „Curierul Botoșani”, „Patria”, „Lupta”, „Noua revistă”, „Gazeta de Iași”, „Monitorul comunal”, „Perdaful”, „Convorbiri literare”, „Contemporanul”, „Revista socială”, „Arta”, „Recreații științifice”. Iarna, spune autorul, exista o vie activitate

27. *Ibidem*, XXIV (1888), nr.20–21, 22 V/3 IV, p.231–232.

28. *Ibidem*, idem, p.232.

29. *Ibidem*, XX (1884), nr.33, 12/24 VIII, p.408.

30. *Ibidem*, XX (1884), nr.33, 12/24 VIII, p.408.

științifică și culturală, reprezentații teatrale. Vara, Iașul e un oraș mort.³¹

Prin succintele observații pe care le-a făcut „de-a curmezișul Țării Românești“, Iassiensis a creat în germene un fel de literatură a micilor orașe searbe, unde „se moare“, fără a putea recompune și poezia acestor târguri, estompată de punerea accentului pe ideea de progres, de ieșire din inerție și nepăsare.

Un alt scriitor-călător, tânărul student George Crăiniceanu, întreprinde, în anul 1883, o călătorie la București, pe itinerariul Oravița, Baziaș, Orșova, Turnu-Severin-Măgurele, București. Această călătorie are drept scop cunoașterea Bucureștiului. Autorul se arată interesat de viața culturală a capitalei. Ca atare asistă la spectacolul „Revizorul general“ al trupei lui Manolescu, spectacol care-l dezamăgește datorită faptului că erau ironizați ardelenii pentru limbajul lor. Cu totul altele sunt impresiile lăsate de calitățile interpretative ale tinerilor române, absolvenți ale Conservatorului, care abordau cu măiestrie piesele muzicale de mare virtuozitate din repertoriul universal, purtând semnătura marilor maeștri ai muzicii.

Pagini interesante despre București ne-a lăsat și scriitorul Iulian Grozescu în ale sale „Suveniruri din București“ publicate în serial în „Familia“ în anul 1867. Aceste însemnări de călătorie se remarcă prin interesul autorului față de toate aspectele vieții capitalei, conținând referințe la câteva obiceiuri ce țin de istoria și tradițiile orașului de pe Dâmbovița. Unul dintre obiceiurile tradiționale asupra căruia insistă, este vestitul Târg de la Moși, care captează interesul localnicilor, dar și al provinciei.

Descriind istoricul acestui târg, Iulian Grozescu pune accentul pe ideea unirii între „frați de un sânge și de o mamă“.³² Bine informat, autorul spune despre acest târg că este o „serbare în cinstea străbunilor“³³, avându-și originea în timpurile lui Radu și Ștefan cel Mare, care s-au luptat vărsând sânge moldovean și muntean. Cei doi domnitori s-au împăcat și-au jurat că nu vor mai lupta unul împotriva celuilalt. „Acest act măreț (...) a pătruns în adânc toate inimile române și de atunci în fiecare an se serbează acea zi memorabilă cu cea mai mare devoțiune de românii din România“.³⁴ Scriitorul vede Bucureștiul ca fiind un oraș de câmpie, „cu multe cupole și turle ale bisericilor“.³⁵ Atras de cartierele aristocratice, Grozescu ne informează că „fiecare curte boierească este un principat în miniatură“, nemaiținând să menționeze că această aristocrație română mergea la teatru doar atunci când erau reprezentații străine, că nu se amesteca cu târgoveții, preferând petrecerile familiale. Spectacolul „Jianul“ prilejuiește lui Grozescu să facă constatarea că „haiducii posedau sentimente mai nobile decât mulți asupritori îngâmfai care se pretind civilizați“.³⁶

Spre deosebire de Băneasa, care avea parcuri și fântâni și era vizitată de lumea întreagă, Cismigiuul „era o baltă mirositoare“.³⁷

31. *Ibidem*, XX (1884), nr.33, 12/24 VIII, p.409.

32. *Ibidem*, III, (1867), nr.26, 25/7 VII, p.310.

33. *Ibidem*, idem, p.311.

34. *Ibidem*, III (1867), nr.26, 25 VI/ VII, p.313.

35. *Ibidem*, III (1867), nr.20, 14/26 V, p.238-239.

36. *Ibidem*, III(1867), nr.22, 28 V/9 VI, p.260-263.

37. *Ibidem*, III (1867), nr.22, 28 V/9 VI, p.262.

Referindu-se la învățământul românesc, constată că acesta „a progresat față de secolul al VIII-lea, când românul era străin în țara lui din cauza fanarioșilor, iar limba română, a fost alungată din școală.”³⁸

Dintre ziarele epocii, cel mai important este considerat ziarul „Românul”, deoarece avea un program ce milita pentru unitatea națională și idei care oglindeau năzuințele românilor de pretutindeni. Interesantă este și prezentarea oamenilor politici ai vremii, precum Ionel și D. Brătianu, C.A. Rosetti, Marghiloman, Vernescu și Panu. Dintre reprezentanții Partidului conservator sunt menționați Principele Știrbey, Sturza, Barbu Catargiu, care și-a subjugat auditoriul prin discursul ținut cu ocazia Unirii „acum împlinindu-se dorința cea mai sublimă a națiunii, de aici încolo românii vor avea să meargă numai pe o cale, căci căile umblate de conservatori și liberali s-au întrunit în Unirea definitivă și (...) dacă este viață și după moarte, străbunii românilor a bună seamă plâng lacrimi de bucurie și în acel moment când toate inimile române sunt inspirate de aceleași sentimente de iubire și frăție.”³⁹

În însemnările sale, Iulian Grozescu surprinde un București angrenat pe calea nouă a progresului deschisă de actul Unirii. Prin notațiile al căror interes derivă din coexistența în capitala țării, a vechilor și pitoreștilor îndeletniciri ale băștinașilor cu ocupațiile mai noi, însemnările lui Grozescu sunt o bună sursă de cunoaștere a unei perioade revoluate din istoria noastră.

Un călător neobosit și bine instruit este George Ivan Lahovari, creatorul „Societății geografice române”. Acesta călătorește în țară și peste hotare, mai ales în Germania, făcând analogii între peisajele din țările vizitate și peisajul țării noastre. În numerele din anul 1891 ale revistei „Familia”, Lahovari face o minuțioasă descriere a Oltului, cu referiri la date istorice, la mănăstirile și conacele boierești, așezate pe cursul său, la tradițiile și obiceiurile locuitorilor legați vital de acest râu-rege, care a generat o bogată literatură populară, inspirându-l pe Octavian Goga în scrierea uneia dintre cele mai reușite poezii. Autorul urmărește Oltul de la izvoare la vărsare, și-l compară cu Rinul, dându-ne poate cea dintâi imagine completă, obiectivă, asupra acestui râu, ce a inspirat atâtea condee valoroase, începând cu Dimitrie Bolintineanu, Cezar Bolliac, Vasile Alecsandri, Grigore Alexandrescu, și cum am spus Octavian Goga și găsindu-și sub pana lui Geo Bogza, o metaforă cu largă deschidere cosmică.

Pe parcursul descrierii Oltului, Lahovari evocă, pe lângă figuri de voievozi, precum Mihai Viteazul, Mircea cel Bătrân, Vlad Țepeș, interesante nu numai ca luptători pentru eliberare națională, dar și ctitori de mănăstiri, și chipuri de haiduci precum Iancu Jianu și Popa Farcaș, intrate în legendă. Iată câteva versuri populare despre Jianu și Popa Farcaș, reproduse de George Ioan Lahovari:

„...iar Jianu înțelegând / Cele ce-i treceau prin gând, / Se-ndemna spre Olt fugind
Când la Olt, Oltu-i umflat, / Că la munte a plouat / Decât să mă rog de prost,
Ca să dea podul în rost, / Mai bine cu murgu-not, / Că și el e pui de Olt.”⁴⁰

38. *Ibidem*, III (1867), nr.24, 16/23 V, p.284-286.

39. *Ibidem*, III (1867), nr.26, 25/7 VII, p.312-312.

40. *Ibidem*, XXVII (1891), nr.39, 29 IX/11 X, p.460-462.

Popa Stoica din Farcaș este prezentat astfel:

„Cântă ciocârliă-n vie, / Eu gândeam că-mi cântă mie, / Cântă lui popa Farcaș
Care sare șapte pași / Ce iese din liturghie, / Taie turcii câte-o mie.
Popa Stoica din Farcaș / Care sare șapte pași, Moșul fărcașenilor
Știe seama oștilor...”⁴¹

Descriind mănăstirile de pe malurile Oltului, George Ioan Lahovari ne furnizează date interesante, de natură documentară, spre deosebire de Bolintineanu, Bolliac, Grigore Alexandrescu, ale căror relatări sunt de factură romantică. Astfel aflăm date despre mănăstirea Cerneț, ctitorită în secolul al XVIII-lea de Leon Vodă, mănăstirea Turnu ridicată de către mitropolitul Varlaam, în 1676, mănăstirea Cozia, a cărei istorie este o epopee sângeroasă de circa 500 de ani. „Biserica – spune Lahovari – a fost jefuită, mormintele marilor domni au fost profanate, iar ecoul munților, a reprezentat în nenumărate rânduri urgia armelor tunătoare, jalea și strigătul victimelor.”⁴²

Mănăstirea Cozia zidită de Mircea cel Bătrân a fost mereu un loc de refugiu în fața primejdiilor. Astfel, în 1739, turcii ajung până la mănăstire și iau ca robi și membri ai familiei Jienilor. În 1821 Ipsilanti, înfrânt în bătăliile de la Drăgășani, în drum spre Ardeal, se oprește la Cozia. „Turcii care-l urmăreau deteră foc mănăstirii, dezgroapă sfintele morminte ale lui Mircea și altor oameni crezând a găsi comori și comiseră tot felul de grozăvii. Astăzi se văd încă sfintele icoane împușcate și zgâriate și ochii sfinților scoși de pistoalele și iataganele acestor fanatici.”⁴³

În continuare aflăm că în anul 1680 mitropolitul Theodosie a zidit mănăstirea de la Cetățuia, unde a fost decapitat Radu de la Afumați. Enumerarea edificiilor de importanță istorică continuă. În același timp autorul emite câteva opinii asupra etimologiei cuvântului Olt, care după unii s-ar trage dintr-un „etimon” scit Olt – adică „râul de aur” și care ar explica îndeletnicirea unor ȕigani aurari, ce se ocupau cu strângerea acestui metal prețios din nisipurile râului. Pe la 1815, în vremea lui Caragea, în Țara Românească erau 700 de familii de aurari. Desigur ipoteza privind originea strictă a Oltului, avansată de George Ioan Lahovari, nu poate fi probată cu adevărul istoric, autorul însuși închinând spre accepiunea că respectivul cuvânt provine din latinescul *Alutus*, folosit astfel și de istoricii Herodot și Strabon.

George Ioan Lahovari, are vocație de geograf. El face deseori analogii între traseele parcurse prin alte țări și cele străbătute în țară. Cu acea ocazie găsește similitudini geografice între traseele străbătute de Olt și Rin, comparând rolul lor vital în istoria ȕărilor străbătute.

În concluzie, în scrierile lui George Ioan Lahovari primează informația științifică; dar felul în care face apel la istoria și tradițiile poporului nostru, dau însemnărilor sale o tentă artistică.

41. *Ibidem*, XXVII (1891), nr.43, 27 X/8 XI, p.508–510.

42. *Ibidem*, XXVII (1891), nr.41, 13/25 X, p.484–486.

43. *Ibidem*, XXVII (1891), nr.41, 13/25 X, p.484–486.

Un alt călător, Iosif Roman, ne-a lăsat „Suveniri de călătorie“, publicate în revista „Familia“, numerele 35, 36 din anul 1885, importante mai mult din punct de vedere informativ. Dionisiu Olinescu, cu a sa „O excursie la Siret“,⁴⁴ publicată tot în Familia se înrudește cu Iassiensis prin exactitatea cu care reda peisajul și atmosfera năclăitelor orașe moldovenesti.

Între însemnările pasagere și deci mai puțin însemnate din „Familia“ se disting cele purtând semnătura lui Dan Demetriu, intitulate „O plimbare la Ceahlău“.⁴⁵ Titlul lucrării amintește de „O plimbare în munți“ a lui Vasile Alecsandri, Demetriu declarând că traseul străbătut are puncte comune cu cel parcurs de bardul de la Mircești. Interesul lui Dan Demetriu se îndreaptă în direcția consemnării locurilor cu rezonanță istorică, spre deosebire de Alecsandri, care se preocupă de surprinderea laturilor folclorice. „Poposim în locurile unde Alecsandri și-a cules poeziile populare, de la ciobănașii ceși pasc vitele pe munte și-și zic din fluier și din cimpoi de dor și de amor.“⁴⁶

Locurile istorice sunt pentru autor prilej de vibrație patriotică, de exclamații patetice. Spre deosebire de stilul sec al celorlalți autori, Dan Demetriu îndrăgește formularea artistică, uneori prețioasă prin disproporția dintre monumentalitatea faptului observat și sărăcia mijloacelor de expresie artistică. Descrierea Ceahlăului este realizată într-un stil de un romantism afectat: „un tablou, care privindu-l inima tresare de admirație, iară soarele care se sculase din culcușul său ascuns prin fundul văilor și sculându-se, aprinse munții Ceahlău, așa că-ți venea a crede că vezi Vezuviul arzând stâncile uriașului munte, păreau că varsă scânteii de foc, ce le credeam drept scânteii iscate din lovirea armelor oțelite a niște zmei rivali din povești.“⁴⁷

În paginile revistei „Familia“ s-au publicat notele de călătorie ale autorilor enumerați în prezenta lucrare, pentru că această literatură era în concordanță cu programul ei de deschidere națională, de realizare a unei unități de simțire și gândire a românilor de pretutindeni. Iosif Vulcan, ctitorul revistei, a dat el însuși un exemplu concludent în această privință, publicând în revista sa numeroase însemnări de călătorie, strânse nu demult într-un volum ce poartă titlul „Schife de călătorie“, apărut în Editura Sport-Turism, București, 1982, cu un cuvânt înainte, tabel cronologic, note, glosar și indice de localități de Constantin Cubleșan.

Însemnările de călătorie ale lui Iosif Vulcan, adunate în volumul „Schife de călătorie“, se referă în exclusivitate la peregrinările întemeietorului „Familiei“ prin Transilvania, în calitate de secretar și apoi președinte al „Societății pentru crearea unui fond de teatru român“, înființată la Deva în 1870. Din aceste însemnări se degajă extazul în fața naturii patriei, a locurilor purtând amprenta istoriei, a tradițiilor și obiceiurilor unui popor, păstrate atât de intacte, a oamenilor simpli animați de sentimente patriotice. Deosebit de amuzante sunt descrierile cu lux de amănunte a banchetelor și ospelilor organizate în cinstea lui Iosif Vulcan de către oficialitățile vremii, sau de

44. *Ibidem*, XX (1884), nr.42, 14/26 X, p.505-506.

45. *Ibidem*, XX (1884), nr.21, 22 V/I VI, p.254-255.

46. *Ibidem*, Idem.

47. *Ibidem*, XX (1884), nr.21, 22 V/I VI, p.254-255.

către amicii proprii. În acest sens, memorabilă este descrierea ospățului de adio organizat la reședința lui George Pop de Băsești din localitatea cu același nume: „Ieșind din parc, întâlnesc niște figuri disperate. Erau amicii noștri dispăruți de la masă. Nu vorbeau nimic, numai suspinau. Din când în când se auzea câte o exclamație: Nu mai pot! Exclamația aceasta, ca semnătură cea mai pregnantă a situațiunii ne-a întrunit pe toți la un loc; constatarăm în unanimitate că nu mai suntem capabili de mâncare, nici de băutură și că-n fața primejdiei ospitaliere care ne amenința, n-avem altă mântuire decât să fugim. Făcurăm dar o conspirație ca la dimineață să plecăm cu toții cărora ne era dragă viața.”⁴⁸ Însemnările de călătorie ale lui Iosif Vulcan frumusețile naturii sunt percepute nemijlocit, natura fiind pentru autorul citadin doar obiect de adorație turistică. Relatarea evenimentelor este făcută detașat, fără participarea afectivă din partea sa, care, având temperament confesiv, este dispus să vorbească mai mult el și nu locurile prin care trece. Însă, când se referă la locuri cu rezonanță istorică, paleta sa se colorează.

Referințele la Avram Iancu, a cărei casă de la Vidra o vizitează, sunt făcute cu evlavie și emoție, în limbajul oamenilor de aici. Interesante sunt relatările despre cele trei zile ale popasului său la Abrud, unde, pe lângă referințe de ordin istoric, Vulcan ne oferă și o pitorească imagine a acestui oraș în care febra căutării aurului își găsea alinare doar în cea a vestitelor petreceri, culminând cu târgul de luni, unde se adunau oamenii de prin părțile locului.⁴⁹ Scriitorul este impresionat de viața grea a moșilor minierii și consideră firească nevoia de petrecere a acestora: „Viața băieșului e grea. De câte ori se scoboară în adâncul băilor nu poate fi sigur de-a se întoarce viu. Un incident neașteptat, o funie ce se rupe sub el, sau o bucată de piatră căzută asupra-i, îi pot stinge la moment firul vieții. E grea viața băieșului și tocmai de aceea, când dânsul iese din baie (...viu) inima-i palpită de bucurie, pieptul i se înalță de plăcere, căci iarăși vede soarele, iarăși e liber, trăiește și-i revede pe ai săi. Atunci, apoi, e vesel (...) aleargă lumea la Abrud să-și facă voia bună căci acolo, atuncea e târg, unde se adună multă lume.”⁵⁰

Drumurile lui Iosif Vulcan prin Transilvania trec prin Ciucea, Cluj, Alba Iulia, Zlatna, Abrud, Câmpeni, Baia de Criș, Blaj, Rășinari, Sibiu. Autorul ne dă relații despre viața și obiceiurile oamenilor din aceste locuri, se preocupă de tradiția și fondul etnic românesc. Vizitând casa lui Avram Iancu, Vulcan este cuprins de o emoție copleșitoare: „Casa memorabilă, acum stă părăsită, nu șade nimeni întrânsa, parcă și dânsa jelește pe acel spirit mare care odinioară a petrecut așa multe ore de fericire și de durere sub acoperământul său (...); cu sfântă pietate trecui pragul ei, și-mi luai pălăria de pe cap ca și cum aș fi intrat într-o biserică. Între acei pereți se aducea odinioară jertfă pe altarul cel mai sacru, pe altarul libertății (...) și sub impresia acestor meditațiuni, înălțam lumea ideală a spiritelor mari, mă simțeam atât de fericit, că putui să trec și eu pragul acelei uși și dădui expresiune acestei bucurii prin lacrimile ochilor mei (...)

48. *Ibidem*, XXXVII (1901), nr.31, 5/18 VIII, p.370.

49. *Ibidem*, XIV (1878), nr.13, 12/24 IV, p.75.

50. *Ibidem*, XIV (1878), nr.19, 5/17 III, p.112.

acele lacrimi aveau mai multă elocință decât cuvintele; ele interpretau deodată două sentimente, bucuria și durerea.⁵¹

Blajul, orașul școlilor românești, vizitat ca și de mulți alții de Vulcan, este prezentat astfel: „Mititel și retras cu modestie, în mijlocul unei cununi de dealuri, ceea ce arată mai întâi călătorului sunt școlile sale care domină asupra tuturor edificiilor din jurul lor (...). Parcă vedeam un băiat diliginte care s-a retras de zgomotul cel mare spre a studia în liniște.”⁵²

În însemnările sale, Vulcan este preocupat și de procesul industrializării, de efectul lui abrutizant asupra lucrătorilor. Reprezentativ este pasajul în care vorbește despre condițiile de muncă din Fabrica de sticlă de la Pădurea Neagră, și de la Beliu unde între lucrători se observă și copii mici „La cuptorul cel mare, în care se încălzește cu gaze, se află zece oale. La fiecare oală se posta un lucrător, un ajutor și un copil care avea să poarte la răcoritoare obiectele de sticlă ce se vor găti. Era un ce grozav, pentru ochi, a privi acel foc cumplit, dar încă a sta aproape de el cun stăteau lucrătorii (...). A sufla 16 ore în continuu, iegi, într-o căldură atât de infernală la lumină atât de orbitoare, încât, în tot localul nu ardea nici o altă lumină, ci era luminat de focul acesta, nu-i glumă.”⁵³

Așa cum observa Constantin Cubleșan,⁵⁴ reportajele de călătorie ale lui Vulcan pot fi organizate pe trei cicluri, bine distincte: primul – excursiunile sale pe meleaguri străine. Al doilea – reportajele literare realizate din călătoriile în România (Moldova, București, Dobrogea, Predeal) și cel de-al treilea – reportajele deplasărilor sale programatice în tot cuprinsul Transilvaniei. Călătoriile efectuate peste hotare sunt mai puțin importante, fiind lipsite de eficacitate și conținând doar informații culese din diverse ghiduri turistice. În schimb, notațiile despre drumurile sale prin Transilvania și România sunt pătrunse de fiorul unei autentice vibrații. Ca orice transilvănean, și ca și ceilalți călători care și-au publicat impresiile în paginile „Familiei”, Vulcan mărturisește drept scop al acestor peregrinări, menținerea sentimentului apartenenței românului din Transilvania la o patrie comună, capabilă să-și hotărască singură destinul istoric.

Bucureștiul îi prilejuiește lui Vulcan posibilitatea de-a cunoaște pe marii bărbați ai vremii, care îi sprijineau acțiunea de-a strânge sub flamura revistei „Familia” condeele românești de pretutindeni. Ca răsplată pentru efortul de punere în lumină a istoriei naționale de către un scriitor transilvănean, Teatrul Național din București a jucat pe scena sa piesa „Ștefan Vodă cel Tânăr” a lui Iosif Vulcan, iar Academia Română l-a ales membru al său. (1891)

Referindu-se la activitatea lui Iosif Vulcan într-unul din eseurile sale, Nicolae Balotă îl vede pe neobositul redactor al „Familiei”, cutreierând toate meleagurile țării „nu atât cu toiagul pelerinului, cât prin cuvintele tipărite, pe care asemenea bunului

51. *Ibidem*, XIV (1878), nr.13, 12/24 IV, p.76.

52. *Ibidem*, XV (1875), nr.75, 30 IX/12 X, p.488.

53. *Ibidem*, XVI (1880), nr.62, 17/29 VIII, p.394–395.

54. Vulcan, Iosif, *Schițe de călătorie*, Ediție îngrijită de Constantin Cubleșan, Editura Sport-Turism, București, 1982, p.11.

semănător le-arunca în toate părțile.”⁵⁵

Datorită formației științifice a utorilor notelor de drum (cu excepția lui Iosif Vulcan) era firesc ca natura patriei să constituie elementul principal al interesului acestora. Însemnările lui Iosif Vulcan, spre deosebire de cele ale altor călători, poartă amprenta unui temperament înzestrat în primul rând cu mari resurse afective. Nefiind un peisagist, descrierile sale sunt adeseori lipsite de paletă cromatică; dar acest neajuns este compensat prin forța sugestiei, a corelării peisajului cu derularea istoriei existenței umane. Prin puritatea lor descriptivă, impresiile sale de călătorie, așa cum le notează Vulcan, sunt veritabile invitații la drumeții, autorul nepierzând ocazia să amplifice frumusețile patriei, realizând o adevărată polemică cu cei care, din cosmopolitism, plecau pentru a găsi în străinătate aceste frumuseți aflate la îndemâna lor. Semnificativ este în acest sens descrierea, de-o neasemuită splendoare, a împrejurărilor localității Pădurea Neagră din Bihor: „Țara Bihorului este plină de frumuseți naturale mai ales partea ei dinspre Transilvania oferă călătorilor desfătarea cea mai plăcută, însă și vin s-o vadă mulți străini, căci cei de-acasă nu-și prea dau osteneala de a o cunoaște mai de aproape. Dar asta e regula generală, ceea ce avem nu ne mai interesează așa tare, ci năzuim a vedea altele. Oamenii de pe aici se duc în țări străine ca să vadă pe acolo regiuni frumoase și nu-și aduc aminte că ceea ce caută cu atâta trudă, în străinătate, găsesc atât de ușor aici acasă la ei. Căci, în adevăr, cel ce vrea să vadă locuri romantice, văi frumoase, păduri seculare, munți gigantici, stânci admirabile, cascade surprinzătoare, panorame pitorești, prospecte încântătoare, n-are să se ostenească până în Elveția, căci toate le are din abundență aici, în comitatul său, la depărtare de numai câteva ore.”⁵⁶

Aflat la conducerea „Societății pentru crearea unui fond de teatru român“, Iosif Vulcan întreprinde în anul 1877 o călătorie în Munții Apuseni. Itinerariul străbătut în acest voiaj este: Budapesta, Oradea, Cluj, Alba Iulia, Zlatna, Abrud. La întoarcere el pornește pe valea Crișului Alb, pe la Baia de Criș, Hălmagiu, Arad. Impresiile din această călătorie le va relata timp de 2 ani, în notele publicate în paginile revistei „Familia“, sub titlul „Schife de călătorie“. Sensibilitatea autorului vibrează la frumusețea locurilor de care se leagă amintiri pline de istorie, situate în vecinătatea meleagurilor sale natale. Holodul, comuna sa natală, este situată într-o câmpie liberă, nu departe de Crișul Negru, iar Munții Apuseni, aidoma unor „talazuri încremenite“, se desenează pe linia căzută a orizontului. Încântarea lui Vulcan în fața splendorilor Munților Apuseni nu cunoaște margini. Penei sale, în acest sens, nu-i scapă nici un detaliu semnificativ: „În sus Pietroasa cu pozițiunile sale romantice, apoi în depărtare, munții înalți și umbroși sau pleșuvi, cu mii de frumuseți ascunse, dintre care fălosul Bihor își înalță fruntea, privind galeș la „Găina“ ce se ridică lângă el. Un impozant tablou ce nu se poate schița cu un condei de foiletonist.”⁵⁷ Într-un alt loc, autorul recunoaște cu mo-

55. Balotă, Nicolae, *Un profet în redingotă – Iosif Vulcan*, în *Labirint*, Editura Eminescu, București, 1970, p.224.

56. „Familia“, XVI (1880), nr.62, 17/29 VIII, p.394

destie neputința sa de-a surprinde măreția peisajului: „Dar în momentele acestea simțesc că-n loc de om al condeii ar trebui să fiu pictor, pentru că numai penelul ar fi în stare să vă înfățișeze cu fidelitate măreția panoramelor ce se dezveleau în fața noastră în fiecare moment.”⁵⁸

Dorința intimă a lui Iosif Vulcan a fost aceea de-a face cunoscut tuturor peisajul patriei sale, a cărei „întregire” a dorit-o cu ardoare: „Om născut la câmpie”, ctitorul „Familiei” simțea o adevărată atracție pentru munte. Impresionantă este descrierea vârfului Detunata, relevantă prin abundența hiperbolelor: „Eram uimiți. Colosala înfățișare a ei ne surprinsese pe toți, care încă n-o văzusem. Îmi părea că văd o sentinelă, asediată de natură, în vârful munților, spre a păzi întreaga regiune. Un gigant al Creațiunii, spre a uimi pe toți creatorii care ajung în apropierea lui. O regină a tuturor munților și dealurilor din jurul ei, care i se închină la picioare înălțându-și cu respect fața spre dânsa.”⁵⁹ În continuare autorul își recunoaște din nou în modestie neputința în fața măreției peisajului: „Însă orice fraze voi întrebuința, totuși nu voi fi în stare a reoglindi priveliștea măreață ce ne înfățișa vederea Detunatei.”⁶⁰

Putem concluziona că în literatura de călătorie a lui Iosif Vulcan, natura și istoria sunt două noțiuni revelatoare. Pătruns de emoția priveliștii locurilor pe unde călca, impresionat de izul istoric al acestora, întemeietorul „Familiei” ne-a lăsat însemnări de călătorie care au menirea de-a ilustra, cu propria lui biografie scriitoricească, programul de deschidere națională a revistei „Familia”.

Alți autori care și-au publicat notele de călătorie în paginile revistei „Familia”, precum: Vasile Grozescu, Dan Demetriu, T.Bulcu, Valeriu Ion Borcianu, Silvestru Moldovan, Ieronim Barițiu, ne-au lăsat câteva însemnări culese în timpul drumețiilor lor preponderent montane.

În ansamblul lor, aceste note de călătorie abundă în date topografice și sunt lipsite în cea mai mare parte de un fior artistic deosebit. Însă, pe alocuri, întâlnim notații care rețin atenția. Astfel, Vasile Grozescu, în „O călătorie la codru”, face digresiuni pe tema legăturii fraterne între român și codru. „El spune: „românul mai bine se lasă măcelărit în mii de bucăți, decât să-și uite plăcerile și religia codrului său.”⁶¹

Mediul surprins de condeii lui Vasile Grozescu ar putea oferi un bogat material pentru un alt culegător de folclor sensibil la consemnarea unor versuri ca acestea:

„Nu-i modru că știu cânta / Că-s vecină cu frunza / Nu-i modru că știu hori
Că-s vecină cu codrii.”⁶²

După cum am mai arătat, pentru autorii care și-au publicat notele de călătorie

57. *Ibidem*, XIV (1878), nr.19, 5/17 III, p.111.

58. *Ibidem*, XIV (1878), nr.13, 12/24 IV, p.76.

59. *Ibidem*, XIV (1878), nr.19, 5/17 III, p.111.

60. *Ibidem*, XIV (1878), nr.13, 12/24 IV, p.76.

61. „*Alină-te, dor, alină-te*”, Culegere de folclor poetic întocmită de Ion Bradu, Oradea, 1968, p.371.

62. „*Familia*”, XXIII (1887), nr.39, 27 IX/8 X, p.466.

în paginile „Familiei“, natura patriei reprezintă un punct de atracție de prim interes. Este de remarcat încercarea lui Vasile Grozescu de-a ne prezenta în însemnările sale și peisajul industrial. Într-o notă sumbră, în ton cu descrierea făcută de Iosif Vulcan în „Schife de călătorie“ a regimului inuman de lucru de la Fabrica de sticlă de la Pădurea Neagră, Vasile Grozescu ne prezintă orașul Reșița, care „e toată numai o fabrică de fier, căminurile fumegă și aruncă scânteii de foc: ai cugeta că aici s-a deschis stomacul pământului și-și varsă răsuflarea lui.“⁶³

Descrieri ale frumuseților a lăsat și Ieronim G. Barițiu și el autor al unor note de călătorii. Poposind în peisajul Cheilor-Turzii, rătăcind pe poteci șerpuitoare, întâlnește un tânăr păstor, ce cântă din fluier înconjurat de turma sa de oi.

Imaginea acestuia îl trimite cu gândul la Virgiliu și Gesnner. În același timp se întâlnesc în însemnările sale multe elemente caracteristice literaturii sămănătoriste, ca de exemplu considerarea naturii drept model ideal de creație și evadarea în natură din fața vicisitudinilor vieții.

T. Bulcu, autor și al unei cărții despre școala la care lucra, profesor la Liceul din Beiuș, ne-a lăsat descrieri plastice ale fenomenelor carstice din Transilvania. Ca și ceilalți autori de însemnări de călătorie, Bulcu este copleșit de frumusețea Munților Apuseni, pe care îi prezintă într-un limbaj metaforic: „Țărmurii stâncoși sunt de o înălțime atât de grozavă încât ți se pare că vor să asedieze cerul pe care de abia îl vezi ici colo în forma unei stelute“,⁶⁴ scrie Bulcu.

Un alt scriitor, cu un nume de rezonanță regătenească, C. Gh. Ionescu vizitează în 1906 Maramureșul, despre care ne lasă câteva „măiestrite notații.“ Notațiile lui sunt mai convingătoare sub raportul echilibrului între simțirea autorului și modul său de exprimare. Descrierea Văii Prutului este elocventă din acest punct de vedere: „Valea Prutului se grămădește albastru de limpede pe pat de piatră și se izbește spumând stâncile malului său, sau se joacă în unde ușoare pe valurile cu fundurile de pietriș; văile se închid și se deschid ca niște ascunzători apărute în sânul munților (....). În Maramureș munții se reazimă unii pe alții, văile clocotesc de râuri. Din munți pleacă spre est Prutul, Siretul, Suceava, Moldova, Bistrița, iar spre vest: Tisa Albă, Tisa Neagră, Vișeu, Iza, Maramureș, tu ești țara apelor.“⁶⁵

Remarcabile sunt referințele la frumusețea arhitecturii țărănești, care în Maramureș are o personalitate specifică. Interioarele caselor țărănești, ca de altfel și frumusețea portului popular, aranjate cu scoarțe, chilimuri, pături, într-o lucrătură tradițională, autentică, îi trezesc admirația: „case de brad acoperite cu șindrilă, închipuite în chip de zale, cu turnulețe și balcon, cu stâlpi și prispe înflorite, case muntenești și nu case elvețiene.“⁶⁶

George Crăiniceanu, un călător pe meleaguri mai sudice, descrie Porțile de Fier,

63. *Ibidem*, XXIV (1888), nr.33, 14/26 VIII, p.380.

64. *Ibidem*, XIII (1906), nr.4, 22 I/4 II, p.39-42.

65. *Ibidem*, Idem, p.41.

66. *Ibidem*, XXIV (1888), nr.44, 30 X/11 XI, p.512-514.

anticipând parcă pe Alexandru Vlahuță din „România pitorească” prin elementele care alcătuiesc prezentarea Dunării în drumul său printre munții uriași ce-i străjuiesc malurile: „La Poarta de Fier, râul e colosal, munții de pe maluri sunt gigantici, încât vulturii de prin stânci, ți se par ca niște paseri mici cu cuiburile lor. Ochiul ți se delectează la vederea acestor regiuni maiestuoase și variate, iar inima îți svâcne la gândul că vaporul ce bubuie sub tine, poate să-și dea, în fiecare minut de vreo stâncă ascunsă în afunzimile apei.”⁶⁷ Referindu-se la „peisajul industrial” prezent și în notele lui Iosif Vulcan și Vasile Grozescu, George Crăiniceanu, spre deosebire de aceștia, care prezentau zonele industriale în note întunecate, pare uneori impresionat de priveliștea adesea fascinantă, oferită de același oraș industrial, Reșița: „Turnătoria e ceva grandios; când fierul topit curgea din cazanul său ca laptele și câteva picături cădeau din el în apă, săreau atât de multe stele lucitoare de credeai că cerul cade jos.”⁶⁸

Autorul cărții „Zărandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei”, apărută la Sibiu în anul 1898, Silvestru Moldovan, este generos găzduit în paginile „Familiei”. Lucrarea sa „cu 9 (nouă) ilustrațiuni și o schiță”, prezentată de Iosif Vulcan în sesiunea generală a Academiei Române, din primăvara anului 1898, este privită cu un real interes de către gazetarul orădean, care însuși făcuse călătorii prin Țara Zărandului și Apuseni, folosindu-se de ea în redactarea „Schițelor de călătorie”. Lucrarea impresionează prin acumularea de date, nume și referințe istorice, riguros și științific prezentate, autorul simțind nevoia de-a spune totul despre cele văzute, invitându-ne astfel la o călătorie în spațiul și timpul locurilor descrise. Notele de drum ale lui Silvestru Moldovan, dense ca informații, sunt convingătoare datorită participării afective la cele relatate: „Izvoarele Someșului Rece, Fântânele, unde în 1849 românii au înfrânt oastea lui Vásváry. Spre miazăzi valea Arieșului ale cărei unde poartă aurul. Țebea, stejarul cu o periferie de 13 metri. Gorunul lui Horea, sfânt monument al românilor zărandeni, în umbra căruia odihnesc osemintele marelui martir al neamului românesc, Avram Iancu.”⁶⁹

Autorul face referințe documentare la obiceiurile locuitorilor păstrate cu sfințenie de-a lungul veacurilor, între care târgurile și bîlciurile tradiționale ocupă un prim loc. Asemenea lui A.P.Alexi ce descria Târgul Moșilor la București, Silvestru Moldovan ne relatează despre „bulciul-Sânt Toaderului” (de la Hălmagiu) sau bulciul „Sărutului”; atenția lui se fixează însă, mai ales asupra Târgului de fete de la Găina. După prezentarea splendidului cadru natural, de desfășurare a tradiționalului târg, în câteva cuvinte, autorul trece în revistă legendele, care ar explica originile acestui străvechi obicei. În explicația originii târgului, Silvestru Moldovan, dă mai multă crezare unui amănunt de ordin social, care spune că veselie, buna dispoziție a moșilor participanți an de an în luna iulie la această întâlnire de pe Muntele Găina, s-ar datora eliberării de obligațiile și servituțile impuse lor cândva de feudalul Halahy.

67. *Ibidem*, XXXV (1888), nr.44,30 X/11 XI, p.512-514

68. *Ibidem*, XXXV (1899), nr.33, 15/27 VIII, p.392.

69. *Ibidem*, XXXV (1899), nr.33, 15/27 VIII, p.392-393.

Cu ocazia târgului moși „se bucurau că s-au spălat de satana“. Iată cum prezintă autorul șuvoiul moșilor strângându-se la marea sărbătoare anuală: „Depart de locuințe omenești, în singurătatea codrilor străvechi de fag și de brad, Găina este unul dintre cei mai frumoși munți ai Ardealului (...) Căările de munte care duc la el, se aștern prin frumoase păduri de fag și printre livezi bogate; ici-colea dăm de izvoare și pâraie cu apa curată și limpede ca cristalul. Din oricare parte vom vedea coborând, de pe culmile dealurilor, sau înaintând din văile adânci, grupe după grupe, bărbați și femei, călare și pe jos. Toți se îndreaptă spre Găina (...), târgul ține două ore, apoi urmează masa și jocul, iar între fete și băieți se fac cunoștințe.“⁷⁰

Reține atenția, prin ținuta artistică și prin patosul exprimării, frumoasa descriere a Transilvaniei, care prin cadența frazelor, prin deschiderea spre un spațiu de îmbinare a istoriei cu legenda, amintește de celebra descriere a Ardealului, din „Românii supt Mihai–Voievod Viteazul“ de Nicolae Bălcescu:

„Frumoasă Transilvanie, patria mea natală, te salut cu bucurie, cu dor am venit iar la tine, cu fericire te privesc, cu adevărată plăcere admir munții tăi falnici și văile tale blânde, căci ești frumoasă ca puține țări din lume, încântătoare ca o fecioară și plină de dragoste ca un vis feeric.“⁷⁰

B. Memorialul de călătorie extern

Autorii de care ne-am ocupat în capitolul anterior al lucrării, pe lângă călătoriile efectuate în perimetrul patriei, au vizitat și țări străine, comunicându-ne impresiile lor în relatări reci, fără participări afective, deosebite. Cu excepția lui Iosif Vulcan, acești autori își culeg informațiile din prospecte, din ghiduri turstice sau alte surse livrești, neasumându-și sarcina unei evocări personale. Remarcabilă este diferența de ton dintre descrierea peisajelor autohtone și a celor din străinătate, chiar la un autor „literat“ precum este Iosif Vulcan. Pe cât de implicat și afectiv este în prezentarea peisajului geografic și istoric autohton, pe atât de distant și rece se arată în descrierea ținuturilor din afara spațiului locuit de către români. Elocventă este exclamația sa referitoare la București, după ce mai înainte vizitase orașe ca Paris, Constantinopol: București, București. Tu nu posezi grandoarea orașelor din Apus și totuși în ochii mei, apari mai admirabil. Pentru ce? Pentru că ești capitala românilor.“⁷¹

Trecând în revistă literatura de călătorie din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea, remarcăm două direcții distincte: una promovată de „firile romantice“, ce manifestă o atracție irezistibilă pentru spațiul balcanic, pentru misterul lumii orientale, și alta de firile practice, ce se îndreaptă spre mirajul Occidentului, de unde speră să se „importe“ civilizația. Majoritatea autorilor de note de călătorie publicate în paginile revistei „Familia“ au fost transilvaneni, firi grave și practice. Unii dintre ei erau geografi, arheologi și medici, ce simțeau nevoia

70. *Ibidem*, XXXV (1899), nr.33, 15/27 VIII, p.392–393.

71. Balotă, Nicolae, *Un profet în redingota – Iosif Vulcan*, în *Labirint*, Editura Eminescu, 1970,

consemnării adevărului pur despre oamenii și locurile vizitate în străinătate. Acest lucru, însă, nu se realizează când parcurg trasee autohtone, pentru că, acestea în ciuda obiectivității lor le declanșează resorturile afective.

Scopul acestor călători a fost descoperirea unor modele de civilizație adaptabile realităților existente în țară. Astfel, unul dintre călători, Dum.Brezulescu, drumețind prin Danemarca, în notele sale de drum prezintă în detalii minuțioase organizarea socială a satului danez, propus ca și azi ca un prototip ideal pentru satele transilvănene. Autorul este impresionat de cele văzute, mai ales de felul în care țăranul danez își muncește pământul, își crește și educă copiii în cultul muncii și al dragostei pentru patrie și trecutul istoric. Se subliniază nevoia de instruire, de luminare a țăranului danez, insistându-se asupra comuniunii de simțire a intelectualilor din mediul rural cu masa mare a țăranilor.

Însemnările lui Brezulescu despre Danemarca prefigurează impresiile unui alt călător, Mihail Sadoveanu, despre Olanda, unde interesul marelui prozator se centrează tot pe surprinderea acestui aspect – al organizării și conviețuirii armonioase a țăranilor satelor scandinave, a atașamentului față de pământ, transmis din tată-n fiu.

Încă de la început Dum.Brezulescu menționează că: „Danemarca și Norvegia sunt regate țărănești, că munca țăranului scandinav, nevoile lui, dorințele lui, interesele lui materiale și cultural-rurale, au devenit aria împrejurul căreia se mișcă viața socială și politică a regatelor nordice.”⁷³

Spre deosebire de Vasile Grozescu, care în cartea sa „O călătorie la codru” ne informase că în toate țărilor străbătute de el, singurii doctori și tămăduitori erau babele, Brezulescu subliniază că: „Medicul are datorie grea de îndeplinit și de obicei mult de lucru, deoarece în Danemarca nimeni nu se lecuiește singur – mai cu seamă cu descânțece și leacuri proaste, nu sunt nici babe ce lecuiesc lumea și nici vrăjitoare sau vrăjitori.”

Primim apoi informații minuțioase despre școala rurală daneză „care în cele mai multe cazuri este clădirea cea mai de frunte a satului, cu două caturi, înconjurată de grădini, pomi, flori, pământ pentru experiența agricolă. În sala de clasă sunt flori, hărți, tablouri din istoria țării, portretele oamenilor mari, modele de ghips pentru lecții de desen, plante uscate, cutii cu insecte, un întreg muzeu rural. Aparat de fizică pentru experiențe de chimie și o bibliotecă școlară (...). Programul școlii urmărește să facă din copilul danez un bun agricultor și un cetățean cinstit (...) Elevii învață: citit, scris, socoteli, religie, desen, gimnastică, muzică, geografie, istorie, științe naturale, agricultură, drept civil și criminal, drept constituțional, legile și instituțiile țării.”⁷⁴ În continuare aflăm că în Danemarca sunt două milioane jumătate de locuitori și că la acest număr de cetățeni apar peste 300 de zăre țărănești, conținând „noutăți din regiune, povestiri istorice, nuvele, articole economice, știri politice, evoluția prețului cerealelor și altele.”⁷⁵

73. „Familia”, XXXIX (1903), nr.19, 11/24 V, p.222.

74. *Ibidem*, XXXIX (1903), nr.19, 11/24 V, p.223.

75. *Ibidem*, XXXIX (1903), nr.19, 11/24 V, p.223.

Și mai departe că: „În afara acestor ziare țărănești, localnice, sunt în Danemarca și ziare mari, care au mulți abonați, căci în această țară a luminii nu-i țăran care să n-aibă gazeta lui pe care o citește regulat și o citește cu drag.”⁷⁶

În final Dum.Brezulescu concluzionează: „Aceasta-i țara Danemaricii, de la care multe lucruri bune putem învăța noi, românii de pretutindeni.”⁷⁷

Un alt autor-călător, de astă dată în Anglia, Grigore Ștefănescu, în timpul celor patru zile petrecute în Castelul de la Roosthmar și în împrejurimile lui, are prilejul de a face referințe la flora, fauna și calitatea rocii din care a fost construită Catedrala din Nilwarh.

Cu ochi de geograf și geolog, el studiază ambianța geografică, descoperind vestigii ale civilizației romane (monumente, terme) în Anglia, subliniind interesul nobililor englezi pentru ridicarea nivelului cultural al supușilor lor. Astfel, stăpânul castelului amintit, generalul Pitt Riverres, om luminat, cu preocupări științifice, ridicase pentru supușii săi lăcașuri de cultură, în care organiza manifestări cultural-artistice cu real profit educativ. Generalul Riverres i-a mărturisit autorului că „era mai normal ca populația satelor să petreacă două ore ascultând muzică și cheltuindu-și astfel gustul artistic, decât să le petreacă în cârciumi sau în alte petreceri nefolositoare, dacă nu și vătămătoare și nu puțin am avut să mă lupt cu piedicile ce-mi puneau autoritățile bisericești.”⁷⁸

Același Grigore Ștefănescu întreprinde o călătorie în America, lăsându-ne însemnări interesante despre acest continent, care a exercitat o deosebită fascinație asupra europenilor. Cuprins de uimire în fața atâtor peisaje exotice, fascinante, autorul consemnează, pe lângă frumusețea sălbatică a traseelor parcurse, și bogățiile imense ale Americii, prezentându-ne continentul american ca fiind un adevărat Eldorado, o țară a posibilităților multiple de îmbogățire.

Notațiile lui Grigore Ștefănescu sunt minuțioase, continentul american inspirându-i descrieri ce depășesc timidele încercări ale celorlalți călători. Cascada Niagara, cu copleșitoarea-i măreție, trezește sentimente de admirație în sufletul autorului: „Nu este grai omenesc atât de maestru, nici până atât de iscusită care să poată înfățișa imaginației omului ce este această cataractă. Potop de apă, nor de pulbere lichidă (...) care notă din gama muzicală va fi în stare să reproducă vâjâitul acestei căderi care se aude la zeci de kilometri.

Munții, cu păduri nesfârșite, depozitele de cărbuni, „izvoarele” de petrol ale apașilor din Pensilvania și Virginia, câmpiile fertile din Indiana și Illinois, milioanele de vite care pasc preeriile din Iowa și Dakota, prilejuiesc autorului notații pline de culoare. Grigore Ștefănescu face și câteva referințe subiective la psihologia poporului american, la setea lui de libertate, virgilă care-a culminat cu bătălia pentru cucerirea Independenței, eveniment crucial în istoria S.U.A.

76. *Ibidem*

77. *Ibidem*, XXXIX (1903), nr.19, 11/24 V, p.223.

78. *Ibidem*, XXX (1894), nr.14, 3/15 IV, p.159-161.

Cu satisfacție, autorul consemnează că „Războiul de Independență“ din 1877 a ajuns și la cunoștința poporului american. „America – cunoaște România pentru lupta sa pentru independență.“⁸⁰

Aproape toate însemnările de călătorie în spațiul balcanic sunt scrise, cu puține excepții, de niște anonimi și sunt lipsite de importanță, atât sub aspect documentar sau istoric, cât și ca valoare artistică. Un oarecare I.I., relatează despre drumurile sale prin capitala Serbiei în anul 1870. Se pot reține din aceste însemnări notațiile legate de formalitățile vamale și de tendința de modernizare a sârbilor, care caută o deschidere spre occident, după îndelungata stăpânire otomană. În acest sens autorul remarcă faptul că în Serbia se vorbește nemțește și că tinerii au renunțat la fesul turcesc. Nu-i scapă nici contrastul dintre clădirile impunătoare, construite într-o manieră arhitecturală specifică și străzile sordide și nepavate. Amintitul George Crăiniceanu realizează și el însemnări de călătorie de pe alte meleaguri parcă mai interesante decât călătoriile colegilor lui. Orașul Odesa, unde face un lung popas, este prezentat fiind „frumos“, cu străzi largi, pietruite cu pomi și trotuare“.⁸¹ Autorul surprinde contrastul dintre portul Odesa, cu zidurile lui de apărare de 1300 m în care sunt încastrate bateriile de coastă, cu forfota lui zilnică marcată de febra plecării și sosirii vaselor comerciale care realizează o impresionantă cifră comercială de 197 milioane ruble și orașul Odesa propriu-zis care are o viață culturală efervescentă, un teatru (operă) pe scena căruia se prezentau spectacole în proză și muzicale (Shakespeare, Mollière, Verdi, Rossini, etc.)

În oraș, autorul remarcă bustul din bronz negru al poetului Pușkin și statuia demnitarului Richelieu, care, aflându-se în exil la Odesa, donase pentru nevoia orașului 5 mii de ruble.

Semnatarii notelor de călătorie publicate în revista „Familia“ erau interesați, pe lângă traseele occidentale și orientale, și de continentul african, prezentat în relatările lor, ca un ținut microbolant, de legendă, învăluit într-o aură romantică. Remarcăm faptul că puțini dintre călătorii noștri au efectuat călătorii propriu-zise în Africa și că cei mai mulți au publicat note de drum despre continentul african prin intermediul reportajelor scrise de exploratori englezi. Unul dintre autorii care semnează în „Familia“ cu inițialele A.P. are marea șansă să participe la o vânătoare de elefanți în peninsula Malaca, la S-E de Sumatra. Fascinat de peisajul exotic, de fauna abundentă, de vegetația luxuriantă a ținuturilor africane, A.P. relatează, pe lângă vânătoarea de elefanți, pagini captivante și inedite pentru cititorii „Familiei“.

În general notele de călătorie în străinătate sunt străbătute de nostalgia ținuturilor natale și de o ușoară notă de anxietate, ce derivă din surprizele pe care ți le poate oferi necunoscutul. Autorii fac referințe la catastrofe sau calamități naturale, satisfăcând astfel setea de senzațional a cititorilor. Inundația de mari proporții care a făcut ravagii în orașul Seghedin, distrugându-l aproape în întregime și care a devenit, după aceea, un simbol al fatalității, a neputinței oamenilor în fața stihțiilor naturii, este privită de

80. *Ibidem*, p.196.

81. *Ibidem*, XXV (1889), nr.30, 23 VII/4 VIII, p.356.

I. Oficirescu prin prizma elementului de solidaritate umană în fața primejdiei, indiferent de poziția socială și de naționalitate: „De nu erau ostașii români care lucrau ziua și noaptea (...) Seghedinul se-nneca numaidecât; aceștia, dimpreună cu inteligența, erau peste tot ca să scape orașul, însă vântul groaznic din noaptea de 12 a stins orice scânteie a mântuirii, acela ridică valurile și catastrofa urmă. S-au ridicat întărituri de cinci stânjeni (...) Seghedinul nu mai este. Inundația l-a spălat, așa zicând cu desăvârșire, căci din miile de case abia mai stau câteva sute.”⁸²

Un impresionant tablou ne este prezentat de un martor ocular al erupției Vezuviului din anul 1872. Acesta surprinde panica creată de catastrofa în rândurile populației, care fugea îngrozită, scena amintindu-ne celebra descriere a erupției Vezuviului, din vremea împăratului Vespasian, făcută de Pliniu cel Bătrân: „Flăcări în miazănoapte un nou crater din care ieșeau flăcări și pietre. (...) Atât acest crater „fiu” cât și craterul „tată” se întreceau unul pe altul în acțiuni, astfel că pietrele azvârlite se puteau distinge foarte bine în întunericul nopții ca niște scânteie (...) locuitorii fug cu puținul lor, lava avea în adâncime 1 m, marea era roșie de foc.”⁸³

Nu poate fi neglijat meritul revistei „Familia” de-a face cunoscute cititorilor săi, părerile străinilor călători, despre minunatele peisaje românești, despre obiceiurile și tradițiile poporului român.

Louis Ulbach bunăoară publică în „Revue politique et litteraire” din Paris, impresii despre România: „Totul este nou în România de la guvern până la pavare; însă, totul respiră tinerețea, cu acea putere adunată de silințele lungi și nescunoscute ale veteranilor libertății române.”⁸⁴

După părerea autorului frumusețea portului popular românesc rivalizează cu moda parizienelor.

În continuare Louis Ulbach vizitând Sinaia, compară această așezare montană cu celebra stațiune Baden: „Este un cuib aerian în munți, la patru ceasuri din București, cu drumul de fier. Poziția este foarte pitorească. Piscuri păduroase, văi strâmte și umbroase, izvoare căzând în cascade, înainte de a se amesteca cu un torent (...).

Un aer viu și curat. Sinaia este deja un sat încântător și nu era acum câțiva ani, decât o singurătate călugărească. În curând va fi un foarte frumos oraș.”⁸⁵

Scriitorul A.P.Alexi, de care ne-am mai ocupat în prezenta lucrare, înserează în notele sale de călătorie impresii ale străinilor despre România: „Un călător străin din Viena, carele ca mare iubitor de voiajuri în munte a vizitat Alpi Tirolului, ai Elveției și ai Transilvaniei îmi povestea odată că dânsul prefera frumusețea Alpilor noștri din Transilvania, la cei din Tirol și Elveția pentru că natura le-a dat mai multă blândețe decât celor din urmă și se mira cum de Elveția e căutată de turiști, pe când prin Transilvania rar rătăcește câte unul.”⁸⁶

82. *Ibidem*, XV (1879), nr.23, 25 III/6 IV, p.154.

83. *Ibidem*, XVII (1881), nr.77, 25 X/6 XI, p.516.

84. *Ibidem*, XVII (1881), nr.77, 25 X/6 XI, p.516.

85. *Ibidem*,

86. „Familia”, XVII (1881), nr.71, 20 IX/2 X, p.454.

Aceiași scriitor în „Suvenirii și notițe de călătorie“ reproduce un text publicat de ziarul „Die Presse“ din Viena (10/22 VIII, 1880) referitor la situația Dobrogei, care în urma Războiului de Independență a fost cedată României: „Ce contrast cu Bulgaria. Din ziua intrării românilor în Dobrogea, datează începerea unei noi ere pentru această sărmană țară. Nu este numai încetarea mizerabilei administrații turcești (.....), ci mai mult nepredarea Dobrogei către Bulgaria care trebuie să fie recunoscută pentru această țară ca o adevărată isprăvire a răului.

În Bulgaria forțele țării sunt întrebuințate în scopuri de război, pe când în Dobrogea, mulțumită administrațiunii prevăzătoare a guvernului român, populațiunea poate să se deie cu totul la toate muncile agriculturii și comerțului.”⁸⁷

ÎNCHEIERE

La terminarea acestor considerații despre scriitori care au publicat în revista „Familia“, seria veche (1865–1905), note de călătorie, se impun unele scurte observații:

Literatură de călătorie la care n-am referit mai sus este interesantă în primul rând prin valoarea ei documentară, și mai puțin cea artistică

Principalele idei ce pot fi depistate din aceste note de călătorie ar putea fi direcționate spre: combaterea cosmopolitismului, cultivarea specificului național, dragostea pentru limba și poporul român, atribute de prima necesitate pentru viabilitatea oricărui popor. În literatura de călătorie găsim germenii literaturii târgurilor de provincie cu aspectul ei patriarhal de univers închis, în care se moare lent, precum și aspecte ale literaturii sămănătoriste, ce propovăduia refugiul în natură din fața asaltului civilizației distrugătoare.

Este necesară, apoi sublinierea atitudinii, în general ostile, a autorilor față de efectele industrializării.

În această ordine de idei, rămân memorabile însemnările lui Iosif Vulcan, despre rudimentarul proces tehnologic al fabricării sticlei la Pădurea Neagră din Bihor.

În ce privește pe redactorul „Familiei“, am pus accent pe însemnările sale de călătorie efectuate în țară și mai puțin pe cele în străinătate, datorită faptului că acestea din urmă nu prezintă importanță nici măcar din punct de vedere documentar.

În ce privește însă călătoriile acestuia în țară, ele îi oferă prilejul de-a ni se înfățișa în toată complexitatea lui de gazetar, cu condei inspirat, de observator al vieții cotidiene, de autor de minunate descrieri de natură și nu în ultimul rând de patriot înflăcărat, bun cunoscător al istoriei și tradițiilor neamului său.

Trebuie remarcat în literatura de călătorie prezența filonului etnofolcloric. La toți autorii prezentați, acest element apare în strânsă legătură cu natura patriei, cu istoria acestui neam, realizând o sinteză care vorbește de la sine despre permanența ființei istorice și naționale a poporului român, în deplină concordanță cu programul revistei „Familia“, care subliniază unitatea de gândire și simțire a românilor de

87. *Ibidem*, XVII (1881), nr.84, 13/25 XII, p.595–596.

pretutindeni.

Autorii însemnărilor de călătorie nu pierd niciodată ocazia de-a face ample referințe la istoria, tradițiile și obiceiurile românilor întâlniți în drumurile lor prin țară. Mai mult chiar, predilecția pentru reconstituirea în amănunțime a locurilor văzute semnifică nevoia reconstituirii hărții geografice și istorice a patriei noastre în adevărata ei integritate.

În drumurile lor efectuate în străinătate, acești autori sunt expeditivi, lipsindu-le afectivitatea, participarea emoțională în interpretarea celor văzute. Absența aceluși fior, participativ, precum și nostalgia patriei, îi fac pe cei mai mulți să vadă numai efectele negative, sumbre ale realităților prin care voiajează, să noteze cu lux de amănunte, urmările calamităților și catastrofelor naturale pe care le-au surprins.

În ceea ce privește impresiile de călătorie ale unor autori străini, voiajori pe plaiuri românești, aceștia sunt scrise pe un ton amabil având un iz protocolar.

Aspectul literar al notelor de călătorie, cu excepția celor scrise de Iosif Vulcan, ne confirmă faptul că autorii acestora „nu cochetează cu muzele“. În ciuda acestui fapt, găsim multe imagini frumoase în pasajele care se referă la pitorescul peisajelor, la tradițiile și istoria patriei. Limba folosită reflectă procesul transformărilor pe care aceasta l-a suportat, începând cu a doua jumătate a veacului trecut. Ea este o limbă greoaie, în care abundă latinismele, ardelenismele, ca în mai toate scrierile din Transilvania aceluși timp. Această limbă este influențată atât de curentul latinizant cât și de cel de origine germană, identificat, mai ales în topica propozițiilor.

În articolul său intitulat *Limba română în jurnalele din Austria*, Titu Maiorescu se referă în mod critic la limba folosită în paginile „Familiei“. Cu toate acestea lectura acestor pagini pline de parfumul specific epocii respective, oferă cititorului posibilitatea urmăririi evoluției societății românești, în toate domeniile. Pentru a avea posibilitatea efectuării unei comparații, reproducem două citate, unul din primele numere ale revistei, iar celălalt din ultimele numere ale primei serii: „Frumoasă este natura în originalitatea sa, frumos e codrul cu cântăreții sei locuitori, acompaniați de susurul râului licuritoriu printre petrele cele muschioase milenare.“⁸⁸ Următorul fragment a fost publicat de Iosif Vulcan în revista „Familia“ în anul 1905: „Priveștiștea era cât se poate de iernatică. Un lintoliu alb acoperea toată regiunea. Și tot ninge, ca la Crăciun.“⁸⁹

Comparând cele două citate, se poate urmări evoluția limbii române, în direcția adoptării unui limbaj suplu, cursiv, fără acele opinteli ale începutului, care fac legătura greoaie și obositoare pentru cititorul de azi. De fapt, revista „Familia“ a manifestat întotdeauna receptivitate la toate problemele, inclusiv cele lingvistice. În paginile sale și-au găsit loc ideile îndrăznețe ale lui Titu Maiorescu, referitoare la limbă. Aceste idei, formulate în articolul „Despre scrierea limbei române“, propovăduiau simplificarea alfabetului greoi, în care coexistau semnele chirilice cu cele latine.

88. *Ibidem*, V (1869), nr. 12, 23/III/4 IV, p. 136.

89. *Ibidem*, XL1 (1905), nr. 14, 13/16 IV, p. 165.

Noua serie a revistei „Familia“, a V-a, apărută în anul 1965, respectând tradiția inaugurată de predecesori, continuă, în forme calitativ superioare, programul publicației lui Iosif Vulcan. Paginile noii serii oferă găzduire unor condeie valoroase de pe tot cuprinsul țării, care abordează diferite genuri artistice, din care nu lipsește reportajul de călătorie. Printre scriitori care și-au publicat impresiile de călătorie despre itinerariile lor din diferite țări ale lumii, se numără și Mircea Malița. Notele sale de drum, publicate cu consecvență în revista „Familia“ ulterior au fost adunate în volumele: Sfinxul, Fire și noduri, Zidul și iedera. Aceste note, pe lângă descrierea locurilor străbătute de autor, conțin valoroase considerații sociologice, estetice și filozofice.

Poetul Alexandru Andrițoiu își publică în paginile revistei, drumurile sale prin Orient, iar Ovidiu Drimba ne propune itinerarii prin Italia. Deosebit de interesante pagini de călătorie a publicat în „Familia“ Radu Enescu, adunate ulterior într-o carte intitulată „Între două oceane“, consemnând drumurile sale prin Statele Unite. Călătoria pentru acest autor este un pretext pentru considerații care vizează toate domeniile vieții sociale, el efectuând de fapt, o „drumeție“ în cultura și civilizația unui popor. Cum viața „Familiei“ continuă, noii ei colaboratori își publică sub ochii noștri ai celor de astăzi, materialele lor în revistă, între care nu puține sunt cele referitoare la diferite itinerarii.

VASILE GOLDIȘ - GÂNDITOR ȘI OM POLITIC DE TALIE EUROPEANĂ

de
GHORGHE ȘORA

Motto: „Progresul omenirii este
veșnica schimbare spre forme noi ale
existenței care se realizează prin luptă“¹

Am văzut care a fost în permanență atitudinea lui Goldiș în problema națională. Luptând, în perioada de dinainte de Unirea din 1918, pentru drepturile românilor, el, în același timp, nu înțelegea ca astfel să se facă exponentul unor atitudini xenofobe. Dimpotrivă, ca profesor și autor de manuale de istorie, se apleca cu simpatie, inclusiv asupra trecutului poporului maghiar și al reprezentanților de seamă ai spiritualității acestui popor. E ceea ce, de altfel, se recunoaște chiar și de către Ministerul Instrucțiunii Publice de la Budapesta, când, într-un proces verbal din 1896 asupra manualelor respective, se arată că „Simțăminte antimaghiare nu găsim exprimate nicăieri“.²

Atitudinea aceasta față de alte naționalități o regăsim și la Vasile Goldiș, omul politic. Ea se arată cu atât mai relevantă în pragul și după înfăptuirea Marii Uniri. Astfel, în interviul acordat ziarului „Aradi Hirlap“ (număr din 23 octombrie 1918), la care am mai avut ocazia să ne referim, abordând statutul a ceea ce urma să însemne minorități naționale în condițiile alipirii Transilvaniei la România, el pledează pentru drepturi egale cu poporul român a tuturor naționalităților, aceasta însemnând folosirea limbii materne în școli și administrație, judecători în limba proprie, așezăminte culturale distincte, etc.³

În aceeași perioadă, în ziarul „Românul“, condus de Goldiș, afirmându-se că „neamul românesc de pretutindeni vrea unirea desăvârșită într-un singur stat național român unitar și independent“, se preciza, totodată, că această aspirație e cu totul străină

1. Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Corespondență cu președinții și vicepreședinții Asociațiunii – 1925–1947, act nr.4084, 4217/1930

2. Arhivele Statului Arad, *Colecția manuscrise*, dosar nr.168, fila 51; Gheorghe Șora, *Un document inedit despre conținutul manualelor de istorie redactate la Brașov de către Vasile Goldiș în 1896 în Crisia*, XIV, 1984, p.132.

3. *Aradi Hirlap* II, 1918, nr.276, (23 octombrie), p.1.

4. *Românul*, VII, 1918, nr.2, (28 octombrie/10 noiembrie), p.1; Vasile Goldiș, *Correspondență, (1888–1934), Scrisori trimise*, vol.I, Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și nume, note și comentarii de Gheorghe Șora, *Cuvânt înainte*, de Acad.Ștefan Pascu, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1990.

de „dorința asupra oricărui alt neam.”⁴

Discursul solemn ținut de Vasile Goldiș la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918 – reamintim, de asemenea – ținea și el să atragă atenția că statul național român întregit va avea datoria de a asigura tuturor cetățenilor săi, fie ei de orice naționalitate, aceleași drepturi, dar și aceleași îndatoriri față de patria română.

Ne-am referit pe larg, în alt loc și la atitudinea vădită a lui Goldiș față de minoritățile naționale în perioada interbelică. În acest sens, să reținem de data aceasta, ca un moment foarte semnificativ, doar cele susținute în cadrul discursului rostit de el în Cameră, cu privire la proiectul de reformă a învățământului primar de la sate, din 1924. Cu acest prilej, Goldiș insistă ca să se includă și un articol garantând învățământul primar în limba maternă pentru minorități. Desigur – arăta el –, „Statul român e un stat național, deci prima sarcină a lui este de a se îngriji de soarta românilor”. Dar fără șovinism, ci din contră, protejându-i pe concetățenii de alte naționalități. (Concomitent, aceste naționalități erau îndemnate să se integreze organic, total, în viața României unite)⁵.

Poziția lui Goldiș, pe plan intern, în ceea ce privește problema raporturilor dintre naționalități, își are un corespondent firesc în planul mai larg al relațiilor între diferite popoare și state, ale vieții internaționale. Așa cum intelectualul și omul politic ardelean milita pentru înțelegere între poporul român și naționalitățile conlocuitoare, pe bază de drepturi egale, tot astfel el gândea o lume a păcii, a frățietății și a colaborării între popoare⁶.

Am avut deja prilejul să ne oprim și la acest al doilea aspect. Se cere însă, considerăm, o reluare și aprofundare pe unele laturi, în contextul sublinierii în mod special a dimensiunilor ample, europene și chiar mondiale, pe care s-a plasat gândirea (și acțiunea) politică a lui Vasile Goldiș.

Se impune mai întâi o precizare: deschiderea celui de care ne ocupăm spre o problematică de dincolo de cea național – românească și încadrarea acesteia din urmă în orizonturi mai largi nu a fost nici accidentală, sporadică și nici strict programatică. Ea are la bază o viziune teoretică și istorică fiind a unui om de cultură în primul rând. Goldiș, știm, a elaborat lucrări de istorie universală. De asemenea, s-a arătat preocupat încă din anii de studii de filozofia a istoriei, a politicului și a relațiilor dintre state, etc. (În jurnalul său de tinerețe el nota că a citit foarte multă literatură istorică, social-politică, filozofică ș.a.m.d., preocupat, ca un spirit deschis universalității, de a găsi – cum ne mărturisește în același jurnal din 1887 – răspunsul asupra rostului lumii).⁷ Pe aceste direcții teoretice și istorice mai întâi, prin cultură se racordează el la preocupările

5. *Dimineața*, XXI, 1924, nr.6332 (29 iunie), p.3.

6. Vasile Goldiș, *A nemzetiségi problema (Problema națională)*, în *Aradi Hirlap*, I, 1917, nr.3, (17 noiembrie) p.1-2.

7. Gheorghe Șora, *Pagini inedite din jurnalul de tinerețe a lui Vasile Goldiș*, în *Acta Musei Napocensis*, XVIII, 1981, p.573.

și deschiderile europene, în care inevitabil, astfel, se va încadra apoi și activitatea sa politică. Însușindu-și la Budapesta și Viena spiritualitatea occidentalului, cultura și limba greacă, latină, maghiară, germană, franceză, engleză, italiană, Goldiș, care s-a numărat printre primii profesori români titrați de dincoace de munți, a fost un enciclopedist, în a cărui bibliotecă – după cum am mai arătat și în alt loc – se aflau în original autori antici eleni și romani, cărți de literatură filozofică ale celor mai vestiți gânditori europeni, lucrări de filozofie socială (prin care și-a apropiat mai ales problema raporturilor dintre state, ca organisme constituind părți ale umanității), contribuții fundamentale de sociologie și psihologie socială modernă, scrieri esențiale de natură politică ale președintelui american Wilson (cartea sa apărută în ediție germană, la München, în 1914, *Die neue Freiheit – Noua libertate* –), G. Clemenceau, Bertrand de Jouvenel, lucrări de drept, etc.⁸ Neândoios, aceste surse au orientat și inspirat, în bună parte, gândirea celui care – așa cum arată contemporanul său Valeriu Braniște – prin multilateralitatea preocupărilor, prin orizonturile sale (depășind inclusiv spațiul european), prin orientarea și concepțiile în spirit occidental, făcea parte din cele mai culte și avansate figuri în cadrul generației lui.⁹ Cunoscând toate teoriile social-istorice ce circulau în Europa, Goldiș le va pune în slujba luptei sale pentru libertatea și propășirea poporului nostru, dar și a altor popoare aflate sub opresiune străină (cehi, slovaci, sârbi, polonezi, etc.).

O atenție deosebită a acordat Vasile Goldiș istoriei moderne europene, pornind de la acea epocă de mare efervescență spirituală, care a produs libertatea gândirii și a promovat criteriul adevărului, anume Renașterea. El a supus unui nuanțat examen critic concepțiile filozofice și social-politice moderne, invocând concepția științifică, deterministă despre lume a lui Spinoza, în spiritul propriilor sale opinii¹⁰ de natură politică, prezentă în scrierile lui Hugo Grotius, Samuel Puffendorf, Milton, Locke, Fénelon, Thomasius, etc. Intelectualul ardelean scoate în prim-plan ideea superiorității dreptului natural asupra celui feudal, precum și pe aceea privind necesitatea edificării oricărui stat, ca și a relațiilor dintre state, pe baza drepturilor și a libertăților, nu a arbitrarului.

Să observăm, legat de aceasta, că în permanență deschiderile europene ale lui Vasile Goldiș, ca istoric și cărturar, se subordonau, nutreau și serveau argumente preocupărilor lui statornice de ordin național. E ceea ce se întâmplă și atunci când el abordează în lucrările sale, revoluția franceză de la 1789 și ideile scriitorilor și gânditorilor iluminiști, care au pregătit-o din punct de vedere spiritual. Punând accentul pe coordonatele ideologice-sociale ale operelor acestora, subliniind neîndreptățirea privilegiilor feudal nobiliare și – prin contrast – starea de asuprire și disprețuire hărăzită țăranilor, Goldiș făcea de fapt trimitere la situația existentă în Transilvania ultimelor

8. Olimpia Zdroba, *Biblioteca lui Vasile Goldiș și formația lui spirituală*, în *Comunicări și referate*, Arad, 1974, p.77–81.

9. Valeriu Braniște, *Amintiri din închisoare*, Editura Minerva, București, 1972, p.XV.

10. *Istoria filozofiei românești*, vol.II (1900–1944), partea I Editura Academiei, București, 1980, p.130.

decenii ale secolului al XIX-lea, unde nobilimea continua încă să participe la conducerea politică, păstrându-și, prin constituția din 1868, unele privilegii (votul viril, de pildă).

În mod semnificativ pentru concepția sa de umanist, el vede la punctul de interferență dintre filozofia istoriei și cea a culturii, progresul prin vreme al ansamblului umanității în lumina unor semnificații de ordin cultural. Și afirmând că istoria, ca disciplină, trebuie să fie oglinda dezvoltării culturale a omenirii având menirea să distingă acea idee esențială specifică unei epoci, care o particularizează față de cele anterioare și conferindu-i totodată superioritatea în raport cu ele, Goldiș vedea evoluția istorică universală ca un întreg, în care fiecare parte, țară, popor, își are locul, rolul ei, chiar dacă, într-o anumită perioadă, unele dintre aceste contribuții naționale (la edificarea acelei idei fundamentale caracteristice unei epoci) sunt mai importante decât altele.¹¹

Dintr-o perspectivă largă, universalistă, ia în discuție Vasile Goldiș și probleme cum ar fi factorii care determină progresul istoric, raporturile între cultură și civilizație, etc.¹²

Demn de semnalat pentru deschiderea spre poziții teoretice noi a acestui gânditor este faptul că el concepe civilizația ca un sistem, ca o totalitate procesuală, în care prefacerile ce au loc angrenează inevitabil toate componentele.

În ceea ce privește progresul în cadrul societății, Goldiș se opune celor ce negau evoluția istorică (Spengler, Berdiaev). Dar, totodată, nesatisfăcut nici de viziunea evoluționismului liniar proprie lui Spencer, se racordează, și de data aceasta, la poziții mai recente exprimate pe alte meridiane, susținând ideea inegalității diferitelor laturi ale progresului (tehnic, moral, cultural, politic), a caracterului său profund contradictoriu. (Și sociologul german R. Michels scria în lucrarea sa *Probleme der Sozialphilosophie*: „Trăsătura fundamentală a progresului este caracterul său incomplet, ființa sa săltărească, fragmentară, contradictorie. Progresul nu cuprinde niciodată toate ramurile activității omenești, de multe ori activitatea sa folositoare într-o direcție și nefolositoare în alta“.¹³

Pe de altă parte, sub influența unor istorici, sociologi, și filozofi străini contemporani (Leon Burgeois și Alfred Fouilleé, mai ales, pe care-i citează adesea), Vasile Goldiș aderă la concepția solidarismului social, care ar favoriza mișcarea progresivă a istoriei. „Omenirea s-a decivilizat – arată el. Ea pare să uite că societatea solidară este șansa cea mai eficientă în lupta pentru existență. Viermele ei distrugător însă este egoismul cras și concentrarea irațională a bunurilor“. Și Goldiș îl citează pe americanul Giddings, care în cartea sa despre *Principiile sociologiei* afirma că „Mai

11. Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma unirii*, Cultura națională București, 1928, p.52 („Prin cultură se netezește calea spre libertate“).

12. *Istoria filozofiei românești*, vol.II, (1900–1944)... p.132–133 (Opiniile lui Goldiș în aceste direcții).

13. R. Michels, *Probleme der Sozialphilosophie*, Leipzig, 1914, p.84.

14. Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma unirii* (...), Cultura națională, București, 1928, p.136.

presus de orice îndoială, spiritul plutocrat este cauza adevărată a disoluției sociale.¹⁴ Or, precizează intelectualul ardelean, privind problematica la nivelul umanității în ansamblu, omenirea nu este un arhipelag de insule „fiecare cu Robinsonul său,” ci „suma interdependențelor dintre oameni, care interdependență trebuie să producă sentimentul solidarității tuturor, fiindcă lipsa acestei solidarități produce inevitabil disoluția.”¹⁵

„Conștiința solidarității – conchide el – este aceea care ține în taină biruința definitivă a dreptății în lume și orice străduință în numele acestei solidarități este câte o pietricică la majestuoasa zidire a bunei înțelegeri între oameni, care numai ea este capace a zămisli fericirea pe pământ.”¹⁶

După cum se atrage atenția în *Istoria filozofiei românești* (1980), în motivația teoretică a acestor idei, Goldiș asociază și alte surse, cum ar fi învățătura creștină, doctrina contractualismului a lui Jean Jaques Rousseau sau solidarismul organicist al lui Spencer.¹⁷ Deschiderile sale spre gândirea europeană, universală, l-au pus în contact – cum am mai arătat în mod repetat – și cu ideologia social-democrației, germane îndeosebi. Nu numai odată însă, dincolo de influențele pe care le suferă, el emite și opinii, dezvoltări ideatice, nuanțări personale.

Cu alte cuvinte, inspirându-se din gândirea europeană, punându-se în concordanță cu aceasta, Goldiș aduce, în contextul ei, și merituose contribuții personale. Preluând idei ce circulau în Europa, el le îmbină armonios cu propriile constatări, în străduința de a da unele răspunsuri la problemele economice, sociale, politice, dar mai cu seamă la problema ce poate fi considerată drept cea mai acută la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, cea națională. Legat de aceasta, să menționăm că Vasile Goldiș a participat alături de alți intelectuali români și străini ca: Aurel Lazăr, Iászi Oszkár, Braun Robert, Aradi Victor ș.a. la cercurile sociologice de tipul cercurilor studenților liberi cugetători “Galilei” din Budapesta – la îndemnul acestuia și-a scris el, în 1912, importanta lucrare *Despre problema naționalităților* pe care a citit-o în cadrul cercului de sociologie „Darwin” de la Oradea.¹⁸ El a participat și la alte întâlniri similare, la Cluj, Târgu Mureș, Arad, etc., conclavuri, ținându-se la curent cu mișcarea sociologică europeană și mondială și a căror membri considerau problema națională drept capitală în viața politică a Imperiului austro-ungar.¹⁹

Spuneam ceva mai sus că deschiderile lui Goldiș către spiritualitatea europeană se puneau, în ultimă instanță, în slujba intereselor lui de ordin național. E momentul acum să precizăm și că, pe de altă parte, contribuțiile originale aduse de el pe marginea

15. *Ibidem*, p.102.

16. *Ibidem*, p.66.

17. *Istoria filozofiei românești*, vol.cit., p.135.

18. Vasile Goldiș, *A nemzetiségi kérdésről (Despre problema naționalităților)*, Arad, Tipografia Concordia, 1912.

19. Gáll Ernő, *Nemzetiség fogalom. Története és jelentése (Conceptul de naționalitate. Istorie și prezentare*, în *Utunk*, 1965, nr.4, (29 ianuarie); nr.5 (3 februarie).

unor doctrine și concepții de filozofie a istoriei și filozofie politică circulând în epocă, își au, la rândul lor, adesea, sursa de inspirație în realitățile românești.

Se cuvine să menționăm faptul că incursiuni de natură filozofică cu implicații de ordin social – și de data aceasta – racordate la orizonturile europene – găsim și în scrieri cu caracter literar ale lui Goldiș. De pildă, în studiul *Pesimismul în poeziile lui Eminescu*, în care discută, cu referiri la Kant și Schopenhauer, problema pesimismului modern în general și, totodată, militează pentru ideea ancorării filozofiei în problematica vieții umane.²⁰

Se poate conchide că europenismul lui Vasile Goldiș îmbracă două aspecte. Pe de o parte, este acela dat de orizonturile largi, de dincolo de cel național, în care a funcționat gândirea, din care s-au nutrit concepțiile sale. Pe de altă parte – latură încă mai importantă –, sunt de luat în considerare semnificațiile, valoarea pe care le-au dobândit ideile și activitatea sa de dincolo de spațiul românesc. Nu e o exagerare să afirmăm că talentul, contribuțiile lui de publicist, orator, om politic, de teoretician în plan politico-social și cultural, au fost apreciate nu numai de contemporanii săi din țară, dar și din străinătate (ca de pildă din Ungaria, Austria, Germania, Cehoslovacia, Jugoslavia, Bulgaria, Grecia, Turcia, Polonia, Italia, Franța, Anglia, chiar și S.U.A., etc.).

Vasile Goldiș are meritul de a fi fost primul român care s-a ocupat de problema națională în sud-estul Europei. Aceasta în lucrarea sa în limba maghiară din 1912 – despre care am mai vorbit – *A nemzetiségi kérdésről (Despre problema naționalităților)*, carte recenzată elogios la Budapesta, în vestita revistă *Huszadik század*. Se poate considera, așa cum se face în *Istoria filozofiei românești*, că această scriere (ale cărei idei își au concretizare în documentele adoptate de Marea Adunare Națională de la Alba Iulia) reprezintă de fapt apogeul gândirii celui ce ne-a dat-o, prin ea depășindu-i pe unii contemporani din alte țări, situați pe poziții naționalist-idealiste, el afirmându-se astfel, ca un gânditor original la nivel european.²¹ În această contribuție, care ia în atenție nu numai dezvoltarea conștiinței naționale la români, ci chiar pe întregul continent, Goldiș, preluând conceptul de naționalitate de la austriacul Otto Bauer (*Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Viena, 1908), nu împărtășește ci combate concluziile politice ale acestuia, soluția dată problemei naționale din monarhia dualistă (autonomia cultural-națională doar) și nici teza sa despre așa-zisele națiuni fără isterie.

Preluând ideile din această lucrare în celebrul său discurs de la 1 Decembrie 1918, în care problema românească era organic încadrată în chestiunile majore care frământau atunci bătrânul continent în întregime (și viitorul poporului nostru gândit în

20. Vezi despre aceasta mai pe larg în *Istoria filozofiei românești* vol.cit., p.131, Hajos József, *Vasile Goldiș*, în Vasile Goldiș *Despre problema naționalităților*, București, 1976, p.15.

21. *Ibidem*, p.137. Despre personalitatea lui Vasile Goldiș vezi și C.Botoran, O.Matichescu, *Documente străine despre lupta poporului român pentru făurirea statului național unitar*, Editura Dacia Cluj Napoca, 1980, p.52, 54 și 243.

funcție de aceeași largă deschidere), intelectualul și omul politic ardelean îi conferă și acesteia dimensiuni, orizonturi europene.²² Era o modalitate inspirată pentru cel ce urmărea să atragă atenția internațională asupra năzuinței românilor de a fi liberi, uniți și stăpâni în țara lor. Și totodată, astfel, Goldiș însuși s-a impus, prin această cuvântare, în prim-planul arenei politice europene. (Să reamintim că în concepția expusă de el cu acest prilej erau inculcate și principiile președintelui american Woodrow Wilson – pe care Goldiș îl considera, cu admirație, campion al păcii mondiale²³ – privitoare la organizarea lumii după primul război mondial, la asigurarea liberei dezvoltări a tuturor popoarelor). Mai trebuie subliniat și faptul că Vasile Goldiș, Ștefan Cicio Pop, Ioan Suciuc afirmă Aradul ca un centru politic românesc, unde principiile wilsoniene cu privire la rezolvarea problemelor națiunilor erau dezbătute și adaptate la situația românilor. Eforturile acestora s-au simțit încurajate și de declarația ministrului Statelor Unite la Iași, Charles Wopicka.

Am reținut (inclusiv în capitolul de față) interesul pe care l-a acordat Goldiș sociologiei. Din ce în ce mai preocupat de acest domeniu, care făcea pe atunci mari progrese, el parcurge numeroase scrieri de asemenea factură, din Austro-Ungaria și Franța (Emile Durkheim, Gabriel Tarde, Celestin Bouglé, etc.), Italia și S.U.A.²⁴, arătându-se și în această privință cunoscător al dezbaterilor la nivel european și chiar mondial (platformă pe care va deveni cum atrage atenția un cercetător – primul nostru sociolog al națiunii).²⁵ Manuscrisul rămas de la el cu titlul *Principiile sociologiei*, ni s-a relevat, la o analiză mai atentă, a fi de fapt un conspect²⁶ al lucrării profesorului american Franklin Henri Giddings, *The principles of sociology*, apărută în 1896 (și care s-a bucurat de mare interes în Europa, cunoscând încă din 1897 o ediție în franceză, una în engleză în 1902 și una în limba maghiară în 1908, la care a apelat Goldiș).

Ar fi credem exagerat să îl socotim pe intelectualul român ca pe un adept al lui Giddings. Neândoios însă că în scrierea acestuia el a găsit multe opinii la care a aderat și totodată confirmări ale unor poziții ale sale. De pildă, în ceea ce privește importanța fundamentală a conștiinței de neam ca factor de luat în atenție în studierea societății, în înțelegerea acțiunii centripete exercitată de acest factor ca și a rolului pe care îl joacă în diferențierea popoarelor. Sau despre importanța tradiției în structura spiritualității colective, ca și despre statul național ca treaptă superioară a civilizației. Ori, referitor la marea utilitate a stimulării opiniei publice largi, în absolută libertate de afirmare. Se cuvine, de asemenea, reținute acele puncte de vedere comune privind funcționarea, în

22. Vezi Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș militant pentru desăvârșirea idealului național*. Editura Facla, Timișoara, 1980, p.10.

23. (Vasile Goldiș), *Wilson*, în *Românul*, VII, 1918, nr.29, (30 noiembrie/14 decembrie), p.1.

24. Vezi Olimpia Zdroba, *Biblioteca lui Vasile Goldiș, și formația lui spirituală*, în *loc.cit.*, p.79–81, și Vasile Goldiș, *Scrieri social politice și literare (...)*, p.49.50, unde sunt notați toți sociologii europeni pe care Goldiș i-a studiat cu atenție.

25. Ioan Ungureanu, *Idealuri sociale și realități naționale*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1988, p.306.

26. Conspectul lui Goldiș la lucrarea lui Giddings se află în Arhivele statului din Arad, *Fond personal Vasile Goldiș*, dosar 1 fila 139–175.

dezvoltarea socială, alături de determinarea dată de activitatea umană conștientă, a unor largi obiective, perpetua transformare a societății, în sens ascendent, ținând și realizând o continuă îmbunătățire a vieții omului, aspirația mereu mai accentuată, pe măsura evoluției societății, a indivizilor și colectivităților, spre o tot mai bună înțelegere între popoare și state.²⁷

Atât în filozofia istoriei, cât și în sociologia politică și teoria culturii, Vasile Goldiș s-a afirmat cu competență ca un gânditor de talie europeană, adesea remarcându-se în toate aceste sfere prin abilitate, discernământ și profunzime a viziunilor.²⁸

Pe planul activității concrete, Goldiș a început a fi cunoscut de către oamenii politici ai altor neamuri, deja în calitatea sa de director al cancelariei consistoriale a episcopiei din Arad, cu drept de a dispune asupra personalului de cancelarie și a lua toate măsurile trebuincioase în interesul serviciului. Ca deținător al acestei funcții, a redactat numeroase acte privitoare la problemele naționale românești, întreținând în acest sens relații cu guvernanții de la Budapesta și Viena, cu scriitori și înalți prelați din Europa ai instituțiilor culturale și educative de care dispuneau românii.²⁹ În acest sens, trebuie subliniată și stăruința depusă pentru dezvoltarea relațiilor culturale și politice cu frații de peste Carpați.³⁰

Pe de altă parte, încă de la sfârșitul secolului trecut, el va desfășura o importantă activitate de sprijinire a luptei de eliberare națională și a altor popoare (cehii, slovaci, sârbii, bulgarii, polonezii), scoasă în evidență de istoricul iugoslav Arpad Lebl în amplul său studiu consacrat lui Goldiș.³¹ Omul politic ardelean a fost inițiatorul Alianței naționalităților, din 1895, care a avut un larg ecou european, din Austria, Cehia și Croația până în Belgia, Franța, Italia, etc. Conducătorii acestei alianțe politice, constituită ca urmare a unui congres, românii Vasile Goldiș, Ștefan Cicio-Pop și Gheorghe Pop de Băsești, sârbul Mihail Polit și slovacul Paul Mudron, și-au propus ca pe această cale să coordoneze lupta comună a celor trei naționalități împotriva asupririi pe care o îndurau în cadrul Imperiului austro-ungar și, în mod mai concret să realizeze o platformă de acțiune comună în parlamentul de la Budapesta. În contextul

27. Vasile Goldiș, *Statul Universal*, în *Observatorul politic și social*, II, 1930, nr.9, (25 ianuarie), p.1-3, Idem, *Societatea națiunilor și Adunarea Națională de la Alba Iulia*, în *Hotarul*, I, 1933, nr.7, p.1-2.

28. *Vezi și Istoria filozofiei românești*, vol.II/1980, cit.,p.141, unde se fac aprecieri în același sens.

29. Arhivele Statului Arad, *Fond personal Vasile Goldiș*, Dosar 1, fila 77; Ion Clopoțel, *Amintiri și portrete*, Editura Facla, Timișoara, 1973, p.35, Vasile Popeangă, *Secretarul eparhial Vasile Goldiș – 125 de ani de la naștere*, în *Mitropolia Banatului*, XXXVII 1987, nr.6, p.84-91.

30. Direcția Generală a Arhivelor Statului București, *Fond Casa Regală*, Dosar 173, 1910; Vasile Goldiș, *Correspondență 1888-1934. Scrisori trimise*, vol.I. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Gheorghe Șora. *Cuvânt înainte* de acad.prof.Ștefan Pascu, Editura Dacia Cluj – Napoca, 1992, p.77-78.

31. Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol.I, Editura Academiei (...) București, 1983, p.278, Gheorghe Șora, P.Ardelean, *Vasile Goldiș – luptător democrat pentru unirea Transilvaniei cu România*, în *Studia universitatis – Babeș Bolyai*, seria Historia, Fasciculum 2, 1968, Cluj-Napoca, p.43-50.

alianței, cel ce ne stă în atenție a dovedit o atitudine foarte combativă, el aducându-și o contribuție esențială la stabilirea tacticii și strategiei de urmat.³²

În perioada sa brașoveană Goldiș a avut legături și cu acele cercuri săsești din acest oraș (reprezentate, de exemplu, de avocatul Lutz sau profesorul Lutz Karodi) care, la rândul lor, militau pentru acordarea unor drepturi culturale, naționale pentru etnicii germani.

Ales la 1906, ca deputat de Lipova, în parlamentul de la Budapesta, Vasile Goldiș va continua și în această calitate să-și manifeste simpatia față de celelalte popoare aflate sub jug străin, să se solidarizeze cu revendicările lor, ceea ce – alături de militantismul lui neobosit în lupta pentru drepturile propriului neam – îi va consolida prestigiul european, putându-se afirma că de acum atitudinile și acțiunile omului politic român, care îl desemnează printre cei mai de seamă conducători ai națiunii sale, dobândesc recunoașterea unor cercuri politice străine din ce în ce mai largi.³³

Nelimitându-se la propria lui poziție, Goldiș îi va îndemna și pe ceilalți fruntași români ardeleni să lupte pentru binele tuturor „popoarelor năpăstuite în țara aceasta.”³⁴

Cu satisfacție înregistrează el, în 1900, faptul că pentru slavii de sud se conturează o epocă nouă, de intensificare a militantismului național.

În întreaga perioadă cât a fost deputat (până în 1910), ca și după aceea, Goldiș a fost apreciat nu numai de parlamentarii slovaci, sârbi, etc., dar și de către cei maghiari, datorită ideilor pe care le-a vehiculat, încălzite de un umanism larg, european. Numele lui apare nu numai în presa de pe bătrânul continent, ci și în cea americană și este rostit cu admirație.³⁵ În anul 1907, în lupta împotriva legii școlare a lui Appony, Goldiș nu numai că s-a asociat cu colegii deputați cehi, slovaci, sârbi, croați, etc. dar s-a situat de-a dreptul în fruntea acestora, însușindu-i și strângându-i într-un front comun.³⁶

Lipsit de orice naționalism fanatic, el va întinde în repetate rânduri mâna și maghiarilor. „Față cu lozincile prigonirii, pe cari domnul ministru de interne le-a întrebuițat față cu noi – afima în parlamentul de la Budapesta – , față cu glasul urei ce mereu se aude, aici, eu propovăduiesc lozinca iubirii.”³⁷ Altcândva, scria: „Eu doresc ca românii și ungurii să trăiască în înțelegere.”³⁸

De asemenea, îndemna: „Să zidim d-lor templul sfânt al concordiei, la al cărui

32. *Drapelul*, VII, 1907, nr.8, (20 ianuarie/2 februarie), p.2, *Discursul deputatului național Vasile Goldiș* rostit în ședința de la 30 ianuarie 1907 a camerei maghiare, în *Tribuna*, XI, 1907, nr.24 (supliment), (30 ianuarie/12 februarie), p.1-4.

33. Ion Clopoșel, *Amintiri și portrete* (...), p.29.

34. *Tribuna*, XI, 1907, nr.25, (1/14 februarie), p.4-6.

35. Ștefan Pascu, *Făurirea statului unitar național român*, vol.I, p.325.

36. *Lupta*, I, 1907, nr.49, (28 februarie/13 martie), p.8.

37. *Tribuna*, XI, 1907, nr.24 (supliment) (30 ianuarie/12 februarie), p.1-4, *Discursul deputatului Vasile Goldiș*.

38. Dr.Ioan Mihu, *Spicuri din gândurile mele* (...), Sibiu, 1938, p.108.

39. *Tribuna*, XI, 1907, nr.24 (supliment) (30 ianuarie/12 februarie), p.1-4, *Discursul deputatului Vasile Goldiș*.

altar toate popoarele țării să se poată ruga.”³⁹

În mod repetat, cel în cauză a adresat apeluri fruntașilor maghiari neconservatori, cerându-le a-și aduce contribuția la încetarea „zăzaniei”.⁴⁰ Totodată, își va exprima satisfacția în fața apariției unei noi generații de politicieni unguri (reprezentată de Jászy Oszkár sau Mocsary), care înțelegea să privească altfel, nu de pe pozițiile naționalismului îngust, problema raporturilor între popoarele din cadrul imperiului.

Poate că sub influența concepțiilor socialiste, Goldiș sesiza unitatea de interese a păturilor largi românești și maghiare, declarând, într-un discurs rostit în 1911, la Orăștie: „Avem mai multe dorinți, pe cari le au și masele poporului maghiar.”⁴¹ Dealtfel, încă din 1907, declarând la Budapesta, în fața deputaților că „Parlamentul de astăzi este parlamentul feudalilor,” el reținea lipsa în Ungaria vremii de drepturi democratice pentru toate popoarele, inclusiv pentru cel maghiar.⁴²

În același timp, Goldiș, a sesizat și politica cercurilor ungare reacționare de a învrăjbi între ele naționalitățile spre a le putea stăpâni. „Ațâțarea maghiarilor contra românilor – arăta în ziarul *Aradi Ujsag* – urmărește a le împiedica lupta comună pentru obținerea de drepturi și libertăți.”⁴³ Caracterul diversionist al acestei politici e remarcat de el, mai ales spre sfârșitul războiului, când autoritățile de la Budapesta au intrat, ca urmare a înfrângerilor militare, în totală criză, ceea ce le-a făcut să își înțească campaniile naționaliste, în speranța de a se putea astfel salva.⁴⁴

Atitudinea omului politic român ardelean față de concetățenii unguri dovedește în modul cel mai elocvent că, în concepțiile sale, idealurile naționale coexistau organic cu dorința unei solidarități, a unei bune înțelegeri internaționale.

Nu lipsit de semnificație pentru poziția lui Goldiș față de alte popoare – și nu numai față de cele aflate în aceleași condiții de oprimare națională ca și românii de dincoace de Carpați – se arată gestul pe care îl face în 1909, când prezidează un comitet menit a organiza o colecție în vederea ajutorării populației Italiei, ce suferise de pe urma unor calamități naturale.⁴⁵

Militând pentru drepturi de ordin național, dar și pentru drepturi social-democratice (ale muncitorilor, țăranilor fără pământ, adică argașilor), Vasile Goldiș s-a văzut susținut în ideile sale de mari personalități, ca Lev Tolstoi și B.Björnson, ceea ce i-a favorizat încă și mai mult pătrunderea în atenția cercurilor internaționale.⁴⁶

Încă din 1906, numele lui pătrunsese și în Anglia. În acel an, intelectualul și omul politic ardelean e cunoscut, la Arad – așa cum am mai avut ocazia să arătăm – de către istoricul englez R.Seton-Watson. Acesta din urmă are ocazia să aprecieze – și va reține în scrisul său – calitățile de om politic și de spirit deschis culturii europene ale

40. *Aradi Közlöny*, 22, 1927, nr.165, (21 iulie), p.9.

41. *Românul*, I, 1911, nr.131, (16/29 iunie), p.2-3.

42. *Lupta*, I, 1907, nr.46 (24 februarie/9 martie), p.5.

43. *Aradi Ujság*, XVII, 1917, nr.152, (29 iunie), p.2.

44. *Aradi Hirlap*, II, 1918, nr.226, (11 octombrie), p.2.

45. *Drapelul*, IX, 1909, nr.5, (13/26 ianuarie), p.2.

46. Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român (...)*, vol.cit.p.308.

interlocutorului, cu care a discutat până și despre rolul religiei în cadrul tendințelor separatiste, federaliste și autonomiste ce se manifestau în Europa timpului.⁴⁷ Chiar și mult mai târziu, după moartea lui Goldiș, în cartea sa *A history of the Roumanians* (1934), Seton-Watson își exprimă admirația pentru gândirea și faptele lui Goldiș, perpetuându-i memoria dincolo de granițele României.⁴⁸

O fațetă deosebit de interesantă a activității politice a lui Vasile Goldiș ne este înfățișată de participarea sa la tratativele româno-maghiare din perioada anilor 1910-1914. Cunoscând efectele crizei constituționale din Ungaria și implicațiile deosebite asupra evoluției raporturilor cu naționalitățile, Goldiș a fundamentat, prin memoriile redactate, strategia politicii românești, dându-i o rezonanță europeană,⁴⁹ el afirmându-se astfel între factorii activi ai vremii de reclădire a Europei pe bazele mai trainice ale drepturilor popoarelor la autodeterminare, libertate, democrație și progres social. Prin multitudinea de aspecte abordate în tot timpul tratativelor de la Budapesta, Goldiș a urmărit deșeurarea planului Tisza, față de care sufletul românesc trebuie să fie mereu treaz, în urmărirea aspirațiilor de întregire națională. Prin el se menținea neînclinată coloana consensului național față de manipulările și manevrele guvernelor maghiare împotriva neamului românesc.⁵⁰

Prestigiul de care se bucura Goldiș, a făcut ca el să participe ca delegat din partea Partidului Național Român, în 1915, la tratativele de la Viena, inițiate de împăratul Germaniei, Wilhelm al II-lea (prin delegatul său Erzberger), în strânsă colaborare cu primul ministru maghiar, Tisza Istvan, având drept scop atragerea românilor de partea Triplei Alianțe. De menționat că, realizând pe deplin spiritul timpului, care prevestea destrămarea imperiului austro-ungar și, totodată, adevărul că unitatea națională a românilor nu va putea fi obținută decât prin distrugerea acestui imperiu, Goldiș, ca de altfel și Iuliu Maniu sau A.C. Popovici, a refuzat să satisfacă dorința împăratului german.⁵¹ Gestul, privit în perspectiva a ceea ce va urma, a avut neîndoios o importanță deosebită, nu numai pentru români, ci și pe plan european și chiar mondial. Activitatea națională a lui Vasile Goldiș avea la temelie un număr de concepte clare, printre care solidaritatea națională și dreptul românilor la autodeterminare și viață națională proprie. Modul său de a gândi și acționa era cunoscut

47. Cornelia Bodea, *Hugh Seton - Watson, R.W. Seton - Watson și românii 1906-1920*, vol. I și II,

48. R.W. Seton Watson, *A history of the Roumanians*, Cambridge, At the University Press, London, 1934, p.442, 530-532, 534.

49. Arhiva Episcopiei Arad, *Prezidiale*, document neinventariat. Proiectul elaborat și redactat de Vasile Goldiș se păstrează, printre documentele ce au aparținut episcopului Ioan Papp.

50. Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația puterilor centrale* (1894-1914), Editura Facla, Timișoara 1982, p.116-118; Liviu Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900-1914*, Editura Dacia Cluj-Napoca 1986, p.136, Vasile Popeangă, *Secretarul eparhial Vasile Goldiș - 125 de ani de la naștere*, în *Mitropolia Banatului*, XXXVII, 1987, nr.6, (noiembrie-decembrie), p.89-91.

51. Arhivele statului Arad, *fond personal Vasile Goldiș*, Dosar 1, fila 181; *Adevărul*, 47, 1933, nr.15, 161 (10 iunie), p.6; Árpád Lebl, *Vasile Goldiș și problema națională românească...* p.265 Ion Clopotel, *Revoluția din 1918 (...)*, p.12-13.

în Europa. Contele Apponyi îl considera un partizan al înființării unei „mici Români” în cadrul Imperiului austro-ungar. Diplomatul român urmărea însă cu mult mai mult: făurirea statului național unitar român.⁵²

Prestigiul internațional al lui Vasile Goldiș dobândește valențe încă sporite în perioada imediat premergătoare unirii Transilvaniei cu România, cât și în momentele înfăptuirii acesteia (nu e de mirare că el va fi și conducătorul delegației române la tratativele purtate la Arad, între 13–15 noiembrie 1918, cu reprezentanții guvernului maghiar al lui Jászi Oszkar, ultima încercare, neizbutită, a Budapestei de a menține stările politice anterioare).⁵³

Avându-se în vedere că, Vasile Goldiș devenise, prin activitatea sa pe plan social-politic o personalitate importantă și apreciată atât de politicienii români, de regele Ferdinand, cât și de diverse cercuri politice din străinătate, el și-a fixat un obiectiv concret privitor la unire, intrând în relații secrete cu guvernul român și cu diplomații Antantei aflați în capitala de refugiu a României.

Prin intermediul profesorului Nicolae Bălan și ulterior, al lui Gheorghe Crișan și Teodor Roxin, Goldiș cunoștea atitudinea României și a diplomației amintite, drumul de urmat al românilor din Transilvania. Informat în detaliu și despre condițiile internaționale favorabile unirii, el asigură guvernul român ca și ambasadorul Franței Saint Aulaire că s-au luat cele mai potrivite măsuri în vederea proclamării unirii pentru a servi de bază la deciziile ce le va lua Conferința de pace, deoarece neamul românesc întreg își frământă sufletul în căutarea izbăvirii. O asemenea atitudine fermă manifestată cu acest prilej, îl situează pe patriotul român între cei mai de seamă politicieni ai Europei.⁵⁴ Documentele importantului act istoric, redactate – cum am văzut – de Goldiș au găsit ecou larg și vibrant în Franța, Italia, Anglia, Serbia, S.U.A., chiar și în Austria și Ungaria. Îndeosebi au impresionat manifestul *Către popoarele lumii, Cuvântarea solemnă* rostită de Goldiș la Alba Iulia la 1 Decembrie 1918, și *Rezoluția unirii*.⁵⁵ Aceste documente, dar și *Declarația de la Oradea*, prin care românii de dincoace de munți își afirmau independența față de Austro-Ungaria, sau textul convocării Marii Adunări Naționale de la 1 Decembrie 1918, cărora li se alătură o intensă campanie publicistică, îl situează pe militantul român între liderii europeni din epocă ce au luptat pentru libertatea popoarelor. Situându-se prin limpezimea programatică, la înălțimea

52. Arhiva Episcopiei din Arad, *Prezidiale*. Document neinventariat păstrat printre documentele ce au aparținut episcopului Ioan Papp: Gheorghe Șora, *Declarația de la Oradea*, în *Orizont XXXIX*, 1988, nr.39 (30 septembrie), p.2.

53. Gheorghe Șora, *Istoria ne cheamă la fapte*, în *Familia*, 23, 1987, nr.11 (noiembrie), p.1 și 10.

54. Arhivele statului Cluj, *fond, Consiliul Național român*, 1918, dosar Blaj, fila 323; *Transilvania*, 74, 1943, nr.11, 12, p.876–879; Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș, militant pentru desăvârșirea idealului național...* p.201–202.

55. Ștefan Pascu, C.G. Marinescu, *Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională*, Editura Dacia, Cluj-Napoca 1980, p.228–322; C.Botoran, O.Matichescu, *Documente străine despre lupta poporului român pentru făurirea statului național unitar*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p.52, 54, 243; *Aspecte ale luptei pentru unitate națională*. Editura Junimea, Iași, 1983, p.318.

unor verdicte istorice, aceste prezențe ale lui Goldiș au generat interesul internațional, prin concepția privind înnoirea societății, asigurarea libertății și egalității între oameni și popoare, eliminarea războaielor din viața omenirii și rezolvarea tuturor problemelor pe calea tratativelor, a toleranței și bunăvoinței internaționale.⁵⁶

Un rol însemnat în afirmarea lui Vasile Goldiș ca personalitate de talie europeană l-a jucat ziarul *Românul*, la a cărui conducere s-a aflat. Nu numai că o serie de materiale apărute în acesta (aici s-a tipărit, în limbile română și franceză, manifestul *Către popoarele lumii*) au fost receptate cu deosebit interes de către opinia din alte părți ale Europei, dar directorul publicației a știut să întrețină legături cu străinătatea prin intermediul unor corespondenți și, totodată, prin colaborarea unor scriitori și oameni politici englezi, norvegieni, francezi, sârbi, slovaci, etc.⁵⁷ Întreaga sa activitate de până la 1918, i-a adus stima și respectul unor personalități, precum sânt slovacii Milan Hodza și Paul Mudron, sârbul Mihail Polit, Seton Watson, B.Björnson, etc.⁵⁸

Faptul că era cunoscut și prețuit de organisme diplomatice străine, se vedește și din împrejurarea, că la trei zile după proclamarea unirii Transilvaniei și a Banatului cu România, o delegație condusă de Vasile Goldiș și Alexandru Vaida-Voievod s-a prezentat la Legația Belgiei din București și a exprimat, cu acest prilej, mulțumirile pentru simpatia și sprijinul opiniei publice din Belgia față de problema românilor din Transilvania. Cu acest prilej, ministrul Belgiei a exprimat o foarte sinceră bucurie.⁵⁹

După Unire, fără a se mai afirma pe plan internațional cu aceeași forță ca înainte, Vasile Goldiș rămâne totuși o prezență tratată cu deosebită considerație în străinătate. Astfel, în 1921, când întreprinde în calitate de ministru al cultelor și artelor, un pelerinaj la Ierusalim (pe ruta Grecia, Turcia, Egipt), el e primit la Atena de către rege, iar în Turcia, la Cairo și Ierusalim are contacte cu oameni politici și de afaceri. Pretutindeni e întâmpinat cu mari onoruri, i se acordă diplome și medalii, presa din țările respective îl prezintă ca pe un important lider român, i se apreciază ceea ce a făcut pentru pacea, colaborarea, prietenia între popoare. Prin el, se exprima stima și prețuirea și pentru țara pe care o reprezenta.⁶⁰

Alt episod semnificativ pe linia aprecierii internaționale de care s-a bucurat Goldiș și după 1918, îl constituie cel al încheierii Concordatului cu Vaticanul, în 1927. Presa italiană a vremii s-a oprit pe larg asupra momentului, recunoscându-i alese

56. Ion Clopoșel, *Aminții și portrete* (...), p.35.

57. Vasile Goldiș, *Correspondență 1888-1934, Scrisori trimise*, vol.I, Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Gheorghe Șora. *Cuvânt înainte* de Acad.Ștefan Pascu, Editura Dacia Cluj-Napoca, 1990.

58. Ștefan Pascu, C.C.Marinescu, *Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională*, p.319.

59. Arhiva istorică centrală, *Colecția microfilme Belgia*, rola 12 C.365; C.Botoran, O.Matichescu, *Documente străine despre lupta poporului român pentru făurirea statului național unitar*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p.54-55.

60. *Românul* X, 1921, nr.75, (9 aprilie), p.1, *Aradi Hirlap*, V, 1921, nr.937 (9 aprilie), p.3.

61. Vasile Goldiș, *Concordatul, Tiparul tipografiei diecezane*, f.s., p.32-36.

calități de diplomat și om politic.⁶¹ Trebuie, în același timp, să nu facem abstracție de realitate că tratative, contacte directe cu Papa nu îi erau accesibile oricui, că însuși acest fapt venea să evidențieze o dată în plus condiția internațională pe care izbutise să și-o câștige Goldiș.

Așa cum am mai arătat și cu alte prilejuri în lucrarea de față, în perioada interbelică Goldiș s-a manifestat ca un vajnic propovăduitor al asigurării păcii și securității în Europa, în lume. El respinge violența, folosirea forței în relațiile internaționale. Dealtfel, poziții similare adoptase și înainte. Însă în scrierea *Duhul adevărului*, din 1900, el își exprimase convingerea că rostul lumii este pacea, prin care se poate realiza fericirea pe pământ. „Cei mai puternici oameni din lume – scria tot acolo Goldiș – au fost cei care au luptat pentru fericire și pentru iubire între oameni, și visa la o lume a viitorului bazată pe înțelegerea între popoare: Istoria neamurilor este răul, în care curge iubirea deaproapelui, cultura este floarea ce împodobește malurile râului, iară ținta vieții omenești este marea care va înfrăți în iubirea deaproapelui toate neamurile.” El își dădea seama că lumea aceasta ideală este departe de a se realiza, dar totodată credea în putința înfăptuirii ei cândva: „Este departe marea aceasta, prin multe cotituri curge râul spre dânsa, dar inima mea simte, că este marea aceasta.”⁶²

Revenind la perioada interbelică, în ce privește România, Goldiș a militat pentru existența unor bune relații ale acesteia cu statele vecine și cu toate celelalte și, totodată, pentru asigurarea securității balcanice. Erau poziții firești pentru cineva care dorea o lume a păcii și securității internaționale.

Adept – cum am văzut – al politicii de pace promovată de Nicolae Titulescu, l-a secondat în convingeri pe acesta, visând la o lume înfrățită, bazată pe valorile umane. Cei doi oameni politici români se situau pe aceleași poziții și în ce privește raporturile de bună vecinătate cu Polonia, Bulgaria, Cehoslovacia, Jugoslavia, relațiile amiabile cu Grecia, ca și pe linia combaterii, încă din 1919, a tendințelor revizioniste și, ulterior, a fascismului.⁶³

Ideile acestea le-a slujit și prin intermediul unor legături de prietenie cu oameni politici de peste hotare (primul ministru grec Tsaldaris și ministrul de externe D.Maximos, liderul cehoslovac Eduard Benes, regele Boris și Bogoliub Jefic din Jugoslavia) care și ei militau pentru pace și securitate colectivă în Europa.⁶⁴

Și pe alte căi, cu diferite prilejuri, Goldiș – în parte am văzut deja – va acționa pentru strângerea relațiilor dintre România și Cehoslovacia, Italia, Grecia, Turcia, Egipt, etc., inclusiv cu Ungaria.

El continua astfel, desigur în funcție de noile condiții, politica pe care o dusesese până la 1918 pe linia realizării unei solidarități între diferitele popoare (atunci era vorba de unirea în luptă pentru obținerea libertății naționale).

Omul politic român concepea cooperarea între diferitele state realizându-se pe

62. Vasile Goldiș, *Duhul adevărului*, în *Calindarul nostru pe anul bisect*, 1900, Arad, 1900, p.66.

63. Idem, *Statul universal*, în *Observatorul politic și social*, II, 1930, nr.9 (25 ianuarie), p.1–3.

64. *Ibidem*.

65. Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma unirii* (...), p.116–147.

căi multiple (politice, diplomatice, dar și economice, științifice și culturale, etc.).⁶⁵

Când, în 1921, se înființează sistemul de alianță regională între România, Jugoslavia și Cehoslovacia constituind așa-numita *Mica Antantă* – prin care se stipula ajutor reciproc în cazul unei agresiuni neprovocate împotriva unuia dintre cele trei state, precum și acțiuni comune pe planul relațiilor internaționale–Goldiș salută cu multă bucurie acest act. Cu nu mai mică bucurie întâmpină încheierea unei convenții între România și Polonia, prin care, de asemenea, părțile se angajau să își acorde ajutor reciproc în apărarea frontierelor.⁶⁶ El vedea în aceste inițiative o garanție privind stabilitatea politică la granițele țării noastre. Și, totodată, el era de părere că unitatea dintre țările mici poate duce la asigurarea păcii și înțelegerii între toate popoarele lumii.⁶⁷

În 1924, o delegație de ziariști cehoslovaci vizitează sediul de la Sibiu al *Astrei*. La recepția oferită cu acest prilej, Vasile Goldiș, ca președinte al Asociațiunii, ține un discurs, scoțând în evidență lupta comună a popoarelor român, ceh și slovac pentru libertate și independență națională ca și unitatea de interese a României și Cehoslovaciei, angajate după 1918 pe drumul progresului, în contextul european.⁶⁸

Pe un plan mai larg, Goldiș își va declara satisfacția față de crearea în 1919, a *Societății Națiunilor*, în care vede o întruchipare fericită a aspirațiilor omenirii spre dreptate, spre triumful binelui împotriva răului, spre victoria forței rațiunii asupra pornirilor instinctuale, primare.⁶⁹ Ea – arată același – a luat ființă din „nevoia de a orienta omenirea spre un organism care să asigure mai multă dreptate în lume.”⁷⁰

Dealtfel, încă din timpul primului război mondial, el se declarase pentru înființarea unui asemenea for de cooperare internațională, pe baza – chiar astfel sună formularea – „egalității în drepturi, a neamestecului în treburile interne și avantajului reciproc”.⁷¹ După părerea lui Goldiș, alături de independența și suveranitatea națională, menținerea integrității teritoriale a statelor, stabilirea de raporturi bazate pe încredere și cooperare între toate națiunile, un astfel de for urma să deschidă cale spre bunăvoință și progres al fiecărei țări și a unității în ansamblu; și totodată, să constituie unicul mijloc de evitare a unor noi războaie. „Războiul mondial îngrozitor de pustiitor – scria el în studiul în limba maghiară *Problema națională*, din 1917 – /.../ va cere posibilitatea înfrățirii popoarelor sub oblăduirea unei societăți a tuturor națiunilor libere și independente. Acest for internațional se va clădi pe baza egalității depline a tuturor

66. Arhiva Costică Blănaru, *Documente*, fila 11, Mihai Iacobescu, *România și Societatea Națiunilor 1919–1929*, Editura Academiei Române, București, 1988, p.240–265.

67. Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma unirii (...)* p.86

68. *Ibidem*, p.86–87.

69. Arhiva Costică Blănaru, *Documente*, fila 7–8.

70. Vasile Goldiș, *Statul universal*, în *loc.cit.* p.1. vezi și Mihai Iacobescu *România și Societatea Națiunilor 1919–1929*, Editura Academiei Române, București, 1988, p.138–175.

71. Idem, *Alkotmány reform Ausztriában (Reforma constituțională în Austria)*, în *Aradi Hirlap* II, 1918, nr.256, p.1–2.

72. Idem, *A nemzetiségi probléma (Problema națională)*, în *Aradi Hirlap*, I.1917, nr.3 (17 noiembrie), p.1–2.

națiunilor mari și mici în scopul unei colaborări rodnice și a înțelegerii pașnice.⁷² Drept urmare, după înființarea Societății Națiunilor, cu mare entuziasm se va strădui Goldiș să răspândească și să întărească în mijlocul conaționalilor săi conștiința importanței și utilității misiunii acesteia.

Pe de altă parte însă, el va realiza cu acuitate – aceasta pe baza a ceea ce tendințe manifestase pe parcurs îi relevă – pericolele pândind Societatea Națiunilor. Își exprimă, astfel, temerea față de politica revizionistă a statelor învinse în primul război mondial (Germania, Ungaria, Austria, Bulgaria), al căror scop era – sesizează Goldiș – slăbirea Societății, abaterea acesteia de la scopurile inițiale, încercarea de *torpilare* a inițiativelor în problema reducerii și limitării armamentelor. Omul politic român remarcă și perspectiva unei alianțe italo-germane. Și, pe de altă parte tendința marilor puteri de a–și aroga un rol tutelar, de a face din Societatea Națiunilor un instrument al lor, în detrimentul țărilor mici și mijlocii.⁷³

E momentul aici, să reținem faptul că, militând pentru solidaritatea internațională a popoarelor, văzând pe drept (Goldiș nu era în această privință un utopist subiectivist) ca o tendință obiectivă impusă de necesitatea unor noi relații între state, de stadiul istoric atins, el nu înțelegea, pe de altă parte, îndeobște, ca ea să se realizeze prin ștergerea granițelor statale. Din contră, opiniază că tocmai statul național asigură oricărei națiuni demnitate și vigoare. Visând, dincolo de Societatea Națiunilor, la o și mai strânsă uniune a tuturor țărilor lumii în viitor ca o împlinire a ceea ce numește undeva, sub semnul lui Hristos, idealul marelui suflet universal,⁷⁴ el scria: „Statul universal care va să vie, fiindcă îl revendică conștiința tot mai vie și mai impunătoare a solidarității umane, nu va desființa națiunile“, ci, dimpotrivă, le „va asigura /.../ deplinătatea posibilităților de afirmare, prin ființa lor specifică, în interesul tuturor.“⁷⁵

73. Arhiva Costică Blănaru, *Documente*, fila 9.

74. Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma unirii (...)*, p.44.

75. Idem, *Statul universal*, în *loc.cit.* p.2. După opinia lui Goldiș la baza viitorului „stat național“ ar urma să stea religia (dar într-un interviu din 1933 afirma că morala creștină nu e un mijloc de a atrage masele „într-o epocă de uriașe transformări economice și sociale“; V.Munteanu, *D.Vasile Goldiș despre pulverizarea partidelor politice*, în *Adevărul*, XX–XXVII, 1933, nr.15268 (13 octombrie, p.6). Ideea „statului universal nu e originală la omul politic ardelean. În general, în concepțiile sale asupra viitorului umanității el s-a aflat adesea sub influența a o serie de sociologi, politologi, filozofi străini (Lucien Romier, C.Bougle, Bertrand Russel, H.G.Wells, Durkheim, I.Maxwel, Musterberg, socialistul Karl Kautski, etc.) ca și după cum singur o mărturisește, pe lângă Nicolae Titulescu, și sub aceea a pozițiilor adoptate de Gala Galaction în publicistica sa. Ca și în cazul celor de la care a preluat conceptele sale de „Stat universal“ și la Goldiș acesta rămâne mult prea puțin definit, o abstracțiune vagă. E interesant, pe de altă parte de remarcat că viziunea asupra unei umanități solidare în viitorime e de găsit la intelectualul ardelean încă de la sfârșitul secolului al XIX–lea. Vorbind în a sa istorie universală, despre marile invenții din acel veac (mașina cu aburi cu aplicațiile ei în domeniul transporturilor, telegraful, telefoanele, fonograful, etc.), el scrie: „Aceste invențiuni schimbă aproape cu desăvârșire felul de viață al oamenilor, prin ele popoarele se apropie și istoria omenirii primește un caracter tot mai general, deosebirile dintre neamuri încep să dispară și parcă o nouă lume se apropie (*Istoria universală*, vol.3, p.234).

76. Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma unirii (...)* p.43.

În altă parte, folosește expresia foarte inspirată și plastică: „statele naționale sunt columnele umanității.”⁷⁶ În viziunea lui Goldiș, crearea unei solidarități între state rămase de sine stătătoare le va oferi acestora (mai bine zis celor aflate într-un stadiu de dezvoltare mai înapoiat posibilități de a fi ajutate să progreseze mai ușor și mai repede.⁷⁷ Asemenea poziții îl apropiau, iarăși, de concepțiile profesate de către Nicolae Titulescu.

Luciditatea observațiilor critice ale lui Goldiș la adresa Societății Națiunilor nu mai trebuie subliniată.

Cu puțin timp înainte de moarte, într-un articol din iulie 1933, el își exprima deschis regretul că aceasta nu a izbutit să îndeplinească speranțele puse în ea, „a rămas stearpă”, „n-a rezolvat nici un conflict dintre popoare.” Și deplânge inclusiv eșuarea ideii de dezarmare generală: „La 15 ani după groaznicul măcel al războiului mondial /.../ Lumea vorbește iarăși de războiul apropiat.”

„Cu toate acestea – ține Goldiș să precizeze – rămâne incontestabil adevărul că viitorul civilizației europene depinde exclusiv de soluția problemei, dacă conflictelor armate se poate ori ba substitui o procedură juridică obligatorie pentru toate neamurile.”

Eronat (sau, în cel mai bun caz, simplificator) consideră însă că eșecul Societății Națiunilor s-ar datora doar faptului că „a fost lipsită de orice putere a sancțiunii”, de „forța constrângerii.”

Dar chiar în același articol Goldiș declara, la un moment dat, că „niciodată popoarele nu vor accepta de bunăvoie asupra lor vreo forță brutală care să le poată impună constrângerea inexorabil pentru ca să poată trăi pentru vecie în pace unele cu altele.”⁷⁸

Nu cu mult timp înainte de a muri, Vasile Goldiș a condamnat public ascensiunea fascismului, a lui Hitler, subliniind pericolul ce amenința prin aceasta democrația Europei, inclusiv și pacea lumii.⁷⁹

Personalitate respectată, după cum am arătat, atât în perioada de până la 1918 cât și după, din Austro-Ungaria, Anglia sau Italia, până în Grecia, Turcia și chiar Orientul Mijlociu, Vasile Goldiș s-a înscris pe coordonatele europene, ca gândire și prin pozițiile sale privind organizarea de școli pentru popor, apărarea drepturilor omului, ale diferitelor categorii sociale (muncitorii, țăranii, dar și femeile și copiii), necesitatea pluralismului politic, votul universal, libertatea religioasă etc; de asemenea, prin viziunea lui modernă asupra organizării muncii în agricultură, de pildă (am constatat importanța pe care o acordă ideii cooperatiste, de intensă circulație în Europa timpului.⁸⁰

În atitudinea lui Vasile Goldiș privind problemele umanității în ansamblu se pot descifra, neîndoios și o serie de influențe, inclusiv unele de natură socialistă (dar și

77. Idem, *Război și pace*, în *Cuvântul Ardealului*, II.1927, nr.2 (4 ianuarie), p.1.

78. Idem, *Societatea Națiunilor și Adunarea Națională de la Alba Iulia*, în *Hotarul*, I, 1933, nr.1, p.2.

79. Idem, *Statul universal*, în loc.cit., p.1-3; idem *Societatea Națiunilor și Adunarea Națională de la Alba Iulia*, în loc.cit., p.2.

80. Idem, *Scrieri social – politice și literare* (...), p.307-314.

„poporalistă“). În ultimă instanță însă, acestea s-au contopit într-o poziție nelipsită de originalitate și, în general, consecventă, unitară, respirând un democratism cu accente de stânga.

De remarcat, totodată, că din ceea ce considera el a fi sensurile obiective ale dezvoltării omenirii extrăgea și direcțiile, punctele de program privind transformările ce se cereau în societatea românească.

Dacă, înainte de 1918, numele lui Goldiș, inclusiv ca recunoaștere internațională, a fost strâns legat de lupta pentru ideea dreptului tuturor națiunilor la libertate, după primul război mondial el s-a înscris cu cinste în rândul personalităților din diferite părți ale lumii care cultivau idealul unei lumi a păcii și a egalității tuturor statelor, indiferent de mărime și de așezare geografică. Aspirația aceasta s-a făcut de fapt prezentă încă spre sfârșitul conflagrației când era, de acum, clar că omenirea va scăpa foarte curând de coșmar. Și tot de atunci se face și Goldiș exponent al ei. În manifestul *Către națiunea română al Consiliului Național Român Central din Transilvania*, datat 6 noiembrie 1918 și a cărui redactare – cum s-a văzut – îi aparține, se vorbește despre „cauza sfântă a democrației nouă, care este chemată a încheia întreaga lume într-o singură societate unde vor domni cele mai curate idei: a libertății, frățietății și egalității.”⁸¹ Iar în cuprinsul textului hotărârilor de la Alba Iulia, Goldiș, ca redactor, introduce de asemenea această formulare, ca punctul patru: „Adunarea națională dă expresie dorinței sale ca congresul de pace să înfăptuiască comuniunea națiunilor libere în așa chip, ca dreptatea și libertatea să fie asigurate pentru toate națiunile mari și mici deopotrivă, iar în viitor să se elimineze războiul ca mijloc pentru regularea raporturilor naționale.”⁸² Asupra problemei revine și în discursul pe care l-a rostit la 1 Decembrie 1918, în care, dând dovadă de o gândire de dimensiuni europene, încadrând aspirațiile românilor în tendințele și necesitățile istorice de ordin general, el arăta: „Națiunile trebuie să fie egale ca astfel cu egale drepturi și condițiuni să poată încheia acea mare unire a popoarelor care va fi chemată să reprezinte o concepțiune superioară pe calea civilizațiunii și să sporească astfel fericirea omenească pe pământ.”⁸³ Pledând pentru întovărișirea „tuturor națiunilor libere într-o comuniune internațională spre a împiedica nedreptatea,”⁸⁴ Goldiș aprecia că acest act ar fi urmarea firească a unor tendințe pe care „le-a copt istoria.”⁸⁵ (În același discurs, pe de altă parte, de pe aceleași poziții, el atrăgea – am mai văzut – atenția că „unirea tuturor românilor într-un singur stat numai atunci va fi statornică și garantată prin istoria viitoare a lumii, dacă va răspunde tuturor îndatoririlor impuse prin noua concepție a civilizațiunii, prin duhul vremurilor noi,” asigurându-se „tuturor neamurilor și tuturor indivizilor conlocuitori pe pământul

81. *Manifestul către Națiunea română*, în *Marea Unire de la 1 Decembrie 1918*, Biblioteca despărțământului București al „Astreii”, București, 1934, p.29-30.

82. *Ibidem*.

83. *Discursul lui Vasile Goldiș*, *Ibidem*, p.92.

84. *Ibidem*, p.94.

85. *Ibidem*, p.93.

românesc aceleași drepturi și aceleași îndatoriri.”⁸⁶

În discursul pe care l-a ținut la București, în sala tronului, cu ocazia predării solemne a actului unirii către regele Ferdinand, Goldiș va spune, în același spirit (după ce afirmă că „Unirea românilor într-un singur stat este totodată o pretențiune a civilizației omenestii”): „Progresul acestei civilizațiuni pretinde comuniunea națiunilor într-o unire de ordin social, cari să asigure libertatea și dreptatea pentru toate națiunile mici și mari.”⁸⁷

Despre organizarea unitară a umanității într-o lume a dreptății sociale, sub legea blândă, creștinească, a iubirii deaproapelui, va vorbi apoi, de pildă, și în 1923 la congresul preoțesc din Arad, în calitate de președinte al „Astrei”, considerând acest obiectiv drept ținuta finală a organizării societății. „Împreună – viețuirea oamenilor este atelierul lumii unde se țese norocul omenirii” – afirmă el cu același prilej.⁸⁸

De asemenea, într-un manuscris intitulat *Lumina învățaturii creștine*, datând din 1928, se referă la dreptul la existență al fiecărui popor, asemănând unitatea cu o „grădină cu flori” multe, în care fiecare dintre aceste flori (națiuni n.n.) își are frumusețea aparte, proprie. Și în aceste pagini, Goldiș pledează în spirit cristic pentru o lume a păcii, lipsită de orice șovinism și naționalism, de violență. Asemenea idei – desigur, mutatis mutandis – își păstrează până azi actualitatea.

Toate aceste aprecieri confirmă rolul politic european, de mare anvergură, jucat în epocă de Vasile Goldiș, influența sa pozitivă asupra mișcării de idei contemporane. El a fost un reprezentant al sufletului românesc, o voce distinct românească în mișcarea politică și de idei din Europa timpului său.

86. *Ibidem*, p.93–94. Cum am reținut și în altă parte, după ani de zile, la 16 mai 1926, în ziarul german *Bürger – Zeitung* din Periam (Banat) e consemnată următoarea declarația a lui Goldiș, „Să se știe că eu, autorul hotărârilor de la Alba Iulia voi rămâne credincios acestora până la sfârșitul vieții mele. Nu voi admite nici o nedreptate față de concetățenii noștri de altă limbă. Toate naționalitățile acestei țări trebuie să se simtă acasă în România, deoarece poporul român respinge orice nedreptate. Acest principiu stă la baza crezului meu politic. Legea română trebuie să fie o lege a dreptății” Gheorghe Șora, *Cuvântarea istorică a lui Vasile Goldiș*, în *Orizont*, XXXIV, 1983, nr.48 (2 decembrie).

87. *Manifestul către națiunea română*, în *loc.cit.*, p.29–30.

88. Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma unirii* (...), p.42. Vezi și Vasile Goldiș *Correspondență 1888–1934*. Scrisori trimise vol.I. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Gheorghe Șora, Cuvânt înainte de Acad.prof.Ștefan Pascu, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1992,

VASILE GOLDIȘ: EUROPEAN THINKER AND POLITICIAN**–SUMMARY–**

Through his entire work and deep democratic thinking Vasile Goldiș (1862–1934) can be rightly placed among Europe's great personalities. Having a thorough knowledge of the works opinions and deeds of the most important politicians, sociologists, writers and philosophers in Europe and the world, he can be considered among the best-known European thinkers. The above mentioned sources have inspired and oriented his democratic thinking placed in the service of mankind and his people.

As an author of school text-books on world history, Goldiș recalled the glorious deeds of the French, Italian, American, and German peoples using them as models of historical and cultural development.

He had a deep knowledge of the most varied economical, social, political, and cultural problems current in Europe and the world.

A man in favour of peace and understanding among all peoples, Vasile Goldiș militated for European security, for the prevention of war, for democracy and humanitarianism. He was among those who firmly raised his voice against fascism.

He made a significant contribution to the solving of the many problems raised at the European and international meetings he attended. At the same time he came to know many of the European and American personalities, as well as the policy of the Great Powers towards Romania. He had many friends in America, England, Serbia, Hungary, Russia, France, Greece, Albania, Jerusalem a who helped him in making the Romanian Cause known all over the world.

A philosopher of cultura and our first sociologist, Goldiș was a leader of the democratic, humanist movement in Romania defending the rights of the minorities and of the simple people in general.

ASPECTE ALE ACTIVITĂȚII „ASTREI“ BIHORENE ÎN PERIOADA INTERBELICĂ. ACTIVITATEA DESPĂRȚĂMINTELOR (II)

de
LUCIA CORNEA

Prezenta lucrare încheie trecerea în revistă a activității despărțămintelor bihorene ale ASTREI în perioada interbelică, prima parte fiind publicată în *Crisia*, Oradea, 1991, p.165-188 și referindu-se la despărțămintele Beliu, Ceica, Marghita, Salonta, Tileagd, Tinca și Vașcău.

Publicăm în continuare datele referitoare la activitatea despărțămintelor Aleșd, Beiuș, Săcuieni, Sălard și Oradea - plasa centrală.

DESPĂRȚĂMÂNTUL ALEȘD

Despărțământul Aleșd n-a existat ca atare înainte de 1918. În vechea organizare a ASTREI, localitățile plasei Aleșd făceau parte din despărțământul Oradea. Numeroși preoți, dar și câțiva învățători din Borod, Tinăud, Vadu Crișului, Aușeu, Groși etc.¹ au activat în cadrele ASTREI în anii dinaintea primului război mondial. Exista deci deja o tradiție în numeroase comune, o deschidere față de acțiunile și scopurile ASTREI, datorată, după cum am văzut, mai ales oamenilor bisericii.

Cu toate acestea, după război, organizarea despărțământului Aleșd s-a lăsat multă vreme așteptată, amânându-se mereu, cu toate insistențele de la centru. Ani de zile el a figurat în statistici cu mențiunea „proiectat a se înființa”.² Abia în 1936, printre ultimele despărțăminte bihorene, a fost organizat și despărțământul Aleșd,³ dar n-a funcționat efectiv decât începând din 1938.⁴

1. Este vorba de Ioan Moldovan - preot în Ortiteag, Emil Antal - preot în Dobricionești, George Bone - preot în Topa de Criș, Petru Gherman și Emil Pereni din Borod, Demetriu Hălmăgean - teolog din Tinăud, dr.Paul Luran - protopop, Gavril Pop și Gavril Manu - învățători, toți trei în Vadu Crișului, Teodor Stanca - preot în Groși și Vasile Terdic - preot în Aușeu, etc. (*Consemnarea membrilor*, în *Transilvania*, 1920, nr.5-9, p.XXVI-XXVII; nr.7-8, p.692)

2. *Raportul general al comitetului central...*, în *Transilvania*, 1922, nr.7-8, p.449; 1923, nr.8-9, p.304; Arhivele Statului Oradea, fond 35, ASTRA despărțământul Bihor, inv.94, dos.18, f.1

3. *Ibidem*, dos.24, f.70

4. *Ibidem*, dos.26, f.34; dos.28, f.60, 77

Din componența despărțământului de plasă Aleșd au făcut parte comunele: *Aleșd, Aștileu, Aușeu, Bălnaca, Beznea, Birtin, Borod, Borozel, Bratca, Bulz, Butan, Cacuciu Nou, Cacuciu Vechi, Călăjea, Cetea, Chistag, Cornișel, Cuieșd, Damiș, Dobricionești, Fâșca, Fechetău /azi Negreni - jud. Cluj/, Gălășeni, Gheghie, Groși, Hotar, Josani, Lorău, Lugașu de Jos, Lugașu de Sus, Luncșoara, Măgești, Ortiteag, Peștera, Peștiș, Remeși, Socet, Tinăud, Topa de Criș, Vadu Crișului, Valea Mare, Valea Neagră, Zece Hotare și satul Petrișor.*

Despărțământul orădean, ulterior central județean, a avut în vedere și comunele plasei Aleșd, întemeind în acestea *cercuri culturale și biblioteci populare*. În 1924 existau cercuri culturale la Aușeu, Borod, Fechetău, Groși, Lugașu de Sus, iar în 1925 la Vadu Crișului.⁵ Pe lângă fiecare din acestea funcționau și biblioteci.⁶ Documentele parcurse pun în evidență interesul învățătorilor din zonă pentru cărțile care alcătuiau bibliotecile ASTREI, fie pentru a-și dota biblioteca școlii, fie girând biblioteca cercului cultural.⁷

Pentru anii 1931-1932 se constată o înviorare a activității, realizată prin colaborarea fructuoasă cu cercurile învățărești din zonă, finalizată prin înscrierea în ASTRA a 90 de învățători din cercurile Cetea, Lugașu de Jos, Hotar și Bratca.⁸ În 1936, o „asociație culturală și sportivă” înființată la Remeși de către intelectualii locali își manifesta intenția de a se afilia la ASTRA, transformându-se în cerc cultural.⁹

Biblioteci ale ASTREI au funcționat și în Borozel, dar într-o perioadă mai târzie (1938-1939).¹⁰

Conferințele și șezătorile de care au beneficiat locuitorii satelor aleșdane au fost organizate și ele exclusiv de despărțământul central, începând din 1926. Localitățile cele mai des vizitate au fost: Borozel, Bratca, Hotar (una din seriile de conferințe a fost însoțită și de „aparatură de proiecțiune cinetică”) și Lugașu de Jos, apoi Aleșd, Aușeu, Cetea, Cornișel, Gheghie, Groși, Măgești, Luncșoara, Topa de Criș și Vadu Crișului.¹¹

Dintre conferențiarii trimiși de la Oradea, se detașează net prin frecvența prezenței în satele aleșdane doctorul Ioan Matei, Teodor Popa, Aurel Lazăr, Teodor Neș, dr. Lazăr Ciupa și protopopul Ștefan Munteanu.

Din tematica conferințelor, cele care ies în evidență sunt temele juridice și cele socio-medicale: necesitatea și modalitatea întocmirii unui testament, alcoolismul, bolile

5. *Transilvania*, 1924, nr.10-11, p.433

6. Arhivele Statului Oradea, *fond cit.*, dos.10, f.36; dos.17, f.36-38

7. În 1921, învățătorul Petre Cepleu din Aușeu se adresa direct centrului de la Sibiu cu o cerere de cărți (*Bibliotecile Asociațiunii, în Transilvania*, 1921, nr.5, p.410.)

8. Arhivele Statului Oradea, *fond.cit.*, dos.14, f.33, 43, 45, 47; dos.16, f.2

9. *Ibidem*, dos.21, f.128

10. *Ibidem*, dos.28, f.40, 63-64

11. *Transilvania*, 1927, nr.10-11, p.446-448; 1929, nr.10-11, p.796-797; Arhivele Statului Oradea, *fond cit.*, dos.16, f.51; dos.28, f.63-64

venerice, căsătoria și concubinajul.¹² Alte conferințe abordau teme istorico-patriotice (Mihai Viteazul, Povestea neamului, Ștefan cel Mare, Originea poporului român) sau, lucru mai puțin obișnuit, teme de istoria tehnicii (Inginerii români G. Constantinescu și A. Vlaicu; Ce-au dat românii tehnicii).¹³

La cursurile de *școală țărănească* organizate de despărțământul bihorean, locuitorii din plasa Aleșd au avut o participare modestă și doar la primele două ediții: 1936¹⁴ și 1937¹⁵. În mod special, pentru plasa Aleșd s-a organizat o ediție de școală țărănească pentru femei, la Oradea, în prima jumătate a lunii mai 1938, la care au participat 22 de cursante din Tinăud, Borod, Lugașu de Jos, Aușeu, Valea Neagră, Lorău, Bratca, Măgești, Peștiș și Damiș.¹⁶

Activitatea corală a existat și ea, dar fără a se remarca în mod deosebit, așa cum s-a întâmplat în alte zone. În anii 1930-1931 existau și funcționau coruri în patru comune ale plasei - la Aușeu, Groși, Bratca și Beznea.¹⁷

Un eveniment important care a avut loc în cuprinsul plasei în perioada de care ne ocupăm a fost aniversarea - la Aușeu - a *centenarului nașterii lui Alexandru Roman*. Inițiativa organizării acestei aniversări se datorește preotului local, Petru Herțeg,¹⁸ care a reușit să adune în ziua de 28 noiembrie 1926 la Aușeu, lângă cerdacul casei parohiale (pe atunci chiar cea în care copilărise Alexandru Roman) notabilități importante: episcopul Valeriu Traian Frențiu și prepozitul Iacob Radu, profesorul Constantin Pavel din Beiuș¹⁹ și alții. Participarea ASTREI la festivități a fost notabilă, incluzând pe președintele despărțământului județean, Aurel Lazăr, însoțit de câțiva membri ai comitetului: profesorii Ioan Pogan și Teodor Neș, avocații Teodor Popa și Ștefan Mărcuș și preotul Vasile Lăzărescu. Aurel Lazăr a rostit cu acest prilej un interesant discurs.²⁰

Continuând trecerea în revistă a principalelor activități, *problema căminelor culturale*, deși în unele părți s-a pus, din inițiativă locală, mai devreme - în 1933 activa la Remeți un comitet de inițiativă pentru întemeierea unui cămin cultural - a devenit o preocupare aproape exclusivă abia în anul în care ASTRA a intrat în cadrele

12. În aprilie 1939, în urma vizitării satelor Aușeu, Aștileu și Chistag, conducerea județeană a ASTREI înregistra situația precară a asistenței medicale: „femeile nu sunt asistate de moașe ori medic la naștere și nu li se asigură o eficace protecție în timpul nașterii.” Aceleași comune „mai sunt bântuite și de boli sociale” (*Ibidem*, dos.29, f.330).

13. *Activitatea despărțămintelor în cursul anului 1926*, în *Transilvania*, 1927, nr.10-11, p.446-448

14. Nicolae Onciu din Bălnaca și Gavril Costin din Vadu Crișului (Arhivele Statului Oradea, *fond.cit.*, dos.22, f.2).

15. Florian Muscă, de 25 de ani, posesor a 5 iugăre de pământ în Birtin (*Ibidem*, f.14-25).

16. *Ibidem*, dos.25, f.10

17. *Ibidem*, dos.12, f.101-102

18. *Ibidem*, dos.6, f.8

19. Olimpiu Boitoș, *Amintirea lui Alexandru Roman*, în *Transilvania*, 1926, nr.11-12, p.650-651. Constantin Pavel și-a publicat mai târziu discursul rostit cu acest prilej: Constantin Pavel, *Alexandru Roman. 1826-1926. Discurs comemorativ*, Beiuș, Doina, tipografie și librărie S.p.A, 1927, 58 p.

20. *Vorbirea trimisului „Astrei”*, dl.dr. Aurel Lazăr, în *Transilvania*, 1926, nr.11-12, p.651-652.

Serviciului social - 1939. În această perioadă, în plasa Aleșd, ca peste tot de altfel, au fost întemeiate mai multe cămine culturale. Pe lângă căminul cultural *Lumina Satului* din Topa de Criș ce luase ființă încă sub egida Fundațiilor Regale,²¹ s-au întemeiat altele cinci: la Aleșd - căminul cultural de plasă (30 aprilie 1939), la Groși, la Luncșoara - comună model de plasă, la Măgești (ântemeiat a 25 iunie și purtând numele *Divizionul III Tunuri Munte*) și la Lugașu de Jos (întemeiat a 29 iunie sub numele Batalionul 4 Vânători Munte).²² Un stimulent, atât pentru înființarea căminelor culturale, cât și pentru revigorarea activității culturale, dar și a celei gospodărești, -a constituit prezența armatei concentrate și cantonate în satele plasei Aleșd. Este vorba mai ales de trupele de vânători de munte, care, prezente la Lugașu de Jos și Măgești, au contribuit la organizarea căminelor culturale, au efectuat lucrări de construcții și reparații la drumuri, la clădirile școlilor și ale bisericilor. La Măgești, atât medicul uman, cât și cel veterinar al unității, au acordat consultații gratuite. Ca expresie a recunoștinței locuitorilor, căminele culturale din localitățile amintite au primit, după cum s-a văzut, numele unităților militare găzduite.

În concluzie, ceea ce caracterizează activitatea ASTREI în plasa Aleșd este faptul că nici o personalitate locală nu s-a antrenat în aceasta în așa măsură încât să impulsioneze o inițiativă locală capabilă să întrețină o activitate proprie susținută.

Comparativ cu celelalte despărțăminte bihorene, despărțământul Aleșd al ASTREI s-a organizat extrem de târziu. Cu excepția anilor 1938-1939, când accentul s-a pus pe activitatea căminelor culturale, în rest toate activitățile ASTREI din cuprinsul plasei Aleșd s-au datorat despărțământului central județean, care a cuprins localitățile aleșdane în măsura în care a fost posibil. În felul acesta, Aleșdul n-a excelat în nici una din direcțiile consacrate ale activității ASTREI. De remarcat totuși ediția specială de școală țărănească organizată pentru sătencele din plasa Aleșd în 1938.

DESPĂRȚĂMÂNTUL BEIUȘ

Despărțământul Beiuș a fost, în 1898, primul despărțământ al ASTREI înființat în Bihor.²³ Până în 1900, anul înființării despărțământului orădean, cel din Beiuș a concentrat pe toți membrii bihoreni ai ASTREI, mai târziu, pe măsură ce se constituiau și alte despărțăminte, structura sa definitivându-se, a ajuns în cele din urmă să cuprindă comunele din două cercuri administrative - Beiuș și Vașcău. Acestea alcătuiau împreună un total de 106 comune, situație care s-a menținut și după 1919, când, într-o primă fază, despărțământul Beiuș a cuprins 62 comune din plasa Beiuș și 44 din plasa Vașcău.²⁴

Mai târziu, comunele plasei Vașcău s-au despărțit în vederea formării unui nou despărțământ,²⁵ astfel încât despărțământul Beiuș a rămas cu următoarea componență:

21. Arhivele Statului Oradea, *fond cit.*, dos.28, f.147

22. *Ibidem*, f.61; dos.29, f.153, 317; dos.27, f.269

23. Momentul înființării sale a fost surprins de Viorel Faur în lucrarea *Istoricul constituirii despărțământului beiușean al „Astrei”*, apărută în *Crisia*, 1977, p.389-420

24. *Transilvania*, 1925, nr.9-10, p.385

25. Chestiunea aceasta s-a discutat încă din 1924 (*Transilvania*, 1924, nr.9-10, p.417).

Albești, Beiuș, Beiușele, Belejeni, Borz, Budureasa, Buntești, Burda, Căbești, Cărbunari, Cociuba Mică, Coșdeni, Cresuia, Cucuceni, Curățele, Delani, Drăgănești, Drăgoteni, Dumbrăvița de Codru, Feneriș, Ferice, Finiș, Fiziș, Forău, Gurani, Hidiș, Ioaniș, Josani Gurbești, Lelești, Meziad, Mierag, Mizieș, Negru, Nimăiești, Petrani, Pociovești, Pocola, Pomezau, Prisaca, Răbăgani, Remetea, Roșia, Saca, Săliște de Beiuș, Săliște de Pomezau, Săucani, Săud, Sebiș, Seghiște, Sânicolau de Beiuș, Sânmartin de Beiuș, Șoimi, Șoimuș-Petreasa, Șuncuius, Talpe, Târcaia, Tărcăița, Teleac, Totoreni, Țigănești de Beiuș, Uileacu de Beiuș, Ursad, Urviș și Văłani de Beiuș.

După ce se remarcase în anii dinaintea primului război mondial printr-o activitate susținută, care-l transformase într-un factor culturalizator notabil,²⁶ după stagnarea impusă de greutățile din anii războiului și perioada imediat următoare, *momentul reorganizării* a sosit pentru despărțământul Beiuș al ASTREI abia la 19 decembrie 1920, director fiind ales profesorul Camil Selăgean. La adunarea pentru reorganizare a participat și generalul Aristide Leca împreună cu întregul corp ofițeresc care staționa la ora aceea în Beiuș.²⁷

Însuflețirea de moment n-a fost însă urmată de o activitate pe măsură, comitetul despărțământului constatând încă și în 1922 că „Împrejurările sunt și acum nefavorabile pentru dezvoltarea unei activități mai intensive și rodnice.”²⁸

Diferența între inactivitatea de acum a ASTREI și ceea ce însemnase ea înainte de război a fost observată și de intelectualii locali. În paginile ziarului *Beiușul* era rememorată în 1923 „frumoasa activitate ce o începuse... despărțământul Beiuș al ASTREI înainte de război. Iarna întreagă intelectualii de aici, cu toate piedicile administrației de atunci cutreierau satele.” Comparativ cu aceasta, imediat după război, peisajul cultural era marcat de numărul mare de „...asociații și reuniuni, al căror scop este propagarea culturii românești pe aceste plaiuri.” Din păcate însă - remarca autorul articolului citat - „aproape toate există numai cu numele, fără să dezvolte nici cea mai mică activitate... păcatul cel mai mare este însă că... suferă și poporul nostru din jur, față de cari avem obligații morale, cari nu ne pot lăsa cu mâinile în sân... Oare nu e timpul - se întreabă ziaristul - ca măcar despărțământul Astrei să-și reînceapă activitatea?”²⁹

Acesta nu a reușit însă să desfășoare nici în anii următori o activitate remarcabilă. O dovedește faptul că, la 22 iunie 1930, a fost nevoie de o nouă reorganizare. Membrii

26. Viorel Faur, *Pagini din lupta populației din sudul Bihorului pentru afirmare culturală (activitatea despărțământului beiușean al „Astrei” între anii 1898-1918)*, în *Crisia*, 1978, p.433-492; Idem, *Bibliotecile despărțământului beiușean al „Astrei” (1898-1914)*, în *Crisia*, VI, 1976, p.121-143

27. *Transilvania*, 1920, nr.12, p.998; nr.7-8, p.551

28. Activitatea despărțământelor..., în *Transilvania*, 1922, nr.7-8, p.484

29. *Unde ne sunt vișătorii?* în *Beiușul*, 1923, nr.31, p.3. Cățiva ani mai târziu, secretarul despărțământului, G.Rîjiu, se plângea despărțământului județean în legătură cu greutățile întâmpinate în propaganda culturală prin satele beiușene, mai ales de lipsa fondurilor bănești și a mijloacelor de transport (Arhivele Statului Oradea, *fond cit.*, dos.9, f.1).

despărțământului s-au întrunit în localul Casinei Române și au ales comitetul de conducere: profesorul Constantin Pavel - președinte, Moise Popovici - vicepreședinte, profesorul Pascu Bolcaș - secretar, profesorul Victor Popoviciu - casier, profesorul Fântânanu - bibliotecar, iar membri în comitet Angela Sălăgeanu, Silvia Papp, profesorul Ion Teiușeanu și Alexandru Rîțiu. După constituire, acesta a fixat un amplu program pentru activitatea culturală la sate.³⁰ După moartea profesorului Pavel, între 1934-1940, funcția de președinte a deținut-o profesorul Nicolae Fluieraș, directorul Liceului *Samuil Vulcan*.³¹

În ce privește *situația membrilor ASTREI* beiușene, în 1919, la reluarea activității după război, erau consemnați 31 membri: 6 membri pe viață dintre care remarcăm pe protopopul Coriolan Ardelean și avocatul Gavril Cosma și 25 membri activi, din această categorie făcând parte și poeta Viora Ignat-Ciordaș, protopopul Petru E. Papp, profesorii Constantin Pavel și Vasile Ștefănică de la liceul din Beiuș, dar și instituții ca Banca *Drăganul* etc.³² Dintre vechii membri, s-a resimțit pierderea profesorului Nicolae Fabian, fost multă vreme director al despărțământului și a avocatului Ioan Ciordaș, ucis mișelește în primăvara anului 1919. În primii ani după război au existat și situații când locuitorii din zona Beiușului au făcut parte din alte despărțăminte. De pildă, Atanasie Teodor, proprietar în Seghiște, făcea parte în 1920 din rândul membrilor despărțământului Oradea.³³

În primii cinci ani după război, numărul membrilor a oscilat, cu un maxim de 53 membri în 1924,³⁴ pentru a se stabili începând din 1927 la 26 membri, situație care s-a menținut apoi constantă timp de mai bine de un deceniu.³⁵ Nu putem considera însă această cifră ca absolută, ea reflectând doar situația membrilor fondatori și a celor pe viață. Pe parcurs s-au mai înscris, în diferite împrejurări, un număr mare de membri activi și membri ajutători,³⁶ numărul acestora fluctuând de-a lungul anilor.

Datorită vechimii Beiușului ca despărțământ organizat al *ASTREI*, dar și calității umane și profesionale a activiștilor săi, precum și recunoașterii valorii orașului ca centru cu tradiții în promovarea culturii naționale încă din perioada dualistă, numeroși beiușeni au fost aleși ca *memberi în secțiile centrale de la Sibiu ale ASTREI*.

În 1919 erau membri corespondenți ai secției școlare profesorii de la liceul din Beiuș - Victor Borlan, Ioan Bușiția, Traian Fărcaș, Ioan Iepure, Alexandru Nuțiu, Constantin Pavel, Alexandru Pteancu, Camil Sălăgeanu și Vasile Ștefănică, precum și

30. *Activitatea despărțămintelor*, în *Transilvania*, 1930, nr.7-10, p.36; *Reorganizarea despărțământului „ASTRA” din Beiuș*, în *Gazeta de Vest*, 1930, nr.268, p.2

31. *Transilvania*, 1934, nr.4, p.297

32. *Consemnarea membrilor...*, în *Transilvania*, 1920, nr.5-9, p.VII-VIII

33. *Consemnarea membrilor...*, în *Transilvania*, 1921, nr.7-8, p.692

34. *Conspectul sumar al membrilor...*, în *Transilvania*, 1924, nr.10-11, p.511

35. *Transilvania*, 1927, nr.10-11, p.579

36. La sfârșitul anului 1920 s-au înscris 46 membri activi (*De la „Asociațiune”*, în *Transilvania*, 1920, nr.12, p.998), iar în 1926 numărul acestora era de 25 (*Conspectul sumar al membrilor...*, în *Transilvania*, 1926, nr.8-9, p.534-537).

preotul Moise Popovici.³⁷

În secția istorică a fost ales ca membru corespondent în 1920 Constantin Pavel,³⁸ care a devenit în 1925 și membru corespondent al secției geografico-etnografice.³⁹

Secția literar-artistică a avut doi membri beiușeni: Francisc Hubic, profesor de muzică, dirijor și compozitor (membru corespondent în 1921, membru plin în 1923)⁴⁰ și Ioan Bușiția, profesor de desen și pictor, membru corespondent din 1923.⁴¹

În sfârșit, într-una din secțiile mai noi ale ASTREI, cea feminină biopolitică, a activat ca membru corespondent, din 1927, profesoara Angela Selăgean-Butean.⁴²

Să urmărim în continuare câteva din reperele mai însemnate ale activității ASTREI beiușene.

Punctele sale de sprijin în cuprinsul plasei au fost în primul rând *cercurile culturale*, secondate de biblioteci.

Încă din 1913 existau cercuri culturale la Feneriș, Finiș, Mizieș și Pocola,⁴³ care și-au continuat existența și după război,⁴⁴ fiind urmate de cele din Remetea, Roșia și Petreasa, întemeiate în 1927 de avocatul Teodor Popa din partea despărțământului central județean⁴⁵ și de cercul cultural din Răbăgani, în 1930, tot din inițiativă central-județeană.⁴⁶

Întemeierea de cercuri culturale a decurs în paralel cu aceea a *bibliotecilor populare*. Din documentele cercetate, am identificat existența a 10 biblioteci. În 1920 existau biblioteci ale ASTREI în Beiuș,⁴⁷ Feneriș, Mizieș, Pocola și Sânmartin.⁴⁸ În anii următori, despărțământul central județean a întemeiat, odată cu cercurile culturale, și bibliotecile din Remetea, Roșia, Petreasa - în 1927 și Răbăgani - în 1930. O bibliotecă a ASTREI a existat și în imediata apropiere a Beiușului - la Nimăiești.⁴⁹

De multe ori, la sate, distincția între biblioteca ASTREI și biblioteca școlii primare nu era prea clară, în principal datorită faptului că învățătorii erau, în general și custozi ai bibliotecilor ASTREI. Spre exemplificare, amintim împrejurarea când, la Târcaia, în 1939, neavând bibliotecă proprie în localitate, ASTRA a donat școlii primare

37. *Consemnarea membrilor... pe anul 1919*, în *Transilvania*, 1920, nr.5-9, p.L-XLIV

38. *Raportul secțiunii istorico-etnografice...*, în *Transilvania*, 1920, nr.5-9, p.662

39. *Transilvania*, 1925, nr.9-10, p.508

40. *Ibidem*, 1921, nr.7-8, p.585; 1923, nr.8-9, p.418

41. *Ibidem*, 1923, nr.8-9, p.320

42. *De la adunarea generală a „Astrei”*, în *Transilvania*, 1927, nr.10-11, p.608

43. Viorel Faur, *Pagini din lupta populației...*, p.447-448

44. *Transilvania*, 1921, nr.7-8, p.551

45. Arhivele Statului Oradea, *fond cit.*, dos.9, f.24-26

46. *Ibidem*, dos.10, f.23

47. În 1924 în Beiuș erau luate în evidență în total un număr de 10 biblioteci românești aparținând unor instituții: școli, societăți de lectură, Reuniunea Femeilor Române, etc. În 1934 biblioteca ASTREI avea 241 de titluri (*Transilvania*, 1934, nr.4, p.297)

48. *Ibidem*, 1921, nr.7-8, p.551

49. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.28, f.103

de stat 97 volume de cărți.⁵⁰

În cuprinsul despărțământului Beiuș *conferințele și șezătorile culturale* au fost organizate în principal cu forțe locale, perioade bune înregistrându-se în anii 1920,⁵¹ 1923, 1925⁵² și, mai ales, 1934.⁵³ Este și firesc, dacă ne gândim la potențialul intelectual al Beiușului comparativ cu alte centre de plasă din Bihor. În paralel, a organizat și despărțământul central județean astfel de șezători culturale, dar mai puține și concentrate în special în perioada dinaintea reorganizării despărțământului Beiuș din 1930.⁵⁴

Desigur, localitatea care a beneficiat cel mai mult de prestația unor conferențieri de calitate a fost orașul Beiuș, unde, pe lângă intelectualii localnici au conferențiat și profesorul universitar clujean G.Bogdan-Duică (1920, 1925),⁵⁵ precum și Onisifor Ghibu și I.Neagoe, din partea centrului de la Sibiu al ASTREI.

În rest, comunele care au beneficiat mai des de conferințe au fost Uileacu de Beiuș, Drăgănești, Săliște de Beiuș, Seghiște, Răbăgani, Ursad și Borz. În fruntea echipelor de conferențieri beiușeni s-au situat profesorii Camil Selăgean și Grigore Rișu, iar din partea despărțământului județean profesorul Teodor Neș.

Ca tematică, cea mai des susținută în fața auditoriului a fost de departe tema referitoare la însemnătatea școlii, urmată de relevarea rolului ASTREI în viața culturală a satelor și de cea dezvoltând „datoriile fiecărui român pentru consolidarea României mari.” Dintre personalități, au fost evocați Tudor Vladimirescu (marcarea, în 1921, a centenarului revoluției), Delavrancea și Eminescu.

Comparând această activitate cu cea desfășurată de ASTRA în cercul Beiușului înainte de 1918, trebuie arătat totuși că, din păcate, în loc să se dezvolte, în condițiile înlăturării opreliștilor puse odinioară de autoritățile dualiste, ea pare că n-a mai reușit să se ridice a nivelul atins în anii 1910-1915, chiar dacă marcarea cu conștiinciozitate a aniversărilor anuale ale Marii Uniri a căzut în sarcina ASTREI, lucru de care asociația beiușeană s-a achitat de altfel de fiecare dată cu însuflețire.⁵⁶

Pentru primii câțiva ani după 1919 trebuie scoasă în evidență participarea la activitățile ASTREI a ofițerilor români stabiliți cu trupa la Beiuș, aceștia contribuind, prin prezența lor, la „cucerirea sufletească” a locului.⁵⁷

Ca înregistrare tehnică, despărțământul dispunea, pentru agrementarea programelor sale culturale, de un *schiopticon* (intrat în dotarea sa încă înainte de 1918) cu trei serii de diapozitive⁵⁸ și de un aparat de proiecție cinematografică primit mai târziu de la

50. *Ibidem*, f.52

51. *Transilvania*, 1920, nr.12, p.998

52. *Ibidem*, 1925, nr.9-10, p.385

53. *Ibidem*, 1934, nr.4, p.297

54. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.12, f.97; dos.14, f.6

55. *Conferințele Asociațiunii*, în *Transilvania*, 1920, nr.11, p.955

56. A se vedea, de pildă, *Aniversarea Unirii Ardealului*, în *Beiușul* 1923, nr.48, p.2

57. *Transilvania*, 1921, nr.7-8, p.531

58. *Ibidem*, p.551

Sibiu.⁵⁹

În ce privește școlile țărănești, necesitatea lor s-a făcut simțită în general după punerea în aplicare a reformei agrare din 1921 și în primul rând în zone mai vitregite din punctul de vedere al practicării unei agriculturi de calitate și cu bun randament - zone între care se situa și Beiușul, ale cărui împrejurimi nu beneficiau de condiții pedo-climatiche și de relief dintre cele mai propice. Nu întâmplător, din rândul intelectualilor beiușeni s-a făcut auzită pentru prima dată ideea necesității unei „școli de agricultură”, prin intervenția în comitetul administrativ județean a senatorului Gavril Cosma în 1924.⁶⁰

A trecut însă un deceniu până când ASTRA bihoreană a început să organizeze seria școlilor țărănești. Beiușul s-a situat printre despărțămintele de plasă care și-au organizat curs propriu de școală țărănească. Acesta a început de la 1 februarie 1935 la Beiuș, în localul Liceului *Samuil Vulcan*, cu 31 cursanți (între 20-30 ani) recrutați din satele Mizieș, Petrani, Pocola, Sânmartin, Șuncuiuș și Ioaniș. În timpul celor două săptămâni cât a durat cursul, lecțiile au fost ținute de profesorii liceului, programa analitică cuprinzând probleme de agricultură, horticultură, silvicultură, cunoașterea și valorificarea plantelor medicinale.⁶¹

Alte cursuri locale nu s-au mai organizat, țăranii din plasa Beiuș fiind îndrumați spre cursurile organizate la Oradea în 1936,⁶² 1937⁶³ și 1940.⁶⁴

Activitatea corală în satele beiușene a fost sporadică și nu s-a făcut remarcată. Nici un cor din această zonă n-a participat la concursul de la Oradea din 1930. Abia din 1936 a început să se evidențieze corul din Remetea, dirijat de învățătorul Ion Baltă, un cor mixt alcătuit din 26 bărbați și 14 femei. La 7-8 iunie 1939 el a luat parte la concursul de coruri de la București, după ce mai întâi luase premiul I la concursul pe plasă din martie 1939.⁶⁵

Activitatea desfășurată în cursul anului 1939 a avut loc în cea mai mare parte deja în *cadrele Serviciului Social* instituit de dictatura regală, cadre bine statuate și care nu prea lăsau loc unor inițiative originale. În această perioadă categoriile principale de activități au fost: organizarea căminelor culturale, desemnarea comunelor model,

59. Aparatul, marca *Aviso I*, era însoțit de două diafilme, unul despre *Istoria românilor* și celălalt despre *Isus Christos* (Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.28, f.74; dos.30, f.50).

60. *Beiușul*, 1924, nr.4, p.2

61. Ion Bradu, *Începuturile și activitatea „Astreii” în Bihor*, în *Contribuții culturale bihorene*, editat de Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, Oradea, 1974, p.139

62. La acesta a participat Traian Pășcuț din Dumbrăvița de Codru și Dimitrie Ile a lui Mihai din Finiș (Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.21, f.117; dos.22, f.8).

63. Din plasa Beiuș au fost prezenți mecanicul Nicolae Iștoc din Totoreni, Florian Popa din Drăgoțeni și Teodor Dume din Roșia (*Ibidem*, dos.22, f.14-25).

64. Au plecat la Oradea, pentru cursul organizat de Camera de Agricultură, Florian Stanciu din Șuncuiuș - 32 ani, 9 iugăre de pământ și Mihai Gabor din Remetea - 21 ani, 9 iugăre (*Ibidem*, dos.30, f.30).

65. *Ibidem*, dos.29, f.311

constituirea la sate a organizației *Șoimii Carpaților*, organizarea așa-numitelor „echipe regale de lucru” în cadrul Muncii de Folos Obștească.

În plasa Beiuș au fost organizate cămine culturale la Beiuș (căminul cultural de plasă, întemeiat la 6 mai 1939⁶⁶ și condus de profesorul Traian Tămaș), Căbești - comuna model a plasei Beiuș,⁶⁷ Nimăiești⁶⁸ și Remetea. Acesta din urmă a fost, se pare, cel mai activ dintre ele, fiind propus și pentru premiere,⁶⁹ conducătorul său, învățătorul Ion Baltă, participând, alături de profesorul Traian Tămaș din Beiuș, la cursul pentru conducătorii căminelor culturale organizat în august 1939 la Vișeu de Sus, în Maramureș.⁷⁰ Căminul din Remetea a fost singurul din plasă pe lângă care s-a constituit organizația *Șoimii Carpaților*.⁷¹

Organizarea căminelor culturale n-a fost o inițiativă venită întotdeauna „de sus”. De pildă, învățătorul Vasile Teodor se adresa, în iunie 1939, conducerii județene a „Astrei - Serviciul Social” cu rugămintea de a fi ajutat să înființeze în satul Săud un cămin cultural. „Sunt într-unul din cele mai sărace sate ale Bihorului - scria el. - Strein cu totul de aceste meleaguri, n-am cunoscut viața săteanului de aici... Sunt oameni foarte buni, înțelegători, ascultători și binevoitori, dar foarte săraci... Îmi dau seama că într-un astfel de sat, bătut de sărăcie, boale sociale, multă, foarte multă ignoranță, își are rolul cel mare căminul cultural, mai mult decât într-un sat bogat, frumos și cu locuitori mai culți...”⁷²

Una dintre comunele căreia i s-a acordat o atenție deosebită în această perioadă a fost Nimăiești, propusă, la nivel central, pe lista celor care urmau să beneficieze de o campanie a echipelor Serviciului Social. Astfel, la 2 august 1939, la Nimăiești s-a deschis o tabără a așa-numitei Munci de Folos Obștească, în care au fost concentrați 100 de premilitari, elevi și studenți, pentru a lucra la îndiguirea cursului Văii Nimăieștilor. Pentru ei și pentru săteni, căminul cultural de plasă a organizat serii de conferințe susținute de intelectualii beiușeni. Începând de la 1 septembrie, echipa de premilitari a fost urmată de o așa-numită echipă regală, alcătuită din studenți din Cluj. Izbucnirea războiului i-a silit însă pe aceștia să plece pentru a se prezenta la unitățile militare de care aparțineau. Astfel, echipa, care trebuia să lucreze timp de două luni, s-a dispersat curând.⁷³

De altfel, concentrările masive care s-au intensificat după izbucnirea războiului, s-au situat printre cauzele care au determinat, alături de situația tot mai grea și mai incertă a României, diminuarea treptată până la încetarea activității ASTREI.

Restructurarea sa, după punerea în aplicare a Dictatului de la Viena, replierea

66. *Ibidem*, dos.28, f.54

67. *Ibidem*, dos.29, f.317

68. *Ibidem*, dos.28, f.147

69. *Ibidem*, dos.29, f.234

70. *Ibidem*, dos.27, f.112

71. *Ibidem*, dos.29, f.166-168

72. *Ibidem*, dos.27, f.52

73. *Ibidem*, f.156, 193; dos.29, f.14, 78, 105, 150, 177

în teritoriul păstrat, în partea de sud a Bihorului, formează un alt capitol, cu specificul său, care urmează să fie tratat într-o altă lucrare.

Ca o concluzie la activitatea ASTREI beiușene între războaie, putem afirma că ea a completat în mod onorabil activitatea celorlalte asociații culturale beiușene: Reuniunea Femeilor Române, Reuniunea de Cântări *Lira*, diversele societăți de lectură, fără însă a se reliefa. În mod deosebit trebuie scoasă în evidență contribuția la munca desfășurată de ASTRA a corpului profesoral de la Liceul *Samuil Vulcan*, din care s-au recrutat, de altfel, și președinții ASTREI beiușene, precum și desemnarea, în semn de apreciere, a numeroși beiușeni ca membri în secțiile centrale ale ASTREI.

De remarcat că, până când s-a pus la punct activitatea ASTREI în plasa Vașcău, intelectualii beiușeni au fost cei care au desfășurat activitatea culturală și în satele din jurul Vașcăului, situație moștenită de altfel dinainte de 1919, când din despărțământul Beiuș al ASTREI făcea parte și cercul Vașcău.

Observăm apoi, cel puțin pentru primul deceniu după Unire, că în activitatea ASTREI intervine parcă un relaș, în mare parte spunându-și aici cuvântul politicianismul, care n-a ocolit nici societatea beiușeană.

Luată în ansamblu, activitatea ASTREI beiușene între cele două războaie nu s-a ridicat la nivelul importanței și a puterii de influențare a celei dinainte de 1918.

Este o constatare puțin favorabilă celui mai mare centru cultural al Bihorului după Oradea, centru care dispunea de un potențial intelectual puternic, dar unde preocupările de ordin cultural n-au fost, întotdeauna, în raport direct proporțional cu acesta.

DESPĂRȚĂMÂNTUL SĂCUIENI

Acest despărțământ a făcut parte dintre cele înființate după 1919. Până la data întemeierii sale ca despărțământ de plasă de sine stătător (1931), localitățile aparținătoare erau luate în evidența și grija despărțământului Oradea.

Înființarea despărțământului Săcuieni s-a avut în vedere încă din 1921, în rapoartele de activitate din primii ani după Unire acesta figurând mereu printre cele „proiectate a se înființa”.⁷⁴ Cu toate acestea, întemeierea sa a avut loc abia la 13 septembrie 1931,⁷⁵ fiind impulsionată de insistențele despărțământului central județean care stabilise și un „comitet de inițiativă pentru organizarea despărțământului”.⁷⁶ Ca președinte a fost ales judecătorul Ioan D.Pop, vicepreședinte Cornel Chiș, secretar - învățătorul Gheorghe Cristea, iar casier - avocatul Ioan Fecete.⁷⁷ Între 1934-1940

74. *Raportul general al comitetului central...*, în *Transilvania*, 1922, nr.7-8, p.449; 1923, nr.8-9, p.304; 1927, nr.10-11, p.442

75. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.14, f.16

76. Din acest comitet au făcut parte judecătorul Ioan D.Pop. prim-pretorul Cornel Chiș și directorul de școală Gheorghe Criste.

77. Ceilalți membri ai comitetului erau: protopopul Teodor Bohățel, preotul Ștefan Șora, directorul de școală Gavril Bogdan, notarul Petru Frențiu, șeful poștei - Vasile Kövari, notarul din Ciociaia - Ioan Ionescu și notarul din Săcuieni - Liviu Giurău.

activitatea despărțământului Săcuieni a fost condusă de primpretorul plasei, Cornel Chiș.⁷⁸

Despărțământul Săcuieni al ASTREI era alcătuit în perioada interbelică din cele 14 comune ale plasei: *Cadea Mare, Cadea Mică, Cenaloș, Cherechiu, Ciocaia, Coliu, Cubulcut, Diosig, Ianca, Olosig, Săcuieni, Sânicolau de Munte, Sâniob și Târgușor, la care se adăuga colonia Mihai Viteazul lazi Mihai Bravu/*.

Pentru stabilirea numărului de membri ai ASTREI înscriși în despărțământul Săcuieni, singurele date statistice propriu-zise care ne stau la dispoziție sunt cele publicate periodic de Comitetul Central. Acestea arată însă o situație aproape dezastruoasă, înregistrând doar 3 membri (unul fondator și doi pe viață) pe întreaga perioadă de existență a despărțământului.⁷⁹ Ori, realitatea nu putea fi aceasta, deoarece în cuprinsul lui s-a organizat activitate culturală, s-au ținut adunări generale,⁸⁰ toate acestea presupunând existența unor persoane care să muncească sub deviza ASTREI, care să adune în jurul lor un public interesat. Considerăm, prin urmare, cifra de 3 membri ca neconcludentă.

Până în 1931, activitățile culturale sub egida ASTREI în cuprinsul plasei Săcuieni au fost asigurate de despărțământul Oradea. În aprilie 1923 teritoriul despărțământului Oradea a fost împărțit în sectoare, după plase, încredințându-se câte unei persoane organizarea și conducerea propagandei culturale în sectorul respectiv. Plasele Săcuieni și Valea lui Mihai, alcătuiind un singur sector, au fost încredințate prepozitului Iacob Radu.⁸¹

În ce privește *cercurile culturale*, primul organizat a fost la Cenaloș, unde activitățile susținute de ASTRA județeană aveau deja tradiție, Teodor Popa și doctorul Ioan Matei fiind în relație permanentă cu intelectualii locali, relație concretizată în organizarea unor șezători culturale.⁸² Despărțământul central județean, apreciind că „a avut rezultat bun” în acea comună, a organizat acolo, în 1930, un cerc cultural.⁸³

Câțiva ani mai târziu, în 1938, s-a mai înființat un cerc cultural la Diosig, unde numărul intelectualilor era ceva mai mare, de către Nicolae David, directorul Școlii de Viticultură.⁸⁴ La Diosig existase cu ani în urmă și o *bibliotecă populară*, dată în grija învățătorului Marin Cristea și a preotului Ioan Pantoș, bibliotecă ce fusese înființată în 1927 cu ocazia adunării generale a despărțământului central județean ținută acolo.⁸⁵ Este, de altfel, singura bibliotecă ce a figurat de-a lungul anilor în statisticile ASTREI pentru despărțământul Săcuieni.

Șezătorile culturale au fost organizate în exclusivitate de despărțământul județean

78. *Transilvania*, 1934, nr.4, p.303; 1939, nr.4, p.297

79. *Ibidem*

80. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.17, f.67

81. *Transilvania*, 1924, nr.10-11, p.433

82. *Ibidem*, 1927, nr.10-11, p.447

83. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.14, f.4, 8

84. *Ibidem*, dos.26, f.38

85. *Ibidem*, dos.8, f.6, 7; dos.9, f.4

și doar în trei localități mai importante - Cenaloș, Diosig și Săcuieni - îndeosebi între anii 1926 - 1931,⁸⁶ la ele participând membri ai comitetului ASTREI județene: Teodor Popa, Ioan Matei, Aurel Lazăr, Teodor Neș. Tot din aceste localități s-au recrutat și *participanții la edițiile școlilor țărănești* organizate de despărțământul județean în anii 1936,⁸⁷ 1937⁸⁸ și 1939.⁸⁹

Începând din 1939, activitatea despărțământului Săcuieni s-a organizat conform noilor cerințe ale *integrării ASTREI în Serviciul Social*.

La 11 aprilie 1939 s-a înființat la Săcuieni căminul cultural de plasă,⁹⁰ printre activitățile căruia s-a înscris și ancheta socială realizată în colonia Mihai Viteazul, în vederea alcătuirii unei monografii, prilej cu care a fost construită în sat și o fântână.⁹¹ La fel ca și altele, despărțământul Săcuieni a fost dotat de către centrala sibiană cu un aparat de proiecție, împreună cu cele două diafilme - despre istoria românilor și despre viața lui Isus Christos.⁹² La 25 august s-a înființat un cămin cultural și în comuna Ciocaia.⁹³ Comună model pe plasă a fost desemnat Cenaloșul.⁹⁴

Începutul războiului a determinat, ca peste tot, din cauza concentrărilor, stagnarea activității, pentru ca, prin punerea în aplicare a Dictatului de la Viena, ea să se întrerupă apoi complet.

Despărțământul Săcuieni a fost, în concluzie, unul din despărțămintele de plasă mici din Bihor. El a fost întemeiat târziu și activitatea desfășurată pe teritoriului său a cuprins puține localități, practic doar câteva mai importante - Săcuieni, Diosig, Cenaloș - având ca principal organizator despărțământul central județean.

Aceasta pare a fi situația la prima vedere, dar, date fiind câteva mențiuni întâlnite în documentele parcurse, referitoare la existența unei activități proprii destul de fructuoase, putem presupune că ne confruntăm, în cazul despărțământului Săcuieni, cu lipsa de surse de informare suficiente. Dar, așa cum stau lucrurile în stadiul actual al cercetării, acest despărțământ pare să nu fi excelat în nici o direcție a activității sale.

DESPĂRȚĂMÂNTUL SĂLARD

Dintre despărțămintele de plasă bihorene, Sălardul a fost, cronologic, ultimul înființat, având prin urmare, o foarte scurtă activitate ca despărțământ de sine stătător.

Întemeierea lui s-a avut în vedere încă din 1922,⁹⁵ pe parcursul anilor centrala

86. *Transilvania*, 1927, nr.10-11, p.447, 796; Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.16, f.50

87. La această ediție au participat Gavril Ardelean și Petru Copil, ambii din Diosig (Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.22, f.8)

88. A fost prezent Florian Malița, tot din Diosig (*Ibidem*, dos.23, f.7)

89. Din plasa Săcuieni a luat parte la cursuri Florian Sabău din Cenaloș, de 28 de ani, absolvent a cinci clase, proprietar a 26 de iugăre de pământ (*Ibidem*, dos.22, f.38)

90. *Ibidem*, dos.28, f.61

91. *Ibidem*, dos.29, f.167

92. *Ibidem*, dos.28, f.74; dos.30, f.50

93. *Ibidem*, dos.27, f.166

94. *Ibidem*, dos.29, f.317

95. *Raportul general...*, în *Transilvania*, 1922, nr.7-8, p.449

ASTREI de la Sibiu cerând urgentarea organizării sale (1933),⁹⁶ despărțământul județean Bihor insistând, la rândul său, la primpretorul plasei pentru a lua egătura cu intelectualii locali în vederea înființării unui despărțământ de sine stătător (1936).⁹⁷ Cu toate acestea, despărțământul de plasă Sălard al ASTREI a fost organizat abia în anul 1939.⁹⁸

El era alcătuit din 27 de comune: *Almaș Iazi Almașu Mic/, Cetariu, Ciuhoi, Ciulești, Fegernic, Gurbești, Hăucești, Hodoș, Nădar, Niuved, Parhida, Poclusa de Barcău, Roșiori, Sarcău, Sălard, Săliște, Sărsig, Sârbi, Sântimreu, Sfârnaș, Spinuș, Șisterea, Șușturogi, Tamașeu, Tăutelec, Uileacu de Munte și Vaida*, la care se adăuga satul *Cudiu*.

Despărțământul Oradea, mai târziu despărțământul central județean Bihor, s-a ocupat deci, în măsura posibilităților și de activitatea culturală desfășurată în satele plasei Sălard, reușind să organizeze câteva *cercuri culturale și biblioteci populare*.

Primele s-au constituit la Sarcău, Sârbi și Spinuș în 1924,⁹⁹ cărțile din care erau alcătuite bibliotecile (câte 50 de bucăți) provenind din donația centralei ASTREI de la Sibiu. Cercul cultural, respectiv biblioteca ASTREI din Spinuș, reprezintă în același timp și un exemplu despre consecințele lipsei de continuitate în activitatea culturală la sate. Reînființată în 1926 și din nou în 1927, ea n-a funcționat nici după această a treia întemeiere.¹⁰⁰ O situație aproape identică a avut și cercul cultural și biblioteca din Ciulești, înființată în 1926 și reînființată în 1927,¹⁰¹ dotată și ea cu același set de 50 de cărți, din aceeași proveniență.¹⁰²

Informații mai complete deținem referitoare la întemeierea cercurilor culturale din Sfârnaș și Ciuhoi. La 7 mai 1930, tineretul intelectual din Sfârnaș, pentru care semna învățătorul Iosif Todan, se adresa despărțământului județean Bihor al ASTREI „având nevoie de înființarea unei asociații culturale pentru bunul mers al manifestărilor culturale,” arătând că există și forțele locale necesare susținerii lor, întrucât, pe lângă preot și cei doi învățători, exista în comună și „un frumos număr de tineret secundar,¹⁰³ solicitând în final intrarea „sub acoperământul” asociației ASTRA ca cerc cultural al acesteia.

Înființarea cercului cultural din Ciuhoi s-a datorat tot intelectualilor locali. În numele unui comitet de inițiativă, A. Maghiar conducea, la 17 august 1930, ședința de constituire a cercului cultural, căruia i s-a dat numele lui Octavian Goga. Președinte al comitetului a fost ales preotul Gavril Oros, ședința încheindu-se cu înscrierea a 32 de membri activi și 5 membri ajutători ai cercului.¹⁰⁴ Biblioteca, dotată cu 75 de

96. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.18, f.1

97. *Ibidem*, dos.21, f.17

98. *Ibidem*, dos.28, f.60

99. *Transilvania*, 1924, nr.10-11, p.435

100. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.12, f.92-98

101. *Ibidem*, f.90

102. *Ibidem*, dos.10, f.36

103. *Ibidem*, dos.12, f.23-24

volume provenind de la Casa Școalelor, s-a întemeiat o săptămână mai târziu, la 24 august 1930, cu ocazia unei șezători culturale organizate la Ciuhoi de despărțământul județean în colaborare cu societatea studentască *Crișana*,¹⁰⁵ prilej cu care s-au înscris în cadrul ASTREI, dintre localnici, încă 13 membri activi și 14 membri auxiliari.¹⁰⁶

Înainte de înființarea despărțământului propriu-zis, satele plasei Sălard făceau parte din despărțământul Oradea. În primăvara anului 1923, când teritoriul despărțământului Oradea s-a împărțit în sectoare, pentru mai buna coordonare a activității culturale, plasa Sălard a fost încredințată lui Aurel Lazăr și preotului Zaharia Moga.¹⁰⁷ În consecință, în cursul aceluiași an au fost organizate „adunări populare cu conferințe, declamări și cântări naționale” la Sarcău și Sârbi.¹⁰⁸

În anii următori, de astfel de șezători culturale au beneficiat comunele Spinuș, Sârsig și Parhida. La Spinuș în 1931 era amintită și existența unui cor local.¹⁰⁹

Evenimente de felul acesta constituiau pentru unele zone adevărate sărbători. Astfel, o șezătoare organizată în 1937 la Parhida era considerată ca o adevărată *serbare națională*, care „a zguduit sufletul românesc adormit.”¹¹⁰

Dintre conferențiarii despărțământului județean care au organizat șezători culturale în satele plasei Sălard s-au remarcat Teodor Popa și Aurel Lazăr, medicii Ioan Matei și Alexandru Nemeș din partea ASTREI medicale, preoții Andrei Magier, Ștefan Munteanu și Iacob Radu și profesorul Augustin Cosma. Alături de temele cunoscute deja, foarte utilizate de conferențiarii ASTREI în general, cum erau însemnătatea ASTREI și a cărții românești, sănătatea și locuința, tuberculoza și bolile venerice, s-a vorbit și despre subiecte mai puțin abordate în lumea rurală ca, de pildă, „Ce vor comuniștii?”¹¹¹

În ce privește participarea la *școlile țărănești* organizate de despărțământul central județean, remarcăm că din plasa Sălard s-au recrutat cursanți pentru fiecare din edițiile ce au avut loc între 1936-1940, majoritatea lor fiind locuitori din Sălard și câțiva din Parhida și Ciuhoi.¹¹²

104. Ceilalți membri ai comitetului cercului cultural au fost: V. Oprea - vicepreședinte, A. Maghiar - secretar general, S. Todan - casier, P. Sasca - controlor și T. Țicra - bibliotecar (*Ibidem*, dos.12, f.37).

105. *Ibidem*, f.43-44

106. *Ibidem*, f.41

107. *Transilvania*, 1924, nr.10-11, p.433

108. *Ibidem*, p.434

109. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.16, f.50

110. *Ibidem*, dos.26, f.112

111. *Ibidem*, dos.7, f.7; *Transilvania*, 1927, nr.10-11, p.448

112. Lista țăranilor participanți la cursurile școlilor țărănești este următoarea - 1936 - Mihai Brudașca și Vasile Ungur, ambii din Sălard (Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.22, f.8)

- 1937 - Andrei Faur, Teodor Popa și Ioan Abrudan, toți trei din Sălard (*Ibidem*, dos.23, f.5-7)

- 1938 - Pascu Abrudan, Petru Olaru, Nicolae Gordan, Petru Pușcas, toți din Sălard și Ștefan Chiș din Parhida (*Ibidem*, dos.22, f.29)

- 1939 - Aurel Popa din Sălard (*Ibidem*, dos.22, f.38)

- 1940 - țărani din Parhida și Ciuhoi (Ion Bradu, *op.cit.*, p.143)

Începând din primăvara anului 1939, activitatea ASTREI în cuprinsul plasei Sălard a fost organizată, la fel ca peste tot, după tiparele legii Serviciului Social. Însuși președintele despărțământului județean, Teodor Popa, a organizat la 13 mai sfatul căminului cultural de plasă la Sălard¹¹³ și tot atunci a fost stabilit ca și comună model, Spinușul.¹¹⁴ Impresiile culese cu acel prilej în zona Sălardului figurează și în raportul de activitate al ASTREI județene: „Dintre problemele satelor pe care le-am cutreierat - scria Teodor Popa - menționez starea precară a coloniștilor din plasa Sălard. Din informațiunile fugare pe care am putut să le iau cu prilejul deplasării la Sălard, rezultă că rostul acestor colonizări n-a fost nici pe departe atins și că va trebui multă stăruință depusă și multă sollicitudine arătată din partea celor competenți pentru ca scopul acestor colonizări, adică întărirea elementului românesc la granița de vest să fie atins. Ne revine... obligațiunea de-a desfășura în acest sector o activitate cât mai intensă în vederea accelerării procesului de reromânizare a frontierei.”¹¹⁵

Formula în care s-a organizat căminul cultural de plasă s-a dovedit însă a fi un eșec. Trei luni mai târziu, conducerea căminului cultural județean înregistra la inspecția efectuată „o lipsă totală de interes pentru cămin. De la înființare și până acum conducătorii căminului n-au rezolvat nici măcar corespondența ce li s-a trimis... rezultă că deși ar exista persoane gata să muncească, totuși căminul s-a constituit din oameni care nu pot să arate prea mult pe acest teren.”¹¹⁶ Se vorbea în continuare de o eventuală reorganizare, sau, cel puțin, de unele schimbări în conducerea căminului.

Schimbările preconizate n-au mai avut însă loc. În toamna anului 1939, prin sistarea legii Serviciului Social, ASTRA a revenit în vechile sale tipare, dar condițiile nu mai erau propice desfășurării unei activități culturale normale. Izbucnise războiul, se făceau concentrări masive, pentru ca în cele din urmă, prin punerea în aplicare a hotărârilor dictatului de la Viena, orice activitate culturală românească să înceteze, prin forța lucrurilor, în zona fostei plase Sălard.

În concluzie, despărțământul de plasă Sălard al ASTREI s-a organizat atât de târziu încât de o activitate proprie aproape că nu poate fi vorba. Ea a rămas în întregime în grija despărțământului central județean care n-a putut acoperi decât câteva comune. Unele inițiative locale au dat roade prin întemeierea unor cercuri culturale la Sfârnaș și Ciuhoi. De remarcat și participarea regulată la toate edițiile școlilor țărănești organizate pe plan județean în perioada 1936-1940.

Făcând însă un sumar bilanț putem constata că, în ansamblu, activitatea culturală desfășurată de ASTRA în comunele plasei Sălard a fost sporadică și insuficientă, cu atât mai mult cu cât era vorba de o zonă în care propaganda culturală românească ar fi fost extrem de necesară. O zonă în care o simplă șezătoare culturală era receptată ca o adevărată „serbare națională” care „a zguduit sufletul românesc adormit” și în care enclavale de coloniști rezultate în urma aplicării reformei agrare dădeau impresia unor comunități dezorientate și părăsite din punct de vedere cultural.

113. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.28, f.55

114. *Ibidem*, dos.29, f.317

115. *Ibidem*, f.268

DESPĂRȚĂMÂNTUL ORADEA (PLASA CENTRALĂ)

Înființat în 1900, despărțământul Oradea al ASTREI a fost, cronologic, al doilea despărțământ bihorean, apărând la doi ani după cel de la Beiuș.¹¹⁷

El cuprindea întregul teritoriu rămas în afara zonei de influență a despărțământului beiușean, circumscrisă, în mare, plaselor Beiuș și Vașcău. Astfel, de la bun început, despărțământul Oradea a avut de acoperit un teritoriu foarte întins.

În 1920, când lucrurile s-au liniștit în urma evenimentelor din anii 1918-1919, dat fiind teritoriul său prea vast, s-a pus imediat problema descongestionării prin organizarea de noi despărțăminte în plase.¹¹⁸ Deși în cursul anului următor despărțământul Oradea figura deja în toate statisticile ASTREI, ca reorganizat,¹¹⁹ totuși activitatea stagna. Centrala de la Sibiu n-a primit în anii 1921-1922 nici un raport de activitate și nici vreo listă cu persoanele recomandate pentru a organiza despărțăminte ale ASTREI în celelalte 9 plase ale județului unde acestea încă nu existau.¹²⁰

Este adevărat însă că în acea perioadă director al despărțământului era canonicul Ilie Stan, un om în vârstă și bolnav (care, de altfel, a și decedat în curând). Acesta a constituit și unul din motivele pentru care organizarea adunării generale de la Oradea a ASTREI, din 17-18 octombrie 1920 nu i-a fost încredințată lui, ci lui Aurel Lazăr și lui Ștefan Mărcuș.¹²¹

Data fiind această situație, în 1923 reorganizarea despărțământului i-a fost încredințată, de la centru, lui Aurel Lazăr, adunarea generală a membrilor având loc la 15 martie 1923 la Oradea, „cu un succes deosebit de îmbucurător.” Director al despărțământului a fost ales, „cu aclamațiuni”, Aurel Lazăr, urmând să fie ajutat de un comitet de acțiune.¹²² Această reorganizare efectivă, urmată îndată de o campanie de conferințe și șezători culturale în satele din jurul Oradei, a însemnat realmente un reviriment, remarcat și de Comitetul Central al ASTREI: „O reorganizare, căreia i-a urmat în scurt timp o activitate mult promițătoare vedem cu cea mai mare satisfacție la Oradea.”¹²³

Sub conducerea lui Aurel Lazăr, ASTRA orădeană a desfășurat o activitate notabilă și în anii următori.

116. *Ibidem*, f.14

117. Aspectele notabile din activitatea despărțământului Oradea înainte de 1918 se regăsesc în lucrarea lui Viorel Faur, *Despărțământul orădean al „Astrei” (1900-1918)*, în *Crisia*, Oradea, 1975.

118. *Activitatea despărțămintelor...*, în *Transilvania*, 1921, nr.7-8, p.566

119. *Ibidem*, p.525

120. *Ibidem*, 1922, nr.7-8, p.507

121. Desfășurarea acestei adunări generale a fost pe larg descrisă de Lucia Comea în lucrarea *Adunarea generală de la Oradea a ASTREI (17-18 octombrie 1920)*, în *Analele Universității din Oradea*, Fascicola Istorie, 1991, p.88-96

122. *Transilvania*, 1923, nr.8-9, p.388

123. *Ibidem*, p.305

În 1926 a intervenit o schimbare în structura organizatorică a ASTREI prin înființarea despărțămintelor centrale județene cu rol nu atât de coordonare, cât mai ales de intermediere între despărțămintele de plasă și Comitetul central de la Sibiu. Astfel, din 1926, despărțământul Oradea s-a transformat de fapt în *despărțământul central județean Bihor*. Întrucât principalele direcții de activitate promovate de acesta, cât și politica sa culturală în general, urmează a fi mai pe larg tratate într-o altă parte a studiului nostru, ce urmează a fi publicată ulterior, în cele de față ne vom ocupa doar de trecerea în revistă a principalelor activități desfășurate de ASTRA în *teritoriul* acestui despărțământ, care, în urma organizării de-a lungul anilor a celorlalte 10 despărțăminte de plasă, a ajuns să cuprindă, înafara orașului Oradea, marea majoritate a comunelor și satelor *plasei centrale*.

Astfel, dacă între 1920-1923 despărțământul Oradea cuprindea 175 de comune,¹²⁴ între 1923-1925 s-a restrâns treptat până la 50,¹²⁵ pentru a se fixa în cele din urmă, în 1927, în jurul cifrei de 30 de comune.¹²⁶

Comunele plasei centrale identificate de noi, înafara orașului Oradea, în care ASTRA și-a desfășurat activitatea au fost: *Alparea, Apateu, Berechii, Betfia, Biharea, Borș, Cauaceu, Cheresig, Chișirid, Cihei, Cordău, Episcopia Bihor, Girișu de Criș, Haieu, Leș, Mierlău, Nojorid, Paleu, Palota, Păușa, Rontău, Santău Mare, Santău Mic, Sănmartin, Sântandrei, Săntelec, Sântiön, Săldăbagiu de Munte, Sititelec, Șauaieu, Șumugiu, Tărian și Toboliu*.

În fruntea despărțământului Oradea-Bihor au stat în perioada interbelică următorii președinți: Ilie Stan (1919-1923), Aurel Lazăr (1923-1930), Teodor Neș (1930-1935) și Teodor Popa (1935-1940).¹²⁷

Vicepreședinții au fost: în ordine cronologică, între 1919-1940 - Teodor Neș, Teodor Popa și profesoara Veturia Candrea.

Ca secretari ai despărțământului au activat, tot în ordine cronologică, Iosif Pogan, Damaschin Ioanovici și Vasile Lăzărescu. Casier a fost profesorul Iosif Silaghi, iar bibliotecar preotul profesor Cornel Moga.

Principalele categorii profesionale din care s-au recrutat de-a lungul anilor *membrii Comitetului* de conducere al despărțământului au fost, în număr aproape egal, profesorii, preoții și avocații. Dintre personalitățile locale care au făcut parte ani la rând din comitetul ASTREI Oradea, alături de cei cu funcțiile menționate mai sus, amintim pe: Ioan Matei, Ștefan Mărcuș, juristul Lazăr Iacob, Andrei Magier Crișanul, avocatul Ioan Boroș, funcționarul de bancă Ioachim Marta, învățătorul Nicolae Firu, juristul Iosif Iacob, Iacob Radu, preotul profesor Francisc Hubic, etc.¹²⁸

124. *Activitatea despărțămintelor*, în *Transilvania*, 1921, nr.7-8, p.566

125. *Ibidem*, 1924, nr.10-11, p.435

126. *Tabloul despărțămintelor...*, în *Transilvania*, 1927, nr.10-11, p.442

127. Contribuția fiecăruia la orientarea activității ASTREI bihorene urmează a fi analizată într-o viitoare lucrare.

128. Pentru cunoașterea componenței exacte a comitetului de conducere al ASTREI despărțământul Oradea în diferite perioade, vezi Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.6, f.5; dos.8, f.1; dos.12, f.104; dos.13, f.4; dos.18, f.10; dos.19, f.41; dos.20, f.86; dos.30, f.55

Totalul *membrilor* înscriși în despărțământul Oradea al ASTREI a oscilat de-a lungul anilor între 77 și 201,¹²⁹ dintre care membrii fondatori s-au menținut în jurul cifrei de 30,¹³⁰ iar membrii pe viață în jurul a 50.¹³¹ Această constanță se explică și prin seriozitatea membrilor înscriși în aceste categorii, comparativ cu care categoria membrilor activi prezintă o fluctuație foarte mare, de la 2 la 119 membri.¹³² Începând cu anul 1930 aceștia din urmă nici nu mai sunt consemnați în statisticile anuale.¹³³

În primii ani după 1919, ASTRA centrală consemna chiar listele nominale ale membrilor, obicei la care s-a renunțat ulterior. În orice caz, lectura listelor de membri ai despărțământului Oradea publicate în 1920 și 1921 ne ajută să stabilim ponderea anumitor categorii socio-profesionale. Constatăm astfel că primează, aproape la egalitate, clericii și avocații, urmași de funcționari, ofițeri și profesori. Femeile, soții de avocați, de directori de bancă etc., apăreau încă în această perioadă doar ca secundându-și soții și fiind consemnate ca atare în statistici. Printre profesiile consemnate în cele două liste, cea mai puțin obișnuită în astfel de contexte ni se pare a fi aceea de pădurar.

În afară de persoane fizice, erau înscrise în cadrul ASTREI Oradea și unele instituții ca: Institutul de Credit *Bihoreana*, Banca Comercială Română, Liceul „Emanuil Gojdu” și Facultatea de Drept din Oradea.¹³⁴

Printre membrii ASTREI orădene remarcăm o categorie de persoane care, înafara faptului că erau membri ai despărțământului local, au fost în paralel aleși și ca membri în diferite secții ale ASTREI centrale, la Sibiu. În Comitetul Central au fost aleși Aurel Lazăr și Iacob Radu în 1925,¹³⁵ iar în anul 1930, anul morții lui Aurel Lazăr, locul acestuia a fost luat de arhimandritul dr. Vasile Lăzărescu.¹³⁶

Din secția școlară au făcut parte, ca membri corespondenți: episcopul ortodox Roman Ciorogariu, preotul profesor Vasile Chirvai, preotul profesor Augustin Maghiar, Iacob Radu, Ilie Stan, preoții profesori Cornel Sabo, Petru Tămâian și Gheorghe Miculaș, Nicolae Firu și Sabin Evușan.¹³⁷

În secțiunea istorică membri corespondenți erau Nicolae Firu și Damaschin Ioanovici,¹³⁸ iar membru activ - Iacob Radu.¹³⁹

În secțiunea medicală (mai târziu medicală-biopolitică) au activat orădenii dr. Nicolae Popovici¹⁴⁰ și dr. Ioan Matei.¹⁴¹

129. *Conspectul sumar al membrilor...*, în *Transilvania*, 1924, nr.10-11, p.511; 1929, nr.10-11, p.961; 1936, nr.4, p.474-475

130. *Ibidem*, 1927, nr.10-11, p.579; 1934, nr.4, p.302-303

131. *Ibidem*, 1923, nr.8-9, p.446; 1932, nr.1-8, p.125-126

132. *Ibidem*, 1925, nr.9-10, p.530; 1924, nr.10-11, p.511

133. *Ibidem*, 1930, nr.7-10, p.157

134. *Ibidem*, 1920, nr.5-9, p.XXVI-XXVIII 1921, nr.7-8, p.691-692

135. *Ibidem*, 1925, nr.11-12, p.535

136. *Ibidem*, 1930, nr.11-12, p.34

137. *Ibidem*, 1920, nr.5-9, p.I-XLIV; 1925, nr.9-10, p.506

138. *Ibidem*, 1925, nr.9-10, p.507

139. *Ibidem*, 1920, nr.5-9, p.661-662

140. *Ibidem*, 1922, nr.1, p.95

141. *Ibidem*, 1927, nr.5-6, p.243

Doi ingineri de căi ferate - Ioan Hossu și Traian Pășcuțiu și un inginer silvic - Ioan Comănicu au fost aleși ca membri corespondenți ai secțiunii tehnico-industriale.¹⁴² În secțiunea de științele naturii a fost primit încă din 1925, ca membru activ, Teodor Neș.¹⁴³

Din punct de vedere al propagandei culturale, chiar după ce despărțămintele de plasă au început, pe rând, să ia ființă și să activeze, despărțământul Oradea - mai târziu despărțământul central județean - nu s-a putut limita niciodată la a acoperi doar teritoriul orașului Oradea și al plasei centrale, ci a trebuit să suplinească periodic și lipsa de activitate a unuia sau altuia dintre celelalte despărțăminte. De aceea, mai ales comunele plasei centrale nu au putut beneficia într-o măsură adecvată de potențialul intelectual deosebit concentrat în despărțământul orădean.

Astfel, de pildă, cu toată apropierea de centrul coordonator, numărul cercurilor culturale și al bibliotecilor populare care au existat în cuprinsul plasei centrale nu a fost câtuși de puțin spectaculos.

În 1924-1925 existau *cercuri culturale și biblioteci* la Apateu, Girișu de Criș, Tărian, Sântandrei, Șumugiu, Leș, Chișirid, Alparea, Nojorid și Cihei.¹⁴⁴ În afară de acestea, mai este consemnată existența unor *biblioteci* la Oradea-Velența (din 1923)¹⁴⁵ și în colonia Regele Ferdinand /azi Cauaceu-Satu Nou/ (din 1930).¹⁴⁶

Cercul cultural din colonia Regele Ferdinand s-a organizat la 22 aprilie 1930, înscriindu-se 22 de membri. Comitetul de conducere era alcătuit din: preotul Victor Corbu - președinte, Alexandru Irina - vicepreședinte, Alexandru Tripon - secretar, Teodor Negruț - casier, Teodor Matias - controlor, Gheorghe Lați - bibliotecar, Petru Călugăr - vicebibliotecar, Filimon Negruț - econom, Alexandru Marconescu, Florian Chiș și Ioan Călugăr - membri.¹⁴⁷ Comitetul avea intenția de a construi un sediu, o „casă națională“, pentru care despărțământul orădean al ASTREI a și făcut demersuri la Sibiu în vederea obținerii de fonduri,¹⁴⁸ dar nu avem până la ora aceasta nici un indiciu că acest lucru s-ar fi și realizat. Fondul de carte al „bibliotecii populare“ constând din 72 volume, a fost preluat de învățătoarea Maria Corbu.¹⁴⁹

Ca și în alte despărțăminte, marea majoritate a cercurilor culturale și bibliotecilor n-au avut însă o existență continuă. Caracteristică ni se pare situația cercului cultural din Nojorid, care s-a înființat și s-a reînființat în repetate rânduri. În 1924 acest cerc exista deja, dar cu toate acestea în a doua jumătate a anului 1925 s-a întemeiat din nou, împreună cu biblioteca. Urmele acestor inițiative s-au pierdut în următorii ani din nou, căci la sfârșitul anului 1929 elevii din Nojorid puneau bazele „unei societăți

142. *Ibidem*, 1920, nr.5-9, p.I-XLIV

143. *Ibidem*, 1925, nr.9-10, p.509

144. *Ibidem*, 1924, nr.10-11, p.435; Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.16, f.36-38

145. *Transilvania*, 1924, nr.10-11, p.433

146. Arh.St.Oradea, *fond.cit.*, dos.10, f.23

147. *Ibidem*, dos.12, f.17-18

148. *Ibidem*, f.91

149. *Ibidem*, f.30

culturale care are de scop luminarea poporului și propagarea dragostei de patrie și Dumnezeu” și se adresau asociației ASTRA pentru a deveni „filială” a acesteia.¹⁵⁰ Drept urmare, cercul cultural și biblioteca din Nojorid s-au reînființat, pe această nouă bază, la 6 aprilie 1930.¹⁵¹

Comitetul de conducere ales o săptămână mai târziu era alcătuit din: preotul Gheorghe Barna - președinte, Mihai Culici - vicepreședinte, Gheorghe Tripa - secretar, Dumitru Ciortin - casier, Ioan Ghețe - controlor și Dumitru Brad - econom. Delegatul despărțământului Oradea aducând și un set de cărți, s-a ivit astfel prilejul de a reînvia biblioteca și de a sensibiliza opinia publică „pentru strângerea de „fond de clădire” / casă națională/ pentru a găzdui cercul cultural, întrucât ASTRA deținea de mai multă vreme în comună un teren destinat acestui scop.”

Alte două biblioteci care s-au reînființat au fost cele din Leș (1929) și Alparea (1930), lucru ce demonstrează că urmele primelor biblioteci din acele localități se pierduseră.¹⁵² Nici de existența bibliotecii din Sântandrei nu se mai știa nimic în 1930, deoarece se păstrează adresa trimisă la începutul aceluiași an de preot și directorul școlii, în numele Comitetului școlar și al locuitorilor comunei, despărțământului Oradea al ASTREI prin care cereau sprijin „pentru formarea unei modeste biblioteci, care ar fi de mare folos în comună.”¹⁵³

Într-o a treia etapă, au mai fost înființate biblioteci în perioada 1934-1938 la Școala primară nr. 10 din Oradea (cartierul Râtul Comandantului) condusă de directorul Adrian Ganea¹⁵⁴ (1934), în comuna Chișirid (1934),¹⁵⁵ precum și la Santău Mare (1938).¹⁵⁶

Propaganda prin conferințe și șezători culturale a reînceput în despărțământul Oradea odată cu reorganizarea acestuia, datorată lui Aurel Lazăr. Teritoriul despărțământului a fost împărțit în sectoare, cu numirea câtorva persoane pentru a impulsiona această activitate.

Astfel, orașul Oradea și, în mod special, cartierul Velența, au fost încredințate lui Nicolae Firu. Plasa centrală a fost, la rândul ei, împărțită în trei sectoare, încredințate lui Alexandru Muntean, Teodor Popa și deputatului Iosif Tărau.¹⁵⁷

Orașului Oradea i s-a acordat, în mod firesc, o atenție deosebită. În toamna anului 1923 au fost desemnate câteva grupuri de intelectuali urmând a se ocupa de categorii anume de public. Ștefan Mărcuș, profesorul George Bota, gazetarul Mihail Samarineanu, profesorul Eugen Sperantia, Teodor Neș, Iosif Iacob și ziaristul Gheorghe Tulbure urmau să organizeze șezători literare pentru intelectuali.

150. *Ibidem*, dos.10, f.34-35

151. *Ibidem*, dos.12, f.8. Procesul-verbal de înființare a cercului cultural consemnează și lista membrilor înscrși cu acest prilej.

152. *Ibidem*, dos.10, f.23

153. *Ibidem*, dos.12, f.3

154. *Ibidem*, dos.19, f.48

155. *Ibidem*, f.52

156. *Ibidem*, dos.26, f.112

157. *Transilvania*, 1924, nr.10-11, p.433

Preotul Simion Gocan, Nicolae Firu, Ioan Matei, preotul învățător Iuliu Muth - directorul școlii de ucenici, Vasile Popovici și Mihai Silaghi urmau să se ocupe de „propaganda național-culturală între meseriașii din Oradea.”¹⁵⁸

ASTRA s-a remarcat în viața culturală a orașului Oradea prin marcarea aniversărilor, îndeosebi aceea a zilei de 1 Decembrie, dar și a altor momente ca, de pildă, în 1927, semicentenarul independenței, iar în anul următor semicentenarul unirii Dobrogei cu patria mamă.

Dintre cartierele orădene asupra cărora s-a îndreptat atenția ASTREI, se detașează două: Velența, unde publicul se aduna în jurul parohiei ortodoxe și cartierul Decebal-Ioșia, unde activitatea se concentra în jurul Școlii primare de stat din strada Decebal.

Încă din 1923, în Velența, „propaganda-național-culturală între meseriașii din cartier” a fost încredințată protopopului Andrei Horvath, lui Nicolae Avram și Petru Vurucias. Ca urmare, din 1924 până în 1926 s-au organizat pentru locuitorii din această parte a orașului serii de conferințe cu o tematică foarte variată. Tot din inițiativa protoiereului Horvath, secondat de directorul școlii - N.Firu, s-au organizat între octombrie 1924 - aprilie 1925, săptămânal, conferințele din localul Școlii primare de stat din str.Decebal nr.27, care s-au bucurat de mult succes: „Efectul educativ al acestor șezători a întrecut toate așteptările. Deja la a patra șezătoare sala s-a dovedit neîncăpătoare,” organizatorii recrutându-și „prețioși colaboratori între membrii corpului didactic de la diferitele școli din Oradea-mare și între intelectualii din localitate.”¹⁵⁹ În aceste condiții, în 1925 conducerea despărțământului considera că, față de anii precedenți, ASTRA reușise să se apropie „cu succes de elementul de la oraș expus atât de mult curentelor antipatriotice, antisociale și antireligioase.”

În ce privește *conferințele și șezătorile culturale ținute în comunele plasei*, reiese că astfel de activități s-au ținut numai în imediata apropiere a orașului Oradea și mai ales în perioada anilor 1923-1927 și 1931-1932. Este vorba de centura de sate din jurul orașului: Santău Mare, Alparea, Rontău, Nojorid, Sântandrei, Tărian, Girișu de Criș, Toboliu, Cheresig și Chișirid. Mai ales în anii 1931-1932 s-a ajuns la o bună colaborare cu intelectualii locali în aceste ultime trei sate, punându-se bazele unor acțiuni comune cu cercurile învățătoresci.¹⁶⁰

În 1938, la inițiativa Casei Naționale, între aceasta și asociația ASTRA s-a perfectat chiar o înțelegere „În scopul de a coordona programul de activități al celor două asociații culturale naționale.” Una din consecințele acestei colaborări a fost și organizarea unei „serbări naționale” la Santău Mare, receptată ca un adevărat eveniment într-o zonă a județului în general vitregită de acțiuni culturale românești, o zonă, după cum se exprimă raportul despărțământului, „înstrăinată de sufletul românesc.”¹⁶¹

Conferențieri în comunele plasei au fost mai ales membrii comitetului de conducere al despărțământului, printre care s-au remarcat: Teodor Popa, Ioan Matei,

158. *Ibidem*

159. *Ibidem*, p.435

160. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.14, f.4; dos.16. f.50

161. *Ibidem*, dos.26, f.111-112

Damaschin Ioanovici, Ștefan Munteanu, Teodor Neș, Anastase Mavrodin, Aurel Lazăr, Iosif Pogan, Augustin Cosma, profesorul Gheorghe Strat și profesorul Gheorghe Vornicu,¹⁶² însoțiți adesea și de corul Școlii normale unite, de studenții de la Facultatea de drept și de la Academia teologică ortodoxă care asigurau partea de recitări și cântece a programelor.

În afară de aceste „echipe” de conferențieri, multe din ele deja sudate în urma unei îndelungate activități comune desfășurată în întregul județ, în orașul Oradea, pe lângă intelectualitatea locală,¹⁶³ au mai contribuit la configurarea unei activități culturale de înalt nivel și conferențierii trimiși fie de centrala ASTREI de la Sibiu,¹⁶⁴ fie de Extensiunea Universitară din Cluj ca urmare a unei rodnice colaborări, foarte evidentă mai ales în anii 1924-1936, de Universitatea liberă din București,¹⁶⁵ sau, în 1937, de Extensiunea Academică a Asociației profesorilor de la Academia de înalte studii comerciale și industriale din Cluj.¹⁶⁶

Tematica, dincolo de cea aniversară, era, atât în Oradea, cât și în comune, foarte diversă.

Între 1923-1930 au primat mai ales temele din istoria și cultura națională, incluzând aici și aniversările diferitelor evenimente istorice și mai ales ale principalelor etape ale Unirii țării, urmate de alte subiecte precum: legea românească; socialismul și bolșevismul; foloasele cărții și ale învățaturii și o temă foarte probabil special introdusă pentru auditoriul alcătuit din meseriași - „Cum se va consolida țara prin industria națională”. Erau apoi obișnuitele teme de educație moral-civică și sanitară: despre istoria religiei; despre căsătorie și concubinaj; despre creșterea copiilor; despre ravagiile tuberculozei și ale alcoolismului. În al treilea rând, pe măsura trecerii anilor, dar mai ales între 1935-1940, devine tot mai clară, cel puțin în cuprinsul orașului Oradea, înțâietatea acordată tematicii antirevizioniste, cu foarte numeroși conferențieri de marcă.¹⁶⁷

În ce privește *participarea la cursurile școlilor țărănești*, în mod firesc, locuitorii din comunele plasei centrale, cele mai apropiate de organizator, au participat la toate edițiile ce au avut loc la Oradea între 1936-1940,¹⁶⁸ ajungându-se ca la cursurile

162. Vezi, de pildă, *Activitatea despărțămintelor în cursul anului 1926*, în *Transilvania*, 1927, nr.10-11, p.446-448

163. Andrei Horvat, Gheorghe Sofronie, Iosif Pogan, Vasile Lăzărescu, George Bota, Teodor Popa, Ioan Matei, etc.

164. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.8, f.12. Așa au fost, de pildă, istoricul și criticul iterar Mihail Dragomirescu, profesorul Vasile Vâlcovici - rector al Politehnicii timișorene, profesorul Silviu Dragomir de la Cluj, alături de care au răspuns solicitărilor directe ale despărțământului orădean scriitorul Ion Agârbiceanu, profesorul Gh.Rădulescu-Motru - președintele Academiei Române (dos.26, f.90), profesorul Onisifor Ghibu, profesorul Iuliu Hațeganu (*Darea de seamă despre activitatea secției medicale și biopolitice...*, în *Transilvania*, 1932, nr.1-8, p.34) sau Octavian Goga (Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.20, f.25)

165. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.10, f.1

166. *Ibidem*, dos.24, f.3

167. Vezi, de pildă, *Ibidem*, dos.21, f.7-8; dos.30, f.10-11

168. *Ibidem*, dos.22, f.8, 29, 38; dos.23, f.5-7; Ion Bradu, *op.cit.*, p.143

din 1938 și 1939 să participe de fiecare dată câte 9 țărani. Comunele din care s-au recrutat cursanții au fost: Tărian,¹⁶⁹ Rontău,¹⁷⁰ Haieu,¹⁷¹ Nojorid,¹⁷² Regele Ferdinand,¹⁷³ Girișu de Criș,¹⁷⁴ Toboliu,¹⁷⁵ Alparea,¹⁷⁶ Păușa, Mierlău și Șauaieu. Cei mai numeroși beneficiari ai acestor cursuri au fost țăranii din Nojorid, Tărian și Girișu de Criș, câțiva dintre ei participând chiar în doi ani consecutivi.

Ultimul curs de școală țărănească pe care despărțământul Oradea a mai apucat să-l organizeze înainte de dictatul de la Viena a fost cel de la Băile Felix, în perioada 6-19 martie 1940. A fost un curs pentru bărbați, participanții recrutându-se, în număr de 60, din comunele apropiate: Rontău, Haieu, Cihei, Cordău, Apateu și Sânmartin. Țăranii făceau naveta din satele lor, cursurile ținându-se după-amiaza, cu lecții urmând programa, devenită deja tradițională, a ASTREI.¹⁷⁷

Mișcarea corală condusă de ASTRA în cuprinsul plasei centrale a fost foarte slabă. Este adevărat că în orașul Oradea activau câteva coruri, dintre care amintim în primul rând corul *Hilaria* condus de Nicolae Firu și corul *Unirea* condus de Francisc Hubic. Existau apoi coruri studențești și liceale, deci, nu se mai simțea neapărat nevoia încă a unui cor, organizat și condus special de ASTRA, cu atât mai mult cu cât această asociație culturală a fost mereu sprijinită în activitatea sa propagandistico-culturală de toate aceste coruri.

Cu totul alta era însă situația în comunele plasei, unde ar fi fost nevoie de coruri, dar de unde la concursul din 8 septembrie 1930 de la Oradea n-a participat nici unul.¹⁷⁸ Abia în 1931 se inaugura corul sătesc din Nojorid,¹⁷⁹ iar mult mai târziu, în 1939, sunt amintite corurile din Alparea, Sântandrei și Tărian.¹⁸⁰

În cursul anului 1939, activitatea despărțământului ASTRA în cuprinsul plasei centrale a fost, ca peste tot, *subordonată cerințelor legii Serviciului Social*, axată prin urmare în principal pe întemeierea și susținerea activității căminelor culturale. La Oradea funcționa Căminul cultural județean, dar acesta nu era un cămin cultural propriu-zis, ci doar un for de coordonare și îndrumare a celor din cuprinsul județului, prin urmare activitatea sa nu face obiectul prezentei lucrări, ci a unei etape ulterioare, în care urmează a fi sintetizată activitatea ASTREI la nivel județean.

169. Dimitrie Durgheu - în 1936; Andrei Blaga - 1937 și 1938; Traian Tabără, Ioan Rugea, Andrei Silaghi și Crăciun Luncan - 1938

170. Teodor Albu - în 1936; Aurel Bocioc și Teodor Bocioc - 1937; Dumitru Simon - 1939

171. Victor Margea - în 1936

172. Augustin Culici și Aurel Brad - în 1937 și 1938; Alexandru Culici și Alexandru Cristea - 1938; Dumitru Ciortin, Gheorghe Ghețea I, Gheorghe Ghețea II, Gheorghe Maga și Aurel Pop - 1939

173. Teodor Vereș - în 1937

174. Gheorghe Zenecan, Simion Santău și Teodor Filip - în 1937; Petru Oros și Gavril Tincău - 1939

175. Ioan Abrudan - în 1937

176. Dumitru Muș - în 1939

177. Arh.St.Oradea, *fond cit.*, dos.30, f.57; *Transilvania*, 1939, nr.4, p.239-241

178. A participat doar corul pompierilor din Oradea, un cor bărbătesc pe patru voci, pregătit de Iosif Botău (Arh.St.Oradea, *fond cit.* dos.12, f.64)

179. *Ibidem*, dos.13, f.26

180. *Ibidem*, dos.28, f.60-61

La fel ca și în celelalte plase, și în plasa centrală au existat cămine culturale mai vechi, înființate sub egida Fundației Culturale Regale „Principele Carol.”

Un astfel de cămin era cel din Nojorid, purtând numele „Episcopul Mihai Pavel”, cămin întemeiat în 1937 de preotul greco-catolic Augustin Olah.¹⁸¹ Activitatea lui s-a întrerupt însă după un an datorită neînțelegerilor survenite între acesta și preotul ortodox.

În 1939, încă înainte de intrarea în vigoare a legii Serviciului Social, în Oradea-Velența se înregistra inițiativa construirii unui cămin cultural, un comitet urmând să se ocupe de adunarea fondurilor pentru viitoarea construcție.¹⁸²

Astfel, în cele din urmă, unicul cămin cultural întemeiat anume de către Serviciul Social a fost cel din Alparea - căminul „Episcop Nicolae Popovici” - înființat la 17 august 1939 sub conducerea preotului și notarului local.¹⁸³

Comună model pentru plasa centrală a fost desemnată Girișu de Criș.¹⁸⁴ Câteva reușite șezători culturale (la Haieu și Sântandrei) în colaborare cu Școala normală greco-catolică de băieți și Școala normală de fete din Oradea¹⁸⁵ au completat peisajul cultural local al anului 1939. O perioadă puțin propice pentru faptul de cultură, întreruptă brusc și în plasa centrală de punerea în aplicare la începutul lunii septembrie 1940, a dictatului de la Viena.

În concluzie, despărțământul Oradea a avut o situație puțin mai specială pe tot parcursul perioadei interbelice, continuând, chiar după înființarea, treptată și mult prelungită, a unor despărțăminte de plasă, să patroneze vechiul său teritoriu, foarte extins cu care pornise în 1900.

Apoi, după modificările organizatorice din 1926, activitatea despărțământului Oradea și a despărțământului central județean Bihor s-a suprapus în bună măsură, fiind, de multe ori, destul de greu de făcut distincție între ele. Aceleași foruri conducătoare, în speță președintele și comitetul de conducere se ocupau și de coordonarea activității ASTREI în întregul județ și de organizarea acțiunilor culturale în teritoriul propriu-zis al despărțământului Oradea.

Din această situație au rezultat câteva aspecte, pe care am căutat să le surprindem și în cuprinsul lucrării.

Orașul Oradea, ca reședință a forului coordonator, a beneficiat, cum era și firesc, de marea majoritate a conferințelor și șezătorilor culturale, cu conferențieri de marcă și cu o oarecare insistență. În anumite perioade, pe unele categorii speciale de public, cum au fost, de pildă, meseriașii români din Oradea.

Încuprinsul plasei centrale însă nu întâlnim nimic spectaculos, așa cum ne-ar fi lăsat să credem apropierea de centru. Cercurile culturale, bibliotecile și activitatea conferențiară nu depășesc un nivel mediu, comparativ cu celelalte plase, iar mișcarea

181. *Ibidem*, dos.27, f.270; dos.29, f.213

182. *Ibidem*, dos.28, f.26. Țușdabilă intenție n-a mai apucat să se materializeze.

183. *Ibidem*, dos.27, f.100; dos.29, f.14

184. *Ibidem*, dos.29, f.317

185. *Ibidem*, dos.28, f.54

corală este de-a dreptul nesemnificativă. Excelează în schimb plasa centrală prin participare masivă la cursurile școlii țărănești.

Cu despărțământul Oradea - plasa centrală se încheie prima fază a cercetării noastre privind activitatea ASTREI în Bihor în perioada interbelică și anume faza repertorierii principalelor activități pe despărțăminte. Într-o lucrare ulterioară ne propunem sintetizarea celor mai importante direcții de acțiune ale ASTREI în Bihor, urmând a stabili, pe această bază, rolul și locul ei specific între celelalte asociații culturale românești ale epocii.

ASPECTS DE L'ACTIVITE DE „ASTRA“ EN BIHOR A L'EPOQUE D'ENTRE DEUX GUERRES. L'ACTIVITE DES FILIALES (II)

- Résumé -

L'auteur continue sa démarche scientifique pour la restitution de l'activité de cette association culturelle transylvaine dans les filiales Aleșd, Beiuș, Săcuieni, Sălard et Oradea (arrondissement central) a l'époque d'entre deux guerres.

LITERATURA MAGHIARĂ ÎN „CELE TREI CRIȘURI“

de
IOAN BABA

Jancsó Elemér constata la sfârșitul unui articol¹ închinat relațiilor culturale româno-maghiare că nu s-a întreprins încă un studiu științific asupra acestora^x, propunând, în acest sens între altele, întocmirea unei bibliografii complete care să le oglindească. Întrucât, în articolul mai sus citat, epoca interbelică nu este suficient reprezentată și în dorința de a răspunde îndemnului amintit, ne propunem ca, mergând pe drumul deschis de Ion Chinezu, Gh. Alexici, Bitai Árpád și Cristofor György să înfățișăm contribuția revistei „Cele trei Crișuri” la apropierea, pe calea culturii, dintre români și maghiari.

Revista „Cele trei Crișuri” a apărut la Oradea între anii 1920-1940, sub direcția lui G. Bacaloglu. Dând la lumina tiparului gândurile celor mai deschise minți din România timpului și creațiile literare ale celor mai reprezentativi oameni de litere, publicația orădeană a adăpostit colaborări din întreaga țară, fiind în acest fel o oglindă a peisajului cultural al epocii.

Dar, urmând exemplul „Familiei” lui Iosif Vulcan, continuat în perioada dintre cele două războaie mondiale de seria nouă a revistei apărută sub conducerea lui M. G. Samarineanu „Cele trei Crișuri” a fost în același timp și o publicație a județului, pornind de la realitățile concrete ale acestuia și servindu-le. În acest sens sunt semnificative cuvintele din programul revistei și al reuniunii „Celor trei Crișuri” referitoare la finalitatea mișcării culturale din epocă: „Nu trebuie uitat însă, că această operă de înfrățire odată realizată și consolidată, trebuie să-și întindă influența asupra tuturor locuitorilor, fără deosebire de neam aceasta fiind țința finală, către care tind interesele noastre naționale.”²

În revista lui Bacaloglu întâlnim articole elocvente pentru ideea urmărită, apropierea sinceră dintre oameni. Așa este articolul „Despre iubirea dintre oameni” de prof. universitar Marin Ștefănescu.³ În statutul „Marei reuniuni a „Celor trei Crișuri”” secția I, salonul de artă, stă scris: „Porțile stau larg deschise, tuturor persoanelor în

1. Jancsó Elemér - *Istoriografia literară maghiară și istoricul relațiilor literare româno-maghiare* „Viața românească” nr. 9/56 p. 210.

x. În anul 1966 a apărut vol. *A román irodalom magyar bibliográfiája* (Bibliografia maghiară a literaturii române), București.

2. *Cele trei Crișuri* nr. 1/1920 contracopertă

3. *Ibidem*, nr. 1/1920 pag. 11-13

măsură de a da concursul prin produsul muncii sau talentului lor, fără deosebire de naționalitate“.⁴

Prin urmare, în materie de relații între românii și maghiarii din această parte a țării, revista „Cele trei Crișuri“ a avut o poziție realistă, obiectivă, de respect și înțelegere reciprocă, de profund umanism. În același timp a înfierat atitudinile șovine, iredentiste și disidente, în mod categoric. Dar dincolo de aceste triste realități, revista a dovedit o justă înțelegere și practică a ideilor de respect pentru orice om, indiferent de limba pe care o vorbește.

Elocvent pentru concepția colaboratorilor ei despre raportul între popoare este articolul „Înfrățirea popoarelor“ de profesorul George Bota, directorul Școlii normale din Oradea.⁵

Găsim deosebit de grăitor mottoul din A. Fouillee cu care se deschide articolul: „Libertatea, egalitatea sunt drepturile noastre; fraternitatea este datoria noastră.“ Autorul pornește de la o comparație plastică, spunând că întocmai cum „Doi arbori nu se întâlnesc decât prin ramurile lor, care sunt la o înălțime oarecare de pământ“, tot așa și două popoare se înțeleg numai prin ceea ce au fiecare la o înălțime oarecare. Pentru ca doi inși să se înțeleagă, trebuie ca fiecare să aibă o atitudine sufletească ridicată.

Fondul înfrățirii este iubirea, iar cel al neînțelegerii este egoismul, ura. Tratatate și convențiile internaționale sunt paleative necesare, dar „numai o cultură adâncă a inimii și a minții, o cultură care să ne ridice în timp și în spațiu, o cultură de la înălțimea căreia să putem vedea că mai sunt și alții ca noi și că nu noi suntem centrul lumii, numai o astfel de cultură poate nimici definitiv atotputernicia răutății.“

Reținem că atunci când prof. Bota folosește cuvântul cultură nu se referă la latura exclusiv intelectuală a acestuia, ci la accepțiunea sa largă. Deci, înțelegerea și respectul dintre popoare pornește de la cunoașterea lor reciprocă. Numai oamenii cu un tablou sufletesc bogat pot face loc și altora alături de ei, în timp ce oamenii cu un suflet mic, strâmt și strâmb nu se pot înțelege decât pe ei, chircindu-se în limitele unui egoism lamentabil: „Deschideți paginile trecutului și veți vedea că totdeauna individul care a avut o cultură strâmtă sau poporul care și-a învățat numai istoria și numai limba sa, acest individ sau acest popor a fost un centru de răutate și un ferment de otrăvire socială.“⁶

La înfrățirea popoarelor se ajunge doar pornind de la înfrățirea dintre indivizii mai apropiați, de aceea nu poate fi element de înfrățirea oamenilor fiul care-și urăște familia, individul care pentru iubirea universală urăște pe cei în mijlocul cărora trăiește, deoarece semnul înălțării sufletești este iubirea. Exemplu demn de reținut ni se pare faptul că autorul articolului nu cere o iubire în sens mistico-religios, care să stea la baza înțelegerii dintre oameni, ci una bazată - după cum bine s-a putut vedea - pe cultură. Pentru a iubi și pe alții „trebuie să fii înalt prin cultură.“ Problema înfrățirii

4. *Ibidem*, nr.1/1920 pag.33

5. *Ibidem*, nr.2/1923 pag.23-24

6. *Ibidem*, nr.2/1923 pag.23

popoarelor trebuie privită în această lumină, motiv pentru care citim și astăzi cu plăcere articolul pentru actualitatea sa.

Poziția profesorului G.Bota este salutară pentru raportul stabilit între etic și etnic: „Zadarnic vei fi bun român, dacă nu ești om bun, țara ta nu folosește nimic, dimpotrivă îi ești o greutate pe cap. Zadarnic vei fi umanitarist, dacă nu ești mai înainte bun om, bun român; omenirea va avea în tine un element sec, fără roade firești. Trebuie să fii om, să fii român, să fii aceea ce natura și împrejurările ți-au hărăzit să fii.⁷ Considerând că însuși cuvântul înfrățire nu înseamnă contopire și că este o absurditate „a pretinde să distrugi sentimentul egoist al fiecărui frate,” autorul articolului dovedește o înaintată poziție în materie de relații între popoare. Înfrățirea nu presupune renunțarea la specificul național. Ultimele cuvinte ale articolului sunt semnificative în această direcție: „Drumul adevărat spre înfrățire este cultura tot mai înaltă.”⁸

În anul 1925, N.Iorga a vizitat orașul Oradea, ocazie cu care a ținut o conferință în sala festivă a primăriei. Conferința intitulată „Înfrățirea prin literatură” este rezumată în revista lui G. Bacaloglu.⁹ N.Iorga dovedește la începutul articolului că românii au fost pe aceste pământuri din cele mai vechi timpuri cu organizarea lor patriarhală și cultura lor proprie. Alături de ei au trăit ungurii. Pe savantul care a fost N.Iorga l-a caracterizat respectul pentru omul de știință, indiferent de naționalitatea sa. Iată ce spune în conferința sa: „Canonicul Karácsonyi, a cărui știință o respect chiar când nu pot aproba părerile sale romantice, precum și el socoate romantice anume păreri ale mele... Deci, punctele de vedere diferite, în materie de știință, mărturisite sincer, deschis și nu cu rea intenție, se pot totuși întâlni, în planul umanismului, sens în care a văzut marele învățat apropierea dintre românii și maghiarii din Transilvania.

Românii și ungurii împreună au realizat, spune istoricul, „o mare și frumoasă operă desigur, care se făcea de toți și pentru toți.” Conferențiarul spune că la baza înțelegerii dintre românii și maghiarii din această parte a României trebuie să stea colaborarea. Trebuie să se continue vechea și folositoarea colaborare. Motivarea apropierii între cei bine intenționați și care o doresc este făcută în sensul că românii și ungurii din Transilvania trăiesc în mijlocul aceleiași naturi, care-i inspiră și pe unii și pe alții deopotrivă. Aceeași natură „trăiește în noi. Cu toții avem în noi bolțile ei albastre...”. Ea „trăiește în fiecare fibră a neamurilor seculare de aici”. Un alt element care-i apropie este istoria, lupta lor comună: „Ne-am călit cu toții într-o lungă și grea luptă”. Argumentul de ordin logic, plin de persuasiune este că „tot evul mediu a ignorat noțiunea de naționalitate.”

Istoricul sugerează apoi căile de realizare a apropierii, a înfrățirii. O modalitate este cultivarea omeniei de celor de bine. Cuvântul toleranță este nou, luat din cărți și noi vorbim mult despre acesta uitând „adeseori omenia care a fost totdeauna în inimile noastre.” La întrebarea ce ar putea ajuta această apropiere, părintele istoriografiei

7. *Ibidem*, nr.2/1923, pag.23

8. *Ibidem*, nr.2/1923, pag.24

9. *Ibidem*, nr.2/1923, pag.24

răspunde: „Influența reciprocă a sufletelor sincere“ Iar domeniul concret al influențării reciproce a sufletelor bine intenționate, curate, sincere este literatura, numită metaforic „mare făcătoare de vrăji și săvârșitoare de minuni.“ Sunt citate în continuare nume ale unor oameni de cultură care și-au pus pana în serviciul apropierei culturale dintre români și maghiari. Astfel este Bitay Árpád care a scos o istorie a literaturii române în limba maghiară, iar la Vălenii de Munte el a vorbit despre viața literară maghiară. În legătură cu omul de știință maghiar, savantul român spune: „Cercetările sale ne învață atâtea despre dânsa (e vorba de literatură n.n.) dovedind că nici una din aceste nații nu se poate cunoaște bine fără a întreba izvoarele celorlalte (celelalte credem noi, n.n.). În continuare citim numele profesorului Kristof de la Cluj, a lui I. Slavici etc. Articolul se încheie cu un categoric și persuasiv îndemn la frumoasa muncă de cercetare reciprocă a culturii. „Să ne îndreptăm într-acolo cu toții scrisul nostru... “ să sorbim vloga acestui mediu natural și acestui trecut și să însufleșim prin ea literatura. Astfel fiecare ar putea citi, traducând opera celorlalți, lucruri de care sufletul lui însuși să fie mișcat. Mari lucruri sufletești se pot face astfel și mai ales mari necazuri se pot înlătura.“¹⁰

Înainte de a trece la traduceri vom nota și punctul de vedere al altor adepți ai apropierei sincere dintre românii și maghiarii din Transilvania. Revista „*Cele trei Crișuri*“ a deschis în paginile ei o anchetă cu următoarele întrebări:

1. Este posibilă o apropiere sinceră între românii și maghiarii din România-Mare?
2. Dacă este, pe ce tărâm? politic, economic sau cultural?“

Rezumând răspunsul dat de ziariștii și scriitorii maghiari, vom putea conchide că, de fiecare dată, el este afirmativ. Benedek Elek, scriitor și publicist și mai ales organizatorul literaturii maghiare după 1920, care sugera calea directă și concretă a înțelegerii dintre români și maghiari, afirmând că maghiarii trebuie să învețe limba statului, dar păstrându-și limba maternă, este unul dintre acei cărora li se datorește în mare măsură păstrarea culturii de masă în limba maternă.^x

Benedek Elek răspunde în acest sens în cuvinte călduroase „Da iubite frate scriitor român, fiindcă din întrebare simt îndeajuns că și dumneavoastră doriți colaborarea și mai știu că cei mai de seamă scriitori români și maghiari doresc aceasta.“¹¹

La revistă era concepția că literatura n-are nimic comun cu politica. Iată și pe colaboratorul nostru răspunzând potrivit aceleiași optici: „Nu aprob ca literatura să facă politică, dar susțin că literatura sinceră, care servește binele și evoluția poporului ei - e o politică, o politică mult mai superioară ca aceea ce o fac bărbații de stat, privind o dată la o clasă, altă dată la alta și uneori chiar la interesele unor indivizi.“¹² Mijlocul eficient de cunoaștere și apropiere reciprocă e literatura. În continuare Benedek Elek încurajează traducerile literare reciproce pentru că în felul acesta se va pune capăt urii, neîncrederii și indiferenței.“ Scriitorul și culegătorul de folclor despre care

10. *Ibidem*, nr.,/1925, p.178.

x. Ancheta a fost deschisă încă din 1922, odată cu nr.8-9

11. *Cele trei Crișuri*, -10-11/1922, p.173

12. *Ibidem*

vorbim și care are o notă biografică în revistă¹³, este de părere că scrisul poetic are o finalitate educativă și ca obiect poporul, concepție de o perfectă valabilitate și azi. „Noi scriitorii români și maghiari, trebuie să avem una și aceeași părere despre cultura noastră și să ne educăm poporul în acest sens.“¹⁴ Finalul răspunsului său este un călduros îndemn „La muncă dar, frați scriitori români și maghiari“.¹⁵

La anchetă mai răspunde Gömöri Jenő,¹⁶ redactorul șef și fondatorului revistei „Tüz“ din Viena, revistă în care au apărut numeroase traduceri din poezii români și recenzii la revistele românești.

Gömöri găsește această apropiere absolut necesară. La a doua întrebare (pe tărâm economic, politic, cultural?) el răspunde că deocamdată este posibilă numai pe tărâm „literar, artistic și științific“ și motivează logic. Pe tărâmul acesta nu există controverse între români și maghiari pentru că aici se întâlnesc cei mai distinși reprezentanți ai intelectualității. Procesul acesta se va desfășura încet - ne asigură Gömöri - gândind matur. Sunt citați apoi reprezentanți ai celor două popoare, aderenți convinși ai apropierii. Dovadă, revistele bilingve: „Aurora“ la Oradea și „Culisele“ la Cluj. Apropierea economică i se pare problematică. Iar cât privește apropierea politică, autorul nostru sugerează ideea înființării unui partid muncitor în care să intre oricine dorește, indiferent de naționalitate, rasă, clasă, sau categorie socială cu condiția să fie bine intenționați. Gömöri gândește just, obiectiv și practic scriind: „Cred că apropierea în Ardeal, Cehoslovacia și Iugoslavia trebuie s-o începem și s-o forțăm noi maghiarii, pentru că noi suntem minoritatea. Noi trebuie să fim începătorii, dar dumneavoastră românii, la rândul dumneavoastră, nu trebuie să respingeți această apropiere, ba din contră, trebuie s-o sprijiniți și să-i neteziți calea cât se poate de bine.“¹⁷ El îndeamnă ca platforma comună a culturii să apropie sufletele și să împreune forțele intelectuale ale tuturor popoarelor cu care trăiesc maghiarii împreună.

În paginile „Celor trei Crișuri“ este foarte frecvent numele lui Keresztúry Sándor care a tradus mult din literatura română în limba maghiară și invers. Trebuie să mărturisim însă că n-am găsit amintit numele său în nici un studiu care tratează relațiile culturale româno-maghiare, cu toate că, el a studiat literatura maghiară din Transilvania în cei patru ani de la război¹⁸ și a prezentat-o cititorului român, așa cum au făcut și revistele „Napkelet“ și „Tavaszi“ exceptând studiul citat al lui Domokos Sámuel. Cu atât mai mult credem că e demn de amintit cu cât atitudinea sa este optimistă scriind că în „epocă și cultura maghiară se va dezvolta mai departe.“¹⁹ Am putea spune chiar că sunt puține numerele din „Cele trei Crișuri“ în care să nu apară numele lui Keresztúry Sándor fie ca traducând opere (Manase) fie ca pregătind o antologie în limba maghiară

13. *Cele trei Crișuri*, 1992, Nr.10-11

14. *Ibidem*, p.174

15. *Ibidem*

16. *Ibidem*, nr.1/1923 p.11-13

17. *Ibidem*

18. *Ibidem*

19. *Ibidem*, nr.8/1923, p.26-27

din nuveliștii români.²⁰ Keresztúry Sándor scrie între altele, răspunzând la cele două întrebări: „Am aceeași convingere, că apropierea e un interes comun, dar n-o putem ajunge decât numai printr-o sinceritate reciprocă.“ Publicistica și literatura română și maghiară trebuie „să realizeze apropierea sufletelor.“ La anchetă mai răspund Ligeti Ernő și Bernády György, ultimul mărturisind că apropierea aceasta este nu numai posibilă ci și necesară, având ca bază o colaborare sinceră și cinstită.²¹

Într-un articol Keresztúri Sándor fixează *Rolul transilvanismului în istoria culturii europene*²² în care scrie despre școala de la Alba Iulia întemeiată în sec. XVII-lea de Bethlen Gábor transferat mai apoi de un alt principe, Apaffy, la Aiud, elogiind pe profesorul Apáczai Csere János și Pápai Páriz Ferencz, primul, autorul celei dintâi enciclopedii în limba maghiară. În nr. 11-„/1926 se studiază aceeași problemă din punctul de vedere al contribuției românești transilvănene.²³ Ne-am permite a conchide până acum că pe nedrept uitatul Keresztúri²⁴ se dovedește un bun cunoscător al istoriei și literaturii române și maghiare deopotrivă și un obiectiv cercetător al lor²⁵

Keresztúri Sándor stabilește câteva *Influențe reciproce între poporul român și cel maghiar* în care amintește că primul folclorist maghiar, Kriza János e primul descoperitor al unei poezii maghiare care avea un corespondent românesc identic. Volumul său *Măcieșii* (Vadrózsák) a fost publicat de societatea literară „Kisfaludy.“ În continuare se referă la *Balada meșterului Manole* și *Kömvés Kelemenné* și la balada *Inelul și năframa* și *Kato Kádár*.

Finalul articolului este plin de înțelepciune: „E posibil ca în fundul inimii lor să se dușmănească aceste popoare al căror suflet a întregit astfel de influențe reciproce?“²⁶

„Cele trei Crișuri“ desfășoară o apreciazabilă muncă de apropiere între românii și maghiarii din județul Bihor. Strădania aceasta a fost urmărită, în mod conștient, de oamenii de bună credință. Articolul redacțional nesemnat, ceea ce înseamnă că el exprimă concepția colectivului de conducere a publicației, al nr.4/1921 este grăitor în sensul celor spuse mai sus.²⁷

La întrebarea ce finalitate are arta se răspunde: „E îndeobște azi recunoscut că arta poate fi cu folos întrebuințată nu numai ca un admirabil instrument de educare a sufletelor tinere, pe care ea are darul să le modeleze în direcția binelui și frumosului, dar și ca un puternic și imediat mijloc de influențare socială, ca o punte solidă și sigură între diferitele categorii de oameni, clase sau chiar națiuni.

Acestea fie ele în cea mai cruntă învrăjbire, se pot simți bine împreună, când le

20. *Ibidem*, nr.14/1922, p.224

21. *Ibidem*, p.217

22. *Ibidem*, nr.2/1925, p.29-30

23. *Ibidem*, nr.11-„/1926, p.158.165

24. Același se oprește asupra câtorva „Influențe reciproce între poporul român și cel maghiar C.T.C. nr.6-7/1926 p.87-80

25. Punctele de întâlnire între literatura română și maghiară sunt studiate și de prof. universitar Kristoph György în articolul „*B.Balassa și poezia populară română* *Ibidem* nr.8-9/1926 p.,1-„2

26. *Cele trei Crișuri* nr.2/1924 p.24-25

27. *Ibidem*, p.97-98

unește aceeași contemplare, sau emoția artistică.²⁸ Am dat acest lung citat pentru a convinge cititorii asupra intențiilor frumoase cu care pornea la drum redacția revistei orădene. Artă are rol semnificativ în viața oamenilor: „Artă scoate la suprafață, din noianul sufletului, numai ce e mai ales și mai temeinic în firea oamenilor și, gonind neghina și pleava care sunt pricina discordiei dintre ei, face minunea unei apropieri sincere între elementele sale mai potrivnice.”²⁹

Deosebit de important găsim faptul că se menționează între altele că apropierea dintre oamenii diferitelor națiuni nu trebuie să pornească din calcul, ci din simțire. “Pe temeiul acestor motive mai mult simțite decât calculate,, a început o legătură între români și maghiari. În vederile celor din redacție, artă este un loc senin de întâlnire pentru toți: „întâlnindu-se pe terenul comun și senin al artei vom putea lăsa la o parte ura și pormirea unuia împotriva altuia și nu ne vom închina decât superiorității de creație în cultură și artă.”³⁰ Îndemnul merge și mai departe la concret scriindu-se: „Se va urma astfel și în coloanele revistei unde pe lângă bogatul material românesc vom publica și traducerea unor opere mai caracteristice din literatura maghiară.”³¹ „Frază de încheiere este în conciziunea ei maximă un îndemn de o perfectă valabilitate astăzi, oricând și oriunde.” „Nu poți servi mai bine țara decât servind, în același timp și cultura.”³²

Expresia concretă a justeței unor astfel de păreri o atestă traducerile pe care le găsim în paginile revistei. Poetul Kiss József e prezent cu poezia „Viziune” în traducerea lui Justin Ilieșiu; Viziunea poetului e sobră. În nopțile târzii, când „Nici somnul nu coboară din negrele țării cu pleoapele deschise” poetul visează. I se pare că aude „O voce-n care geme un sunet de fanfară.” Vine de undeva și se îndreaptă în necunoscut. „În lung convoi de doliu o văd, o simt cum vine și pare că-mi îngroapă tot sufletul în mine.”³³

George A. Petre traduce poezia *Dumnezeu*³⁴ a lui Salamon László. Opera este expresia artistică a unui zbucium păgân, Dumnezeu fiind numit părintele păcatului, zeu al patimei.

„Ne naște ca să ne omoare.
„El suflă-n flăcările omenirii
E însuși sâmburele fructului
Voința veșnică și pasiunea firii“,

pentru ca ultima strofă să fie o împăcare cu divinitatea, a cărei bunăvoință o recunoaște.

Neobositul Justin Ilieșiu traduce din Gyóni Géza poezia „Numai pentru o noapte.”

28. *Ibidem*, Nr.2/1924 p.24-25

29. *Ibidem*, p.97

30. *Ibidem*, Nr.2/1921 p.98

31. *Ibidem*, p.98

32. *Ibidem*, Nr.4/1921 p.98

33. *Ibidem*, Nr.16/1921 p.506

34. *Ibidem*, Nr., 1922 p.182

Poezia este de o puternică atitudine antirăzboinică la care poetul a ajuns abia după ce cade prizonier și a trăit calvarul prizonieratului.

Pe cei care se cred viteji

„De urgia luptei să se înfioare
Pe când moartea cântă imnuri funerare
Și sămânță neagră samănă pe căi
Iar în șanțuri negre dorm voinici flăcăi.”
„Să-i trimiți aicea numai pentru o noapte“

Pe cei care nu cred ce e războiul

„Să-i trimiți aicea numai pentru o noapte:
Când încep să bată plumbii în cetate,
Când încep să urle sute de grenade
Când din guri de tunuri iese foc și sânge
Și-a Vistulei apă înroșită plânge.“

Poezia, de înaltă ținută etică, este o critică la adresa vânzătorilor de țară:

„Să vadă locul focului nestins
Și orfanii jalnici cum se-neacă-n plâns,
Muribundul geme, și rănitul strigă:
- Mamă... tată... frate...!”

pe cei ce stau la adăpost de război:

„Numai într-o noapte vreau să-i văd cum vin
Să cunoască o clipă al vieții chin.³⁵

De altfel Gyóni Géza este considerat de critica literară ca poetul ce a înfățișat atmosfera războiului în mod aparte.³⁶ Poezia apare și în *Antologia literaturii maghiare* (pag.510), în traducerea lui Aurel Covaci.

Același Justin Ilieșiu traduce poezia „Laura“ de Oláh Gábor. Primele opt versuri realizează portretul fetei. Poezia nu apare în *Antologia citată*, deși din opera lui Oláh Gábor se tradusese încă din 1921.

Laura râde ca un copil. Urmează prezentarea calităților sufletești ale fetei. Tânărul îi cere focul iubirii ei și îi spune că o va duce:

„În vraja unei clipe,
Mai sus de unde bate gândirea din aripe“

Întâlnim chiar o expresie eminesciană:

„Sim asează în tronul împodobit cu stele
În purpură-mbrăcată, mai mândră decât ele“

Poetul a oscilat între exemplul marelui Ady și conservatorismul provincial. Este scriitorul de la care vor rămâne romanele ce înfățișează viața satului maghiar.

Figura centrală a întregii vieți literare a epocii și, dincolo de aceasta, și a întregii

35. *Ibidem*, Nr.15/1921 p.469

36. Klaniczay Tibor, Szattder József, Szabolcsi Miklos, „Kiss Magyar irodalomtörténet“, gondalat, Budapest, 1965, p.239.

vieți publice spirituale, conducătorul de o energie radiantă, Ady Endre, cel mai mare creator al poeziei maghiare, cel care-și mărturisea cu mândrie descendența din popor și aducea cu sine din copilărie sentimentele maghiarilor și românilor, este prezent în revista noastră, cantitativ, cel mai mult. - Este unicul scriitor din care se traduc mai multe poezii, iar din nota care însoțește traducerile se simt frumoasele sentimente de admirație ale celor de la „Cele trei Crișuri“ pentru el. Critica literară este de acord că cea mai mare cotitură din viața sa este momentul când ajunge și se stabilește pentru un timp la Oradea.

Poezia „Omul blestemat“ de Ady Endre este tradusă de Justin Ilieșiu. Poetul se consideră un om blestemat, deoarece:

„De mi-ați tăia și mâinile și nu mă mir,
Că prea sunt dornice de-mbrățișare
Iar când îmbrățișez sunt un vampir“³⁸

Limba-i supără pe ascultători. Acolo unde calcă parcă distruge al tuturor noroc.
Durerea sa sfântă e paroxistică:

„Și sufletu-mi năpraznic moară-apoi
Căci numai pagubă-a făcut cât a trăit,
Și tot ce-i sfânt îngroapă în noroi“³⁹

În aceeași traducere apare și „la-mi tot ce mi-ai dat...“ o încântătoare poezie de dragoste.

„Ia-mi tot ce mi-ai dat, înapoi
Nădejdi, primăveri, bucurii,-
Că-n veci n-o să-ți dau înapoi
Frumoșii tăi ochi azurii“⁴⁰

E o poezie lirică ce atestă pesimismul poetului:

„În sufletul meu te-ngropai
Pe tine-un lac azuriu
Privească oricine în el,
Căci sufletul meu e pustiu“⁴¹

Ady Endre apare și cu poezia „Aproape de cimitir“ în traducerea aceluiași Justin Ilieșiu. Poetul trăiește tragicul sentiment al înorții. Cimitirul rece de la marginea satului; „Blajin și trist într-una cu crucile plecate“, în nopți întunecate va privi spre poet:

„Și-ncremeniți noi singuri privi-ne-vom mereu
Iar sufletu-mi gigantic va tresări-n neștire
O, nu e bine-aproape să stai, de cimitire“⁴²

Poetul se simte stăpânit de gândul morții, știe că nu e bine să te lași

37. *Cele trei Crișuri*, nr.10/1921, p.301

38. *Ibidem*, - nr.,/1921, p.364

39. *Ibidem*

40. *Ibidem*, nr.14/1921, p.434

41. *Ibidem*

pradă lui și totuși:

„Eu simt în mine-adeșea c-a morții negre aripi
Mă vor cuprinde-mreajă. Și uita-voi, că trăiește
În mine marea viață, ce-aprinsă strălucește“⁴³

În această semisomnolență poetul nu știe dacă cimitirul se apropie de el tot mai mult, sau el de cimitir. Impresionantul sentiment nu smulge totuși poetului accente de disperare.

„În podgoria anilor trecuți“ se cheamă poezia bahică a lui Ady Endre, tălmăcită de Justin Ilieșiu. Poetul îngână un cântec la cules de vii, veghind singur.⁴⁴ Același Justin Ilieșiu traduce din Ady Endre „Sânge și aur.“⁴⁵ Poetului îi este indiferent dacă răsună aur sau curge roșu sânge, pentru că: „Eu știu că nu-i statornic nimic,“ spune autorul. Totul moare, totul dispare, și glorie și viață; ceea ce rămâne e aurul și sângele:

„Mor gințile învinse ca să renască iar,
Și sfânt e îndrăznețul ce nu crede în lege,
El ca și mine aur, și sânge roșu alege.“

De altfel, despre traduceriile lui Justin Ilieșiu din Ady scrie laudativ Dan Endre.⁴⁶

Emil Isac scrie un articol comemorativ despre Ady Endre în care mărturisește: „mie Ady mi-a fost un bun prieten și am iubit într-ânsul mai mult ca oricine: omul. Căci Ady era înainte de toate un om: suflet deschis, temperament combativ, ironic și arțăgos, glumeț și trist, un complex de iubire, ură și știință.“⁴⁷

Dacă cităm mai mult din acest articol o facem cu convingerea că nimic nu poate înlocui cuvântul unui poet despre un alt poet. Și-apoi caracterizarea aceasta este elocventă și pentru harul poetic al celui care scrie și pentru geniul poetic al celui despre care scrie: „Rafinat ca un abate francez, și totuși naiv ca un copil, încrezător în geniul luminei, pacifist în vremuri, când pacifismul conduce în beciurile umede ale Szegedinului și Václui - prieten al progresului, fără să calce pe trupul națiunii cu cizme împintenate - era un mare poet dar și un mare om.“⁴⁸ Portretul fizic făcut de E. Isac e al unui poet despre altul. Cuvintele poetului român sunt un adevărat poem în proză: „Natura l-a înzeștră - cu ochi mari, sculptori - cu păr negru, de care numai indienii au: strălucit ca fierul lustruit, spătos, ca un atlet și copiind din cartea vieții cele mai fierbinți taine aș spune: a fost un Gargan un Baudelaire al ungurilor și totuși n-aș nega niciodată că era ungur.“⁴⁹ Portretul este cuprinzător, larg, fără să fie vag, din linii mari, dar și din amănunte esențiale. „Visător al Gangelui, dar botezat cu Dunărea, simțind în sufletul lui plânsul Asiei, pe care-l punea pe buzele copiilor nevinovați, era prețul umanității,

42. *Ibidem*

43. *Ibidem*

44. *Ibidem*, nr.1-2/1922/III/, p.19

45. *Ibidem*, nr.1-2/1922, p.12

46. *Igaz Szó*, nr.11/1957, p.9

47. *Cele trei Crișuri* 1922, nr.8, p.122

48. *Ibidem*, nr.8/1922 p.122

49. *Ibidem*

căci i-a fost milă de fiecare om, poate de aceea știa a urî și iubi.”⁵⁰

Isac spune că Ady e un poet cu „dimensiuni mondiale”. El scrie patetic despre marele său prieten, de care îl leagă atâtea amintiri. „Și câți dușmani a putut avea, se observă din mulții prieteni pe care îi are. Ady este azi pe buzele tuturor, tragedia lui Oscar Wilde îl ajunge și pe dânsul: devine popular.”⁵¹ Isac îi admiră curajul.

Dar popularitatea marelui poet nu-i va clinti niciodată memoria marelui om, care a avut curajul unui leu, să se hărțuiască, să lupte fără „să-i pese de gloanțe.”⁵² Poetul clujean l-a privit ca om, ca poet, iar acum îl privește ca român, mărturisind admirația acestui popor pentru prietenul său: „Balsam pe ranele ardelenilor, ale românilor, din 1911-1917 era scrisul, versul, verva și ura iubită a lui Ady.”⁵³ Ady e considerat o oază pentru sufletul omenesc. Încheierea este expresia cea mai convingătoare în sinceritatea ei a unei calde prietenii a cărei bază a fost un veritabil umanitarism: „Poate de aceea simt că se așază umbra lui caldă pe fruntea mea, afară toate stelele strălucesc mai tare ca de altă dată - din codrii adânci când aud pornind vânturile sălbătice, ca să mângâie nesfârșita mare a gândului, a vieții, Ady omule, frate.”⁵⁴

Din acest număr aflăm că după serbările de la Zaláu și din satul natal al poetului o parte a presei de limbă maghiară l-a atacat pe poet, sub diferite motive. Alături de presa de limba maghiară sănătos orientată, presa română și în primul rând „Cele trei Crișuri” condamnă pe detractorii lui Ady exclamând: „Să fii persecutat și după moarte pentru că ai îndrăznit să iubești oamenii fără diferență de naționalitate.”⁵⁵

Dávid Gyula într-un număr din „Igaz szó” scrie că opera lui Ady este unul din acele poduri pe care le construiesc folositorii responsabili ai penei între naționalitățile și popoarele conlocuitoare.⁵⁶

Dávid Gyula citează revista noastră „Cele trei Crișuri” printre cele care, alături de: „Aurora”, „Familia” orădene și „Abecedar” din Brad, „Gândirea” din Cluj și „Pagini literare” din Turda traduc opera lui Ady. Același cercetător notează, de altfel, că o mare parte a traducătorilor români din Ady nu pot să-l redea fidel pentru români. De aici aflăm că Justin Ilieșiu în 1922 a scos o *Antologie de poezie modernă maghiară* care cuprinde 18 poezii din Ady iar poetul orădean George A. Petre a publicat un volum exclusiv Ady „Sânge și aur” (1930). Goga spune „Cred că ar fi cel mai bine să apropiem literatura maghiară de cea română prin Ady.”

Poet el însuși, Justin Ilieșiu traduce poezia „Apune soarele” de Szép Ernő, o poezie erotică într-un cadru natural policromat:

„Soarele apune în marginea zării,

50. *Ibidem*

51. *Ibidem*

52. *Ibidem*

53. *Ibidem*

54. *Ibidem*

55. *Ibidem*, nr.8/1922, p.128

56. *Igaz szó* nr.1/ian 1969 p.68

57. *Cele trei Crișuri* p.106

Ascunde-te -aicea nimicul meu dulce,

Te lasă uitării.“

În apus e un foc uriaș, război și „suferință adâncă amară“. Traducerea nu este lipsită de senzualism.

„Ești sfântă, frumoasă,

Fierbinte ca focul ce-ți arde în vine,

Ești moale și caldă și îmbujorată.“⁵⁷

Mai puțin reușită este traducerea unui vers în care eroul îi cere iubitei tăcere, pentru a auzi „cum se plimbă în gură-ți încet respirația“. Poetul se teme că moartea care este aproape îi va cere ochii iubitei, de aceea ar vrea să-i mai vadă. „Puritatea, simplitatea și dragostea de pace și liniște“ iată cum este caracterizat poetul nostru de istoria și critica literară.⁵⁸ O ilustrare a acestei caracterizări o face poezia de mai sus.

„Narcotism“ - se intitulează poezia lui Bárdos László tradusă de poetul George A. Petre. Poetul este decepționat pentru că ceea ce a iubit „S-a spulberat în vânt“ încât a rămas singuratic, orfan. De aceea, el și-a lăsat luntrea în voia apei:

„Se zguduie talazuri

Și s-o izbească-n coaste vântu-nfuriat

De s-o izbi în cale de vreo stâncă

Și-o scufunda-o în larg furtuna,

Nepăsător rămâne brațul meu.

Aici sau acolo - mie mi-e totuna...“⁵⁹

Poetul se lasă pradă parfumului amețitor de otravă și letargiei visului pustiu. O singură dorință poate îl mai încercă: să-i adumbrească fața un vâl din părul iubitei.

Cunoscutul poet George A. Petre ne dă versiunea românească a unui cântec trist de „Despărțire“ din Kondor László. După un tablou din natură, din care aflăm că eroul sădise în ea „un dor de frumos“ cel părăsit își spune durerea:

„Și astăzi sătulă de jertfele mele

Alergi fără nici o părere de rău“

Tristețea, durerea îi smulge exclamații cuprinse în plastice imagini artistice:

„Dar vai de îngusta pârauului vale,

Când muntele-nalt peste ea se prăvale!“

Eroul rămâne ca un munte „stingher, neclintit“, urmărind-o oriunde ar merge. Demnă de amintit este imaginea legăturii dintre cei doi din versurile:

„Căci tu risipi-vei ființa-mi prin lume,

Purtând-o pe drumuri de astăzi pe mâne“

La toți câte-o parte din mine vei da

Și orfană - de sufletul meu vei rămâne.⁶⁰

Kaczer Illyés publică proza „Primăvara întunecată“ în traducerea lui Lupu.⁶¹

58. Klaniczay Tibor, Szander József, Sabolesi Miklós *op.cit.* p.230

59. *Cele trei Crișuri* nr.10-11/1922 p.163

60. *Ibidem* p.160

E o poveste tristă. În primăvară, sora de caritate Frusina, însoțind doi soldați orbi: Gerson, fiu de țăran și Lajoska, băiat de la oraș, urcă dealurile din împrejurimile Budapestei. Opera este un rechizitoriu al războiului. Lajoska își amintește că cei care ieri trebuiau să dea capacitatea, dau azi examene de război. Arătând parlamentul, Lajoska spune: Acesta a băut sângele nostru. El a înghițit ochii noștri luminoși: Jandarmul acesta neînduplecat „ne-a mînat pe noi la moarte... în noaptea veșnică....”, spune eroul nostru în continuare

Mikszáth Kálmán apare în revista noastră cu schița „Carul invalid” în tălmăcirea lui A. Buteanu.⁶² Călătorind alături de un comisar cu o căruță din Szöreg - în Horgos li se rupe osia căruței. Un țăran bătrîn îi privea foarte flegmatic; așa, cum privește norii, când nu-i pasă dacă merg spre răsărit ori spre apus. “Acesta îi ajută, la rugămintea lor s-o repare, fără să le ceară nimic în schimb. La sfârșit, autorul spune că a „câștigat fotografia fidelă a țăranului ungur.”

În mai multe numere apar „Gânduri” originale și culese de Irene de Palfffy. Pentru frumusețea lor notăm câteva:

„Dragostea trăiește din ceea ce dorește
Și moare din ceea ce obține”

„Numai peștii se mănâncă cu atîta sînge rece ca... femeile.” Nu lipsește ironia: „Cea mai bună probă de iubire a aproapelui o vedem la canibali. „Nici autoironia.” Când n-avem niciun subiect, scriem aforisme.”

Revista informează cititorii despre noutățile editoriale de limbă maghiară din România și de peste hotare. Astfel, la rubrica „Bibliografie”, apar, alături de cărțile în limba română noutățile din *Új modern Könyvtár*, Viena.⁶³

Publicația orădeană este o permanență vie în viața literară. Aflăm de aici despre moartea romancierului Gárdonyi Géza, autorul volumului „Stele din Eger.”⁶⁴ Același număr face cunoscute serbările care vor avea loc în Oradea Mare prilejuite de centenarul nașterii lui Al. Petőfi, care urma să aibă loc în primăvara anului 1923. Din felul cum se vorbește aici despre „cel mai mare poet maghiar” se poate convinge oricine că valorile universale sunt apreciate cu obiectivitate, întrucît în notă se spune că aceasta este o sărbătoare nu numai pentru maghiari „ci și pentru întreaga lume, căci Petőfi a urcat nebănuite culmi în poezie, ceea ce l-a așezat în rîndul marilor genii universale.” Suflet zbuciumat, el a fost pătruns de spirit de libertate, de aceea „a murit luptînd cu sabia.”

Cronicarii revistei noastre recenzează opere din literatura maghiară. Este cazul romanului „Schanii” de Ida Kiss, o tînără de 20 de ani.⁶⁵ „Deși lipsit de remarcabile calități artistice, se spune în recenzie, și pe alocuri chiar de motivările psihologice necesare”, romanul merită să fie remarcat pentru paginile de adevărat talent și finețea de caracterizare. Autorul recenziei e un bun cunoscător al limbii și literaturii maghiare,

61. *Ibidem* p.7-8

62. *Ibidem*, pag.86-87

63. *Ibidem*

64. *Ibidem* p.224

65. *Ibidem*, pag.206

deoarece surprinde în „Schanii“ influența scriitoarei Kafka Margit. Totuși, tinerei romanciere i se recunoaște „agerimea intuiției“, zugrăvirea mediului și „unitatea compoziției.“ Se fac observații asupra limbii operei.

Demnă de remarcat este recenzia revistei „Erdélyi Irodalmi szemle“ care publică notițele unui preot catolic Ioan Berkus de la sfârșitul sec. XVII în care sunt descrise așezămintele catolice din Moldova, interesante pentru istorici. Publicația este considerată de „Cele trei Crișuri“ cea mai de elită revistă maghiară științifică din Ardeal. În jurul ei s-au adunat cei mai de seamă savanți maghiari de la noi.⁶⁶ Publicația noastră face un bun serviciu apropierei dintre poporul român și maghiar, dorită și de frunțașii revistei.⁶⁷

În numerele 5-6/1922, pag. 96 putem citi „Un pas frumos s-a făcut aici în Oradea Mare pe tărâmul apropierei dintre români și maghiari.“ Scriitorii, gazetarii și artiștii din toate categoriile fără diferență de naționalitate au pus bazele unei societăți. Scopul este cunoașterea literaturii acestor două popoare, prin traducerea și înființarea unui club unde să vie în contact și să țină conferințe săptămânale, din domeniul istoriei și literaturii. În curând societatea va edita o revistă al cărei sumar va consta din traducerea operelor de valoare a literaturilor române și maghiare. Statutele au fost votate de adunarea generală din 27.II.1922 și a fost ales prin vot subcomitetul în frunte cu președinții M.G. Samarineanu, inițiatorul acestei idei pentru realizarea căreia a luptat mult și Pálffy Irén.

Ca urmare a acestui fapt e scoasă revista bilingvă „Aurora“ (literară, artistică, socială) care are ca scop a face cunoscute reciproc cele două literaturi respectiv, în a conduce propaganda sinceră pentru apropierea româno-maghiară în Ardeal. „Pe lângă traducerile reciproce din poezii și prozatorii români și maghiari, în fiecare număr găsim cronici și recenzii bogate asupra mișcărilor culturale din ambele părți. Astfel Oradea Mare începe să progreseze simțitor devenind un centru al inițiativelor frumoase și folositoare.“⁶⁸

Revista „Cele trei Crișuri“ deschide paginile sale lui Vath János, autor al multor scrisori din Budapesta, publicate în periodicul orădean, ocazie cu care sunt prezentate principalele sale opere. Prin urmare „Cele trei Crișuri“ nu este ospitalieră numai pentru maghiarii din Transilvania, ci și pentru cei din Ungaria, care luptă pentru apropierea sinceră dintre cele două popoare. Un alt exemplu îl oferă deosebit de plăcut caracterizarea făcută poetului Erdély Jozsef, a cărui poezie se impune prin culorile de la țară, icoană din viața țaranului, tonul și muzica baladelor populare.⁶⁹

Popularizarea apropiierilor culturale româno-maghiare a fost un alt obiectiv al revistei din centrul atenției noastre, aflăm astfel că „Erdélyi Irodalmi társaság“ a invitat pe Keresztúri Sándor să recite aici din traducerile sale din ungurește în românește.⁷⁰

Cititorii revistei cunosc acum societatea aceasta care a încurajat pe Révay Károly,

66. *Ibidem*, p.147

67. *Ibidem*

68. *Ibidem*, p.255

69. *Ibidem*, p.132

membru al „Societății literare a Ardealului“ al societății literare „Petöfi“ din Budapesta și care a înființat la Baia Mare societatea culturală „Teleki“ cunoscutul traducător al operei lui George Coșbuc, să tălmăcească în continuare din limba română în limba maghiară. În „Vasárnapi Ujság“ el traduce din Eminescu.⁷¹ În ideea apropierei de care vorbim, revista noastră salută inițiativa editurii „Cele trei Crișuri“ de a scoate o antologie a poeziilor unguri moderni, tradusă în românește de Justin Ilieșiu, antologie care cuprinde opera lui: Ady Endre, Babits Mihály, Szép Ernő, Koszolány Dezső, Oláh Gábor, Iuhász Gyula.

Această apropiere se realizează și prin traduceri din limba română în maghiară în revistele ungurești din Transilvania. Publicația orădeană își face datoria pe linia chestiunii din atenția articolului nostru - apropierea culturală româno-maghiară - de a saluta cu bucurie traducerile din literatura română în limba maghiară. Interesul deosebit pentru traducerile din limba română în limba maghiară îl dovedește și un alt articol, intitulat „în jurul traducerilor din românește.“⁷² Sunt salutate aici traducerile din literatura română în maghiară care, apărute în reviste și ziare maghiare, nu sunt scoase în volum. La tipărirea lor, statul sau marii editori ar trebui - se propune aici - să contribuie. De altfel, din același număr aflăm că se urmărește realizarea unei biblioteci „Aurora“. Cu aceeași ocazie se spune că în editura tipografiei „Cele trei Crișuri“ urmează să apară un volum de traduceri din poezii maghiari, a lui Keresztúry sub titlul „Laura“ în tălmăcirea lui Justin Ilieșiu.

Suntem informați că nuvela „Străjerul“ de Sadoveanu a fost tradus de Keresztúry Sándor în „*Temesvári Hirlap*“. Glosa lui Eminescu a fost tradusă de Dsida Jenő în „*Véendiákok lapja*“. Lui Ivan Peter îi datorăm traducerea operei „*Principesa Ruxandra*“ de Nicolae Gane, în „*Vasárnap Ujság*“. Alfred Moșoiu cu „*Rugăciunea florilor*“ e tradus de Keresztúry în „*Pásztor Tüz*“. „*Temesvári Hirlap*“ publică poezia „*Vara*“ de Lucian Blaga, iar poezia „*Amurg*“ de G. Tutoveanu e tălmăcită în aceeași publicație, schița lui Emil Isac „*Cristor și soldatul*“ e tălmăcită în „*Temersvári Hirlap*“ de același harnic Keresztúry. Într-o notă se mărturisește că revista „Cele trei Crișuri“ de la început s-a declarat că vrea să mijlocească o apropiere între cercurile culturale românești și cele maghiare din Ardeal. De șapte ani de zile niciun moment n-a încetat a accentua, că este o „necesitate absolută de a face cunoscută cultura noastră în cercurile maghiare din Ardeal și viceversa.“ Așa cum era și firesc, repetăm, prin apropiere⁷³ românii nu înțelegeau deznaționalizarea. Elocvente sunt următoarele cuvinte din continuarea notei citate: „Ne putem apropia unii de alții fără să se pericliteze cultura și limba noastră originală.“⁷⁴ Revista salută cu mulțumire frumoasa muncă de traducere din ambele părți. Publicația, „Cele trei Crișuri“ a primit cu bucurie orice gest de apropiere din partea literaților maghiari, În cazul nostru este vorba despre o scrisoare a redactorului Ludovic Györgyi de la revistele „*Erdélyi Irodalmi szemle*“ și „*Pásztor Tüz*“ care

70. *Ibidem*, nr.4/1923, p.64

71. *Ibidem*

72. *Ibidem*, nr.1/1923, p.15

73. *Ibidem*, nr.10/1926, p.144

mărturisește că „cercurile cele mai serioase din tabăra culturii maghiare din Ardeal, sunt dispuse și chiar doresc o activitate de apropiere româno-maghiară.”

Nota este, regretabil, printre ultimele gesturi frumoase întrucât după ce șapte ani oamenii de cultură au încercat apropierea sinceră, cu cât mișcările iredentiste și revizioniste se apropiau, cu atât lumina se stinge treptat lăsând locul întunericului.

Într-o notă din nr.6/1927 este salută cu căldură colaborarea în paginile publicației orădene a Episcopului Dr.Karácsony János, notându-se totuși. Dacă în unele chestiuni care privesc istoria noastră, Episcop Dr.Karácsonyi profesează vederi pe care istoricii noștri nu le acceptă și care contrariază și sentimentele noastre, faptul acesta nu poate împiedica spiritele obiective, de a recunoaște înalta sa erudiție și distinsele sale calități de om de știință.⁷⁵

La sfârșitul acestor rânduri se impun câteva concluzii. Chiar dacă nu toate traducerile vizează operele sau scriitorii cei mai reprezentativi ai fenomenului literar maghiar, acțiunea de apropiere româno-maghiară este demnă de toată lauda, și aceasta pentru că traducerile au contribuit la popularizarea în rândul cititorilor români a scrierilor poetice maghiare, pentru că ea a permis stabilirea punctelor de întâlnire dintre cele două literaturi, realizându-se astfel o matură și obiectivă apreciere a contribuției fiecăreia, la îmbogățirea tezaurului literar universal.

Întreagă această acțiune a dus - și aceasta nu este un factor ultim ca importanță - la trezirea și dezvoltarea, prin profundul umanism ce stă la baza culturii, a sentimentului de respect și apropiere a românilor și maghiarilor din județul Bihor și reședința sa, Oradea, deziderat căruia i se dorește integrată și cercetarea noastră.

74. *Ibidem*, p.145

75. *Ibidem*, nr.6/1927, p.108

BIHOREANUL EUGEN VANCU ȘI LOCUL SĂU ÎN VIAȚA FINANCIAR-BANCARĂ A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA PRIMEI JUMĂTĂȚI A SECOLULUI AL XX-LEA.

**de
MIHAI D.DRECIN**

De obicei atenția cercetătorilor se îndreaptă spre personalitățile și evenimentele de prim rang din istoria unui popor, afirmate mai ales în viața politică și culturală. Poate și pentru faptul că activitatea acestora este mai spectaculoasă, cu greutate în derularea vieții poporului căruia îi aparțin, trezește în permanență curiozitatea publicului interesat în cunoașterea trecutului istoric - indiferent de generația căreia îi aparține; în timp ce sursele de informare sunt bogate în izvoare, ceea ce înlesnește un studiu temeinic, aprofundat, nuanțat, mai ferit de exagerări în orice direcție, garantând, într-un fel, o mai mare credibilitate și viabilitate studiilor care li se dedică.

Mai greu de abordat sunt temele de istorie a vieții economice și sociale în general, totuși absolut indispensabile înțelegerii procesului devenirii istorice. Cercetările de istorie economică, în toate compartimentele ei, inclusiv în cel al activității financiar-bancare, sunt, la prima vedere, lipsite de spectaculos. Cifrele și sumele ce se cer calculate sunt seci, aride, inexpresive. Tălmăcite, explicate și interpretate în cuvinte își dezvăluie însă subit grava lor încărcătură interioară, radiografie exactă a structurii, sănătății sau maladiilor unei economii naționale la un moment dat, a calităților și carențelor psihice, culturale, fizice sau politice ale națiunii respective. De aceea datele și fenomenele economice sunt indispensabile în explicarea evoluției politice și culturale al oricărui popor, inclusiv a scrutării viitorului său.

Trasarea direcțiilor de evoluție a economiei unui popor nu este rezultatul spontanului, al întâmplării, al conjuncturii internaționale, al inspirației și ambiției unui individ - mai ales pentru epocile modernă și contemporană. Experți - autodidacți sau pregătiți în școli economice, instituții specializate, funcționari conștiincioși, atmosferă serioasă și responsabilă propice cercetărilor teoretice și practice - contribuie la găsirea celor mai potrivite căi în jalonarea dezvoltării economice a unui popor, inclusiv a corectivelor de rigoare atunci când acestea se impun. Această „lume“ a experților, instituțiilor, funcționarilor sau publiciștilor, angajați atât în munca practică a afacerilor cât și în cercetări teoretice asupra fenomenelor economice - ar merita a fi studiată din cele mai diverse unghiuri de vedere (număr, grad de pregătire profesională, vârstă,

mentalități, disciplina muncii, gradul lor de angajare în lupta de afirmare națională etc. - în cazul persoanelor, vechimea, modul de organizare, capacitatea de adaptare la cerințele vremurilor, în ce măsură fac servicii luptei naționale etc. - în cazul instituțiilor). Astfel am realiza o cercetare de sociologie-istorică¹ ce ne-ar explica mai bine resorturile, succesele ca și insuccesele luptei noastre naționale în diferite perioade ale istoriei ultimilor 150-200 de ani.

Ne propunem ca în cercetările noastre să rămânem cantonați în sfera vieții financiar-bancare a românilor transilvăneni din Austro-Ungaria sfârșitului secolului al XIX-lea - începutul celui următor. Pentru a putea realiza, peste ani, o sinteză asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania anilor 1871-1918, cu toate implicațiile și greutatea lui în apropierea și realizarea desăvârșirii unității noastre naționale, trebuie să studiem activitatea unor economiști și oameni de bancă de primă mână pe care i-a dat națiunea română (ex. George Banțiu, Visarion Roman, Partenie Cosma², Dr. Cornel Diaconovich³, Vasile C. Osvadă, Valeriu P. Bologa⁴, Ioan I. Lapedatu⁵ etc.), a băncilor⁶ și revistelor cu profil bancar⁷, a mediului funcționăresc din cele în jur de 150⁸ de bănci înființate de românii transilvăneni până în preajma izbucnirii primului război mondial.

Eugen Vancu, asupra vieții și activității căruia ne oprim, este un funcționar al Băncii „Albina” din Sibiu, prima și cea mai importantă bancă cu capital românesc din Austro-Ungaria, veritabilă instituție națională a românilor transilvăneni. Încercând să stabilim liniile de conduită profesională, morală și de angajare în vâltoarea vieții cultural-politice a subiectului nostru - adunăm date care, coroborate cu altele de aceeași natură, ne pot compune, treptat, profilul funcționarului de bancă român din Transilvania epocii austro-ungare, component de bază al păturii conducătoare a burgheziei românești tocmai în perioada ultimelor două asalturi asupra anacronicei duble monarhii, asalturi datorate generațiilor politice de la 1884 și 1905.

1. Vezi în acest sens rezultatele lui Simion Retegan, *Structura social-economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal*, în *A.M.N.*, 1971, p.275-286; Idem, *Dieta românească a Transilvaniei*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p.11-33.

2. Mihai Drecin, *Din activitatea financiar-bancară a bihoreanului Partenie Cosma în cadrul Băncii „Albina” din Sibiu*, în „*Crisia*”, Oradea, 1975, p.161-182.

3. Idem, *Dr. Corneliu Diaconovici, marcant economist român de la sfârșitul secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea*, în *Tibiscus*, istorie, Timișoara, 1978, p.317-322.

4. Idem, *Valeriu Bologa - director al Filialei din Brașov a Băncii „Albina” (1887-1899)*, în *Cumidava*, Brașov, 1974-1975, p.157-167.

5. Idem, *Tentative și reușită în acțiunea pentru înființarea primei bănci de asigurare cu capital românesc din Transilvania (1857-1911)*, lucrare în mss.

6. Idem, *Banca „Albina” din Sibiu - instituție națională a românilor din Transilvania (1871-1918)*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1982.

7. Idem, „*Revista Economică*”, *primul periodic financiar-bancar și comercial al românilor din Transilvania*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p.303-309.

8. Dr. Sabin Cioranu, *Rolul băncilor românești din Ardeal, în pregătirea Unirii*, (extras din „*Observatorul Social-Economic*”, Brașov, nr.2-3, 1944), Tip. Soc. Nat. de Edit. și Arte Grafice „Dacia Traiana”, Brașov p.23. Aici se vorbește de 152 bănci la 1914.

Eugen Vancu s-a născut la 17 aprilie 1877 în comuna Rieni-Bihor, într-o familie de țărani frunțași. Încă de mic, rămânând orfan de ambii părinți, va fi crescut de familia Partenie Cosma, căreia îi revine meritul de-al fi educat, susținut la școli și pregătit pentru a-și sluji națiunea.

După studii la Oradea și gimnaziul Brukenthal din Sibiu, urmează Școala Superioară de Comerț din Brașov pe care o termină în 1895 când își ia examenul de maturitate. Între toamna anului 1895 - vara lui 1897 își completează studiile urmând Academia de agricultură din Halle-Wittenberg.⁹ Observăm că Eugen Vancu este format ca elev și student într-un mediu școlar german, apreciat de cercurile mai înstărite românești ale vremii - pentru cunoștințele și atmosfera de muncă serioasă, de disciplină, pe care le transmitea tinerilor. În același timp etapa brașoveană a studiilor îl pregătește nu numai pentru o meserie foarte cerută de comerțul și viața bancară românească a vremii, ci îl racordează la atmosfera de învățătură și mai ales de educație națională a unui oraș cu majoritate relativă românească încă din 1838,¹⁰ considerat drept un „suburbu a Bucureștilor”¹¹ sau „antecamera României”.¹²

Pregătirea profesională și apartenența la familia Partenie Cosma, prestigiosul director-executiv al Băncii „Albina”, îi favorizează intrarea în cadrele corpului funcționaresc al acestei bănci, mai întâi ca „practicant fără salariu” (12 septembrie 1897 - 1 ianuarie 1900) și mai apoi ca „funcționar definitiv”, până la pensionarea sa, pentru limită de vârstă, din 1 iulie 1945.

În cei aproape 48 de ani cât timp a făcut parte din corpul de funcționari ai Băncii „Albina”, Eugen Vancu s-a afirmat ca un funcționar bine pregătit profesional, cu o veritabilă pasiune spre publicistica economică în care s-a străduit să îndrume noi și noi contingente de tineri funcționari de bancă.¹³

Ca funcționar al Băncii „Albina”, mai ales în perioada anilor 1900-1914, el va ocupa câteva funcții mai importante, fiind angajat în acțiunile întreprinse de bancă în vederea extinderii și consolidării activității sale, atât în Transilvania cât și peste hotarele imperiului dualist. În 1909, Eugen Vancu devine prim-casier al Băncii „Albina”, iar din 24 iunie 1912 - dirigent al filialei din Tg. Mureș.¹⁵ Numirea lui ca director de sucursală are loc într-un moment greu pentru întregul sistem financiar-bancar din imperiu, deci și pentru Banca „Albina”. Este vorba de criza economică de proporții izbucnită în toamna anului 1912 în întreaga Europă, datorită calamităților naturale ce

9. *Revista Economică*, Sibiu, nr.11-13, 26 martie 1946, p.37-40.

10. Simion Retegan, în *A.M.N.*, 1971, p.279.

11. Arhivele Statului Brașov, *Fond nr.145*, dosar 10, 1889, filele 119-129. Afirmatia aparține lui Valeriu P. Bologa.

12. Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții. Anii mei de învățătură*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1981, p.95.

13. *Revista Economică*, Sibiu, nr.11-13, 26 martie 1946, p.38, „Eugen Vancu” (necrolog)

14. *Ibidem*, p.39.

15. Arhivele Statului Sibiu, *Fond: Banca „Albina”*, volum XVIII, 1912, conclud nr.131.

afectează agricultura (inundații și grindină) cât și a „...spaimei de răzbel.”¹⁶ De competența profesională și puterea sa de muncă, Centrala din Sibiu lega speranța readucerii filialei sale din Tg. Mureș, considerată a treia ca importanță după cele din Brașov și Lugoj, pe linia obținerii de profituri cât de cât constante. Șocurile în creșcenduo determinate de cele două războaie balcanice și apoi de izbucnirea războiului mondial nu-i permit lui Eugen Vancu să reechilibreze situația financiară a filialei pe care o conducea decât din semestrul II al anului 1915.¹⁷ În anii următori, cât timp Transilvania mai rămâne sub stăpânirea politică a imperiului dualist, filiala din Tg. Mureș se înscrie constant între filialele care își încheie cu profituri bilanțurile semestriale și anuale.¹⁸

Un moment important din viața și activitatea lui Eugen Vancu îl reprezintă încercarea Băncii „Albina” de a-și deschide o filială în S.U.A., acțiune în care este angajat împreună cu Dr. Tiberiu Brediceanu, pe atunci secretar al Băncii „Albina”.

Din jurul anului 1895, continuând apoi într-un ritm tot mai accelerat până la 1914, asistăm la fenomenul de emigrare a românilor din Transilvania, Banat și Bucovina (alături de sași, șvabi, unguri, ruteni și evrei din România) în S.U.A. și Canada. În jurul anului 1920 documentele oficiale de stat apreciau la 100.000 numărul românilor din S.U.A.. Marea lor majoritate erau așezați în statele Pennsylvania, Ohio, Michigan, Illinois, Indiana, Montana, foarte puțini pe coastele Oceanului Pacific.¹⁹

Încă din 1905 presa română transilvăneană începe să publice o serie de articole în care se ocupă de viața românilor emigrați în S.U.A. Sunt dezvăluite în special abuzurile la care emigranții, în marea lor majoritate oameni simpli, necunoscători ai limbii engleze, ai legislației și sistemului de viață nord-american, erau supuși din partea unor agenți care se ofereau să le găsească locuri de muncă, să le expedieze bani la rudele rămase în țară, să le schimbe valută etc., excrocându-i în majoritatea cazurilor.²⁰

Căutând să vină în ajutorul emigranților, cercurile bancare românești din Transilvania încearcă în 1906, fără succes însă, înființarea unei bănci românești în Cleveland, cu un capital de 20.000\$ (100.000 K).²¹ În anul următor, Banca „Victoria” din Arad își crează în birourile sale o „secție americană” care ține în evidență pe românii emigranți din zona Aradului, în timp ce prin bărbați de încredere recrutează dintre aceștia în centrele mai importante locuite de români în S.U.A. le acordă împrumuturi, le administrează capitaluri etc.²²

În 1910 și din nou în primăvara anului 1911, avocatul Dr. Dionisie Moldovan,

16. *Raportul Consiliului de administrațiune către Adunarea generală a acționarilor Băncii „Albina” Sibiu din 22 martie 1913.*

17. Arhivele Statului Sibiu, *Fond: Banca „Albina”*, volum XX, 1916, conclud 48.

18. *Idem*, volum XX, 1917, conclud 232; volum XXI, 1918, conclud 37, 43, 155.

19. Direcția Generală a Arhivelor Statului București, *Fond Casa Regală (1918-1921)*, dosar 29/1920, f.1-18.

20. *Revista Economică*, Sibiu, nr.29, 1905, p.255-256.

21. *Idem*, nr.7, 1907, p.77-78.

22. *Idem*, nr.42, 1907, p.380.

originar din părțile Sighișoarei, de mai mulți ani în S.U.A. unde publică și un ziar intitulat „Românul” - intervine pe lângă Partenie Cosma argumentând necesitatea și rentabilitatea înființării unei filiale a Băncii „Albina” în S.U.A., care trebuie să „...mai împlinescă acolo, paralel, și o apreciabilă misiune ocrotitoare și a altor interese românești de ordin cultural, social, etc...”²³

În consecință, în septembrie 1911, Direcțiunea aprobă înființarea unei filiale a Băncii „Albina” în New-York. Ea urma să se ocupe cu primirea și expedierea banilor emigranților către familiile și rudele rămase în Transilvania, primirea de depuneri pentru Banca „Albina” sau alte bănci din Austro-Ungaria, vinderea biletelor de vapor, de acte notariale și efectuarea de legalizări de acte la consulatul Austro-Ungariei. Între operațiunile filialei nu era prevăzută acordarea de credite. În septembrie, respectiv în noiembrie 1911, Dr. Tiberiu Brediceanu²⁴ și Eugen Vancu²⁵ sunt împuterniciți cu organizarea filialei.

Pe la mijlocul lunii ianuarie 1912 cei doi pornesc la drum. Se opresc la Budapesta pentru primirea unor acreditive și informații, apoi prin Berlin-Hamburg ajung la 6 februarie 1912 la New-York.

Nu intrăm în detalii legate de complexul de împrejurări care împiedică activarea filialei „albiniste” în New-York sau mai apoi în Cleveland. Subliniem însă eforturile pe care cei doi funcționari ai Băncii „Albina” le depun prin scrisori trimise Direcțiunii Băncii de la Sibiu²⁶ pentru a o lămuri asupra încheierii tuturor pregătirilor care fac posibilă înființarea filialei. Eugen Vancu trimite la 30 martie 1912 o scrisoare personal lui Partenie Cosma, care îi răspunde la 3 aprilie,²⁷ dar hotărârea Direcțiunii rămâne neschimbată: rechemarea plenipotențiarilor săi și sistarea acțiunii.²⁸

Mai târziu, Eugen Vancu aprecia că toate măsurile luate pentru înființarea filialei în New-York fuseseră „...puse bine la cale, însă forțe mai puternice decât ale noastre

23. Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, *Fond Mihai M. Veliciu*, II, „Albina”, nr.13. *Autobiografia lui Tiberiu Brediceanu, funcționar, înaintată pentru scrierea Monografiei (Băncii „Albina”), 1946.*

24. Arhivele Statului Sibiu, *Fond: Banca „Albina”*, XVII, 30 IX 1911, conclud 209.

25. *Ibidem*, conclud 254; *Raport la Adunarea generală a acționarilor Băncii „Albina” Sibiu din 23 martie 1912.*

26. Vezi trimiteri la corespondența lui Dr. Tiberiu Brediceanu și hotărârile Direcțiunii Băncii la fiecare raport în parte ale acestuia în Arhivele Statului Sibiu, *Fond: Banca „Albina”*, volum XVIII, 6 martie 1912, conclud 49 (la raportul din 19 februarie 1912), 22 aprilie 1912, conclud 84, 27 aprilie 1912, conclud 90.

27. Vezi publicarea aproape în întregime a scrisorii lui Partenie Cosma de către Ioan Lupaș în „*Revista Economică*”, Sibiu, nr.11-13, 26 martie 1946, p.39-40.

28. Cei doi se îmbarcă din New-York pentru Europa la 18 mai 1912, iar după două săptămâni sunt la Sibiu. Aici, în ședința din 24 iunie, Direcțiunea le mulțumește pentru eforturile depuse în America unde „...și-au împlinit datoria muncind cu tot zelul pentru realizarea scopului contemplat.” cf. Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, *Fond: Mihai M. Veliciu*, II, „Albina”, nr.13, *Autobiografia lui Tiberiu Brediceanu; Revista Economică*, Sibiu, nr.11-13, 26 martie 1946, p.40; Arhivele Statului Sibiu, *Fond: Banca „Albina”*, volum XVIII, 1912, conclud 130.

(ale celor doi -n.n.) au împiedicat realizarea.²⁹ Este vorba, desigur, despre criza financiară care bântuia în Europa și Austro-Ungaria, condițiile de înființare constatate ulterior fiind mai grele decât în aprecierile inițiale, obligația Băncii „Albina” de a veghea în primul rând la apărarea sistemului bancar românesc din Transilvania afectat serios de criza financiară europeană, în sfârșit de un anume conservatorism a Direcțiunii, formată atunci în majoritate din oameni în vârstă.³⁰

Funcționarii Băncii „Albina”, atât de la Centrală cât și de la filiale, iar după exemplul lor funcționarii celorlalte bănci românești din Transilvania, mai ales până la 1918, într-o anumită măsură și cei din România Mare, au participat din plin la viața socială și culturală a națiunii lor, fiecare în funcție de talentul și înclinațiile personalității sale.³¹

Eugen Vancu a avut înclinații în mod deosebit spre publicistică. Încă în tinerețe colaborează la câteva mari cotidiane din București, asupra conținutului acestor articole neputându-ne încă pronunța deoarece nu le-am putut depista. Faptul că publică în ziarele din Regat probleme care nu puteau decât să intereseze pe românii de o parte și de alta a Carpaților, deopotrivă, dovedește că se identifică plenar cu generația căreia îi aparținea, ce „...trăia numai trupește în cuprinsul statului ungar, sufletește au trăit și s-au dezvoltat încă de pe băncile școlii sub influența covârșitoare a curenților literare, culturale și științifice din România...”³². O intensă colaborare desfășoară la „Revista Economică” din Sibiu, primul periodic financiar-bancar și comercial al românilor din Transilvania, înființată în 1899 de Dr. Cornel Diaconovici cu sprijinul direct al Băncii „Albina”. Pe parcursul aproape a întregii existențe a revistei, va publica numeroase articole, note, recenzii, simple știri, semnate cu inițialele numelui sau cu pseudonimele „Spectator”, „Scurtator”, „Mercator”. Numai această latură a vieții și muncii lui Eugen Vancu, stabil și sensibil cronicar al vieții economice românești, merită un studiu special. Între 1937-1946 el îndeplinește funcția de redactor intern al revistei.

Decedat în martie 1946, este înmormântat în cavoul familiei Partenie Cosma din cimitirul Dumbravei Sibiului.

Desigur, o serie de aspecte din viața și activitatea bihoreanului Eugen Vancu mai trebuie încă aprofundate. Cu toate acestea, cunoscând suficient de bine mediul funcționarilor de bancă români din Transilvania, putem să afirmăm că Eugen Vancu a fost un funcționar capabil, cu putere de muncă, atașat idealurilor tradiționale ale națiunii sale. Face parte din categoria acelor oameni truditori, așa ziși „de rând”, pe care se bazează clădirea, apărarea și existența țării. Viața și munca acestor oameni, fie ei țărani, meseriași, muncitori sau intelectuali, trebuie să ne stea în atenție în egală

29. *Revista Economică*, Sibiu, nr.11-13, 26 martie 1946, p.40.

30. O prezentare în detaliu a activității din S.U.A. a celor doi funcționari albiniști am făcut-o în studiul: *Banca „Albina” din Sibiu între New-York și București (1911-1912)*, publicat în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj-Napoca, 1987-1988, p.335-349.

31. Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, *Fond: Mihai M. Veliciu*, II, „Albina” nr.26, *Amințirile funcționarului Iuliu Enescu despre activitatea sa la „Albina”*.

32. Ioan Lupaș, *Trei generațiuni în politica românească din Ardeal*, București, 1926, p.9.

măsură cu a personalităților, deoarece din rândul lor apar personalitățile și prin ei acționează personalitățile, atât în perioadele de pace și acumulări lente cât și în cele de salturi - ce duc o națiune spre noi trepte ale civilizației și afirmării.^x

**EUGEN VANCU, HABITANT DU BIHOR, - SA PLACE DANS LA VIE
FINANCIÈRE-BANCAIRE DES ROUMAINS DE LA TRANSYLVANIE,
DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XX-E SIÈCLE**
(résumé)

Eugen Vancu (1877-1946) est né d'une famille de paysans, dans la commune de Rieni, du comté de Bihor. Devenu orphelin, il est élevé dans la famille de l'homme politique Partenie Cosma, avocat, directeur de la Banque „Albina“ de Sibiu.

Eugen Vancu a fait ses études au gymnase allemand de Sibiu, puis à l'Ecole de commerce roumaine de Braşov, et, finalement, il a parachevé ses études à l'Académie d'agriculture de Halle-Wittenberg.

Devenu employé à la Banque „Albina“, 48 ans durant (1897-1945) il s'y remarque par son travail de qualité, sa correctitude et son attachement à la banque. Il a été directeur de la filiale de Tg. Mureş (1915-1918) et s'est distingué, à côté du dr. Tiberiu Brediceanu, dans l'action de fondation d'une filiale de la banque aux Etats-Unis (1911-1912). Il a publié beaucoup d'articles pertinents dans la presse économique.

Il a milité pour l'union de la Transylvanie à la Roumanie, en 1918.

On peut le ranger dans la catégorie des gens „communs“, travailleurs, sur lesquels s'appuie l'édifice, la défense et l'existence d'un pays.

^x Comunicare susținută, într-o primă formă de redactare, în cadrul Sesiunii științifice „Bihor - momente, instituții, personalități“, ediția a V-a, organizată de Biblioteca Județeană Bihor, Oradea 7-8 XII 1981.

O CRONICĂ EBRAICĂ DESPRE ROMÂNI

de
EUGEN GLÜCK

Una din limbile de circulație europeană în evul mediu, alături de latină, elină și slavonă a fost și cea ebraică. Ea a fost cunoscută și multor oameni de cultură din țara noastră. Editorii Paliei de la Orăștie (1582) susțineau că au folosit ca izvoare și texte ebraice, ceea ce într-adevăr pare să aibă un anumit temei. Pe izvoare ebraice s-a temeluit „Psaltirea de la Bălgrad“, tipărită la Alba-Iulia în anul 1651. În 1716, Alexandru Mavrocordat publică „Istoria sfântă“ de fapt, o istorie iudaică, redactată în limba greacă, etc.

Mult mai puțin este cunoscut faptul că cronicile ebraice cu o circulație europeană au înregistrat date cu privire la istoria României, ele ajungând apoi la cunoștința unui apreciabil număr de cititori.

Unul din reprezentanții de seamă ai pleiadei cronicarilor ebraici din epoca Renașterii este David Gans ben Slomo, originar din orașul Lippstadt din Westfalia, (azi R.F.G.). El a decedat la Praga în anul 1613. Implicat în felurite preocupări științifice ca toți savanții epocii, pe lângă istorie, el s-a dedicat în principal matematicii și astronomiei. Cea mai mare parte a vieții lui a petrecut-o în capitala Cehiei. El s-a bucurat de aprecierile lui Iohannes Kepler și Tycho de Brache.¹

Cea mai de seamă lucrare istorică ce îi aparține se intitulează „Tsemach David“. De fapt, cronica are două părți dintre care prima începe cu „Facerea lumii“ și povestește istoria evreilor până în anul 1421. A doua parte a lucrării este de fapt prima cronică „universală“ scrisă de un evreu și tratează evenimentele până în anul 1592. Datele sunt prezentate cronologic de fapt, singurul fir călăuzitor dat cititorului.

Lucrarea în manuscris a circulat în Europa, unul din ele fiind în posesia Muzeului Evreiesc de Stat din Praga. El a fost imprimat apoi tot la Praga în 1592, asemenea exemplare rarisime găsindu-se la Praga, Londra și Ierusalim.

Datele privind Țările Române sunt împrumutate din lucrarea lui Heinrich Rattel, în fond, traducătorul în limba germană a cronicii latinești redactată de Ioachim Curacus privind istoria Sileziei și a orașului Bretzlav (1578). Ce-i drept traducătorul a mai adăugat textului inițial unele date cu ocazia edițiilor din 1585 și 1587. Autorul mai indică ca izvor cronica lui G.Caozius, fără să știm precis care din operele acestuia a

1. Irina Sedinova: *Non Jewish source in the chronicle by David Gans: Tsemach David. Judaica Bohemiae*, vol.I./1972, p.1-4.

fost utilizată de David Gans. Probabilitatea cea mai mare se leagă de „Catalogul..., editat la Nürnberg în anul 1579. A fost utilizată și cronica lui Boregh.²

Datele publicate de David Gans referitor la Țările Române sunt în general veridice. Desigur ca orice cronicar a fost tributarul unor erori și exagerări. Totuși, importanța relatărilor lui constă în primul rând în faptul că el a introdus în circuitul cultural medieval ebraic o serie de date privind trecutul patriei noastre, subliniind importanța Țărilor Române în contextul marii politici europene.

În cele ce urmează reproducem câteva fragmente semnificative ale cronicii în traducere românească.

*

5204 /1444/

În țara Ungariei a făcut ravagii un război îngrozitor între sultanul turc Amurath³ și Vladislav, regele Ungariei și Poloniei. Conducătorul armatei a celor din urmă (Iancu) de Hunedoara a obținut Poloniei o mare izbândă, în care - după Borek - a măcelărit într-o singură zi 20.000 oameni și a luat prizonieri 4.000, împreună două pașale.⁴ După aceea ambele partide încheie pace unul cu altul. Prizonierii turci se fac din nou liberi și tratatul de pace a fost întărit prin jurămintele.⁵ Papa a dezlegat jurământul lui Vladislav, regele Ungariei și Poloniei. El rupe pacea și pornește război împotriva sultanului turc Amurath. Se ajunge la o mare bătălie care a durat trei zile și trei nopți până ce în sfârșit turcii au câștigat supremația.⁶ Ienicerii se năpustesc asupra regelui Vladislav și-l omoară. În aceeași zi, pier dintre creștini 80.000 oameni, printre care foarte mulți dintre mai marii țării. Și turcii pier aproape 30.000 luptători. Ei au înfipt capul regelui Vladislav pe o lance și-l poartă în jurul taberei ducându-l cu ei în Turcia.

S-a întâmplat în anul 5204-1444, după timpul creștin.

În fruntea Ungariei a fost așezat drept căpetenie cărmuitoare viteazul conducător de oști (Iancu) de Hunedoara.⁷

*

5208 /1448/

Între căpetenia ungară (Iancu) de Hunedoara și turcul Amurath a avut loc în Ungaria o mare bătălie. În aceste zile dintre cei din Ungaria au căzut vreo 80.000 oameni, iar dintre turci aproape 34.000 oameni. Trupele turcești au raportat victoria.⁸

(Iancu) de Hunedoara a căzut în captivitate și a trebuit să se răscumpere cu bani grei în anul 5208-1448 după Christos.⁹

*

5230 /1470/

2. *Ibidem*, p.10-11.

3. Este vorba despre sultanul Murad al II-lea.

4. Se referă foarte probabil la victoria de pe Ialomița /1442/.

5. Tratatul încheiat la Seghedin în iulie 1444.

6. Lupta de la Varna /10 noiembrie 1444/.

7. 1446.

8. Lupta de pe Cîmpia Mierlei.

9. De fapt, a fost reținut de despotul Serbiei.

Tătarii au năvălit în Polonia și s-au apucat acolo să incendieze, să facă jafuri și au provocat o mare vărsare de sânge. Ei au târât cu sine peste 10.000 robi. În drum spre case au făcut un ocol trecând prin Valachia și s-au purtat acolo tot așa ca și în Polonia. Ștefan, principele Valachiei și-a adunat oștile din toate părțile și i-a învins cu totul pe tătari.¹⁰ Cei rămași în viață au fost puși pe fugă, dar mulți dintre ei, chiar și fiul regelui tătar a fost târât în captivitate. Acesta din urmă a trimis o legatie compusă din 100 oameni la principe cu ordinul să dea drumul fiului său; de nu îl va scăpa cu război și nici măcar unul /din moldoveni/ nu va lăsa în viață. În asemenea împrejurări la acestea el mai adaugă și alte multe amenințări. Principele Ștefan s-a supărat cu mare mânie și a dispus în furia lui ca fiul captiv al regelui, în fața ochilor trimișilor numaidecât să fie tăiat în patru. În sfârșit /a dispus/ ca și emisarii înșiși să fie executați. Pe unul dintre ei l-a trimis înapoi în patrie - după ce ordonase să i se taie nasul și urechile - ca să poată relata stăpânului său tot ce a văzut.¹¹ Acestea s-au întâmplat în anul 5230-1470, în timpul de după Christos. Henricus Rütel, p.215.

*

5239 /1479/

Mahomed, sultanul din Constantinopol a trimis cinci pașale cu 100.000 războinici împotriva Transilvaniei. Matei, regele Ungariei, a stat în calea lor și le-a cauzat o mare înfrângere măcelărind pe toți. Totuși a mai dus cu el cincizeci turci ca prizonieri. În sfârșit, s-a întors în Ungaria cu bucurie și cinste.¹² Rütel, p.261.

*

5254 /1494/

Ioan Albert, regele Poloniei pornește război împotriva lui Ștefan, principele Valachiei, suferă însă o mare înfrângere.¹³

În același an, Ștefan pătrunde în Polonia și pune la cale acolo o mare pustiire, prin jaf, omor și foc.¹⁴ El a dus cu sine multe mii de prizonieri și nenumărată pradă în țara lui. Acolo, a dat în proprietatea celor exilați o mare regiune a țării, roditoare și potrivită pentru păscutul animalelor. În afară de aceasta, i-a sprijinit cu bani ca să poată ridica sate, unde ei locuiesc în liniște și pace până în zilele noastre. Henricus Rütel, p.259.

*

5266 /1506/

Sigismund August, fiul regelui polon Casimir și fratele regelui ceh Vladislav a devenit în anul 5266-1506 după Christos regele Poloniei. Deândată în acel an, a pornit război împotriva lui Vasile cel Mare, principele Valachiei și l-a învins.¹⁵ După aceea

10. Este vorba despre bătălia de la Lipnic.

11. Desfășurări legendare.

12. Lupta de pe Cîmpia Pîinii (azi Șibot) în care rolul principal conducător l-a jucat Paul Chinezul, banul Timișorii.

13. Corect, 1497.

14. Campania de represalii efectuată după datina vremii, a avut loc în 1498.

15. Se referă la una din aspectele luptelor dintre domnul Bogdan al III-lea al Moldovei și regele Sigismund al Poloniei (1506-1509) care s-a terminat prin împăcarea din 1510.

între ei s-a ajuns la un tratat de pace. Cassius, nr. 166.

*

5274 /1514/

În toată Ungaria, în anul 5274-1514 după Christos, a fost publicată o bulă papală, potrivit căreia cine va pleca la război împotriva sultanului Selim, ca să răzbune creștinii i se asigură iertarea păcatelor. Pe această bază s-a adunat o armată de 40.000 bărbați și toți au înseilat o cruce roșie pe veșmântul lor. Dar între timp regele Ungariei a încheiat o pace pe viață cu turcii. Atunci, s-a răzvrătit această adunătură de prisos și dezordonată împotriva nobililor maghiari strigând: „.....acum vrem să fim noi stăpânii lor și ei slugile noastre.“

Ei (răzvrățiții) au devastat și au jefuit în toată țara; la fel, au ucis cumplit mulți distinși magnați încât însuși regele a fost cuprins de groază și nu a îndrăznit să pornească împotriva lor.

În sfârșit, i-au sosit în ajutor locuitorii din Moravia, Silezia și Cehia și au provocat răzvrătiților o mare înfrângere și i-au învins cu totul. Însuși căpetenia supremă, Gheorghe Secuiul¹⁶ a devenit prizonier fiind chinuit printr-o tortură lungă. Și ceilalți capi ai răzvrătiților au fost prinși și lăsați patru zile fără mâncare și băutură. În acest fel ei au fost constrânși să muște bucăți de carne din corpul viu al lui Gheorghe Secuiul, să le mănânce și în acest fel să-l omoare. Borek Cassius și Rütel.

16. Gheorghe Doja. Se povestește desfășurarea războiului țărănesc din 1514.

UNIREA ÎN GÂNDIREA ISTORICILOR: IOAN LUPAȘ, ION I. NISTOR, SILVIU DRAGOMIR ȘI GHEORGHE I. BRĂȚIANU

**de
SEVER DUMITRAȘCU**

În ultimul sfert al secolului trecut s-au născut patru dintre istoricii moderni ai României: I. I. Nistor, în Vicovu de Sus - Suceava, la 16 august 1876, I. Lupaș, în Săliștea Mărginimii Sibiului, la 9 august 1880, Silviu Dragomir în Gurasada - Hunedoara, la 13 martie 1888 și Gh. Brătianu în Ruginoasa - Iași, la 30 ianuarie 1898. S-au născut în jumătatea de secol XIX în care poporul român înregistrase victorii istorice: Unirea Principatelor Române la 24 ianuarie 1859, impunerea României ca stat modern pe harta Europei și a mapamondului la 24 ianuarie 1862, și pe plan intern izbânda reformelor lui Al. I. Cuza și M. Kogălniceanu; apoi proclamarea "independenței absolute" a României la 9 mai 1877, victoria în războiul de independență, reunirea Dobrogei cu pământul strămoșesc, paralel cu crearea unei economii de mare competitivitate în care grâul și petrolul românesc jucau un rol de primă valoare, și nu în ultimul rând impunerea în cultura universală a pleiadei primei culturi clasice românești, a spiritului critic, a primei contribuții masive moderne românești la cultura europeană prin marea creație a unor personalități de talia lui M. Eminescu, I. L. Caragiale, I. Creangă, I. Slavici, T. Maiorescu, B. P. Hașdeu, V. Conta, C. Dobrogeanu Gherea, Gh. Barițiu. Era însă și jumătatea de secol care ridica în fața poporului român mari și îngrijorătoare întrebări. Șase din cele zece provincii istorice românești: Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, Basarabia și Bucovina se aflau sub dominația străină, austro-ungară și respectiv ruso-țaristă, unde populația românească, deși în absolută majoritate și locuindu-și strămoșeștile țărini era supusă agresiunilor de tot felul, iar românii sud-balkanici cunoscuți și sub numele de aromâni (macedo-români și megleno-români) și istro-români, aveau de înfruntat energia unor națiuni tinere ce-și formaseră sau erau pe cale să-și formeze state naționale, fără să ia în considerare și drepturile firești ale unor concetățeni cu care conviețuiau de veacuri, care contribuiseră la realizarea civilizației comune și luaseră parte necurmat la lupta antiotomană.

I. Lupaș, I. I. Nistor, S. Dragomir, Gh. Brătianu sunt patru mari spirite ale culturii românești. Înzestrați cu calități naturale deosebite, toți au făcut strălucite studii în țară și în străinătate. I. Lupaș a studiat la Sibiu și Brașov, la Universitățile

din Budapesta și Berlin. Își ia doctoratul cu o lucrare despre biserica ortodoxă română, în 1904, la Universitatea din Budapesta. I. I. Nistor studiază la Rădăuți și Cernăuți, specializându-se la București, Viena, München și Berlin. Își ia doctoratul (1909) și docența (1911) la Universitatea din Viena. S. Dragomir studiază la Blaj, Novisad și Cernăuți. Își ia doctoratul la Universitatea din Cernăuți. Studiază la Universitatea din Viena. Face cercetări în arhivele din Viena, Carloviț (azi Sremski Karlovci- Jugoslavia), Moscova și Budapesta. Gh. Brătianu studiază la Iași și Paris. Își ia doctoratul în filozofie la Cernăuți și în litere la Paris. Face cercetări asidui în arhivele din Genova.

Toți patru au fost deschizători de drumuri în cercetarea istoriografică românească și în învățământul universitar românesc de istorie națională și universală. Nu trebuie să uităm însă, că toți patru, au beneficiat de preparativele și climatul universitar de istorie de la Universitatea din București, de școala istorică românească impusă pe plan național și european de "triada critică": D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga.

Astfel I. Lupaș devine profesor de istoria Transilvaniei și creator de problematică de școală istorică la Universitatea din Cluj. Împreună cu Alex. Lapedatu crează la Cluj Institutul de Istorie Națională, care, împreună cu Anuarul Institutului de Istorie Națională, vor contribui nu numai la pregătirea generațiilor de cercetători, ci vor impune Institutul Universității clujene "ca un centru istoric de valoare europeană"¹. A fost, după cum limpede aprecia N. Iorga, cel mai bun cunoscător al istoriei Transilvaniei. La împlinirea vârstei de 60 de ani, drept recunoaștere a meritelor sale de istoric-șef de școală, elevii și discipolii îi dedică un volum masiv de studii: "*Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani. August 1940*" (București, 1943).

Profesor de istoria sud-estului european și istoria românilor la Universitatea din Cernăuți (1912-1940), I. I. Nistor era, după cum l-a considerat N. Iorga, cel mai de seamă istoric român al acestei provincii românești. Director al revistelor *Junimea literară* și *Codrul Cosminului*, I. I. Nistor a fost creatorul școlii de istorie națională de la Universitatea din Cernăuți, meritele sale fiind apreciate și în străinătate, prin alegerea sa ca membru extern al Academiei din Praga. Elevii și discipolii săi i-au dedicat un volum de studii și comunicări: *Omagiu lui Ion I. Nistor (1912-1937)*², Cernăuți, 1937². Deși între 1940-1941 I. I. Nistor devine profesor de istoria românilor la Universitatea din București, școala istorică românească de la Universitatea din Cernăuți, care a numărat printre membrii săi personalități marcante ale culturii românești și istorici de prestigiu, I. I. Nistor, Vasile Grecu, Gr. Nandriș, Al. Procopovici, în anul 1940, ca urmare a ocupării Bucovinei în urma tratatului Ribbentrop-Molotov, își încetează activitatea.

Profesor de istoria popoarelor sud-est europene la Universitatea din Cluj (1919-1947), Silviu Dragomir va fi organizatorul și directorul Centrului de Studii privind Transilvania și în același timp al revistei *Revue de Transylvanie*, el este în același

1. St. Pascu, P. Teodor, *Introducere, în Ioan Lupaș, Scrieri alese*, I, Cluj-Napoca, 1977, p.17

2. Cf. studiul lui Vasile Grecu, *Ion I. Nistor ca istoric*, Cernăuți, 1937, 22 p. (din vol. *Omagiu lui Ioan I. Nistor (1912-1937)*, Cernăuți, 1937).

timp, "marele istoric al revoluției"³ din 1848 din Transilvania, pentru care adevărul istoric însemna însăși esența istoriei naționale și în același timp mobilul firesc care numai el poate să servească și înțelegerii între popoare.

Opera sa aflată într-o vreme într-un nejustificat con de umbră a reintrat în circuitul istoriografiei de azi. Amintim nu numai volumele ce le-a publicat: în 1959, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, și în 1965 (postum), splendida monografie *Avran Iancu*, lucrare greu de egalat și în viitor; mai recent, în 1989 a apărut un volum de *Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, iar istoricul clujean Pompiliu Teodor intenționează să-i publice întreaga lucrare privind revoluția din 1848 în Transilvania în șase volume, respectiv vol.I-III și al IV-lea inedit, de documente și cele două volume dedicate istoriei revoluției, dintre care al II-lea inedit.

Profesor de istorie universală la Universitățile din Iași (1924-1940) și București (1940-1947) istoricul Gh. Brătianu a creat la rândul său la cele două universități și la Institutul de istorie universală, creație a lui N. Iorga, căruia i-a succedat la conducere, o școală istoriografică, ridicând istoriografia noastră la nivel modern, comparabilă cu alte școli istoriografice europene. La fel ca și istoricul, care a murit în 1953 în închisoarea din Sighetul Marmăției, opera sa s-a aflat o vreme într-un con de umbră nepermis. Valoarea ei, a impus-o, atât în Europa cât și în țară. Capodopera sa *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* a fost tipărită la München în 1969. În anul 1980 Valeriu Râpeanu îi republică, în Editura Eminescu, din București, importanta lucrare *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, iar în anul 1988, istoricul ieșean Victor Spinei, traducerea, în două volume, a capodoperei sale *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, în Editura Meridians din București și un volum omagial postum: *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, în editura Universității "Al. I. Cuza" din Iași.

Cei patru mari istorici ai României interbelice însă nu au scris doar istorie, ei au făcut istorie, după cum s-a încetățenit o afirmație a lui Mihail Kogălniceanu, ce redă, cel mai pregnant, participarea istoricului nu numai la scrierea acesteia ci și la făurirea ei, atunci când, motive obiective și adânci, de apărare a adevărului și slujire a patriei prin afirmarea adevărului, cer această ieșire a slujitorilor lui Klio în Agora. Căci interese majore, supreme am spune, cele ce implică participarea oricărui cetățean la marile chemări ale istoriei, ale timpului, poporului din care face parte, țării căreia îi aparține, ca atribute inalienabile ale umanității însăși, cum e unirea fiilor aceluias popor și făurirea statului național, o cer. Astfel toți cei patru mari istorici au luat parte la marea operă cu întreite fațete: realizare, consolidarea și apărarea unității noastre naționale, a poporului și țării lor, chemare supremă a umanității și parte neruptă a luptei tuturor popoarelor lumii împotriva in justiției naționale, pentru apărarea hotarelor naționale a statelor europene, făurite de popoare în revoluția din 1918 în Europa, și

3. P. Teodor, *Silviu Dragomir istoric al revoluției din 1848*, în Silviu Dragomir, *Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, Cluj-Napoca, 1989, p.42

4. *Marea Unire de la 1 decembrie 1918*, Buc., 1943, p.53, Parlamentarii: "Dr. Ioan Lupaș, Săliște".

consfițite de pacea ce s-a încheiat după primul război mondial și deci împotriva tendințelor revizioniste.

Ioan Lupaș este, alături de O. Goga și O. Tăslăuanu, întemeietor al revistei "Luceafărul" (1902), tribună de luptă a tinerilor intelectuali români transilvăneni, la Budapesta. Pentru solidaritatea sa cu marea ridicare țărănească din 1907, Curtea cu jurați, din Cluj, îl condamnă la detenție. În timpul închisorii redactează monografia *Andrei Șaguna*, care îi aduce premiul Academiei Române și, în 1914, titlul de membru corespondent. În 1909, vremurile fiind incompatibile cu îndrăznelile dascălului de istorie își întrerupe cursul de la Institutul Teologic Andreian din Sibiu și devine protopop și inspector școlar de Săliște. După intrarea României în război, e arestat și internat, în 1916, la Sopron și apoi într-un lagăr de concentrare. Participă la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918, unde e ales membru al Marelui Sfat Național și apoi secretar general al resortului culte și instrucțiune publică din Consiliul Dirigent (1919-1920), de la Sibiu.

I. I. Nistor a făcut, în Congresul general al Bucovinei din 28 noiembrie 1918, care a hotărât "Unirea necondiționată și pentru vecie a Bucovinei cu România", motivarea moțiunii pentru unire.

Moțiunea sublinia "unitatea națiunii române, cu aceeași limbă, cu aceeași obârșie, aceeași doină, aceleași datini și obiceiuri"⁵ care impuneau unirea ca pe o vrere nestrămutată a românilor bucovineni.

Unul dintre participanți, D. Marmeliuc, scrie despre acest moment istoric de la Cernăuți: "Iar când domnul Iancu Nistor se ridică cu fața transfigurată și cu glas în care răsunau suferințele unui veac și jumătate, rosti motivarea reparației, care trebuia să se facă în aceea zi, în toate sufletele se furișă firul mândriei noastre de neam, care ca o stâncă, viforată de atâtea furtuni, a rămas neatinsă, infiptă în solul ce i l-a hărăzit destinul".⁶

Unul din secretarii Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918, Silviu Dragomir, a fost în același timp un luptător hotărât și intransigent pentru apărarea integrității naționale a României, în momentele cruciale și tragice care au încercat țara, poporul și patrimoniul său inalienabil, în anii 1939-1941.

Mai tânărul Gheorghe I. Brătianu s-a înrolat ca "voluntar, când abia împlinise 18 ani"⁷ în războiul reîntregirii, participând la bătălia de la Oituz, care împreună cu cele de la Mărăști și Mărășești aveau să zdruncine planurile strategice ale germanilor, austro-ungarilor și bulgaro-turcilor, aflați pe câmpurile de luptă din țara noastră, de a scoate România definitiv din luptă. Gheorghe I. Brătianu, istoricul de mai târziu, dar tânărul fiu natural al primului ministru al României, I. I. C. Brătianu, voluntar pe front, e rănit în luptele de la Cireșoaia.

5. St. Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, II, buc., 1983, p.167

6. D. Marmeliuc, *În preajma unirii*, în I. Nistor, *Amintiri răzlețe din timpul unirii*, Cernăuți, 1938, p.215-216.

7. L. Nastasă, *Gh. I. Brătianu - drumul spre împlinirea unei vocații*, în vol. *Confluente istoriografice românești și europene*, Iași, 1988, p. 198-199.

Realizarea Unirii de la 1918, magnifică victorie a poporului român pe scara timpului istoric și în propria sa istorie, fără a aduce nici un prejudiciu umanității sau popoarelor vecine, era la rândul ei o realizare europeană, universală, în spiritul civilizației, progresului și culturii europene și universale. Și astfel, după 1918, cei patru istorici, se reîntorc, ca orice om și gospodar, la uneltele lor obișnuite, cercetarea și scrierea istoriei. În opera lor însă, se străvede mereu gândul consolidării actului istoric la care luase parte direct, nemijlocit. Scriu lucrări dedicate unirii românilor. Aceste lucrări ne permit să urmărim, pe un itinerariu de intens travaliu intelectual mersul ideilor celor patru mari istorici.

Ioan Lupaș scrie o monografie rotund încheiată intitulată: *Istoria Unirii Românilor* (Buc., 1937), I. I. Nistor o lucrare dedicată evenimentelor la care luase nemijlocit parte: *Unirea Bucovinei cu România* (Buc., 1929)⁸ și un volum colectiv *Amintiri răzlețe din timpul Unirii* (Cernăuți, 1938) la rotunjirea a două decenii de la împlinirea visului de secole a poporului român, pentru care se luptară generații întregi de voievozi, domni, oșteni, cărturari și întreg poporul de rând.

Silviu Dragomir va publica monumentală lucrare *Istoria Desrobirii Religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*, I, Buc., 1920 și II, Sibiu, 1930, iar la împlinirea unui sfert de secol de la 1 Decembrie 1918, amplul studiu intitulat sugestiv: *Vingtcing ans après la réunion de la Transylvanie à la Roumanie*, *Revue de Transylvanie* (VII-IX, Sibiu, 1941-1943, p.5-36). Gheorghe I. Brătianu publică două cărți ce reflectau gândirea sa asupra unor evenimente la care participase sau pe care le cunoștea nemijlocit din familie: *File rupte din cartea războiului* (Buc., 1934, 181 p.) și *Acțiunea politică și militară a României în 1919, în lumina corespondenței diplomatice a lui Ioan I. C. Brătianu* (Buc., 1938).

Nori amenințători s-au abătut însă asupra României, punând în pericol integritatea edificiului național statal, și chiar ființa poporului român. Luând adevărul istoric drept temei și justiția internațională cheazășie, cei patru istorici, ca de altfel întreaga noastră istoriografie, își îndreaptă atenția spre un țel imediat, însă cu rădăcini înfipte adânc în întreaga existență și istorie a poporului român - apărarea integrității patriei.

Ioan Lupaș publică două lucrări, a căror interes nu s-a diminuat nici azi: *La Transylvanie nell quadro geografico e nel ritmo storico romano* (Buc., 1941, 111 p.) și monumentală *Zur Geschichte der Rumanen. Aufsätze und Vorträge* (Sibiu, 1943, VIII - 608 p.). Istoricul Bucovinei, urmărind atent mersul istoriei românilor din celelalte provincii românești, cu care formau un întreg inestricabil, unitate reflectată de blocul romanității românești, dintre valea Timocului și Nistru, cel care scrisese încă înainte două lucrări în acest sens, *Istoria Basarabiei* (Cernăuți, 1923) și *Consecințele războiului pentru neatârnare asupra românilor din Bucovina și*

8. Cf. pentru unirea Bucovinei cu România și lucrările: A. Morariu, *Bucovina, 1774-1914*, Buc., f.a.; N. Coman, *Martiriul Bucovinei, 1914-1915*, Buc., 1915; T. Bălan, *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina în timpul războiului mondial, 1914-1918*, Cernăuți, 1923; idem, *Bucovina în războiul mondial*, Cernăuți, 1929.

Basarabia (în Războiul neatârării din 1877-1878, Buc., 1927), I. I. Nistor, își îndreaptă atenția spre Transilvaniași scrie o lucrare dedicată - nu întâmplător -, unirii de la 1600: Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania, 1 noiembrie 1599-19 august 1601 (Buc., 1946) și alte câteva lucrări asupra românilor din Peninsula Balcanică.

Primul studiu publicat de Centrul de Cercetări pentru Transilvania, de la Sibiu, în *Biblioteca Rerum Transilvaniae*, e a lui Silviu Dragomir: *La Transylvanie avant et après l'arbitrage de Vienne* (Sibiu, 1943, 51 p., tabele și hărți), lucrare de demografie, economie și istorie, prezentate într-o înlănțuire logică imposibil de negat și a căror multiple și complexe concluzii arătau ceea ce Germania hitleristă și Italia musoliniană, prin odios diktat, dăduseră Ungariei hortyste, partea de nord din Transilvania, inima pământului și neamului românesc. Silviu Dragomir mai publică și micromonografia densă *Le Banat Roumain* (Sibiu, 1944, 42 p.), volumul al XIII-lea din *Biblioteca Rerum Transilvaniae*.

În patru ani Gheorghe Brătianu elaborează și publică trei importante lucrări cu privire la unirea românilor și apărarea integrității românești, integritate pe care el a apărât-o și cu arma în mână pe frontul din est: *Formarea unității românești. Factorii istorici* (în Arhiva Românească, V, 1940), *Originea și formarea unității românești*, Buc., 1942 și *La Bessarabie. Droit nationaux et historiques*⁹, Buc., 1943. Era crezul nedezmînjit al unor cetățeni ai României, istorici de talie europeană, de riguroasă critică istorică modernă, la nivelul școalei istorismului francez al *Annales*-elor, care ofereau explicații istorice în lumina adevărului istoric concret, unul și indestructibil. Conștiința trează a poporului lor și a umanității, în istoria ce se derula tragic, ei au rămas de neclintit la adevărul izvoarelor și în umanismul adevărului. România - singura în fața injustiției forței externe reușește printr-un nou sacrificiu, de vieți omenești și suprem efort material, să-și refacă fruntariile de vest, cele din est rămânând conform pactului Ribbentrop-Molotov. Dar istoricii își urmează destinul lor implacabil.

Ion Lupaș, care se pensionase în 1945, și care era cel mai în vârstă, e marginalizat din viața științifică. Cu sprijinul clujenilor mai revine la viața științifică doar sporadic. În 1967 e făcut chiar profesor emerit. Trăiește cel mai mult și moare în 3 iulie 1967, la București.

Ioan I. Nistor nu mai predă la Universitatea din București din 1941. Se preocupă de românii din Transilvania și publică în 1946 studiul amintit despre domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania. E marginalizat și închis, și, după 1947, nu mai publică - după câte știm noi - nimic. Moare la 11 noiembrie 1962 la București. Cu el s-a curmat și o întreagă școală de istorie românească de la Universitatea din Cernăuți, capitala Bucovinei românești, smulsă la 1775 de habsburgi din trupul Moldovei și apoi ocupată de armatele staliniste împreună cu ținutul Herța și Basarabia în 1940, în urma tratatului Ribbentrop-Molotov.

Silviu Dragomir, ajutat de școala istorică românească din Cluj, de Constantin

9. Cf. și Șt. Ciobanu, *Unirea Basarabiei. Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917-1918*, Buc., 1929.

Daicoviciu, deși scos de la catedră în 1947 și suferind închisoare și privațiuni, e reintegrat în activitate și va conduce la Institutul de istorie și arheologie din Cluj un colectiv de istorie modernă, între 1957-1962. Publică amintirile - studiul despre vlahii din Peninsula Balcanică, monografia *Avram Iancu* - greu de egalat, o reamintim, și care apare postum, studii despre unirea unei părți a românilor din Transilvania cu biserica Romei și despre cnezii și voievozii din Munții Apuseni și pregătește pentru tipar vol.II din *Revoluția română din 1848*, fără să ajungă s-o poată vedea tipărită. Cu ajutorul aceluiași, Constantin Daicoviciu își reprimște și locuința din Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj. Moare nepermis de repede, în martie 1962, într-o clinică din Cluj. După trecerea sa în rândul dreptilor ce a mai rămas din prețioasa sa bibliotecă, biblioteca celui mai însemnat istoric român transilvănean, al revoluției de la 1848, a fost cumpărată de noi de la soția savantului și adusă la Oradea, întrupându-se în Biblioteca Universității actuale din Oradea, pe atunci Institutul Pedagogic de 3 ani.

Cel mai tânăr dintre cei patru istorici, Gheorghe Brătianu, moare cel mai repede, în condiții tragic de inumane, la 24 aprilie 1953, în închisoarea din Sighetul Marmăției. Cel care crease o școală istoriografică de nivel mondial, apărătorul României la Oituz și pe Nistru, autorul, alături de I. I. Nistor și Șt. Ciobanu, a unor perene monografii asupra istoriei Basarabiei, e scos de la catedra din București în 1947 și apoi, peste un an, arestat, nu înainte de a mai fi apucat să lase tezaurului de idei al patrimoniului românesc și european încă trei lucrări, două publicate în timpul vieții sale - amintita *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Buc., 1945, 263 p., urmată de *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*, I-III, în AARMSI, mem; s.III, t.XVIII, 1945-1947, 93 p. și capodopera sa *La Mer Noir. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, 394 p. În prezent rămășițele sale pământești au fost aduse în cavoul familiei, de la Florica.

După cum am specificat, mai sus, istoricii români C. Daicoviciu, Pompiliu Teodor, N. Stoicescu, Șt. Ștefănescu, Victor Spinei și încă mulți alții, au readus, pe parcursul ultimelor patru decenii, opera celor patru mari Corifei ai istoriografiei române interbelice, în circuitul de valori istoriografice contemporane.

Făcând istorie și scriind istorie, cu tot devotamentul pentru destinul României, a unirii tuturor românilor, cei patru istorici au slujit - prin metode critice riguroase, istoriografia explicativă, temeluind prin opere ce vor străbate secolele istoriografiei naționale și europene - adevărul istoric, unul, imposibil de despărțit în felii subiective și indestructibil la scară umană.

Au fost - permițându-ni-se a-l parafraza pe poetul ardelean născădean George Coșbuc - , suflet din sufletul neamului românesc, minte din mintea cărturărimii românești, a poporului român unitar, căruia i-au dorit unirea și gloria și căruia i-au scris și amarul destinului istoric. Pentru că și-au slujit patria nemuritoare și adevărul poporului lor și al umanității - unul și indestructibil - ei sunt nemuritori la scară națională și umană.

Omagiul cel mai adânc ce îl aducem memoriei lor e - credem - slujirea unității necurmăte în spațiu și timp a neamului românesc - suflet și gând - de istorie națională - , drept corolar de umanitate și civilizație perenă, în țarina poporului român, parte neruptă a Qikumenei.

MODA ȘI STILUL DE VIAȚĂ ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ

de
GHIZELA COSMA

Primul război mondial a zguduit profund lumea, determinând ca toate evenimentele similare, o puternică efervescență la nivelul psihicului individului,¹ în căutarea unui nou ideal de viață. Vechile bucurii ale sufletului, acele care idealizau viața, erau considerate doar amăgiri.² Războiul continuând să devasteze subtilul domeniu al spiritelor, trezea ca-ntotdeauna setea de viață, de lux.³ Amenințată de un adevărat cult al destrăbălării,⁴ mulțimea visa la un nou spectacol, cuprinsă de o zgomotoasă prefacere. Considerând-o după definiția lui Baudelaire ca simptom al gustului pentru ideal,⁵ moda apărea în acest context ca oglindă a aspirațiilor, a ritmurilor lumii posbelice, al stilurilor de viață ce se conturau în pragul secolului al-XX-lea.

Privită ca un lux inutil în opinia majorității masculine, dar fără să renunțe la ea,⁶ moda se prefigura ca o preocupare caracteristic feminină. În secolul femeilor frumoase, cum numea La Bruyere secolul XX,⁷ când frumusețea rămânea scopul prim al femeii, ca și component al bunei sale dispoziții,⁸ jocul modei era decisiv în realizarea acestui deziderat.⁹ Angajate într-un război al lor,¹⁰ femeile cultivau cele mai noi capricii ale modei, încât bucureșteanca era considerată pe bună dreptate între eleganțele lumii.¹¹

Dacă tineretul gusta din plin curiozitățile modei mergând cu curentul, bărbații în genere se mulțumeau să servească de contrast, păstrându-și rolul de cavaler serviabil.¹² În schimb generațiile crescute în stilul tradițional antebelic, în spiritul unei lumi a cărei

1. G. Achiței, *Frumosul dincolo de artă*, Meridiane, București, 1988, p.297.

2. „*Almanahul Argus*“, 1925, p.90.

3. Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, București, p.263-266.

4. „*Calendarul poporului creștin*“, 1930, p.58.

5. G. Achiței, *op.cit.*, p.292.

6. „*Moda*“, nr.2, 1925, București, p.26.

7. „*Almanahul gazetei medicale*“, 1931, p.114.

8. „*Familia*“, 1935, p.38.

9. *Ibidem*, p.37.

10. C. Petrescu, *Calea Victoriei*, București, 1985, p.54.

11. „*Pentru dumneavoastră doamnă*“, nov., 1935, p.5.

12. „*Moda*“, an.I, nr.3, 1925, București, p.65.

pagină se închisese cu catastrofalul război, reveneau scandalizate mereu la aceeași problemă a unui tineret iritant, lipsit de mister și stil, trecând prin viață ca un obuz.¹³

Atitudinea mulțimii în raport cu moda își manifesta dependența și de gradul de urbanizare a mediului de apartenență. Provincia s-a dovedit mereu mai cumpătată, reacționând uneori negativ la „furiile“ modei. Revista „Moda“, reda astfel într-un număr din 1925, un apel al părinților din provincie către toți cei ce răspândeau moda, spre a o face, „mai decentă, mai puțin goală.“¹⁴

Această problemă a nudității, a „triumfalei nudități“¹⁵ cultivată de noua modă, a determinat, de asemenea, confruntări de opinii. Noua fobie a sportului,¹⁶ music-hallurile,¹⁷ spectacolele de varieté,¹⁸ constituiau numai câteva din decorurile ce evidențiau acest cult al formelor, al trupului. Sexualitatea începea să predominie arta, literatura, cinematograful, muzica modernă,¹⁹ și de ce nu, și moda.

Nu toate clasele și categoriile sociale se situau pe poziții similare în raport cu moda, iar specialiștii sesizau un caracter de clasă a acesteia. Vreme îndelungată moda a fost doar apanajul populației înstărite,²⁰ la nivelul oamenilor de rând, al celor ce populau mahalalele orașului nu se regăseau preocupări exprese pentru moda vestimentară.

Datorită unor deficiențe bugetare nu se putea vorbi despre modă, în acest mediu remarcându-se în schimb fenomenul opus modei, „obiceul.“²¹ Fenomenul urbanizării ducea la o erodare a tradiției în granițele orașului, mulți indivizi abandonându-și portul național, se îmbrăcau pestriț impresionând prin vestimentația caricaturală.²² Puțini se supuneau canonului „cum e apucat din bătrâni.“²³ Treptat, gustul estetic, mentalitatea rurală erau abandonate.

Anchetele sociologice întreprinse dovedeau că majoritatea veniturilor muncitorilor erau reclamate de satisfacerea nevoilor alimentare. Ca urmare, deseori ei posedau un singur rând de îmbrăcăminte.²⁴ Cravata înnodată la gât, sau dunga pantalonului erau elemente ce ilustrau adaptarea urbană, purtate cu convingerea că materializau respectul

13. C. Petrescu, *op.cit.*, p.218.

14. „Moda“, an.I, nr.7, 1925, p.167.

15. „*Milliok naptara*“, 1929, p.105.

16. *Ibidem*.

17. „*Voiaș*“, an.II, nr.8, 1934, București, p.4.

18. „*Milliok naptara*“, 1929, p.34.

19. „*Eva modernă*“, an.II, nr.6, mart., 1934, p.34.

20. G. Achiței, *op.cit.*, p.286-287.

21. *Ibidem*, p.286 și V. Lazăr, *Ardealul și ardelenii*, Sibiu, vol.II, 1921, p.58-59.

22. Aneta Milian, *Turnu Măgurele*, (monografie), p.30-31, și Magdalena Livezeanu, „*Oltenii de la Bălăcești-Vilcea*, în „*Sociologie Românească*“, an.II, 1937, București, p.254.

23. N. Argintescu, *Contribuții la problema gustului popular*, în „*Arhiva pentru știința și reforma socială*“, X, nr.1-4, 1932.

24. G. Retegan, *Condițiile de viață ale oamenilor de servicii de la o instituție publică din capitală*, București, 1941, p.25.

25. *Ibidem*, p.31-32.

pe care individul și-l datora ca cetățean al urbei.²⁵

În funcție de venit, de gradul adaptării urbane, se detașa în rândul lucrătorilor și o categorie îmbrăcată modest, alături de categoria îmbrăcată în haine ieftine sau al aceleia ce-și păstra portul țăranesc.²⁶ Duminicile, unii se îndreptau spre centrul orașului, domnii în haine negre și-n pantofi de lac, iar domnișoarele de la mahala îmbrăcate fantezist, în culori pestrițe neasortate.²⁷ Deci, de o democratizare a modei²⁸ în perioada interbelică la noi se putea vorbi doar în cazul unor categorii intermediare, cu venituri modeste, ca funcționari, intelectuali. În acest sens puteau fi interpretate preocupările revistelor de specialitate care puneau tot mai acut problema garderobei femeilor cu buget restrâns, pentru orele de birou când femeia trebuia să-și mențină grația și eleganța.²⁹ Dar clasa care putea, într-adevăr, să beneficieze de spectacolul modei era cea a „loisir-ului“, care având acces nelimitat la timpul liber, încerca mai repede sentimentul de saturație estetică a formelor vestimentare.³⁰

Sensibilă la pulsul epocii, durata de viață a modelor devenise foarte scurtă. Modele se schimbau cu o repeziciune uimitoare. Inovatorii „noi linii a modei“ și purtătorii ei erau la noi cei ce se bucurau de „prestigiu monden.“³¹ Femeia mondenă, bărbatul monden erau un ideal ce trăia în imaginația unui număr mare de oameni. Învăluși de o aureolă specială,³² mondenii erau cercul de 200-300 persoane ce formau societatea aleasă, orice fapt banal care se lega de aceasta devenind cu ușurință un eveniment monden. Astfel, prima serată a sezonului de iarnă a anului 1933, desfășurată în luxoasele saloane ale doamnei Alexandrina G. Cantacuzino onorată de regina Maria, era un eveniment ce stârnea curiozitatea „galeriei“, toaletele doamnelor participante, Lady Mary Palairt, Catherine Titulescu, Agepsina Macri Eftimiu, Irena Mavrocordat, d-na general Atanasiu, etc.³⁴, oferind o adevărată paradă a modei, a ultimelor noutăți preluate prin filiera celor mai vestite case de modă occidentale. Promotoare ale capriciilor modei erau astfel în primul rând marile figuri ale aristocrației bucureștene³⁵.

Și în perioada interbelică Parisul, Londra, sute de ani „centre ale bunului gust“, orașe de „mare prestigiu monden“,³⁶ erau cele ce trasau noile dimensiuni ale vestimentației. Astfel casele de modă pariziene, Lelong, Bernard, Colinette, Cheruit, Pavlova, și multe altele, erau bine cunoscute de înalta societate urbană românească,³⁷

26. Aneta Milian, *op.cit.*, p.30-31.

27. M. Damian, *București*, București, 1924, p.85-86.

28. G. Achiței, *op.cit.*, p.309-310.

29. „Pentru dumneavoastră doamnă“, dec., 1935, p.5.

30. G. Achiței, *op.cit.*, p.293-294.

31. *Ibidem*, p.290.

32. „Strand“, nr.1, iul., 1929, București, p.21.

33. Hortensia Papadat Bengescu, *Drumul ascuns*, București, 1967, p.130.

34. „Eva modernă“ an.I, nr.2, dec., 1933, p.12.

35. *Idem*, an.II, nr.5 și 6, 1934, p.3 și 13.

36. G. Achiței, *op.cit.*, p.308.

37. „Moda“, nr.1, 1925, București, p.3.

38. „Moda“, nr.1, 1925, București, p.4.

renumele elegantei pariziene străbătând distanțe și intrând în mentalitatea vremii ca o calitate sinonimă cu bogăție, lux, strălucire.³⁸ Jurnalele de modă pentru bărbați (exemplu, *Mode Officielle*, *Modern Styles*, *English Fashion*, etc.), femei (exemplu, *Les Jolies Modes*, *Record*, *Revue de Modes*, Paris, etc.)³⁹, copii (exemplu, *Jeunesse Parisienne*, *Kinder Garderobe* etc.)⁴⁰, erau lecturi preferate ale lumii mondene interbelice românești.

O altă filieră de propagare a modei în secolul în care „cinemania” devenise o boală modernă, era neândoielnic filmul.⁴¹ Ecranul, punând stăpânire pe gândurile și gusturile vremii, manifestându-se ca izvor al atâtor invenții de eleganță, moda nu se prelua la originea ei exclusiv pariziană sau londoneză. În Hollywood-ul unde trăiau frumoasele frumoaselor, admirate zilnic cu suspine, se promulgau decrete de modă pe care adesea le adopta și bătrâna Europă cu entuziasm.⁴² Când cinematograful devenea o mare tentație,⁴³ toaletele Liliane Harvey,⁴⁴ ale Normei Shearrer, Joan Crawford,⁴⁵ ale Ditei Parlo, Marthei Labarr, Oliviei Haviland, etc.⁴⁶ inspirau neândoielnic gustul vestimentar al vremii. „Stelele” ecranului dezlănțuiau și cele mai mari „nebunii ale modei.” De la moda părului scurt,⁴⁷ a sprâncenelor a la „Greta Garbo”,⁴⁸ epidemia „westianismului”, (de la actrița Mae West)⁴⁹, până la pantalonii scurți adoptați prin moda de vară a anului 1934, de toate elegantele,⁵⁰ erau furori stârnite de cele mai frapante capricii ale vedetelor. Astfel, în 1932 în S.U.A s-au vândut femeilor americane, 5 milioane de haine bărbătești, primele care au lansat moda fiind tot... actrițele.⁵¹

Moda a fost influențată în evoluția ei și de diferite fenomene înregistrate la nivelul vieții economice. Astfel, criza economică s-a repercutat asupra liniilor toaletelor de seară care începeau să stârnească tot mai puține griji.⁵² Manifestându-se ca și compromis între rochia de zi și de seară,⁵³ noua înfățișarea a toaletei de seară reflecta nu numai noua condiție a femeii „muncitoare”, ci și o adaptare a întrunirilor mondene la împrejurările crizei economice. În era curbelor de sacrificiu se încetățeniseră și în România noul tip de primiri de după-amiază, ceaiuri devenite „high-teas”, care

39. „Lumea ilustrată. Calendar pe anul 1927”, p.14.

40. *Ibidem*, p.8.

41. „Clipa cinematografică”, an.I, nr.4, 1926, p.2.

42. „Pentru dumneavoastră doamnă”, april., iun., 1933, p.16-17.

43. „Ecranul”, an.I, nr.2, 1932, București, p.11.

44. „Eva modernă”, an.I, nr.2, dec., 1933 și ian. 1934, p.10.

45. „Femeia modernă”, nov., 1938, p.27.

46. *Idem*, ian., 1939, București, p.10.

47. „Cine Film”, an.I, nr.1, 1927, p.15.

48. „Pentru dumneavoastră doamnă”, iul., 1936, p.24.

49. *Ibidem*.

50. *Ibidem*, p.13.

51. „Hollywood”, an.I, nr.2, 1932, p.3.

52. „Magyar csaladi naptar”, 1930, Cluj, p.36.

53. „Eva modernă”, an.I, nr.1, nov., 1933, p.10-11.

54. *Idem*, an.II, nr.6, mai, 1934, p.18.

desfășurate între orele 18-22, puteau să înlocuiască și masa de seară, fiind mai puțin costisitoare.⁵⁴ Această situație a determinat, cu siguranță, în 1938, strigătul de alarmă al creatorilor de modă parizieni: „eleganța de seară în pericol.” Pentru că indiferent dacă o femeie ocupa un serviciu, profesa o meserie sau se afișa ca sportivă, începând de la 8 seara ea trebuia să redevină femeie.⁵⁵

„Capriciile modei” se conturau ca mode miniaturale stârnind mari surprize și interes ca variații ale aceluiași stil „modern” sub amprenta căruia a evoluat întregul secol XX.⁵⁶ „Nebuniile modei” erau astfel în concordanță cu snobismul ce se dezvoltase în această direcție și-n lumea mondenă românească.⁵⁷

Dacă pălăria de fetru, nelipsită din garderoba elegantei pariziene a domina și în România între anii 1925-1933,⁵⁸ în 1934, pălărioarele mici, rotunde, trântite aproape pe ceafă, veneau să astâmpere vechea fobie, aprinzând alta.⁵⁹ Dar nu pentru mult timp, întrucât anul 1938 aducea moda pălăriilor înalte. Referindu-se la acest nou capriciu, o cunoscută modistă pariziană spunea cu puțină ironie: „Dacă vă plac pălăriile înalte le puteți purta cât de înalte vreți. Singura limită e tavanul.”⁶⁰

„Nebuniile” modei au prins forme și-n sfera coafurii. Moda părului scurt părea victorioasă în fața încercărilor de revenire la moda părului lung, prin protestele clientelor americane și pariziene.⁶¹ Însă, către anul 1938, lupta între coafura joasă și înaltă ascuțindu-se,⁶² locul „frizurii” ce făcea capul stuf, era disputat în 1936 de „coafura modernă” cu undulații care tindeau să facă capul cât mai mic prin liniile vagi pe creștet, permițând numai la ceafă bucle sau un mic „Mignon” degajând urechea și fruntea împodobită cu câte o buclă rebelă.⁶³ Către anul 1938, cu noile pălării a intrat în modă și coafura înaltă,⁶⁴ cu bucle mari plasate în partea superioară a capului, degajând ceafa.⁶⁵ Era coafura „femeii floare”, ce intra seducătoare în scena modei, dând în lături „femeia fatală”, adulată în anii precedenți ca și copie a Marlenei Dietrich. Noua estetică a feței înclina spre o rotunjire a liniilor.⁶⁶

Dar, „capriciile modei” mult mai numeroase și variate depășeau preocupările vestimentare. Căinii intraseră, într-o vreme, în sfera „accesoriilor”, nelipsiți din compania elegantelor. Ei au cunoscut o eră îndelungată de strălucire, fiind răsfățați în saloane, în dormitoare, în băi sau bucătării. Prin 1939 această fantezie a luat și ea sfârșit, când

55. „Jurnalul doamnei”, nr.4, 1934, p.18.

56. G. Achitei, *op.cit.*, p.305.

57. „Femina modernă”, 1938, p.IX.

58. „Moda”, nr.11, 1925, București, p.25.

59. „Eva modernă”, an.II, nr.4, febr., 1934, p.10.

60. „Jurnalul doamnei”, nr.2, 1938, p.20-21.

61. „Moda”, an.I, nr.6, 1925, București, p.120.

62. „Pentru dumneavoastră doamnă”, iulie, 1936, p.26.

63. *Idem*, mai, 1936, p.20.

64. „Femeia modernă”, nov., 1938, p.3.

65. „Jurnalul doamnei” nr.2, 3, 1938, p.13, 19.

66. *Idem*, mai, 1938, p.12.

67. „Femeia modernă”, ian., 1939, p.12.

„urmașele Evei“ au început să-și distribuie bunăvoința și dragostea în favoarea animalelor sălbatice-tigrii, lei, maimuțe.⁶⁷

Bărbații au rămas mereu în umbra acestor capricii. Smochingul, fracul, vestonul cu diferite destinații rămăneau tradiționale și nelipsite din garderoba masculină.⁶⁸ Există chiar o tendință de reducere a acestora la două-trei rânduri de haine pe care românul ca și francezul le puneau cu sau fără rost și fără a se întreba dacă erau sau nu potrivite cu timpul și circumstanțele. În acest sens, revista „Moda“ făcea, în 1925, propagandă pro-engleză, subliniind că orice englez, și „fără dare de mână“, avea un număr mare de haine pentru toate ocaziile: sport, oraș, țară, ceremonii, voiajuri.⁶⁹ Eleganța masculină bazată pe simplitate, respingea, în același timp, excesele Londrei, ca acei pantaloni fantezie, de o lărgime colosală, la modă în Anglia pe la 1925.⁷⁰

Cu toate că femeile se stăpâneau mai greu să nu guste furorile modei occidentale, o oarecare moderație a caracterizat întotdeauna românele. Prin trierea extravaganțelor modei apusene, aceasta nu mai era o tirană ale cărei legi trebuiau primite fără murmure, numai pentru că „trebuia să fii modernă“.⁷¹ Pentru a da exemple am putea aminti unele rețineri în adoptarea modei pălăriilor înalte, o moderație a dimensiunilor, sau obiceiul prin care blana, numai la noi era considerată haină de iarnă, în timp ce doamnele apusului o îmbrăcau deja în serile de august.⁷² În schimb, întotdeauna elegantele din lumea bună românească au apreciat alțițele, „șabacele“, „izvoadele“ care formau odinioară costumele și baza îmbrăcămintei frumoaselor jupânițe și domnițe de odinioară. Regina Elisabeta, apoi Maria, au ocrotit în chip special aceste cusături, cultivându-le în moda interbelică românească.⁷³

Moda, termen derivat din cuvântul latin *modus* (manieră, fel de a fi)⁷⁴ desemnează un fenomen complex, sensibil la toate transformările de la nivelul gândirii, al existenței cotidiene. Astfel, de exemplu, schimbările din mentalitatea feminină, degradarea vechiului ideal feminin erau înregistrate la nivelul liniilor modei. Anii postbelici au produs și la noi noul tip feminin modern, activ, de un dinamism uimitor, într-un continuu neastâmpăr, cu nervii mereu agitați, ce nu cunoaște liniștea celei de odinioară.⁷⁵ Dezlănțuind o adevărată tragedie în lumea bărbaților, noul tip feminin, preamărind egoismul, mai puțin devotat și iubitor, cu o indiferență crescândă față de problemele familiale,⁷⁶ devenea popular în societatea urbană românească, rupând cu tradiția, cu vechile atitudini, regăsindu-se într-o formă de tranziție chiar în mahalalele patriarhale.⁷⁷

68. „Bărbatul și moda“, an.I, nr.1, 1937, p.7-10.

69. „Moda“, an.I, nr.4, 1925, p.89.

70. *Idem*, nr.2, 1925, p.51.

71. „Jurnalul doamnei“, nr.2, 1938, p.22.

72. „Magyar csaladi naptar“, 1930, Cluj, p.36.

73. „Moda“, an.I, nr.12, 1926, București

74. G.Achiței, *op.cit.*, p.280.

75. „Femeia modernă“, nov., 1938, p.3.

76. „Calendarul muncitorului“, 1921, p.83-84.

77. Natalia Popovici, *Influence du travail de la femme sur la famille*, în „Arhiva pentru știință și reformă socială“, XVI, 1-4, 1943, București.

Se remarcă astfel o simplificare a vestimentației feminine. Smulsă din închisoarea preocupărilor gospodărești femeia trecea victorioasă porțile deschise ale unor sectoare noi de activitate, tărâmurii spre care accesul îi fusese interzis anterior. Stârnea preocupări noi, ținuta de lucru (ex. vezi moda pentru funcționare),⁷⁸ din care dispăreau nimicurile, podoabele pretențioase.⁷⁹ Dedicată în speță femeii active și sportive, moda de dimineață a fost cu adevărat revoluționară de noua mentalitate.⁸⁰ Chiar și rochia de interior, deshabilul, a luat în viața elegantelor alt aspect. În locul vălurilor de musselină, dantelă, tul, purtate cu grație de vechea cochetă, erau preferate rochiile de interior de formă japoneză, călugărească, sau pijamaua băiețească cu flori și păsări.⁸¹ Expresie a intensificării feminismului putea fi considerată și evoluția timidă spre îmbrăcăminte „unisex“, o masculinizare a liniilor modei vestimentare până la forma smocking, pardesiuri bărbătești, rochii în formă de cămașă bărbătească,⁸² armonizându-se perfect cu noua coafură „a la garconne“, „flon“ sau „Bob“.⁸³

Tot ca protest împotriva vechilor prejudecăți morale sau chiar sociale se dezvoltă cultul pentru silueta feminină masculinizată. Silueta la modă în jurul anului 1900 (pieptul plat, mijlocul subțire, șolduri proeminente), solicitând o arhitectură dificilă a îmbrăcăminte era dezavuată, anii interbelici dezvoltând gustul pentru silueta „a la Josephine Baker“.⁸⁴ Dreaptă, flexibilă, subțire ca o trestie, noua siluetă a câștigat supremația, cu toate încercările modeste de revenire la „formele rotunde“. Astfel, „Westianismul“ (de la numele vedetei americane Mae West, din filmul „Nu sunt înger“), după ce a făcut vâlvă în S.U.A., Franța, a pătruns și la noi, impulsionând lupta împotriva „femeii-scândură“,⁸⁵ dar fără câștig de cauză.

Înspăimântând spiritele conservatoare, moda a adus în prim plan „fata modernă“, în fața căreia, ingenule de altă dată ce-au fost bunicile lor, se întrebau dacă tinerele proenituri aveau măcar o picătură din sângele lor în vine.⁸⁶ Cu o existență complicată, „Daiane moderne“ veneau cu franchise, loialitate bărbătească, cu un pasionat gust de lux, de petreceri, mișcare, independență.⁸⁷ Sportul constituind o preocupare inalienabilă „fetei moderne“ poate nicăieri mai mult ca aici, moda n-a evoluat mai spectacolar.⁸⁸ Nebunia sportivă extinzându-se și asupra sexului slab, aducea în modă,

78. „Pentru dumneavoastră doamnă“, dec., 1935, p.5.

79. „Moda“, an.I, nr.3, 1925, p.65.

80. „Jurnalul doamnei“, nr.2, 1938, p.22 și „Eva modernă“, an.II, nr.4, 1934, p.18.

81. „Moda“, an.II, nr.12, 1926, p.98.

82. *Idem*, an.II, nr.12, 1926, p.98.

83. *Ibidem*, an.I, nr.6, 1925, p.123.

84. G. Achiței, *op.cit.*, p.298-299; „Pentru dumneavoastră doamnă“, oct., 1935, p.21.

85. „Film“, an.II, nr.34, 1934, Timișoara, p.1-3.

86. „Moda“, an.I, nr.6, 1925, p.122.

87. *Ibidem*, p.122-131.

88. „Femeia modernă“, oct., 1938, p.22-23.

89. „Moda“, an.I, nr.5, 1925, p.106.

90. *Ibidem*, p.97 și „Moda“, an.I, nr.7, 1925, p.164.

91. „Jurnalul doamnei“, 1938, p.24.

92. *Idem*, nr.3, 1938, p.12-13.

ca element inedit, vestimentația sportivă feminină. Costumul de tenis,⁸⁹ golf, automobilism,⁹⁰ ski,⁹¹ hipism,⁹² au câștigat o popularitate deosebită. Vânătoarea intrase de asemenea, în moravurile femeii moderne, chiar în cazul în care nu era o pasiune feminină ci doar un motiv de a purta pantaloni.⁹³ Turismul tot mai extins și la noi, constituia, la rândul-i, un motiv de a poza într-un nou gen de costum.⁹⁴ Dar mai mult ca toate, cea care oferea o nemărginită posibilitate de a da drum liber originalității gusturilor, admițând orice extravaganță de obicei, condamnată de legile modei, era plaja.⁹⁵

Însă când în casă mirosul de cafea devenea persistent, când cărțile de joc erau învârtite asiduu pe luciul meselor, când trotuarele se aglomerau anunțând sfârșitul verii, lumea redevenea ocupată de noua modă, pregătindu-se costumațiile pentru ceai, bridge sau cele de mare gală.⁹⁶

Concluzionând am putea afirma că moda, așa cum a evoluat în perioada interbelică s-a conturat ca un veritabil seismograf al devenirii stilurilor de viață prefigurate în limitele urbanului, suportând totodată toate variațiile de la nivelul fenomenelor sociale, economice ale vremii. Spațiul urban românesc, cu „aerul specific“, vine de asemenea să confirme această legătură organică între modă ca și componentă a timpului liber și stil de viață.

93. „*Eva modernă*“, an.I, nr.5, febr., 1934.

94. „*România pitorească*“, an.I, iun., 1933, p.3.

95. „*Strand*“, nr.I, iul., 1929, p.21.

96. „*Eva modernă*“, an.I, nr.2, dec., 1933, p.14.

FIȘA ANALITICĂ COMPUTERIZATĂ DE CONSERVARE - RESTAURARE. ANALIZĂ PRELIMINARĂ

de
OLIMPIA MUREȘAN

Obiectul muzeal constituie esența existenței și a activității muzeale. Ca atare, starea lui de sănătate și asigurarea perpetuării sale în timp, sunt primordiale. Am postulat astfel importanța activității de conservare - restaurare, importanță ce trebuie acordată atât din exteriorul, cât mai ales, din interiorul acestui sector de activitate.

Amplificarea cantitativă și calitativă a activității de conservare - restaurare a determinat acumularea unui important fond de informații, fond rezultat din suma algebrică ale intervențiilor de conservare - restaurare pe obiecte muzeale. Pentru a fi operațional, acest fond trebuie ordonat de așa manieră încât o anumită informație (sau un anumit gen de informație) să poată fi obținută în minimum de timp posibil. Acest lucru este posibil prin computerizarea acestui fond de informație, adică prin realizarea a ceea ce în termeni de specialitate se numește *baza de date*. Importanța păstrării și operaționalizării informației, rezidă din necesitatea cunoașterii tuturor intervențiilor, fie pentru o restaurare ulterioară, fie ca premiză în cercetări fundamentale de conservare - restaurare. Este necesar să precizăm că în literatura de specialitate activitatea de conservare implică toate tratamentele (mecanice, chimice, electrochimice, electrolitice) care au finalitate atingerea unei stări de relativă neutralitate chimică, activitatea de restaurare rezumându-se la operațiuni de redare a formei inițiale (lipiri, consolidări, completări, remodelări, repatinări). Întrucât în laboratoare restauratorul efectuează și munca de restaurare - în conformitate cu cele mai sus amintite - în lucrarea de față se fac referiri la activitatea și informațiile privind sectorul de conservare - restaurare.

În conservare - restaurare fiecare obiect este un caz aparte. Datele privind identificarea obiectului muzeal, diagnosticarea stării de sănătate, investigațiile privind îmbunătățirea stării de conservare, restaurare, se pot introduce într-o anumită ordine care, strict respectată, permite regăsirea lor în timp rapid. Introducerea informației din domeniul muzeal în computer, crearea unei baze de date specifice, se face de mai mulți ani. Prin lucrarea de față propunem *utilizarea unei fișe analitice de conservare -*

restaurare pentru calculator.

Prima etapă, este realizarea analizei preliminare aplicației informatice.

Din punct de vedere informatic, *baza de date este o sumă de câmpuri. Fiecare câmp se definește prin nume, dimensiune și tip.* Prin dimensiune se înțelege numărul de caractere (alfabetice, numerice, combinate, tip date, etc.) care poate fi introdus, tipul semnificând natura însemnului introdus (alfabetic, numeric, alfanumeric, logic, date, etc.).

Documentația fundamentală este și va rămâne, jurnalul de restaurare. Informațiile preluate din această documentație au fost structurate pe zone de interes general și zone de interes special. Fiecare zonă este subdivizată în câmpuri.

Privind fișa analitică de conservare - restaurare cu referire expresă pentru domeniul metal-ceramică propun 38 de câmpuri din care 28 de câmpuri de interes special. Natura și dimensiunea câmpurilor pot diferi, în funcție de domeniul de aplicație. S-a pus accent pe regăsirea informației privitoare la natura investigațiilor efectuate (6 câmpuri) a degradărilor existente (9 câmpuri) și a intervențiilor efectuate (11 câmpuri). Au fost alocate câmpuri pentru menționarea existenței de: copii, publicarea restaurării, numărul fișei de evidență.

Completarea câmpurilor se face lapidar pentru utilizarea optimă a memoriei calculatorului. Odată stabilită dimensiunea unui câmp, ea trebuie riguros respectată. Pentru ușurarea completării câmpurilor va fi utilă realizarea unui mic dicționar de termeni și sumare instrucțiuni de aplicare.

Privind această analiză preliminară se poate ridica problema a trei oportunități: a utilității unei astfel de fișe; a numărului de câmpuri; a definirii câmpurilor.

Baza de date operațională se poate realiza pornind de la o analiză preliminară cât mai completă și ingenioasă, cu concursul beneficiarului.

PRELIMINARY ANALIS FOR A CARD IN CONSERVATION AND RESTORATION OF ARCHEOLOGICAL OBJECTS

- SUMMARY -

During restoration and conservation of archeological objects, we are obligated to keep a rigorous evidence of all interventions. It's important to realize the historical of restoration operations.

Now all interventions are stocked and utilized with the computer help. That's why I am proposing to use a card of the intervention on the archeological objects which makes possible *to introduce the information in the computer, and realize a data base.*

We had realized a preliminary analyze for a data base in restoration - conservation of archeological objects. It was defined 38 fields.

To realize such a kind of evidence will be easier possible with the help of a specific dictionary for a unitary acception of terms.

We may introduce in the computer only essential and laconic informations regarding the restoration and conservation process.

RECENZII

Miskolczy Ambrus, Egyház és forradalom.

**A köröskisjenői ortodox roman egyházi zsinat. Biserică și revoluție. Sinodul ortodox românesc de la Chișineu Criș 1849
Budapest, 1991, 182 p.**

Volumul bilingv editat sub egida Catedrei de filologie română de la Universitatea Eötvös Lorand din Budapesta de către șeful acesteia, istoricul Miskolczy Ambrus, este destinat a inaugura o serie de publicații ale Catedrei amintite. Encyclopaedia Transylvanica, ce își propune a readuce în actualitatea literaturii istorice europene, cu deosebire central-europene, o problematică neglijată intenționat, sau ocolită cu o prudență interesată de cele două istoriografii naționale, română și ungară. Chiar prima publicație vrea să pună degetul direct pe rană, punând în discuție o chestiune din problematica foarte amplă a revoluției de la 1848-1849, puțin cercetată, sau pur și simplu expedită de cercetătorii cărora unele detalii, altminteri deloc neglijabile, ale revoluției din 1848, nu le justificau în întregime imaginea triumfalistă pe care au dorit să o proiecteze în conștiința publică. Oricum, descoperirile documentare care vor veni, cu siguranță, în viitorul nu foarte îndepărtat, vor obliga istoriografiile, interesate să își reconsidere destule puncte de vedere, nu în ultimă instanță personalitatea lui Ioan Dragoș și a direcției pe care acesta a impus-o. Publicarea unor izvoare documentare, precum Protocolul sinodului diecezei române ortodoxe a Aradului din martie-aprilie 1849 editate acum de Miskolczy Ambrus pentru prima dată și documentele arhivei generalului Bem, descoperite acum câțiva ani în arhivele sovietice și necercetate nici până în prezent, fac parte din aceste categorii de documente istorice.

Publicarea Protocolului amintit mai înainte este, fără îndoială, benefică, punând la dispoziția cercetătorilor interesați textul acestuia, în ambele limbi în care a fost redactat. Documentul este precedat de un studiu atent și serios, datorat lui Miskolczy Ambrus, nu lipsit de accente polemice care s-ar putea să fie fertile într-o viitoare discuție istoriografică despre revoluția de la 1848. Bun cunoscător al chestiunii, având posibilitatea de a fi la curent cu produsele istoriografice române și ungare deopotrivă și, beneficiind de o viziune europeană asupra problematicei în discuție, autorul are toate atuurile necesare unei analize ireproșabile. Iar publicarea bilingvă nu numai al textului Protocolului sinodului de la Chișineu Criș și a studiului introductiv ci și al Prefetei datorate lui Szabad György, exprimă nemijlocit dorința de a fi accesibil celor cu adevărat interesați în descifrarea evenimentelor din anii 1848-1849, dar care se

lovesc de dificultățile impuse de necunoașterea uneia dintre cele două limbi. La editarea versiunii românești a textului Protocolului a colaborat preotul Ioan Octavian Rudeanu, care a vegheat ca foarte puținele modernizări ale textului, scris în actul original cu litere chirilice, să nu fie de fel afectat de transliterație.

Nu rămâne decât să sperăm că publicația, foarte utilă și elegant tipărită, va ajunge în atenția lumii savante interesate fără îndoială, atât de aceasta, cât și de următoarele volume preconizate de inițiator, al căror listă este publicată la finalul volumului și conține aproape 30 de titluri. Numele autorilor vizați - H. H. Stahl, Radu Rossetti, Nicolae Iorga, Gheorghe I. Brătianu, B. P. Hașdeu, I. Bogdan, O. Densușianu, St. Zeletin, N. Manoiilescu, Galdi László, Makkai László, Trocsányi Zsolt, Veress Sándor, Moses Gaster, Lazăr Șăineanu, etc. - lasă să se întrevadă dorința lui Miskolczy Ambrus de a se adresa deopotrivă specialiștilor din cele două țări, de a face cunoscută, în egală măsură, puncte de vedere din amândouă istoriografiile care, în ultimă instanță, se cunosc atât de puțin.

GHEORGHE GORUN

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“, Tom XXVII, 1990

După tulburările, produse în sfera științei, datorate evenimentelor cu care s-a încheiat anul 1989, ce au împiedicat un timp desfășurarea normală a cercetării, inclusiv a celei istorice, și, de asemenea, valorificarea acesteia, a apărut la Iași, cu o oarecare întârziere, tomul XXVII (1990) al Anuarului Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“.

Anuarul cuprinde lucrări de istorie care oglindesc preocuparea Institutului, pe baza liniilor de program adoptate după schimbările din decembrie 1989, de a reda istoriografiei românești demnitatea științifică și morală. Totodată, anuarul oglindește dorința Institutului de a pune în lucru programe de studiu cât mai coerente, în ideea de a soluționa probleme de ordin științific cu privire la trecutul românesc, în primul rând acele probleme care nu pot fi rezolvate numai prin efort individual.

El își propune să răspundă unei duble meniri, și anume, aceea de spațiu expozitiv pentru rezultatele dobândite în cercetarea istorică și de câmp experimental, în care noile idei să-și încerce valoarea, și aceea de a impune un proces de înnoire și de substanțială întinerire a istoriografiei românești.

Având în vedere aceste deziderate, Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“ se bucură de un frumos prestigiu în lumea specialiștilor pentru că a reușit, până acum, să mențină interesul pentru istoriografie al unui public cât mai larg și să-și păstreze demnitatea profesională. Și în acest număr anuarul propune un sumar interesant pentru toate categoriile de studioși care s-au devotat istoriografiei, prin studii variate, care

cuprind aspecte culturale, juridice, sociale și politice ale istoriei românilor, studii asupra operei și activității unor personalități ale culturii, precum și lucrări prezentate la primul simpozion de studii genealogice, care a avut loc în 1989 în cadrul Zilelor Institutului.

Într-un prim capitol pot fi grupate studii ce propun spre dezbateri probleme legate de viața spirituală sau social-politică a românilor, atât în context sud-estic cât și central european, din secolul al XIII-lea până în epoca modernă și contemporană.

În acest cadru pot fi menționate studiile: *Melanges rouman oathonites*, de P. S. Năsturel, *Affrontements politiques et spirituels dans le Sud-Est de l'Europe: 1204-1241*, de S. Papacostea, *Cauze politice și implicații juridice ale stabilirii raporturilor româno-polone la sfârșitul secolului XIV (1387-1396)*, de V. Ciobanu și Alexandru Sterca Suluțiu și *mișcarea națională românească*, de D. Suciu.

De asemenea este demn de semnalat studiul documentar al lui A. A. Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, care prezintă o problemă reactualizată în istoriografia contemporană, aceea a studiului de itinerarii, preocupare originară din istoriografia germană de acum un secol și jumătate.

Liniile de program, adoptate de Institut după schimbările din 1989, sunt evidențiate și în sumarul acestui număr al anuarului, atât prin lucrări de interes pluridisciplinar, dovadă a cooperării cu specialiști din domenii conexe, cât și prin studii în care se caută restabilirea adevărului istoric asupra unor procese și fenomene ale istoriei contemporane care, în noul context, reclamă reevaluarea lor critică și obiectivă.

Astfel, în prima categorie, se încadrează studiul *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă - opera lui Simion Dascălul*, de N. A. Ursu, care își propune să analizeze unitatea stilistică a întregului letopiseț și să elaboreze o serie de concluzii privind originea diferitelor părți ale sale, iar, în ceea de-a doua, studiul *Proprietatea funciară rurală din România de la reforma agrară din 1945 până la colectivizarea agriculturii*, de D. Sandru, în care sunt prezentate etapele politicii de distrugere a agriculturii românești după 1945.

Un al doilea capitol cuprinde studii asupra activității și operei unor personalități ale culturii românești, respectiv G. Călinescu și D. Zamfirescu, intitulate: *Specificul național la G. Călinescu. Dimensiunea traco-getică*, de V. Lica, *G. Călinescu și Universitatea din Iași. Pe marginea unei corespondențe*, de L. Nastasă, și *D. Zamfirescu: publicist și memorialist*, de Gh. I. Florescu.

Studiul *Specificul național la G. Călinescu. Dimensiunea traco-getică*, face un act de evaluare a locului pe care opera de istoric literar a lui G. Călinescu îl merită în cadrul istoriografiei române, a modului cum Călinescu, pornind de la analizarea evoluției literaturii române de la origini și până la epoca sa, dezbate problema specificului național, sensul etnogenezei românilor, tipul civilizației românești, și, de aici, vechimea românilor, prin substratul traco-getic, între popoarele Europei.

Edificator pentru preocupările Institutului de a face din anuar o sursă de îmbogățire a informației istorice, este studiul lui Paul Mihail, *Vechi tipărituri românești (1831-1871)*, unde sunt cuprinse roadele muncii de cercetător al arhivelor pentru

descoperirea unor mărturii ale vieții culturale și religioase din Basarabia în secolul XIX. Pentru evaluarea și restabilirea adevărului istoric pledează și studiul *Despre o ficțiune istoriografică*, de Al. V. Diță, care dezbate studiul lui I. Karácsony, din anul 1907, intitulat *Ziua morții reginei Maria*, în vederea restabilirii adevărului istoric în cazul uneia dintre ficțiunile istorice care fac imposibilă reconstituirea domniei lui Mircea cel Bătrân în ansamblu, ficțiune legată de campania regelui Sigismund în Țara Românească din anul 1395.

Un capitol aparte îl constituie un grup de trei studii prezentate la primul simpozion de studii genealogice, care a avut loc în anul 1989 în cadrul sesiunii anuale de comunicări organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, menit să repună în drepturile sale cercetarea genealogică, intitulate: *Constantin Basarab Brâncoveanu. Strămoșii, înrudirile și calea spre tron*, de St. S. Gorovei și M. S. Rădulescu, *Știri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir*, de P. Păltănea și *Medici din Moldova veacului trecut: Dimitrie Samurcaș și descendența sa*, de V. Zira.

Ca argument că Institutul are și preocuparea de redare în circuitul istoric a unor studii ce ilustrează activitatea unor cercetători azi dispăriți, anuarul cuprinde în sumarul său, sub genericul Opera Posthuma, studiul: *Privire generală asupra domniei lui Ștefăniță, fiul lui Bogdan*, de Al. V. Boldur.

În urma parcurgerii unui sumar atât de bogat și interesant care incită la lectură și la punere în contact cu cercetarea istorică de ultimă oră, putem spune că Tomul XXVII/1990 al Anuarului Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” constituie un punct de referință în cadrul publicațiilor de specialitate, un for de afirmare a celor devotați istoriografiei românești.

DUMITRU NOANE

Ephemeris Napocensis, I/1991

Pentru a încununa un an de activitate de la înființare (aprilie 1990), colectivul de cercetători al secțiunii arheologice din cadrul Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, au realizat primul număr al revistei *Ephemeris Napocensis*, în sumarul căreia sunt cuprinse studii ce oglindesc preocupările cercetătorilor din cadrul secțiunii, articole privind activitatea institutului în acest interval, recenzii și evocări.

Colectivul de specialiști ai secțiunii de arheologie cuprinde un număr de zece cercetători, printre care nume de referință în lumea științifică, în istoriografia românească, cum ar fi I.H. Crișan, Ioan Glodariu, Nicolae Gudea, acoperind un amplu câmp de cercetare, de la protoistorie până în epoca prefeudală.

Prima secțiune a sumarului acestui număr al revistei oglindește, în fapt, acest spectru al cercetărilor, prin studii de specialitate care scot în evidență seriozitatea muncii depuse, nivelul științific ridicat la care se situează colectivul institutului.

Vom începe astfel prezentarea cu studiile *Considerații asupra așezărilor fortificate hallstatiene din aria intracarpatică a României*, de V. Vasiliev și *Unele probleme privind vasele de bronz hallstatiene din Transilvania*, de F. Gogâltan, deosebit de interesante prin informațiile prezentate și modul de analizare a problematicii puse în discuție.

Pentru epoca dacică semnalăm studiile: *Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoș*, de Ioan Glodariu și F. Costea, *Ceramica dacică pictată de pe „Terasa depozitului de vase” de la Grădiștea Muncelului*, de G. Florea și A. Palko, *Influențe romane în Dacă înainte de cucerire*, de D. Protase, cuprinzând aspecte legate de viața spirituală și materială a dacilor, tehnici de construcție, de realizare a ceramicii.

Urmând firul evoluției, ne vom opri asupra unor studii, care propun atenției aspecte ale vieții spirituale, ale civilizației, ca și aspecte ale organizării militare și dotării armatei din Dacia romană, și anume: *Apropos de civitates en Dacie*, de Ioana Bogdan Cătănicu, *Arme romane din castrele de pe limesul vestic al Daciei Parolissensis*, de Nicolae Gudea și *Paleocreștinismul din Dacia romană*, de Mircea Rusu.

Pentru perioada postromană este interesantă problema cercetării necropolei, aparținând epocii migrațiilor, de la Fântânele, jud. Bistrița-Năsăud, prezentată în studiul *Un mormânt din secolul V e.n. de la Fântânele*, de I. H. Crișan și C. Opreanu.

În încheierea acestei prime secțiuni a sumarului revistei menționăm studiul *Vechea biserică din Nălați (jud. Hunedoara)*, de A. A. Rusu, în care sunt prezentate rezultatele investigației arheologice efectuate de dânsul în această biserică, în cadrul unei serii de biserici medievale cercetate în această zonă.

O altă secțiune a sumarului revistei se intitulează *Epigrafiie și istorie* și cuprinde o serie de cinci studii referitoare, în primul rând, la inscripții care furnizează informații despre organizarea și structura, ca și despre desfășurarea vieții sociale și militare din Dacia romană și spațiul nord-pontic.

Astfel, menționăm studiile: *Beneficiarii în viața civilă a provinciei Dacia*, de R. Ardevan, *Stampile civile sau militare?*, de M. Grec, *Din nou despre inscripția CIL III 964*, de I. Mitrofan și *În jurul unei inscripții din Cetatea Albă*, de M. Bărbulescu.

Tot la această secțiune găsim un studiu deosebit de interesant privind regulile comerțului în Grecia antică și modul de desfășurare a concurenței între diferite metropole (Thasos, Atena etc.), intitulat *Legi și regulamente privind producția viticolă și comerțul cu vin la Thasos (sec. al V-lea î.e.n.)*, de Al. Avram.

A treia și ultima secțiune a sumarului revistei cuprinde recenzii, cronica activității institutului și evocări ale unor personalități ale cercetării istorice românești.

La capitolul recenzii sunt prezentate lucrările: *Gomolava, Late La Tene Settlement* (de către A. Rustoiu), care face parte din seria lucrărilor monografice referitoare la complexul sit arheologic de la Gomolava și este consacrată așezării de epocă Latene (nivelul VI) și *Conspectus formarum terrae sigillatae italico-modo confectae* de E. Ettlinger, apărut în *Materialien zur romisch-germanischen keramik, heft 10, Bonn*

1990 (de către V. Bolindeț), lucrare de primă importanță pentru studiul ceramicii de tip terra sigillata.

Sub genericul *Cronică* sunt incluse raportul privind *Activitatea Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca - Secția de Arheologie (aprilie 1990 - iunie 1991)* și *Bibliografia Institutului de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca - Secția de Arheologie (1989-1990)*. În ceea ce privește evocările, sumarul nr. I/1991 al revistei conține studiile Grigore Tocilescu - *întemeietor al școlii de arheologie românească*, de Ioana Bogdan Cătănicu și *necrologul Eugen Chirilă (1921-1991)*.

După parcurgerea acestui sumar deosebit de dens în informații și interesant ca tematică și nivel științific, putem spune cu certitudine că revista *Ephemeris Napocensis* se anunță, de la primul număr al său, ca o publicație reprezentativă pentru istoriografia românească un model de prezentare a rezultatelor unor cercetări arheologice de valoare pentru reconstituirea trecutului istoric, sub toate aspectele sale, de introducere a lor în circuitul științific.

DUMITRU NOANE

Studii de istorie a Banatului, Serie nouă, nr. 1 (V), 1989,

Filiala Timișoara, Institutul de Studii Socio-Umane și Universitatea din Timișoara, au scos de sub tipar, în 1991, numărul I(XV) al a seriei noi a revistei *Studii de Istorie a Banatului*, prin grija unui colegiu de redacție în care se includ nume ale istoriografiei contemporane ca Stelian Mândruț, Miodrag Milin, Nicolae Bocșan, Ioan Hașegan.

Numărul I(XV) al revistei oferă pentru cei interesați de studierea istoriei părții de sud-vest a țării, un volum de bibliografie istorică, care prezintă stadiul actual al cercetării istorice a Banatului, pentru a se cunoaște nivelul la care s-a ajuns în momentul de față, în vederea stabilirii direcțiilor viitoare de orientare și a problematicei pe care va trebui să se axeze cu prioritate această cercetare.

Actualul volum prezintă celor interesați o lucrare inedită a cerc.șt.pr.dr. Stelian Mândruț, cea mai întinsă și completă lucrare de acest gen privind Banatul, și două contribuții ale regretatului Al. Rusu, publicate inițial în vol. I/1969 și III/1974 ale seriei vechi.

Publicarea acestor trei materiale oferă specialistului, omului de cultură sau celor pasionați de istoria Banatului, în special, elementele principale în aprecierea efortului istoricilor bănățeni, depus în ultimii 50 de ani.

Prima lucrare se intitulează *Bibliografia istorică a Banatului (1970-1985)*, întocmită de Stelian Mândruț și se constituie într-o continuare logică și logică a realizării

inițiate și dezvoltate de către Al. Rusu, cu privire la întocmirea bibliografiei istorice a Banatului, și este însoțită, pentru mai facilă utilizare a informației, de o listă de abrevieri și un indice de autori.

Criteriul de ordonare utilizat de autor se bazează pe o delimitare tematică și cronologică, urmată de aranjarea titlurilor în ordine alfabetică pe autori, model preluat de la volumele *Bibliografiei istorice a României*. Lucrarea a fost concepută ca un instrument de informare, orientare și îndrumare pentru cadrele didactice, cercetători și studenți și reunește contribuția istoriografică autohtonă pe durata a 15 ani, cu referire specială la zona istorico-geografică a Banatului.

Celelalte două lucrări incluse în acest volum, semnate de AL. Rusu, se intitulă: *Contribuții la bibliografia istorică a Banatului* (republicat din vol. I/1969) și *Realizări ale istoriografiei românești* (republicat din vol. III/1874).

În prima lucrare menționată, Al. Rusu își aduce o modestă contribuție la cunoașterea plaiurilor bănățene, prezentând lucrări cu conținut pur istoric, cât și lucrări de istorie a culturii, geografie, etnografie, turism și de economie bănățeană.

Materialul cuprinde perioada 1665-1965 și prezintă principalele lucrări care au apărut în Banat, de la autori bănățeni sau din alte părți, precum și lucrări, puține la număr, care au apărut în afara granițelor țării de la autori străini.

În concluzie, se poate spune că materialul cuprins în aceste lucrări reprezintă un mozaic întreg al informațiilor utile pentru o mai bună cunoaștere a istoriei Banatului, și, de aceea acest număr al revistei *Studii de Istorie a Banatului* se constituie într-un excelent instrument de lucru pentru toți cei interesați în studierea acestei provincii sau a unor aspecte ale trecutului său istoric.

NOANE DUMITRU

**Nyakas Miklós, Hajdu-Bihar megye cimerei
(Stemele județului Hajdu-Bihar),
Hajduböszörmény, 1991, 121 p.**

Nyakas Miklos, un cercetător experimentat și serios, oferă atât cititorului avizat, cât și marelui public, un repertoriu al stemelor folosite de autoritățile teritoriale și locale ale județului Hajdu-Bihar, în perioada secolelor XVI-XX. Repertoriul este interesant, din mai multe puncte de vedere, și pentru cititorul din România, chiar dacă autorul ocolește - mai mult sau mai puțin deliberat, dar foarte prudent - publicarea stemelor unor localități care astăzi se află în județul Bihor, pe care însă le-a cercetat. Dovada cercetării o găsim la sfârșitul volumului, unde autorul nu a putut rezista tentației firești de a publica 11 documente extrem de interesante ce conțin informații heraldice vizând localitățile Sântion, Borș, Santău Mic, Santău Mare, Adoni, Șimian, Pișcolt, Suplacu de Barcău, Buduslău, Ghenetea, Cheț, Marghita, Betfia, Biharea, Episcopia Bihor, Haieu, Tileagd, Rontău, Chișirid, Nojorid, Sânmartin, Bulz, Aleșd, Peștiș, Tinăud,

Diosig, Ciocaia, Cubulcut, Ianca, Săcuieni, Râpa, Tinca, Dumbrava, Beiuș, Căbești, Gurbești și Meziad.

Volumul în discuție conține imaginea, legenda heraldică și datele istorice esențiale privind localitățile și stemele localităților care astăzi intră în componența județului menționat în titlu. În primul capitol sunt incluse stemele autorităților administrative teritoriale din care provin localitățile: comitatele Hajdu, Bihor și Szabolcs, precum și orașul liber regal Debrecen. Capitolul al doilea se ocupă numai de orașele haidonice, în timp ce în al treilea de târgurile haidonice. Cel mai întins capitol este cel de-al patrulea, care prezintă stemele așezărilor iobăgești, locurilor privilegiate și târgurilor din partea comitatului Bihor care acum este inclus în Ungaria. În fine, ultimul capitol se referă la aceeași categorie a satelor iobăgești, târgurilor și locurilor privilegiate care au aparținut anterior anului 1876 de comitatul Szabolcs, în prezent făcând parte din județul Hajdu-Bihar. După cele 11 documente menționate anterior, urmează un tabel ce conține codificarea culorilor stemelor (imprimate în text în alb-negru), izvoarele arhivistice și istoriografice utilizate, precum și scurte rezumate în limbile germană, engleză și rusă.

Lucrarea lui Nyakas Miklos justifică eventualul interes al celor care, recompunând mai nou simbolurile heraldice ale așezărilor bihorene, ori din pură preocupare științifică, ori din una administrativă, încearcă să recupereze izvoarele și metodologia de urmat. El defrișează căile viitorilor cercetători, oferind o soluție de repertoriere a acestor simboluri, revenite din nou în actualitate, într-o vreme în care specialiști în heraldică abia de se mai găsesc câțiva.

GHEORGHE GORUN

**Arta creștină în România, secolul XVI,
VOL.V, Editura Institutului Biblic și de Misiune la Bisericii
Ortodoxe Române, București, 1989, 352 pag.**

Cu regretabilă întârziere ne parvine de la București prestigiosul volum „*Arta creștină în România*“ (sec.XVI) tipărit cu binecuvântarea patriarhului României, P. F. Teoctist. Apărut în anul 1989, la sfârșitul unei perioade deosebit de grave pentru patrimoniul național când ctitorii reprezentative ale istoriei noastre naționale se năruiau pentru a face loc unor construcții contemporane, lucrarea, înglobează monumentele religioase ridicate în cele trei țări române în acel secol (XVI) de confruntări, dar și de influențe culturale și artistice deosebite.

Studiul introductiv (p.5-39) este semnat de regretatul istoric de artă Vasile Drăguț. Începutul sec. XVI în Moldova continuă să fie marcat de fecunda activitate arhitectonică îndrumată de Ștefan cel Mare. Între anii 1500-1503 el ridică ultimele sale ctitorii la Volovăț, Reuseni și Dobrovăț. Urmașii săi, Bogdan III și Ștefan cel Tânăr, zidesc, însă,

cu greu o singură biserică: Sf. Gheorghe din Suceava. Perioada începutului de secol reprezintă și o ascensiune a marii boierimi care atât în Moldova (Arbore, Cosma Sarpe, Ieremia, Gavril) cât și în Țara Românească (Craioveștii) ridică mănăstiri, biserici și schituri. În Țara Românească, Radu cel Mare și mai ales Neagoe Basarab prin ctitoria de la Argeș reprezintă un moment de vârf al creației arhitecturale, namaiatins apoi vreme de aproape două secole, până la Constantin Brâncoveanu. Domnii Moldovei și ai Țării Românești ridică biserici și în Transilvania (Vad, Feleac, Schei, Zărnești, Geoagiul de Sus) și fac importante donații lăcașurilor ortodoxe din Balcaniul supus otomanilor.

În Transilvania arhitectura religioasă catolică prezintă aspecte neomogene, importantă fiind totuși influența Renașterii italiene (Oradea, Alba-Iulia). Se remarcă de asemenea bisericile fortificate de sat mai ales în cazul comunităților săsești (ex. Biertan). Goticul târziu domină încă în aceste cazuri, atelierele locale de pictură și orfevrărie (Brașov, Sibiu, Sighișoara) fiind căutate și de domnii Țărilor Române.

Ridicarea, în 1527 pe tron a lui Petru Rareș, relansează, în buna tradiție a tatălui său Ștefan activitatea arhitectonică. Reconstruiește din temelie mănăstirea Proboata și Moldovița iar logofătul Teodor mănăstirea Humor. La acestea se adaugă și alte ctitorii, care reiau modelele arhitectonice ale secolului trecut, noutatea constând în introducerea tainței deasupra camerei mormintelor. Alexandru Lăpușeanu refăce și el multe din bisericile înaintașilor săi îngrijindu-se de asemenea de trimiterea unor importante danii la Athos. Pictura exterioară continuă să fie lucrată, ea fiind un subiect de mare interes pentru mulți cercetători contemporani. Cartea devine acum și o preocupare artistică, ferecăturile, deosebit de frumoase, fiind lucrate cu precădere în ateliere mănăstirești.

Mijlocul secolului XVI reprezintă o epocă de declin pentru Țările Române. Majoritatea ctitoriilor, de mici dimensiuni, sunt ridicate de familiile boierești, în satele aflate pe moșiile acestora. Influența arhitecturii moldovenești e importantă, în condițiile unor domnii efemere, fără mari resurse financiare. În Transilvania, Reforma reduce în mediile maghiare și săsești ridicarea de noi lăcașuri. De asemenea puține sunt și picturile, în condițiile sobrietății accentuate a noilor precepte religioase. Continuă însă ridicarea sau refacerea lăcașurilor ortodoxe.

Finalul secolului aduce importante modificări politice, transferând prioritățile și preocupările artistice din Moldova în Țara Românească. Stingerea dinastiei Mușatinilor aduce pe tronul Moldovei familia Movilă. Între 1582-1584 e ridicată mănăstirea Sucevița iar în 1584 biserica Galata din Iași. În Țara Românească, Mihnea Turcitul ridică Tutorea iar Mihai Viteazul mănăstirea Dealu și biserica Sf. Nicolae din București. Același domn zidește la Alba-Iulia mănăstirea Sf. Treime. Influențele interromânești, motivele comune în pictură, sculptură și orfevrărie fac ca acest secol, sbuciumat politic să fie unul de emulație și comunitate culturală.

Următorul capitol al lucrării (p.40-346) cuprinde alături de repertoriul cronologic al realizărilor culturale din secolul XVI (p.40-53) și detalierea fiecărui moment, pictură,

broderie etc., prin istoric, planșă și planul edificiilor. Sunt astfel analizate 44 de biserici și mănăstiri din Moldova, Țara Românească și Transilvania la care se adaugă 88 de picturi, broderii, porți și ferecături realizate în acest secol. Împărțirea cronologică e realizată prin subdivizarea secolului în trei părți inegale ca realizări arhitectonice. Alături de arta creștină ortodoxă sunt analizate și principalele ctitorii ale maghiarilor și sașilor transilvăneni. Rolul voievozilor munteni și moldoveni în zidiri și danii în Transilvania și Balcani e important. Finalul volumului cuprinde o listă cu cele 132 de planșe din corpul lucrării. Excelentele condiții grafice cu care ne-au obișnuit publicațiile editate în tipografia Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române dau o elegantă ținută volumului al cincilea dintr-o serie care își propune prezentarea exhaustivă a artei creștine din România.

DORU MARTA

**Elena Mosora, Doina Hanga, Catalogul Cărții vechi
românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare
„Lucian Blaga“ Cluj-Napoca (1561-1830),
Cluj-Napoca, 1991, 303 p.**

Un foarte util demers bibliografic ne parvine de la B.C.U. „Lucian Blaga“ din Cluj-Napoca. Catalogul cărții vechi românești aflată în colecțiile acestei prestigioase instituții vine să ușureze munca celor care se apleacă asupra acestui important capitol al culturii române medievale și moderne. După prefață, inspirat realizată de prof. dr. N. Edroiu, autoarele au întocmit o notă redacțională, care explică în detaliu structura prezentării fondului de carte cercetat, precum și o scurtă informație asupra modului de formare a bogatului fond de carte analizat. În total, catalogul prezintă 760 de titluri în 1435 de volume.

Primul capitol, dedicat sec.XVI cuprinde 5 titluri în 8 volume, majoritatea realizate de diaconul Coresi în tiparnița de la Brașov. Capitolul al doilea cuprinde cărți tipărite în secolul XVII. Sunt luate în considerare 39 de titluri în 113 volume. Demn de remarcat e înmulțirea considerabilă a tipografiilor în acest secol, cărțile apărând la Govora, Câmpulung, Iași, mănăstirea Dealu, Alba-Iulia, Târgoviște, Sebeș, Buzău, Snagov, Sibiu și București. Cel de-al treilea capitol, masiv, cuprinde colecția de tipărituri apărute în sec.XVIII. Numărul mare de titluri (299) și volume (496) apărute în majoritate în tipografiile muntene și moldovene obligă la meditație, secolul fanariot putând primi noi valențe interpretative, legate de evidenta emulație culturală a epocii, fără a neglija aportul lui Constantin Brâncoveanu în primul deceniu și jumătate al secolului. În Transilvania, centrul activității tipografice românești se mută la Blaj. În ultima parte a intervalului, activitatea corifeilor „Școlii Ardelene“, centrează preocupările în sfera

istoriei.

Ultimul capitol cuprinde prezentarea colecției din sec. XIX până la 1830. Perioada, bogată în tipărituri, permite analizarea a 404 titluri în 812 volume. În Transilvania continuă producția tiparniței de la Blaj, iar în Țara Românească și Moldova se remarcă centrele de la Iași și București, precum și tipografia de la Cernăuți. O parte a lucrărilor publicate de românii transilvăneni sunt editate la Buda și Viena. La final sunt incluse 6 titluri de tipărituri necuprinse în bibliografia românească veche sau cu dată incertă.

Sistemul de prezentare al volumelor este întocmit conform principiilor bibliografiei cărții vechi românești, organizat cronologic, publicațiile fiind analizate în ordine alfabetică pe titluri și autori. E menționată bibliografia care consemnează titlul, descrierea particularităților fiecărui volum (număr pagini, dimensiuni, număr inventar B.C.U., proveniența volumului, legătura de carte, însemnări manuscrise etc.), precum și numărul de rânduri și eventualele gravuri din corpul lucrărilor. Finalul cărții cuprinde un larg sistem de indice (alfabetic de titluri, alfabetic de autori și traducători, al tipografilor și tipografiilor, al centrelor tipografice, de nume toponimic, al provenienței publicațiilor), o scurtă bibliografie precum și traducerea în limba engleză a prefeței.

Munca istoricului cuprinde, înainte de toate, o laborioasă și continuă căutare a surselor. Cuprinderea sub o singură copertă a unui foarte bogat fond de carte veche românească păstrat la B.C.U. din Cluj vine tocmai în sprijinul acestor căutări. Cercetătoarele clujene E. Mosora și D. Hanga obligă prin publicarea acestu catalog (în bune condiții grafice) la o mai mare implicare în studiul istoriei noastre naționale.

DORU MARTA

Studia universitatis Babes-Bolyai, Series Historia, 1, 1990, P.112

Confirmând o poziție consolidată în 35 de ani de existență seria *HISTORIA* nr. 1/1990, apărută la *Imprimeria Ardealul* în 1990, continuă o tradiție, de acum consacrată, a Facultății de Istorie din cadrul Universității Babeș-Bolyai, având și de această dată un conținut deosebit de dens și bogat în informații, de o înaltă ținută științifică.

Numărul 1/1990 este axat pe prezentarea unor studii legate de perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea și de procesele și fenomenele anului 1848, ele urmărind, în ansamblu, o succesiune a fenomenelor din perioada premergătoare evenimentelor revoluționare ale anului 1848, evoluția socială și politică a societății românești, care a făcut posibilă declanșarea și derularea acestor evenimente.

Sunt ilustrative, în acest sens, studiile: *Program național și acțiune socială la românii din Transilvania în secolul XVIII și prima jumătate a secolului al XIX-lea*,

de L. Gyemant, *Ecouri sociale ale revoluției franceze în Transilvania*, de A. Magyari și *Climat politique et climat mental dans la société roumaine de la seconde moitié du XVIII-eme siècle et les premières décennies du siècle suivant*, de T. Nicoară.

Cadrul evolutiv fiind astfel conturat și fiind evidențiate aspecte revelatoare privind această perioadă premergătoare, sunt interesante de urmărit, în continuare, și problemele sociale care au tulburat societatea românească a anului 1848, cuprinse în studiul *Consideration sur l'épidémie de cholera de 1848 en Transylvanie*, de I. Bolovan.

Firul evoluției astfel parcurs ne duce în fața problemelor oferite de procesele și fenomenele anului revoluționar 1848, studiile cuprinse în acest număr al anului, scoțând în evidență, într-o lumină nouă, descătușată de limitele unui cadru ideologic restrictiv, aspecte inedite ale acestui amplu eveniment social, unele puse în discuție pentru prima oară, altele într-o formă revizuită, reactualizată după canoanele științifice consacrate.

Edificatoare, pentru acest al doilea caz, sunt studiile: *Options programatique roumaines au printemps de l'anne 1848*, de L. Maior și *Le programme revolutionnaire de la troisieme assemblee nationale de Blaj (15-28 septembre 1848)*, de G. Neamțu, care pun în dezbatere probleme legate de modul cum elita românească de la 1848 a avut în conștiința sa, clarificată un cadru ideologic necesar elaborării unui program revoluționar care să se constituie într-un act programatic menit să antreneze masele în derularea evenimentelor.

Pentru primul caz este deosebit de interesant de semnalat studiul *Revoluție și revoluționar la românii din Transilvania în 1848 (martie-august)*, de N. Bocșan, un amplu și bine documentat studiu care își propune, pe baza izvoarelor vremii, să dezbată problematica acestor termeni în contextul desfășurării evenimentelor din Transilvania și Banat. Sunt puse în discuție aspecte privitoare la clarificările ideologice ce au avut loc în anul 1848 în cadrul elitei românești din Transilvania și Banat, sub influența evenimentelor ce se desfășurau la aceea dată în Europa și a programelor elaborate de către revoluționarii din țările cuprinse de suflul revoluționar.

Pe baza presei acelei vremi, a corespondenței dintre fruntașii sau participanții la evenimente, a scrierilor unora dintre ei și a diferite acte oficiale, este analizat conținutul termenilor de revoluție și revoluționar în perioada de început a mișcării din Transilvania (martie-august). N. Bocșan face o temeinică și pertinentă analiză punând izvoarele să vorbească în argumentarea poziției pe care participanții la evenimente o au față de acești termeni și a modului în care aceștia au fost folosiți.

Pornind de la această analiză amănunțită și foarte serios făcută, se deschide un nou unghi de cercetare a anului revoluționar 1848 în Transilvania, de clarificare a aspectului ideologic și ideatic al evenimentelor și, de aici, de întregire a ansamblului proceselor și fenomenelor derulate, pentru o mai bună și corectă înțelegere a lor.

De asemenea în acest număr merită semnalat studiul *Cu privire la noțiunile de evoluție în istoriografie*, de C. Mureșanu, care aduce în atenție o problemă destul de actuală în această perioadă, aceea de clarificare în istoriografie a unor termeni majori, ca evoluție și revoluție, atât de necesară pentru stabilirea conținutului corect al

conceptelor în vederea reinterpretării unor fapte în sens strict științific. Printr-o analiză deosebită și o prezentare critică a evoluției înțelesului acordat acestor termeni, C. Mureșan face o corecție necesară a sensului de întrebuințare a lor, o aducere la normal a utilizării acestor doi termeni în contextul istoric.

Concluzionând, în urma prezentării succinte a acestui număr putem afirma că, sub titlul *Reformism și revoluție*, acest anuar este o culegere de studii de înaltă ținută științifică, care propune o serie de probleme de un deosebit interes pentru istoriografie, pentru studiul proceselor și fenomenelor din perioada de fărâșire a națiunii române moderne. Seria *HISTORIA* rămâne, prin acest număr, un anuar de referință pentru cercetarea istorică, o sursă de informare de permanentă actualitate cu privire la noutățile în materie de istoriografie românească.

DUMITRU NOANE

**Richard A. Fazzini, Robert S. Bianchi,
James F. Romano, Donalld B. Spanel,
Ancient Egyptian Art in the Brooklyn Museum.
New York - London, 1989, XV+100 pl. -ISBN**

Unul din cele mai vestite muzee din lume care posedă o bogată colecție de antichități egiptene, este, fără doar și poate, *The Brooklyn Museum*. Operele sale de artă acoperă întreaga epocă a istoriei egiptene antice. După cum afirmă R. T. Buck, directorul instituției, lucrarea de față dorește să reprezinte o introducere, o familiarizare cu obiectele egiptene din muzeul în discuție (Foreword, p. VI). Avem de-a face, de fapt, cu un catalog selectiv al antichităților egiptene din *The Brooklyn Museum*, prin intermediul căruia ne sunt prezentate piesele de o calitate estetică și semnificație istorică aparte.

Poate pare surprinzător faptul că abia în 1989 se oferă o introducere în studiul și istoricul colecției, lăsând impresia, de altfel falsă, că până la această dată n-a fost publicat un catalog, dar autorii au luat în considerare faptul că, între 1983-1988, Departamentul Egiptean a fost reorganizat. Cu această ocazie, o serie de piese, până acum ascunse privirilor vizitatorilor, au putut fi expuse. Lucrarea dorește să se adreseze, înainte de toate, publicului larg, dar credem că ea poate fi utilizată cu mult succes și de către specialiști.

Înaintea de a intra în sfera prezentării pieselor antice, șeful Departamentului, Dr. R. A. Fazzini, oferă o foarte utilă prezentare a istoricului colecției (*The Brooklyn Museum's Egyptian Collection*, pp. VII-X), pe care o vom rezuma pe scurt. Ne sunt relevante modalitățile prin care muzeul a început să colecționeze piese egiptene antice. Începuturile se leagă de numele renumitului Sir W. H. Fl. Petrie, astfel demarându-se

o fructuoasă colaborare cu Egypt Exploration Fund și Egypt Exploration Society. Mai întâi instituția numai finanțează săpăturile conduse de egiptologul englez, astfel reușind să achiziționeze o serie de piese la Abydos, Amarna, Deir el-Bahari, Kahum, Illahum, etc. Colaborările cu specialiștii străini vor continua prin intermediul fraților Jacques și Henri de Morgan. În 1908, are loc prima achiziționare a unei colecții private (Armand de Potter), care posedă o serie de piese originare de la Deir el-Bahari. Mult mai importantă a fost cumpărarea și preluarea colecției pionierului egiptologiei americane: Charles Edwin Wilbour. De numele lui de leagă o serie de evenimente importante din istoricul muzeului. Cărțile sale vor forma nu mai puțin celebrul *The Charles Edwin Wilbour Memorial Library of Egyptology*, apoi se va crea și The Charles Edwin Wilbour Fund, ceea ce permitea instituirea, în 1931, a unui Departament de Artă Egipteană.

Până la formarea propriilor specialiști, muzeul apelează la serviciile unui egiptolog străin, belgianul J. Capart care, între 1932-1938, a condus destinele departamentului. Viitorii curatori sunt însărenumiți specialiști americani:

John D. Cooney și Bernard V. Bothmer.

În politica de achiziționare a pieselor egiptene antice trebuie remarcat un criteriu pozitiv: prima mai ales calitatea și nu cantitatea obiectelor. Tipologia acestora a depins de preferințele colecționarilor ale căror piese au fost preluate de *The Brooklyn Museum*. Astfel, Wilbour, care a avut o vie curiozitate față de tipurile de scriere, a colecționat o serie de papirusuri, în timp ce în cazul colecției H. Abbott, avem de-a face cu opere de artă de dimensiuni reduse, dar și cu o serie de reliefuri și stele funerare.

În urma creșterii numărului de piese, din 1948, instituția trece la organizarea și expunerea cronologică a antichităților egiptene. Totuși, din nou primează calitățile estetice ale acestora, astfel că multe obiecte de interes pur arheologic continuă să rămână în depozite.

Numărul pieselor va crește în continuare în urma unor achiziții noi: colecția din The New York Historical Society, Muzeul Scheurleer din Haga (v. No. 67 din Catalog), The Museum of Fine Arts Boston (cf. No. 74 și 10), The Metropolitan Museum of Art din New York, de unde provin o serie de reliefuri, obiecte datând din Regatul Mijlociu și Epoca Târzie. La acestea se adaugă și o serie de piese provenite din colecții particulare: Ernest Erikson-37 de antichități, care intră definitiv în posesia muzeului abia în 1986 (v. No. 35, 42 și 98 din Catalog) și Christos G. Bastos (cf. No. 39 și 49, dar și *Antiquities from the Collection of Christos G. Bastos, New York, 1987, 1-106 e/ Egyptian Antiquities by B. V. Bothmer/*). Desigur, prelucrarea acestor piese a durat o perioadă îndelungată, unele se află în continuare în studiu.

The Brooklyn Museum, după ultimul război mondial, a încercat să se implice în lucrările arheologice întreprinse în Egipt. Mai întâi, datorită lui John D. Cooney, ei susțin activitățile desfășurate de Serviciul de Antichități din Sudan (la Soba), apoi, împreună cu The New York University's Institute of Fine Arts, sunt efectuate opt campanii de săpături în așezările antice de la Mendes și Thmuis.

Muzeul a fost implicat, în calitate de consultant, și în organizarea unui nou

edificiu, ne referim la The Luxor Museum of Ancient Egyptian Art, publicând catalogul și ghidul ei (cf. J. F. Romano, *The Luxor Museum of Egyptian Art, Catalogue*, American Research Centre in Egypt, Cairo, 1979). Urmează, în 1975, un studiu inițial la mormântul lui Ramses II, iar un an mai târziu au început un proiect arheologic la Theba, încă neterminat (este vorba de teritoriul sacru al zeiței Mut în Karnak Nord).

Muzeul publică și o pretențioasă serie (*The Wilbour Monograph*), totodată organizează o serie de expoziții ocazionale de anvergură. Să amintim numai două dintre ele: *Egyptian Sculpture of the Late Period*, al cărui catalog rămâne (din 1960) în continuare o lucrare de bază privind tipologiile și criteriile de datare a operelor de artă egipteană antică în intervalul amintit. A doua este nu mai puțin interesanta *Cleopatra's Egypt of the Ptolemies* (1988). În cazul ambilor au fost adunate și expuse obiecte din întreaga lume. Expoziții cu obiectele proprii au fost întinse în câteva orașe din SUA, Bruxelles, Berlinul de Vest, Puerto Rico, Tokyo, Osaka, Saga și Kagoshima.

Autorii prezentului volum sunt specialiști de renume internațională, ei afectând o mare parte din activitatea lor problematicii artei egiptene antice. Prin intermediul celor 100 piese prezentate, ei tind să ne ofere o imagine de ansamblu a realizărilor artistice, urmând o succesiune cronologică a pieselor. Descrierile pentru fiecare fiecare obiect în parte sunt clare, atotcuprinzătoare, dar și concise, dând dovadă de o înaltă probitate artistică și științifică. Seriozitatea descrierilor sunt ilustrate și prin notele numeroase, adiacente fiecărui obiect.

Din punctul nostru de vedere, ne referim la asemănări, analogii cu obiectele românești, dar și la unele investigații personale, unele obiecte prezintă un interes mai mare. Dintre acestea am enumera: No.26 (*Female Fecundity Figure*), care se încadrează în analogiile pentru o piesă provenită din colecția Mavros (Institutul de Arheologie, București), No.67 (*Mummy Cartonnage of Nespanetjerenpese*), contemporan cu posesorul cartonajului Bes (Institutul de Arheologie, București) și No.88 (*Cippus, or Magical Stela, of Horus on the Crocodiles*), importantă - deși a mai fost publicată (cf. BMA, 7, 1966, p.53-64. Fazzini, *Images for Eternity*, No.114. Bianchi, *Neferut net Kemit*, No.68 și Idem, *Cleopatra's Egypt*, No.99) - pentru monografia noastră privind statuile magice din Egiptul antic.

Lucrarea mai cuprinde: *Egyptian Chronology* (p.XI-XIII) și *Abbreviations* (p.XIV-XV).

Deși prezintă opere de artă din propria-i colecție care au mai fost publicate, cartea de față, minunat ilustrată, reprezintă o dovadă în plus pentru modalitățile prin care un muzeu își face cunoscut obiectele sale, le popularizează. Credem că ar trebui să ne modificăm și noi optica în acest sens: dacă s-au publicat piesele noastre, odată într-un catalog sau lucrare științifică n-ar trebui să le „îngropăm” pentru eternitate

